

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 29

Одеса
«Юридична література»
2006

ББК 67(4Укр)я43
А 437
УДК 340(477)1082

Збірник наукових досліджень присвячений загальнотеоретичним проблемам юриспруденції, питанням єдності філософії, історії і права, соціально-правовим аспектам державотворення, а також особливостям правового реформування в Україні.

Статті є в основному результатом роботи вчених Одеської національної юридичної академії, а також тих дослідників, що активно співпрацюють із представниками Одеської школи права.

Збірник розрахований на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться філософськими, соціологічними, загальнотеоретичними та конституційними аспектами правового життя сучасної України.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф., акад. АПН України **С. В. Ківалов** (головний редактор), д-р юрид. наук, проф. **Ю. М. Оборотов** (заступник головного редактора), д-р юрид. наук, проф. **Ю. П. Аленін**, канд. юрид. наук, проф. **М. Р. Аракелян**, канд. юрид. наук, доц. **Л. Р. Біла**, д-р юрид. наук, доц. **М. А. Дамірлі**, д-р юрид. наук, проф. **Є. В. Додін**, канд. юрид. наук, проф. **І. І. Каракаш**, д-р юрид. наук, проф., акад. АПН України **М. П. Орзіх**, канд. юрид. наук, проф. **Ю. Є. Полянський**, д-р юрид. наук, проф. **В. В. Тищенко**, д-р юрид. наук, проф. **В. О. Туляков**, д-р юрид. наук, проф. **Є. О. Харитонов**, д-р юрид. наук, проф. **Г. І. Чанишева**, канд. юрид. наук, проф., чл.-кор. АПН України **Ю. С. Червоний**

Відповідальний за випуск
доктор юридичних наук,
професор **Ю. М. Оборотов**

Збірник зареєстровано Міністерством інформації України,
свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу інформації
серія КВ № 3736.

Постановою Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.
збірник внесено до списку фахових видань (юридичні науки).

ПЕРЕДМОВА

Правове життя сучасної України пов'язане із процесами реформування інститутів держави, налагодженням стійких зв'язків між гілками влади, забезпеченням ефективної реалізації правових нормативів, владних рішень та договірних відносин.

У цьому плані зрозумілою є висока значимість юридичної науки, напрацювання якої набувають особливого сенсу не тільки для існування надійної та довгострокової правової політики, але й для здійснення кардинальних змін у професійній підготовці та психології юристів, для забезпечення відповідності юридичної діяльності новим реаліям нашого буття.

Представники Одеської школи права прагнуть у своїх дослідженнях бути на передових рубежах юриспруденції. Характерним є вибір на 2005–2010 роки двох тем наукових досліджень Одеської національної юридичної академії, що одержали державну реєстрацію. По-перше, це загальноукраїнська тема «Традиції та новації в сучасній українській державності і правовому житті» і, по-друге, регіональна тема «Правове забезпечення розвитку Одеського регіону».

У цьому зв'язку цей збірник статей викладачів і науковців Одеської національної юридичної академії є не тільки кроком на шляху до освоєння тем, обраних на п'ятирічну перспективу. Помічається слідування авторів головним ідеям сучасності, тобто наближення України до верховенства права та до оновленої правової культури.

У чотирьох розділах цього видання розміщені публікації, що відображають філософські, політологічні, історичні та юридичні проблеми життєдіяльності людини в сучасному суспільстві. Основну увагу автори приділяють розвитку правової реформи в Україні, соціально-правовим аспектам державотворення, удосконаленню категоріального апарату юриспруденції, утвердженню нових концептуальних підходів та ідей.

У статтях цього збірника в різних ракурсах виражена проблематика сучасного праворозуміння, оскільки сьогодні усвідомлення права має ключове значення не тільки для формування та встановлення правових нормативів і індивідуальних рішень, але й для їх реалізації, втілення в конкретних діях. Варто звернути увагу на те, що автори багатьох публікацій ви-

словлюють думку про недостатність уявлень, які пов'язують правове мислення виключно з раціональною діяльністю. Сучасна юриспруденція, перебуваючи в гушчині життєвих конфліктів, неминуче приводить до формування нового покоління юристів, яке поєднує загострену герменевтичну інтуїцію з уявленнями про право як багатоаспектне явище, пов'язане з такими формами культурного буття народу, як релігія, мораль, політика.

Вважаю, що загальнотеоретичний і багато в чому стратегічний характер статей цього збірника буде цікавий не тільки фахівцям із загальнотеоретичної юриспруденції та конституційного права, але й представникам галузевих і спеціальних юридичних наук, а також усім тим, кого хвилюють перспективи розвитку вітчизняного права і держави.

Президент Одеської національної
юридичної академії,
доктор юридичних наук,
професор, академік АПН України
С. В. КИВАЛОВ

Розділ 1

**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

**ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ ТА ДЕРЖАВНИЙ ПРОСТІР:
СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ**

Розвиток культури та цивілізації в ХХІ сторіччі змушує державу пристосовуватися до принципово мінливого світу та мінливої людини, враховувати традиційні та нові форми просторового існування людей. Сьогодні неможливо розкрити природу держави, обмежуючись тільки тією територією, на якій вона розташована. Процеси глобалізації та міграції населення змушують державну владу все частіше враховувати політичні, економічні, культурні інтереси своєї цілісності за межами власної території. Проблема просторового буття сучасної держави — це складний комплекс, який включає геополітичні відносини різноманітного характеру: від дружніх та партнерських, до стриманих та ворожих.

На жаль, в теорії вітчизняного державознавства просторове буття держави й зараз обмежується характеристикою територіального устрою держави. При всьому значенні цієї проблеми для України з погляду сучасного підходу до питань взаємодії центру та периферії держави, а також пошуку стійкої форми державного устрою не можна далі розглядати державне життя ізольовано від геополітичного положення України, що означає необхідність використання геополітичних розробок проблематики простору та території.

Проте протягом останніх двох десятиріч поняття «територія» в усе більшому ступені заміщується поняттям «простір». Характерно при цьому використання таких понять, як «простір колишнього СРСР», «європейський освітній простір» тощо. Не випадковий сьогодні інтерес до проблеми соціології простору, який ще на рубежі ХІХ–ХХ ст. позначив Георг Зіммель та ввів поняття «соціологія простору» в опублікованій під такою назвою роботі 1903 року видання. Простір, про який говориться у Г. Зіммеля, в соціології простору — це, насамперед, простір тіл, здатність людей сприймати інших й самих себе. Важливо, що взаємодіючі особи можуть простір населяти й затребувати. Не географічний розмір у квадратних кілометрах утворює якусь державу, а ті психічні сили, що утримують разом її громадян. Не форми просторової близькості або дистанції створюють особливі явища сусідства або сторонності. Синтез частини простору є специфічно-психологічною функцією, яка модифікується виключно індивідуально, але поєднується з безпосередністю простору. Відбувається наповнення простору, тому простір може бути заповненим або незаповненим [1, 133–134].

Якщо між людьми немає взаємодії, то простір між ними перетворюється в ніщо. Як зазначає Г. Зіммель, у місті спочатку не було міської громади, але були різні громади. Саме їхнє просторове зіткнення привело до того, що утворився загальний мирний простір міста, у якому вони могли розраховувати на правовий захист. У цьому правовому просторі й виник функціональний поділ загального простору між окремими цехами, що мають визначені місця [1, 138]. При цьому місто з цехами — це лише частина простору.

Кожне місце в просторі унікально, тому що воно є інакшим, ніж інші місця, і саме ця однорідність унікального й унікальність однорідного тільки й складає простір. Г. Зіммель пропонує можливість солідарності не з простором, а з ґрунтом. Крім з'єднання людей, міцно пов'язаних з певним ґрунтом, існує, наприклад, церква, яка претендує на те, щоб простиратися всюди та бути вільною від усіх місцевих рамок. Принцип релігії непросторовий, і тому, хоча вона й поширюється на всякий простір, вона не виключає свого існування в інших місцях [1, 137–138].

Простір сприймається як певна якість тоді, коли можливо відчуті солідарність із ним, тобто є кусок, обмеження, границя. Мова йде не тільки про природні кордони (наприклад, гори, ріки, моря та ін.). Як відзначає Г. Зіммель, кордон — це не просторовий факт із соціологічною дією, але соціологічний факт, який приймає просторову форму. Йому притаманна жива енергія, яка силами душі забезпечує синтез простору. При цьому просторова закріпленість можлива в двох видах: 1) як вимога безпосередньої присутності членів групи в якомусь місці (громадянство); 2) як точка взаємодії, де тільки й можливе зіткнення людей (суд) [1, 148].

Помітимо, що у сучасних політологічних дослідженнях використовується поняття «простір політичних подій» [2], оскільки політичний порядок передбачає просторове розміщення. За аналогією можна стверджувати існування простору державних подій (державний простір), що дає можливість виділити не тільки територіальне відокремлення держави, але й її взаємозв'язки з іншими державами, її інтереси на інших територіях та в інших державах.

Можна стверджувати, що необхідність поняття «державний простір» викликана існуванням державних подій, як на території держави, так і за її межами.

Проблема просторового буття держави — це багато в чому питання стійкості існування держави [3, 47–48], а також передбачуваності поведінки держави під впливом зовнішнього середовища, внутрішніх змін й управління.

Державний простір може бути розглянутий, по-перше, під кутом зору регіонознавства, як комплексного наукового напрямку, що досліджує просторову організацію системи влади в державі, тобто політико-територіальні та адміністративно-територіальні структури усередині держави, а також територіальні одиниці особливого статусу, територіальну систему органів державної влади, організацію місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування, територіальну ієрархію тощо; і, по-друге, під кутом зору геополітики, як комплексного наукового напрямку, що досліджує просторову взаємодію держав та міждержавних утворень крізь призму цивілізацій, культур етносів й інших явищ, що визначають генезис та динаміку державного життя.

Просторове буття держави пов'язане із системою духовних цінностей, які канонізовані світовими релігіями, зокрема християнством, та у вигляді цільових настанов виступають як головна організуюча засада людського буття. Не випадковим є також використання традицій культури та пам'яті предків, з якими пов'язуються справедливість, боротьба зі злом, любов до ближнього, совісність,

добропорядність і ряд інших цінностей, що у міфах і переказах переходять з покоління в покоління як ціннісні орієнтири цієї цивілізації чи культури.

Духовна ідея держави як найважливіший фактор її просторового буття пов'язана не тільки з традиціями, закладеними релігією та нашими предками, але виявляється через систему духовних цінностей Нового часу, в яких використаний перевірений життям досвід цих цінностей. Саме він формує на загальному з релігією та традиціями предків фундаменті ціннісні орієнтири сучасного державного життя.

Державний простір безпосередньо пов'язаний з геополітичними образами. При цьому якщо державний простір полісу відділено від сакрального та лише співіснує з ним, то в умовах античності сакральний простір гранично політизується. Вважається, що в умовах середньовіччя також існує сакральне-просторове бачення світу. Тільки з настанням епохи Відродження відбуваються кардинальні зміни в сприйнятті земного простору та поступово зникають його сакральні інтерпретації. Надалі усвідомлення світу виступає як безупинний просторовий розвиток, у рамках якого відбувається приватизація земель і формується образно-географічне бачення світу.

В умовах постмодерну геополітика образів виступає як цілеспрямоване позиціонування та маніпулювання спеціалізованими географічними образами в ментально-географічному просторі [4, 87]. Серед фундаментальних геополітичних образів, пов'язаних з державним простором, є такі як «Європа», «Євразія», «Візантія», «Атлантика» та ін. Фахівцями з проблеми геополітики образів висловлюється думка, що геополітичний образ України фактично знаходиться в одному образному просторі з геополітичним образом Росії і що протягом останніх десятиліть між цими двома державами йшла активна боротьба за образи Європи, Візантії й навіть Євразії.

Таким чином, питання про державний простір України та її геополітичний образ тісно пов'язані між собою, визначаючи перспективу формування метагеополітичного простору України.

Використання геополітичних розробок у сучасній державі дозволяє більш чітко орієнтувати стратегію державного розвитку України в умовах становлення багатополярного світу. При цьому визначальні ідеї геополітики про вплив простору на політичні процеси і, навпаки, про вплив політики на простір дають можливість по-новому визначитися з територіальними проблемами держави, її кордонами, зв'язками з іншими державами, взаємодією з міждержавними утвореннями, зокрема із транснаціональними корпораціями тощо.

Можна погодитися з М. О. Нартовим, що геополітика — це, насамперед, система знань (наука) про контроль над простором [5, 10] і тому державознавство не може стояти осторонь від існуючих геополітичних досліджень, не включати до свого наукового апарату такі категорії, як геополітичний простір, геополітичне поле, геополітичне суперництво, геостратегія та ряд інших.

Проблематика форми політико-територіальної організації держави не залишається без уваги дослідників [6]. Однак вона, як і колись, або зводиться до використовуваної термінології, тобто «форми державного устрою» чи «форми

політико-територіальної організації держави», або до розгляду відмінностей унітарної та федеративної держави.

Здається, що навіть для традиційно розглянутої проблеми форми державного устрою важливим є урахування природних факторів державного життя. Як відзначав М. М. Алексєєв, держави вже самою долею поставлені в умови більш сприятливі та менш сприятливі. Тому у першу чергу повинен враховуватися «місцерозвиток держави» [7, 583] як її унікальність існування, оскільки в тих природних властивостях, якими наділена займана державою територія, уже закладені задатки її подальшого буття.

Втім сьогодні держава в усе більшому ступені не може організувати своє внутрішнє життя без урахування подій, що відбуваються за її територіальними межами, тобто необхідно враховувати весь простір, який впливає на державне життя, інакше кажучи, це те, що може бути названо державним простором.

Один з основоположників геополітичної думки Ф. Ратцель (1844–1904) у біогеографічній концепції розвивав ідею, що держава для свого існування повинна забезпечити себе достатнім життєвим простором (Lebensraum) і кожна держава має свою просторову концепцію, що полягає в поглядах на межі цього життєвого простору [8, 38]. Якщо відійти від розуміння життєвого простору як захоплення чужих територій, то помітна справедливість твердження Ф. Ратцеля, що динамічне територіальне зростання (зростання державного простору) відрізняє процвітаючі держави від занепалих. Сучасний розвиток по суті підтвердив його ідею про те, що із зростанням культури нації зростає простір, на який вона поширюється.

Як вважають фахівці з геополітики, варто звернути увагу на обумовленість формування геополітичного простору не тільки об'єктивними умовами і факторами, а саме: розміром території держави, особливостями географічного положення, природно-ресурсним, демографічним, економічним, військовим потенціалом тощо, але також — станом духу народу і нації, що населяють цей простір [8, 11]. Ця теза, безсумнівно, є значимою і для характеристики державного простору.

У геополітичному просторі важливим завданням виступають фіксація та прогноз просторових меж силових полів. При цьому поняття силового (геополітичного) поля нерідко асоціюється із простором, що контролюється державою. Одна з відомих класифікацій геополітичних полів дана К. В. Плешаковим. Ним виділені поля [9; 10], на основі яких може бути визначений державний простір:

- 1) ендемічне поле, тобто простір, контрольований довгий час державою і, безсумнівно, що належить цій державі (споконвічна державна територія);
- 2) прикордонне поле як такий простір, що перебуває під її контролем та оспорується чи може оспорюватись іншою державою (територія, що належить державі);
- 3) перехресне поле як простір, на який претендують декілька держав (територія державного домагання);
- 4) тотальне поле — безперервний простір, що перебуває під контролем однієї держави та виходить за межі її території (територія тотального простору).

Очевидно, силові поля в цій конструкції повинні бути доповнені соціально-економічними та культурними, за допомогою яких держава здійснює свою експансію на територію інших, у першу чергу, суміжних держав. Якщо продовжити в цьому плані цю схему геополітичних полів, то варто виділити соціокультурне поле як той простір, що виходить за межі території держави і на який поширюються державні інтереси. Це територія соціокультурного простору.

Вся відзначена сукупність геополітичних полів може становити зміст поняття «державний простір», яке, таким чином, слід відрізнити від поняття «державна територія» (територія держави).

При цьому якщо державна територія України жорстко фіксована її державними кордонами, то її державний простір знаходиться в русі та виступає як динамічна характеристика буття держави. Державний простір України у такий спосіб визначається не тільки її державною територією, але й всією сукупністю державних подій, що розгортаються у відносинах із прикордонними (суміжними) державами, державами, в яких наявні наші економічні, політичні та культурні інтереси, а також транснаціональними корпораціями, міжнародними та регіональними організаціями та іншими суб'єктами, які будують свої відносини із сучасною Україною.

Література

1. Филиппов А. Социология пространства // *Логос*. — 2000. — № 2.
2. Филиппов А. Ф. Пространство политических событий // *Полис*. — 2005. — № 2.
3. Петров В. К., Селиванов С. Г. Устойчивость государства. — М.: Экономика, 2005.
4. Замятин Д. П. Геополитика образов и структурирование метапространства // *Полис*. — 2003. — № 1.
5. Партов П. А. Геополитика. — М.: ЮПИТИ, 1999.
6. Замышляев Д. В. Формы политико-территориальной организации государства // *LEX RUSSICA*. — 2005. — № 1.
7. Алексеев Н. Н. О гарантийном государстве // Алексеев Н. Н. Русский парод и государство. — М., 1998.
8. Колосов В. А., Мироненко П. С. Геополитика и политическая география. — М.: Аспект Пресс, 2002.
9. Плешаков К. В. Геополитическая парадигма (взаимодействие геополитики и идеологии на примере отношений между СССР, США и КНР в континентальной Восточной Азии. 1949–1991 гг.). — М., 1994.
10. Плешаков К. В. Геополитика в свете глобальных перемен // *Международная жизнь*. — 1994. — № 10.

ПРАВО І ПРАВОПОРЯДОК: ГРАНІ СПІВВІДНОШЕННЯ

У царині дослідження проблематики правопорядку має місце вельми очевидний парадокс: попри всю ключову значущість і традиційно широке використання, категорія «правапорядок», однак, не має своєї чітко окресленої наукової ніші, яка б однозначно сприймалась науковцями і юристами-практиками. Різними правознавцями правопорядок висвітлюється у контексті правових відносин (Н. Г. Александров [1, 482–484]), у процесі реалізації права (Л. С. Явич [2, 235–244]), у механізмі правового регулювання суспільних відносин (В. М. Хропанюк [3, 341–362]). На теренах української теоретико-правової науки П. М. Рабінович започаткував висвітлення проблематики правопорядку в такому актуальному аспекті, як механізм юридичного забезпечення прав людини, правомірна поведінка і реалізація правових норм [4, 127–132]. Проте жоден з цих підходів не отримав значної підтримки науковців і не став домінуючим у вітчизняній юриспруденції.

Смислове поле категорії «правапорядок» традиційно розглядається у поєднанні із законністю, здебільшого як похідне від законності, і тому, по суті, знаходиться у тіні законності: нерідко навіть у ґрунтовних наукових працях словосполучення-штамп «законність і правапорядок» віддзеркалює саме такий вторинний науковий статус правапорядку.

Сприйняття правапорядку як наслідку, результату законності не тільки деформує розуміння соціальної обумовленості та цінності правового впорядкування суспільної життєдіяльності, неадекватно перебільшує значущість законності у співвідношенні «законність і правапорядок», але й поширює етатизм на рівень правових явищ, життєво важливих для суспільства в цілому, занижує масштаб значущості правапорядку як соціальної і особистісної правової цінності. Це збіднює і сприйняття всієї правової реальності, бо за межами її досягнення залишаються соціальні підґрунтя, і характеристики правапорядку як соціально-правового феномена, буття якого корелюється на рівні основ всієї соціальної системи регулювання суспільних відносин і забезпечення цілісності соціуму.

Очевидно, що вихід із наявної ситуації бачиться на шляху подолання етатистської парадигми розуміння і формування правапорядку, виходу на інший рівень його досягнення, передусім, у зіставленні правапорядку в рамках правничих досліджень з правовими категоріями мета- і мегарівнів (право, правова реальність, правова культура та ін.). Такий рівень з необхідністю задає і зміну методологічних векторів досягнення правапорядку, звернення до тих напрацьованих сучасної юриспруденції, які відкривають нові горизонти його осмислення. Разом з тим це значно розширить сприйняття всієї картини правового буття.

Дослідження співвідношення права і правапорядку відкриває можливість виявити додатковий потенціал кожного з цих феноменів на основі їх зіставлен-

ня і віднайдення у кожному з них потенціалу, «схованого» в іншому: право отримує своє продовження у стані впорядкованості суспільного життя, а правопорядок, власне, становить той правовий «клімат» у суспільстві, у якому тільки і можуть розкритися потенційні можливості і глибинна природа права. Зіставлення права і правопорядку здатне висвітлити потенції права як явища не тільки із «світу сущого», але в той же час і як прагнення у «світ належного» [5, 60].

І ще один момент. Очевидним є те, що з приводу права у сучасній науці досягнуто такого філософського рівня праворозуміння, який уможливує його аналіз не тільки як об'єкта і предмета юриспруденції. Що ж до правопорядку, в основному проробляються юридичні аспекти, передусім, як результат законності, і навіть звернення до філософської проблематики, пов'язаної з правозаконністю, докорінно не вирішує проблему.

Проблематика співвідношення права і правопорядку має декілька важливих аспектів, які вимагають ґрунтовного наукового дослідження: тотожності права і правопорядку, поля їх реального збігу та відмінностей, а також — праворозуміння і методології осягнення права і правових явищ.

Метою цієї статті є дослідження співвідношення права і правопорядку, їх спорідненості як компонентів правової реальності, суспільних феноменів, смислотворюючі умови яких визначають їх як такі, що відповідають своїй правовій сутності, а відтак, володіють потенціалом взаємного впливу щодо підвищення якості правового буття українського суспільства.

Різноманітні аспекти співвідношення права і правопорядку знайшли своє відображення у міркуваннях філософів різних епох (Платон, Арістотель, Гегель, Кант) та у дослідженнях учених-правників, передусім С. С. Алексєєва, В. М. Артемова, А. В. Васильєва, В. В. Борисова, Ж.-Л. Бержеля, В. В. Кайназарова, Б. В. Саванелі, Є. М. Трубецького, Т. М. Шамби, Р. Циппеліуса та ін.

Ототожнення права і правопорядку має давню наукову традицію, що пояснюється не тільки притаманним філософії і теорії права метафоричним сприйняттям права і правопорядку («право — це певний порядок життя суспільства», «правопорядок — це право у дії»), але й певним теоретичним і емпіричним підґрунтям. Генеза права і правопорядку виявляє спільні детермінанти виникнення та смислотворюючі умови функціонування у суспільстві. Правопорядок (як і право) може виступати «...основоположним принципом самого буття, а внаслідок цього — і формування мислення про нього» [6, 327]. Як підкреслює Л. С. Явич, диференціація правопорядку у відносно самостійне юридичне утворення сталася, очевидно, відносно пізно, коли правом перестав бути фактичний порядок відносин і з'явилося об'єктивне право, виражене у вигляді достатньо розгалуженого законодавства держави [2, 240].

Цікаво, що ототожнення права з правопорядком набуло найвиразнішого вияву у період становлення соціалістичної юриспруденції, у перші роки радянської влади. Характерним є визначення права, запропоноване українським правником професором О. Л. Малицьким. «Право, — писав він, — це порядок суспільних відносин, встановлюваних пануючим класом задля своїх класових інтересів, який захищається організованою силою цього класу. Право як поря-

док, або інакше, як правопорядок виявляється у певних правилах поведінки, захищається організованою силою пануючого класу: в правових нормах» [7, 27]. Вважаючи саме державу творцем права, який наділяє своїх громадян правами, О. Л. Малицький стверджує, що «буржуазний» принцип «Все, що не заборонено законом, вважається дозволеним» має бути замінений принципом «Можливе тільки те, що дозволене законом» [7, 49]. Дивує, що ці ідеї О. Л. Малицький називав радянською правовою державою.

Декларована представниками марксистської юриспруденції трактовка суспільних відносин, а не норми права як основи права має своє пояснення в необхідності обґрунтувати діяльність радянського суду у відповідності до революційних сумнівів і революційної правосвідомості. Правопорядок же був категорією, яка не вкладалася в більшовицьку концепцію. Після гострих дискусій між Пашуканісом і Стучкою і розправи А. Я. Вишинського над цими «зрадниками, ворогами народу, захисниками троцькістських і бухарінських ідей» категорія порядок зникла з визначень права, а правопорядок як правова категорія втратила актуальність. Категорією ж, за допомогою якої визначався якісний стан «правового» життя на багато років, стає законність (революційна, пролетарська, соціалістична). Навіть у широко відомій праці О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородського «Питання теорії права» правопорядок не розглядається як явище правового життя суспільства [8, 381].

Правопорядок як широко вживане вченими і практиками поняття знову отримує прописку у радянській юридичній літературі тільки всередині 1960-х років, певною мірою як відлуння нормативістської теорії Г. Кельзена.

Для чистого вчення про право Г. Кельзена взагалі є характерним визначати право як примусовий нормативний порядок людської поведінки [9, 11]. В соціальних умовах, у яких між собою конкурують різні примусові порядки, правовим порядком Г. Кельзен визнає той, який на даній території виявляється дієвішим. І якщо примусовий порядок, насаджуваний бандою грабіжників виявляється дієвим настільки, що наявність будь-якого іншого примусового порядку виключається, то його, згідно з позицією Кельзена, можливо вважати правопорядком, а утворене ним співтовариство — державою [9, 68]. Г. Кельзен не зупиняє і та обставина, що цей правопорядок може бути несправедливим. «Справедливість не може бути ознакою, яка відрізняє право від інших примусових порядків... — пише Г. Кельзен. — Якийсь правопорядок може вважатися несправедливим з точки зору певної норми справедливості. Однак той факт, що зміст дійового примусового правопорядку може бути розцінений як несправедливий, ще зовсім не підстава для того, щоб не визнавати цей примусовий порядок правопорядком» [9, 70]. По суті, вважаючи, що будь-яке свавілля може вважатися правом, Г. Кельзен відносив сюди і нацистське, і радянське право. Не дивно, що нормативізм Кельзена (без посилань на автора) був витребуваний офіційною ідеологічною юридичною доктриною, ставши протягом довгого часу домінуючою парадигмою соціалістичного праворозуміння.

Починаючи з 60-х років ХХ ст. розвиток теорії правопорядку у вітчизняній юриспруденції виводить на його відмежування від права. В сучасних суспіль-

ствах, зазначає професор Явич, немає ніяких причин для ототожнення права і порядку, до чого часто вдається в теорії соціологічна юриспруденція. Правопорядок не можна змішувати з правом, як не можна дійсну поведінку людей ототожнювати з належною і можливою поведінкою [2, 240–241]. Разом з тим право і правопорядок мають багато спільного.

Взаємозв'язок між правом і правопорядком виявляється вже при вираженні поняття права. Як зазначає відомий сучасний філософ права Р. Ципшеліус, право вже за самим його поняттям є тим, чому в цілому і загалом підкоряються, це право, втілене у життя [10, 20]. У класичній західній юриспруденції традиція ототожнення права і правопорядку ґрунтується на розумінні права як закону у дії (англ. — law in action). Право є не абстракцією, а здійснюваним та ефективним нормативним порядком [10, 24]. Ця традиція є властивою самим різним правовим школам, передусім тому, що дає можливість долати позитивістські підходи через ствердження права як «загального способу дій», «живого права», «справжнього права» та ін. Ф. К. Савіні характеризував це так: «Право не має буття саме по собі. Його сутністю є, навпаки, саме життя людей, розглянуте з певного боку» [10, 25]. І «саме це життя людей» у поєднанні з правом, у правовій царині, і є тим устроєм їх життя, що характеризується як правовий порядок.

Єдність права і правопорядку коріниться в самому широкому розумінні права, яке, за думкою С. С. Алексеева, становить те, що воно (право) дає визнану в даному суспільстві, його практичному житті обґрунтованість, виправданість певної поведінки людей, свободи (можливості) такої поведінки. Причому обґрунтованість, виправданість, які — необхідно це відзначити — так чи інакше визнані у суспільстві, у його практичному житті. Чи інакше: про право (в самому широкому розумінні цього слова) можливо говорити там, де для певної поведінки і вчинків, їх можливості реально існує, ствердилось і здійснюється в життєвій практиці достатнє і визнане підґрунтя [11, 412]. Такого підґрунтя недостатньо тільки як системи нормативних регуляторів, що отримали необхідну легітимацію у суспільстві (позитивне право). Відомо немало прикладів, коли положення права так і залишалися деклараціями, добрими намірами через відсутність підтримки соціально-правовою практикою. Ця практика, яка утворюється із сукупних правових вчинків різноманітних суб'єктів права, актів правореалізації і правозастосування, правових відносин, і становить ще один необхідний компонент такого підґрунтя, який, власне, і є правопорядком. І ще одним компонентом є суспільна правова свідомість і правова культура.

У функціональних характеристиках права також виявляється єдність права і правопорядку. Право, зазначає Ж.-Л.Бержель, — це, передусім, «інструмент безпеки і, отже, свободи». Тільки у тому випадку людина у майбутньому зможе свідомо займатися якоюсь діяльністю, організувати свою працю, створювати сім'ю, тільки у тому випадку вона може розраховувати на збереження того, що отримала, якщо сьогодні вона може передбачати наслідки своїх вчинків [12, 205]. Прогностичність людського існування ґрунтується на системі реальних, впорядкованих правом суспільних відносин, які є усталеними, надійними і легі-

тимними передумовами проспективної активності людей. Отже, правопорядок є втіленням можливої і необхідної людині безпеки, яку містить і забезпечує право.

Право і правопорядок об'єднує ще одна необхідна для їх існування субстанція — свобода. Вельми цінними для осягнення єдності права і правопорядку є міркування видатного представника російської філософської і релігійної думки В. С. Соловйова, який зазначав, що «в основі права лежить свобода як характеристична ознака особи» [13, 90]. Таким чином, пише В. С. Соловйов, «моя свобода як право, а не сила тільки, прямо залежить від визнання рівного права всіх інших. Звідсіль ми отримуємо основне визначення права: право є свобода, обумовлена рівністю. В цьому основному визначенні права індивідуалістичне начало свободи нерозривно пов'язане з суспільним началом рівності, так що можливо сказати, що право є не що інше, як синтез свободи і рівності» [13, 98]. Право без свободи постає як протилежність самому собі, тобто насиллям. Правопорядок же без свободи зберігає тільки зовнішню форму, видимість впорядкованості життєдіяльності людей. Отже, це вже зовсім і не правопорядок, бо у ньому відсутнє саме право. Саме так може бути визначено стан впорядкування суспільного життя у тоталітарних чи фашистських державах.

«Для самої свободи, — наголошує Ф. В. Шеллінг, — необхідна передумова, щоб людина, будучи у своєму дійстві вільною, у кінцевому підсумку своїх дій залежить від необхідності, яка стоїть над нею і сама направляє гру його свободи... За посередництвом мого вільного дійствання для мене має виникнути також дещо об'єктивне, друга природа, правовий устрій» [14, 458]. І ця «друга правова природа» є не що інше, як утворена діями сукупного правового суб'єкта особлива правова реальність — правовий порядок. Правопорядок, очевидний і незмінний як закони природи [14, 456]), як «друга, вища природа», у якій панує закон природи, але зовсім інший, ніж у зримій природі, а саме закон, що необхідний для свободи [14, 447], і є така «залізна необхідність», яка стоїть над людиною і сама направляє гру його свободи [14, 458], тобто і має гарантувати свободу.

Право і правопорядок мають дотичність і в їх регулятивності, але регулятивний вплив права здійснюється на поведінку людей передусім за допомогою правил поведінки, тобто через смислову орієнтацію (Р. Циппеліус), а правопорядок — через усталені уявлення про таку поведінку, яка є найбільш поширеною у суспільстві.

Здатність права втілюватися у правопорядок означає, що характер і тип правопорядку в значній мірі залежить від втіленої у правовій реальності правової парадигми — пануючого у юриспруденції (юридичній теорії і правовій практиці) праворозуміння. Щодо значення праворозуміння для осягнення правопорядку вельми слушною є думка М. І. Байтіна, який підкреслив, що питання про розуміння права — вихідне, ключове, свого роду *punctum saliens* в теорії права: залежно від його вирішення розуміються і трактуються всі інші явища правового життя суспільства — правосвідомість, норми права, правотворчість, система права і систематизація законодавства, законність і **правапорядок** (ви-

ділено мною. — А. К.), застосування і тлумачення права, правовідносини, правопорушення, юридична відповідальність і т. д. [15, 13]. Отже, і наукові інтерпретації правопорядку виступають своєрідною складовою праворозуміння.

Сповідування того чи іншого праворозуміння (до його основних типів класична юриспруденція відносить природно-правовий, етатистський і соціологічний) становить парадигму як найбільш концептуально насичену складову сучасної методології. Парадигма «задає» смислову модель пізнання правопорядку на основі певного образу права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права і найбільш загальних ознак практичного (ціннісного) відношення до нього (А. А. Поляков). Юридичне мислення схильне виводити свої поняття з поняття права, що висуває на передні методологічні позиції парадигму несуперечливості правової реальності і принципової суспільності всіх елементів змісту права (В. В. Малахов), що має виступати і як необхідний засіб пізнання сучасного правопорядку.

Домінуючий допоки у теорії і практиці етатистський тип праворозуміння (позитивістський, легістський) сприймає право як продукт держави і його волі, як державно-правове веління (припис). Право зводиться до формальних джерел позитивного права, передусім, до закону (у загальному сенсі) [16, 3], а правопорядок — до результату законності. Розуміння правопорядку як виявлення (результату, наслідку) законності так чи інакше веде до визнання домінуючої ролі держави у досягненні такого стану. В одній із сучасних монографічних робіт, наприклад, стверджується, що правопорядок і законність виникають і існують там і тоді, **де і коли державна влада в них зацікавлена** (підкреслено мною. — А. К.) [17, 4]. Дивно зустрічатися з такою ідеалізацією державної влади в сучасних умовах. Сама влада не може бути зацікавлена у законності і правопорядкові (хіба що у правослухняності громадян) — до цього її мають спонукати правові, політичні і соціальні механізми впливу на неї з боку суспільства, особливо громадянського суспільства.

Етатизм у розумінні правопорядку логічно веде до того, що суб'єкт формування правопорядку (державна) так чи інакше протиставляється його носіям — суспільству і громадянину. Це має і досить значні практичні наслідки. Так, наприклад, оцінка правопорядку здійснюється на основі його протиставлення правопорушенням і злочинності, тобто з одним лише з багатьох проявів деформації права. Зовсім інша картина утворюється, коли правопорядок протиставляти безпорядку і деструкції права — це відкриває можливості проникнення у глибинні пласти умов, які формують і руйнують правопорядок. І завдання забезпечення правопорядку стане можливим формулювати не у негативному сенсі (боротьба зі злочинністю, припинення правопорушень тощо), а як програму позитивних, соціально зорієнтованих дій і заходів, що мають надійне правове підґрунтя.

Наведені думки і міркування видатних філософів і правників щодо співвідношення права і правопорядку можуть свідчити не стільки про доктринальні труднощі їх розмежування, скільки, головним чином, про «генетичну» їх взаємопов'язаність і навіть цілісність: право без правопорядку немає реального втілен-

ня у життя людей, а правопорядок без права немислимий, бо якщо у якомусь випадку порядок без права і може бути забезпечений, то це вже буде не правопорядок, а якийсь інший порядок. У певному сенсі правопорядок є складовою права — і як втілення правових нормативів у практику суспільних відносин, і як досягнення мети права — забезпечення свободи і справедливості як підгрунтя впорядкованості, надійності та безпеки існування особи і суспільства.

Література

1. Основы теории государства и права / П. Г. Александров, Д. С. Карев и др. — М.: Юрид. лит., 1963.
2. Явич Л. С. Общая теория права. — Лепишград: Изд-во ЛГУ, 1976.
3. Хропацок В. П. Теория государства и права: Учеб. пособие для высш. учеб. завед. / Под ред. В. Г. Стрекозова. — М., 2000.
4. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Пнавч. посіб. — 5-те вид., зі змінами. — К.: Атіка, 2001.
5. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998.
6. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомсны. — М., 1991.
7. Малицкий А. Советская конституция. — Х., 1924.
8. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. — М.: Юрид. лит., 1961.
9. Чистое учение о праве Ганса Кельзена / ИИИОН АН СССР. — М., 1987. — Вып. 1.
10. Циппеліус Р. Філософія права. Підручник: Пер. з нім. — К.: Тапдем, 2000.
11. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999.
12. Бергель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с фр. / Под общ. ред. В. И. Даниленко. — М.: NOTA BENE, 2000.
13. Соловьев В. С. Право и правственность // Власть и право. Из Истории русской правовой мысли. — Лепишград, 1990.
14. Шеллинг Ф. В. Сочинения: В 2 т. — М., 1987. — Т. 1.
15. Понимание советского права. Проблемы теории. — Саратов: Саратов. ун-т, 1987.
16. Персеянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: Норма, 2002.
17. Аврутин Ю. Е., Кикоть В. Я., Сыдорук И. И. Правопорядок: организационно-правовое обеспечение в Российской Федерации: теоретическое административно-правовое исследование: Монография. — М.: ЮПИТИ-ДАПА, Закон и право, 2003.

УДК 340.5

В. В. Дудченко

БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОНАВСТВА

Сьогодні перед українською юриспруденцією постає надзвичайно важливе завдання: що треба зробити для того, щоб українське право стало сприятливим і відкритим для всіх корисних новацій. Крім того, це запитання: що може запропонувати юридичному світу українська правова наука в умовах всесвітньої конкуренції правових систем? Зазначені запитання визначають актуальність даного дослідження.

© В. В. Дудченко, 2006

Метою статті є визначення певних побажань щодо образу українського права.

Даній проблемі присвячено численні праці В. А. Бачиніна, А. В. Козловського, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабіновича. Разом з тим існує потреба на основі аналізу і теоретичного узагальнення західної і східноазійської традиції плюралізму у праві збагатити загальне вчення про природу права.

Сутністю концептуального збагачення вчення про природу права є його комплексно-цілісне пізнання, це пізнання є новим напрямком у розвитку правової думки в Україні і воно комплексує ідеї (метафізику), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія). Спроба зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер є квінтесенцією дослідження. У цій спробі синтезу комплексна концепція пізнання права зштовхується з своїми головними проблемами, найважливішою серед яких є розробка онтології, яка б була адекватною зазначеній концепції синтезу. На нашу думку, такою адекватною онтологією є ейдетична теорія (теорія ейдосів). Через феноменолого-ейдетичну редукцію і з урахуванням новітніх висновків антропологічної філософії у праві виявляється його допонятійна або донаукова чи доконцептуальна глибина. Вирішальна роль у цій редукції належить телеологічному методу. Цінність телеології у тому й полягає, що вона дозволяє ставити за мету і реалізовувати те, що не існує реально, а лише мислимо. У телеології мета права впливає з заздалегідь заданого доктринального постулату. Таким постулатом є справедливість.

У такий спосіб пізнане право є передзнанням для юриста. У ньому виявляється ідея (дух) права, яка стає регулятором поведінки. Юридичні факти є значущими, цінними, істинними, коли вони віддзеркалюють ідею права як універсальну реалію, універсальну сутність.

Як результат, ейдетична теорія обґрунтовує, що право у суспільстві не самодостатнє і не автономне. У законах держави мають втілюватися цінності суспільства. Головною суспільною цінністю є справедливість, її основний (свобода) і опосередкуючі (права людини) принципи. За такого підходу право й розуміють як здійснення ідеї справедливості. Тож право неможливо належним чином зрозуміти, не усвідомивши його цілей, юрист має знати, якою є система цінностей сучасного суспільства і використовувати право як засіб для досягнення справедливості у межах цієї системи цінностей.

Духовно освіченим юристом є той, хто вміє за текстами законів розпізнавати ідею права як їх мету і зумовлюватися нею до дії. Мислити субстанційну сутність права і фактично жити цією сутністю як своєю власною важливо і необхідно. Очевидно тоді, що ейдетична теорія у викладанні і вивченні права сьогодні в Україні потребує реформ усієї юридичної освіти. Розуміння права у зазначенні справедливості і свободи є тією істиною, яка здобувалась людством впродовж усієї історії. Звідси впливає, що ідея права є найважливішою і найскладнішою проблемою всієї юриспруденції. Де ця ідея лише зароджується, там відсталість і невігластво. Там же, де вона розвивається, відсталість зникає, там людина починає мислити, там суспільство починає долати неучтво. Людина ж, яка мислить, розбудовує суспільство відповідно до своєї подобі; суспільство таке, якою є вона сама, вона знає лише те, що їй відомо, а якщо вона знає

мало, то суспільство неосвічене; будь-яке знання, поняття, здобуте людиною, виражає прогрес суспільства.

Пізнання ідеї права як передзнання надає змогу усе розмаїття юридичних фактів звести до першопричини і основ (ідеї права та принципів, що впливають з неї) і вже на їх підставі зрозуміти ці юридичні факти. Ідея завжди випереджає факт і вказує йому той напрямок, за яким факт мусить іти услід. Ідея оцінює факт. За такої умови юрист пізнає глибокий зв'язок юридичних фактів з ідеєю права, як їх першопричиною і, у такий спосіб, осягає істинний смисл і дух юридичних приписів позитивного права. Ніяка позитивна методологія досягти цього не спроможна.

На підставі викладеного очевидно, що існує гостра потреба реформ у викладанні і вивчанні права.

Видетичне вчення про природу права своєю підставою має порівняльно-правові дослідження. Це вчення можна конкретизувати через послідовне і системне обґрунтування стильоутворюючих елементів сучасного права України. І знову, така конкретизація матиме перспективу і буде плідною, якщо її здійснювати не інакше, як у контексті компаративно-правових досліджень. Щоб пізнати справжню цінність права, треба долати партикуляризм власного національного права, бо останнє не в змозі служити критерієм оцінки себе самого, ця глибока думка є неабияким вагомим аргументом на користь необхідності проведення порівняльно-правових розвідок.

Як і в якому обсязі компаративісту треба вивчати вибраний для дослідження матеріал? Це питання важливе, оскільки воно тісно пов'язано зі смислом і метою порівняльного правознавства, його науковим методом. Якщо порівняльне правознавство — це система мислення, яка змушує компаративного юриста міркувати певним чином і не інакше, то важливо акцентувати увагу на предметі, функціях і цілях цієї наукової і навчальної дисципліни.

Компаративісти у своїх дослідженнях здійснюють порівняння правових устроїв і їхніх угруповань. Просте описове вивчення зарубіжного права не можна вважати, власне, порівняльним правом. Бо у такому описі відсутнє дійсно порівняння правових систем. Про порівняльне правознавство у точному смислі цього слова можна говорити лише тоді, коли висновки дослідження з якоїсь певної проблеми формулюються на основі порівняння конкретних даних різних країн. Досвід підтверджує, що порівняльний метод діє найбільш ефективно, коли дослідник, по-перше, викладає найбільш суттєві дані стосовно національного права кожної країни, по-друге, використовує їх як основу для поглибленого критичного аналізу і, по-третє, пропонує власні висновки, які мають значення для аналізу свого національного права. Головна мета порівняльно-правової науки полягає у критичній оцінці правової політики [1, 19]. Порівняння — найскладніша частина компаративного дослідження. При порівнянні кожне рішення, що вивчається, розглядається і оцінюється у взаємозв'язку з рішеннями інших правоустроїв, а не з точки зору його власного правоустрою. Це і є справжнім порівнянням.

У зв'язку з визначенням предмета порівняльного правознавства, слід наго-

лосити, що воно не в змозі обійтися без власних понять. Цим поняттям властивий більш узагальнений зміст, ніж в національному праві. Бо ці більш широкі родові поняття поєднують гетерогенні, але функціонально однорідні інститути. Прикладами таких понять є тип права, стиль права, елементи стилю, принцип права, сім'я права, універсалізм науки права та інші.

Порівняльне правознавство багатофункціональне. Першочерговою його функцією є затвердження принципу універсалізму науки права і у такий спосіб розширення сфери пізнання. Цілком очевидно, що наука ніякої країни не в змозі розвиватися лише на основі інформації, отриманої у межах власної правової системи. Порівняльне правознавство виводить правову науку з архаїчного стану, який перешкоджає її розвитку, на міжнародний рівень [1, 26–27].

З цього приводу важливими є такі міркування. Міжнародний обмін результатами наукових досліджень у сфері природничих наук і медицини — факт настільки очевидний, що не потребує подальших пояснень. Не існує більше німецької фізики, бельгійської хімії чи американської медицини. Аналогічний стан справ має бути і у правовій науці.

Для усвідомлення природи наукового знання необхідно виходити з таких відомих двох полюсів науки, як партикуляризм фактів і їхнє понятійно-логічне узагальнення. Наука і є понятійно-логічним узагальненням досліджуваних емпіричних фактів для виявлення їхніх спільних і регулярних (повторюваних) ознак або властивостей. Такі спільні і повторювані властивості позначаються поняттям «науковий закон». Найголовніше те, що в науковому знанні факти підводяться під загальні закони або принципи і пояснюються останніми. Досліджувані факти є наслідком дії відповідних законів чи принципів. Тож головне у науці не просто спостережні, емпіричні і партикулярні факти, а їхнє понятійно-логічне узагальнення для виявлення законів чи принципів. Без такого узагальнення говорити про науку не доводиться.

Викладене співвідношення між партикуляризмом фактів і їхнім понятійно-логічним узагальненням неабияк виразно схоплене К. Цвайгертом і Х. Кьотцем. Просте тлумачення закону, як це традиційно практикується юристами, навряд чи можна віднести до сфери гуманітарних чи соціальних наук. Правове дослідження здобуває справді наукового характеру лише тоді, коли підноситься вище за досліджувані норми будь-якої національної системи, як це має місце у філософії права, історії права, соціології права і у порівняльному праві [1, 11].

Порівняльне правознавство як метод володіє більш широким спектром типів рішень, ніж національно обмежена правова наука. І перш за все тому, що рішення, які містяться у правових системах світу, більш різноманітні і багатші за змістом, ніж ті, які в змозі розробити обмежений рамками своєї національної системи юрист, хай навіть володіючий багатим уявленням. Порівняльне правознавство розширює і збагачує «набір рішень» і надає критично налаштованому досліднику можливості знайти «більш оптимальне рішення» для даного часу і місця.

Якщо порівняльно-правовий аналіз показує, що дана проблема за кордоном

вирішується інакше, не можна виступати проти використання цього рішення у національному праві лише на тій підставі, що таке регулювання «іноземне», тож і непридатне. З цього приводу знову-таки Р. Герінг зазначав: «Питання про рецепцію іноземних правових інститутів є питанням не “національної приналежності”, а простої доцільності, необхідності. Ніхто не буде привозити з далеких країв те, що у нього самого є такої або кращої якості. Тільки нерозумний буде відмовлятися від кори хінного дерева лише на тій підставі, що воно вирросло на чужому полі» [2, 67–68].

Тож принцип універсалізму науки права покращує взаєморозуміння між народами, стимулює через порівняльно-правові дослідження постійну критику власного правоустрою, що в змозі бути більш вагомим внеском у розвиток національного права, аніж національно обмежена «догматична дискусія».

З огляду на сказане впливає, що лише на підставі універсалізму науки права можливо сформулювати виразні і змістовні принципи права. Принципи права неможливо віднайти, якщо залишатися у суто юридичній, вузькій сфері. Виявлення цих принципів потребує залучення до аналізу перш за все неюридичного чи то філософського знання. Історично теорію держави і права писали переважно філософи. Невипадково сучасний французький правник Ж.-Л. Бержель зазначає, що філософія мусить допомогти визначити право, зрозуміти, що таке право, за якими ознаками його можна пізнати, які його витоки і мета. «За зовнішніми видимими проявами права, якими є закони, судження, юридичні факти, затаєні абсолютні концепції права, сфера юридичної метафізики, яка може бути вічною і всезагальною» [3, 38–39].

Зі сказаного впливає, що виявлення принципів права, як і затвердження універсалізму науки права, перетворює порівняльне правознавство у елітну наукову і навчальну дисципліну.

Порівняльне правознавство неабияк впливає і на юридичну освіту. Його вивчення дозволяє по-новому, нетрадиційно підходити до вивчення чинних норм національного права, які страждають від обмеженості через партикуляризм національної доктрини.

Щойно ми наголошували, що загальні принципи права допомагають долати формалізм у праві. До сказаного додамо таке. Сьогодні юристи зштовхуються з безпрецедентною інтернаціоналізацією правового життя. Політико-правові проблеми війни і миру, расової приналежності навколишнього середовища, соціальної справедливості в змозі бути успішно вирішені лише у співробітництві народів і держав, а не в умовах національної ізоляції. Порівняльне правознавство вказує, всупереч позитивізму, догматизму і обмеженому націоналізму, на всеохоплюючу цінність права і універсальність правової науки, допомагає подолати вузьку спеціалізацію за допомогою більш широких категорій ефективного узагальнюючого правового мислення, яке озброює критичний розум широким «набором рішень», у яких сконцентровано досвід всього світу [1, 36].

Сучасне порівняльне правознавство, акумулюючи досвід чинних правоустроїв країн світового співтовариства, дозволяє не лише використовувати різні варіанти рішень конкретної юридичної проблеми, але і розглядати їх в істо-

ричному аспекті, надаючи тим самим можливість оцінити через порівняння ефективність рішення, яке приймається на національному рівні.

Таке має сприяти тому, що рішення певної національної юридичної проблеми буде прийматися лише після критичної оцінки результатів дослідження того, як вирішується ця проблема в інших країнах з високою правовою культурою. Тільки за такої умови певне національне рішення здобуває необхідну ефективність і буде виховувати почуття відповідальності, яка стимулюватиме дух реформаторства і прагнення поліпшити право.

Принципи права є підставою для вирішення проблеми уніфікації права на міжнародному рівні. Виявом цієї уніфікації є міжнародні конвенції, міжурядове співробітництво і акти міжнародних організацій. У державах — членах Європейського Союзу уніфікація права здобуває все більшого значення завдяки використанню наднаціональних правових інструментів (директив і регламентів). Мета уніфікації — усунення відмінностей у національних правових системах на підставі загальновизнаних принципів права. Значення уніфікації права полягає у поліпшенні міжнародно-правового співробітництва. Уніфіковане право сприяє більшій передбаченості і більш високій ступені стабільності правового простору.

З огляду на сказане впливає, що важливе завдання компаративного юриста полягає в тому, щоб знайти в іноземному праві аналогії вирішення власних юридичних проблем. Мета порівняльно-правових досліджень — пошук і виявлення більш ефективних правових рішень.

Підіб'ємо підсумки. Комплементарно-цілісна концепція пізнання права має бути новим напрямком у розвитку правової думки в Україні. Ця концепція синтезує ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) і є спробою зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер. У спробі досягти синтезу комплементарна концепція пізнання права зштовхується з своїми головними проблемами, найважливішою серед яких є розробка онтології, яка б була адекватною зазначеній концепції синтезу. На нашу думку, такою адекватною онтологією є ейдетична теорія (теорія ейдосів). Через феноменолого-ейдетичну редукцію, і, враховуючи новітні висновки антропологічної філософії, у праві виявляється його допонятійна або донаукова чи доконцептуальна глибина.

Ейдетичне вчення про природу права можна конкретизувати через послідовне і системне обґрунтування стильоутворюючих елементів сучасного права України. Така конкретизація матиме перспективу і буде плідною, якщо її здійснювати не інакше, як у контексті компаративно-правових досліджень. Щоб пізнати справжню цінність права треба долати партикуляризм власного національного права, бо останнє не в змозі служити критерієм оцінки себе самого.

Елітні функції порівняльного правознавства як затвердження універсалізму науки права і на цій підставі виявлення принципів права дозволяють піднести національну правову науку і освіту до рівня транснаціональних і їх уніфікувати.

Сутність порівняння полягає і тому, щоб поглянути на різні рішення під новим кутом зору, який дозволяв би виявити насамперед їхню подібність або схожість. При порівнянні кожне досліджуване рішення буде розглядатися і оці-

нюватися у взаємозв'язку з усіма іншими, а не з точки зору власного правового устрою дослідника. Ця нова точка зору і характеризує порівняння у справжньому смислі цього слова. Таке має сприяти тому, що рішення певної національної юридичної проблеми буде прийматися лише після критичної оцінки того, як вирішується ця проблема в інших країнах з високою правовою культурою.

Література

1. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т. — М.: Междунар. отношения, 2000. — Т. 1. Основы.
2. Иеринг Р. фон. Дух римского права на различных ступенях его развития. — С.Пб, 1875. — Ч. 1.
3. Бергель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с фр. — М.: NOTA BENE, 2000.

УДК 340.13:351.84-053.6

Н. М. Крестовська

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЮВЕНАЛЬНОГО ПРАВА

Властива добі постмодерна юридизація суспільного життя, серед інших своїх проявів, привела до формування правової ювеналістики (термін введений до наукового обігу Д. А. Ягофаровим [22, 73–74]). Це поняття охоплює комплекс, що складається з системи правових норм, правових знань, правових інституцій та інших правових утворень, метою та змістом яких є забезпечення виживання, розвитку та соціалізації дитини. Ядром цього комплексу є новий підрозділ національних та міжнародної правових систем — ювенальне право, яке стало предметом досліджень В. І. Абрамова [6], Н. Є. Борисової [7], Л. Ю. Голишевої [10], В. В. Кулапова [12], О. В. Заряєва [20].

Становлення ювенального права є проявом загальної тенденції правового розвитку: встановлення або офіційне визнання державою правових норм є відповіддю на появу нових суспільних потреб та інтересів, на постановку нових цілей, формування нових цінностей. Визнання соціального чинника як основного у процесі ініціювання правотворчості властиве більшості відомих на сьогоднішні шкіль права: природно-правовій, психологічній, історичній, соціологічній. Метою цієї статті є визначення, систематизація та аналіз соціальних джерел ювенального права, що, на нашу думку, дасть можливість уточнити загальнотеоретичні уявлення про механізм впливу соціальних чинників на процес утворення нових підрозділів права.

Актуальність дослідження поставленої проблеми носить як теоретичний, так і практично-прикладний характер. Із суто теоретичних позицій виявлення джерел (факторів) галузеутворення, на наш погляд, сприятиме розв'язанню проблеми критеріїв розмежування галузей права, яка, незважаючи на численні дискусії, досі залишається невирішеною [16, 31]. Практично-прикладний аспект дослідження полягає у необхідності оптимізації процесу формування га-

лузі ювенального права України та виробленні методики практичного застосування його норм.

Якщо значення соціальних факторів правоутворення є незаперечним постулатом загальної теорії права, то коло цих факторів дослідники визначають по-різному. А. Нашиць виділила ряд комплексних соціальних факторів правоутворення: а) природне середовище, в якому протікає буття людини (географічні, демографічні та біологічні фактори); б) соціально-економічне, політичне та ідеологічне середовище; в) людський фактор у вигляді спілкування людей на макро- та мікрорівнях соціальної взаємодії [13, 9]. Інакше кажучи, до соціальних факторів правоутворення дослідниця відносить не тільки суто соціальні, але й природні явища, що ставить під сумнів коректність терміна «соціальне джерело права». Натомість Т. В. Гурова розглядає соціальне джерело права як людське суспільство в цілому [11, 14], не виділяючи в ньому якісь окремі компоненти.

Більш продуктивним здається підхід до класифікації факторів правоутворення, який передбачає їх диференціацію за різними підставами. А. С. Піголкін до основних факторів, що обумовлюють формування права, відносив економічні, політичні, соціальні, національні (для багатонаціональної держави), зовнішньополітичні, ідеологічні, організаційно-вольові фактори [15, 309–310]. Слід прислухатися до Ю. О. Тихомирова, який додає до цього переліку ще й інформаційно-пізнавальний аспект [18, 159–160]. На нашу думку, інформаційний фактор правоутворення — це не тільки і не стільки системи отримання, зберігання, передачі та зберігання інформації, які дозволяють вивчати, виявляти та відбирати об'єкти майбутнього правового регулювання, скільки вирішальний вплив інформації на всі інші фактори правоутворення в добу постмодерну. Слушним видається висновок А. А. Соколової про те, що суспільство та всі його підсистеми, в тому числі право, є відкритими утвореннями, які перебувають у постійному процесі обміну енергією та інформацією, взаємно впливаючи одне на одного [17, 5, 11–12]. Не меншим є значення історико-культурних та геополітичних факторів, на що звертає увагу Ю. М. Оборотов [14, 76].

Розвиваючи вчення про соціальні фактори правоутворення, М. М. Вопленко дав визначення поняття соціальних джерел права. Соціальні джерела права — складна поліструктурна, багаторівнева система факторів суспільного життя, які прямо або непрямо, з різним ступенем вираження на конкретному етапі історичного розвитку держави та суспільства, впливають на зміст права та ініціюють формування його джерел. До них М. М. Вопленко відносить: 1) економіку; 2) політику; 3) соціальну структуру суспільства; 4) ідеологію; 5) психологію; 6) моральність, залишаючи цей перелік відкритим [9, 25]. Зокрема, біологічні, фізіологічні, географічні, кліматичні фактори теж можуть бути соціального характеру, будучи відбитими у людській свідомості.

Концептуально важливим видається положення М. М. Вопленка про неоднорідність та неоднозначність впливу цих факторів на правоутворення в різних історичні періоди. Додамо, що, по-перше, ці властивості соціальних джерел права особливо чітко проявляються на галузевому рівні системи права. По-друге,

соціальні джерела права у певному історично-суспільному контексті можуть перетворюватись на свою протилежність, не ініціюючи, а гальмуючи правоутворення. Особливо це стосується політики, агенти якої прямо впливають на розробку та прийняття нормативно-правових актів. Нерідко гра політичних сил, кон'юнктурні політичні інтереси, відрив політичних діячів від реального життя негативно впливають на правоутворення. Так, в контексті теми статті доцільно навести такий приклад. Ще у 70-х рр. минулого століття прогресивна політична еліта СРСР усвідомлювала необхідність розробки молодіжного законодавства. Але відповідні законопроекти були «поховані» під купою таких аргументів: «Молодь не варто виділяти, тому що вона не має особливих інтересів, відмінних від інтересів інших соціальних груп», «прийняти Закон СРСР про молодь — означає поставити молодь у привілейоване становище за рахунок інших прошарків та груп суспільства — скажімо, за рахунок пенсіонерів», «у молоді і так є всі права, і потрібно їх краще реалізовувати і т. д.» [8, 17].

Різні соціальні фактори правоутворення неоднаково впливають на формування ювенального права. Зокрема, вплив економіки та економічних відносин, очевидно, є непрямим, зважаючи на незначну участь дітей у сучасному суспільному виробництві. В період свого становлення правове регулювання трудових відносин починалося з заборони або обмеження саме дитячої праці. В добу постмодерну ця тенденція ще більш посилюється. Якщо, наприклад, ухвалений ще в радянські часи Кодекс законів України про працю дозволяє за певних умов укладання трудового договору з 14-річною дитиною, то Закон України «Про охорону дитинства» встановлює 16-річний вік як можливий початок трудової діяльності, а діти, які досягли 15-річного віку, можуть прийматися лише на таку роботу, що не завдає шкоди їх здоров'ю і навчанню, і за згодою одного з батьків або особи, яка замінює батьків [1, ч. 2 ст. 21]. Мета цього вікового підвищення є очевидною і полягає у необхідності забезпечити повноцінний фізичний та інтелектуальний розвиток дитини, що у перспективі якраз і дасть економічний ефект, коли на виробництво прийде здорове, з повноцінною, в тому числі професійною, освітою покоління працівників. І, навпаки, цивільне законодавство надає працюючій дитині можливість отримати повну цивільну дієздатність, а також займатися підприємницькою діяльністю [2, ч. 1, 3 ст. 35].

Важливе місце в системі соціальних джерел ювенального права займають зрушення у демографічній та соціальній структурі. Для сучасного суспільства характерним є старіння, а подекуди й вимирання, населення через зменшення рівня народжуваності, який не компенсується зниженням дитячої смертності. Останній перепис зафіксував ці загрозливі демографічні тенденції. Якщо у 1989 р. частка дітей до 10 років складала 14,5% населення, то у 2001 р. — тільки 9,4% [3]. Це підвищує особистісну та соціальну значущість кожної дитини. Як не цинічно виглядає це судження, але суспільство більше не може собі «дозволити» втратити (фізично або соціально) жодну дитину. Втім дітей не минули всі соціальні негаразди дорослого світу — захворюваність «соціальними» хворобами (ВІЛ-СНІД, туберкульоз), маргіналізація (бездоглядність, безпритульність), злочинність, віктимізація.

Своєрідним соціальним джерелом ювенального права виступають вікові особливості основного його суб'єкта, а точніше — дитинство як особливий психофізіологічний стан. Дитина, якою услід за Конвенцією про права дитини, вважається людська істота, яка не досягла 18 років, є більш вразливою, ніж дорослий, беззахисною, залежною, має недостатній життєвий досвід, підвищену емоційність. Ці характеристики дитини та дитинства породжують особливості правового регулювання відносин, учасником яких є дитина. Урахування «фактора дитинства» не тільки певною мірою простежується в кримінальному, адміністративному, цивільному, освітянському законодавстві. Саме цьому біосоціальному фактору, серед інших чинників, завдячує своєю появою ювенальне законодавство України.

Політика через сферу політичної діяльності, в тому числі політичної боротьби та політичної конкуренції, а також політичної свідомості та політичних норм завжди була одним із центральних соціальних джерел права. Саме в рамках політики опосередковуються у вигляді політичних програм та гасел соціальні інтереси різних верств населення та соціальних спільнот. В ювенальній сфері політика відіграє украй своєрідну роль. Справа у тому, що діти не є агентами політичної діяльності, вони не можуть бути членами політичних партій, не беруть участі у виборах та інших видах політичної діяльності, у них немає власного «лобі» та інших важелів впливу на законодавця. Артикуляція та адвокація інтересів дітей — це справа дорослих, яка на сьогодні набуває характеру нової відносно самостійної галузі політики — ювенальної політики. Ювенальна політика держави визначається як ученими, так і законодавством як пріоритетна складова її соціально-економічної політики. В широкому сенсі вона є системою законодавчих та нормативних актів, організаційних заходів та мір щодо встановлення та підтримання нормативного життєзабезпечення дітей, підлітків та молоді [21, 100]. Особливість формування та реалізації ювенальної політики полягає в тому, що вона завжди ініціюється знизу — з боку інституцій громадянського суспільства, передусім неурядових організацій. Так, системи ювенальної юстиції у США, Франції, Німеччині та інших країнах — піонерах цієї справи були створені за ініціативою благодійних та жіночих організацій, наукової громадськості, юридичної еліти [19, 34–40]. Прийняття першого ювенального міжнародного стандарту — Женевської декларації прав дитини 1924 р. — було ініційоване міжнародною неурядовою організацією «Спасіння дітей», створеною англійкою Е. Джебб. В наші дні, за наявності урядових інституцій, відповідальних за ювенальний напрямок державної політики, саме неурядові організації виступають як провідники найбільш прогресивних політичних та юридичних засобів захисту прав дитини. Так, наприклад, Європейська мережа дитячих омбудсманів своєю основною метою вважає просування та пропагування в межах європейських країн положень Конвенції про права дитини, сприяння створенню незалежних інституцій для дієвого захисту прав дитини [5, art. 2].

Суспільна свідомість (ідеологія та психологія суспільства) виступає як інтелектуальне та емоційне середовище, на ґрунті якого формуються ювенально-

правові джерела. Визнання дитини як найвищої соціальної цінності сучасного суспільства є аксіомою, яку визнають навіть непримиренні політичні опоненти. Абсолютна більшість людей поділяє категоричний висновок спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 травня 2002 р. про ставлення до дітей як критерій гуманізму суспільства. Причому ухвалена ГА ООН Декларація та план дій «Світ, придатний для дітей» обґрунтовані саме моральними цінностями. Зокрема, в ній зазначається: «Спільно ми побудуємо такий світ, в якому всі дівчатка і хлопчики зможуть радіти дитинству — часу гри і навчання, в якому їх люблять, поважають і леліють, їх права захищаються без будь-якої дискримінації, їх безпека і благополуччя стоять на першому місці і вони можуть розвиватися, будучи здоровими, в умовах миру і гідності» [4, п. 9]. В ювенальному праві, можливо, як ніде в інших галузях права моральні норми — жалість до слабкого, любов до ближнього — знаходять своє юридичне оформлення, кидаючи новий духовно-етичний виклик праву взагалі.

Узагальнення зазначених положень наводить на думку, що соціальні джерела ювенального права — це система соціально значущих позаправових явищ, які прямо або опосередковано впливають на його зміст та форму, а саме: формування нового підрозділу правової системи — ювенального права та ювенального законодавства як його форми. Система соціальних джерел ювенального права включає біосоціальний, політичний, ідейно-психологічний фактори як основні та економічний фактор як допоміжний.

Література

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
3. <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/age> (Всеукраїнський перепис населення 2001 р.).
4. «Мир, придатний для життя дітей»: Декларация и план действий: Приняты резолюцией S-27/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН 10 мая 2002 года // www.antax.ru/doc/articles/deklaracij_plan.htm.
5. The statutes for ENOC: Was approved at the last ENOC meeting in Dublin, May 2006 // www.ombudsnet.org (офіційний сайт Європейської Мережі дитячих омбудсманів).
6. Абрамов В. И. Права ребенка в России (теоретический аспект) / Под ред. Н. И. Матузова. — Саратов: Изд-во СГАП, 2005. — 312 с.
7. Борисова П. Е. Конституционно-правовой статус ребенка в РФ. — М.: Мanusкрипт, 1998. — 107 с.
8. Бородін С. І. Історія підготовки та прийняття Закону СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» (1989–1991 рр.) // Грани. — 2003. — № 1. — С. 16–22.
9. Волицько П. П. Источники и формы права: Учеб. пособие. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. — 102 с.
10. Голышева Л. Ю. Российское ювенальное право: Монография. — Ставрополь: Пресса, 2004. — 182 с.
11. Гурова Т. В. Актуальные проблемы теории источников права: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Саратов, 2000. — 18 с.
12. Кулапов В. В. Правовая политика в сфере защиты интересов детей // Правовая политика и правовая жизнь. — 2003. — № 3.
13. Пашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. — М., 1974.
14. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменац. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2004. — 184 с.

15. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для юрид. вузов / Под общ. ред. В. С. Персеянца. — М.: ИОРМА, 2001. — 832 с.
16. Разуваев Н. В. Правовая система и критерии отраслевой дифференциации права // Правоведение. — 2002. — № 3.
17. Соколова А. А. Социальные факторы правообразования: Автореф. дис... д-ра юрид. наук (12.00.01). — М., 2003. — 41 с.
18. Тихомиров Ю. А. Правотворчество // Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. — М., 1998. — Т. 2. Теория права.
19. Ювсальпа юстиція: Навч. посіб. — О.: ОЮІ ХНУВС, 2006. — 243 с.
20. Ювсальпос право: Учеб. для вузов / Под ред. А. В. Заряева, В. Д. Малкова. — М.: Юстицинформ, 2005. — 320 с.
21. Ювенологический словарь: 300 терминов / Под общ. ред. Е. Г. Слущкого, И. В. Скомарцевой. — С.Пб.: ВИС-припт, 2002. — С. 100.
22. Ягофаров Д. А. Ювсальпос право // Основы государства и права. — 2003. — № 1.

УДК 340.12:165.191

Ю. В. Тіщенко

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО МІФУ

Міф і міфотворчість постійно супроводжують людину, живлять і надихають різноманітні сфери її життя протягом багатьох сторіч.

Здавалося, міф як архаїчна форма культури, найдавніше надчуттєве сприйняття життя нашими предками, пов'язане з уявленнями про походження й розуміння світобудови, повинен залишитися лише в сказаннях і легендах, становити інтерес лише для істориків, філософів і мистецтвознавців.

Однак феномен міфу в нашій сучасності знаходить нове життя, новий зміст, нову філософсько-історичну сутність, виявляє себе у сферах культури, політики й права.

З появою наукових знань, заснованих на емпіричному досвіді, під міфом стали розуміти фантастичний вимисел, помилкове, некритичне тлумачення подій і фактів, відірваний від дійсності стан свідомості, далекі від реальності концепції або подання [2, 739].

Таке тлумачення міфу, що базується на виділенні його негативних властивостей, поширене й сьогодні. Однак воно не відображає справжньої сутності ні стародавнього міфу, ні сучасного значення цього феномена. Прихильники такого погляду не враховують у першу чергу те, чим був міф і чим він є зараз для самих міфотворців — вимислом або справжньою реальною подією, сакральним явищем, священною традицією [7], а може, первісним одкровенням, зміст якого затверджується як самоочевидна істина [4, 415].

Вивчаючи історію людського суспільства, можна помітити, що міфи створювалися й передавалися протягом усього його існування й розвитку. При цьому в більшості випадків вони відігравали позитивну роль в історії народу або держави, містили в собі динамізм, життєвий імпульс, а у своїй символіці — потужну енергію, котра впливала на глибинну свідомість людини і вивільняла

сховані інтуїтивні, «містичні» чинності. Так, наприклад, міф про непереможність народу, що відстоює «справедливу справу», обумовив значний вплив на дух, згуртованість народу, що зумів здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років.

Міфотворчість триває й у наш час. При цьому цей процес нерідко не тільки не суперечить сучасній науці, але й навіть спирається на неї, базується на її теоретичних положеннях, нерідко випереджаючи їх, хоча й не завжди знаходить швидке підтвердження в реаліях сьогоdnішнього дня.

Багато міфів у певний момент історії начебто спростовуються, але вони не вмирають, а знаходять нове життя на іншому витку розвитку людства. Це підтверджує їх важливу соціальну значимість і одночасно зумовлює необхідність теоретичного дослідження міфів як у загальному вимірі, так й у масштабі окремих наук, зокрема в правознавстві.

Сьогодні міф розглядається як феномен соціокультурного розвитку людини в цілому, як відвічне явище людського суспільства й особливий спосіб мислення, властивий людині взагалі [10, 3–11]. Реальне існування міфу підтверджується тим впливом, що він чинив і чинить на культурний розвиток людства. Багатоаспектні значеннєві характеристики даного історичного явища розкривалися такими дослідниками міфу, як К.-Г. Юнг, Л. Леві-Брюль, Н. Дюргейм, Н. Леві-Строс, Е. Кассіер, Е. Ланг, В. Вундт, О. Ф. Лосєв, Ю. М. Лотман, М. М. Бахтін, І. М. Шахнович, О. М. Золотарьов, Ф. Х. Кессіді, Є. М. Мелетинський, С. С. Аверінцев, П. Флоренський, О. Фрейдєнберг, М. І. Стеблін-Каменський, Я. Е. Голосовкер й ін.

Останнім часом у поняття міфу вкладаються все нові аспекти людської життєдіяльності: міф держави, міф нації, міф політичний, міф економічний, міф правовий. При цьому необхідно брати до уваги, що розуміється у кожному конкретному випадку, оскільки на сьогоdnішній день існують численні трактування міфу, а також різні концептуальні підходи до міфу.

Приміром, під політичним міфом розуміється «інтегруючий і вольовий елемент людського співтовариства як у минулому, так й у найближчому майбутньому» [7]. Політичний міф містить у собі міф національної держави як сукупності національно-державних символів й ідеалів, що втілюють його єдність і велич. Для нації, що прагне до повноти національної самосвідомості, важливим є формування власного міфу, який би концентрував духовну історію даного народу і одночасно був би джерелом для наслідування, вироблення певного стереотипу поведження. Основне призначення політичного міфу — інтегрувати людей в існуючу систему, формувати, обґрунтовувати певні штампи, кліше соціального поведження. У політології відзначається, що Україна має потребу у формуванні позитивного цілісного політичного міфу, тому що це є психологічним корінням її самоідентичності й самосвідомості [7]. Міф може бути розглянутий не тільки на рівні соціальних спільностей.

О. Ф. Лосєв у науковому нарисі «Диалектика мифа» говорить про існування міфу особистості, міфу імені, міфології кольорів і навіть костюма. Аналізуючи й глибоко проникаючи в сутнісні деталізовані характеристики міфу, він у

цьому зв'язку виводить одне з визначень цієї категорії: «...міф є буття особистісне або, точніше, образ буття особистісного, особистісна форма, лик особистості» і далі: «міф є в словах дана чудесна особистісна історія» [8].

Що стосується правового міфу, то можна констатувати, що у сфері правознавства міфи практично не одержали свого ґрунтового дослідження. Тим часом правові міфи істотно впливають як на теоретичні побудови правових концепцій й інститутів, так і на процес правотворчості, правозастосування, правореалізації.

Підходячи до розгляду правового міфу, важливо викласти основні риси міфу як явища сучасного життя, а потім уже визначитися з характеристиками правового міфу і дати його поняття.

Варто підкреслити, що під міфом не можна розуміти вигадку, суб'єктивне уявлення про явище, що не відповідає дійсності, фантазію або вимисел, оскільки міф не зводиться до такого вузького, одностороннього трактування. Візьмемо за основу вихідне визначення міфу, дане О. Ф. Лосєвим у дослідженні «Диалектика мифа», де сказано, що «міф є (для міфічної свідомості, звичайно) найвища по своїй конкретності, максимально інтенсивна й у найбільшій мірі напружена реальність», «сама справжня дійсність», «зовсім необхідна категорія думки й життя, далека від усякої випадковості й сваволі» [8, 395]. Принципово важливим є вказівка О. Ф. Лосєва на необхідність дослідити міф зсередини, «з погляду самого міфу», глянути на міф «очами самого міфу», проникнути в саму суть міфу й міфічної свідомості [8, 398].

Відчуття міфу пов'язане з тим, що не піддається раціональному, інтелектуальному аналізу, або ж з наміром, коли міф використовується для певного впливу на ті чи інші уявлення людини.

Сьогодні стає очевидним, що міф не зник у тумані архаїчного минулого як одна з первинних форм розуміння людського буття, але ввійшов у сучасне життя як певна універсалія культури. Більше того, не можна не визнати, що міфотворчість існує на різних етапах розвитку цивілізації, і особливо оживає в момент розхитування колишніх вірувань, старих ідеологій, коли відбуваються зміни в культурі й цивілізації. Щоб пережити ці зміни оформлюються нові способи осмислення реальності, створюються нові міфи. При цьому міф виступає в ролі опори, нерушимої підстави для спокою, упевненості й порядку, оскільки містить в собі орієнтир людського поведіння, осмислення себе в контексті буття і до того ж є моральною універсалією.

Таким чином, можна стверджувати, що міф є категорією позачасовою, способом мислення людини різних епох, а виходить, і міфічна свідомість існує разом з людиною будь-якого історичного періоду, в тому числі й сучасного.

Багатозначною є назва однієї зі статей сучасного дослідника міфу: «Туга за міфом або міф як подія сучасності». Автор розглядає буття міфу (історичне й сучасне) в архетипах колективної свідомості — міфологічної і художньої — різних часів, а також у кількарізному відтворенні цих архетипів. Повтори, властиві міфу, фіксуються також у тім, що міфологічна свідомість і міфотворчість активізуються в усі кризові епохи й перехідні періоди.

Сучасна людина не втратила схильності древньої людини до міфологізації дійсності, зберігаючи її в архетипах своєї свідомості. Сучасному соціокультурному життю, так само як архаїчному минулому, безумовно, властивий міфологічний компонент. Однак, говорячи про міф, варто враховувати, що міфологізація дійсності — властивість, яка більш характерна для колективної свідомості суспільства в цілому, ніж для свідомості окремої людини.

Вважається, як зазначає далі Т. А. Апінян, що міф існує в трьох аспектах: як форма, як зміст тексту і як подія. Незалежно від того, у якому аспекті розглядається міф, він існує тільки в полі інтерпретацій і коментарів. Інакше кажучи, існує «герменевтика» міфу. Коментар міфу поєднує в собі індивідуальне й колективне, древню традицію й сьогодишню ситуацію, текст і контекст. Міф — це одночасно й факт, і його тлумачення, причому між фактом і самим міфом завжди залишається зазор, міфологічний простір, що і дозволяє суб'єктивно інтерпретувати міф [1, 73–83].

Міф — це особливе, одночасно й вище, об'єктивне, і внутрішнє, ірраціональне знання, звідки впливає характерна властивість міфу — його філософічність. З іншого боку, міф — не тільки особисте уявлення, «суб'єктивне бачення світу» [1]. Відомо, що міф — це буття для міфотворця, але міфотворцем є не одна людина, а спільність людей, та ще й не одного покоління. Не випадково міф розглядається як колективне переживання [9, 115–122]. Кожна епоха має свої характерні міфологеми — стійкі міфопоетичні універсалії, які кочують із суспільства в суспільство, з одного часу в інший. Ці міфологеми народів й епох концентрують загальні, колективні уявлення людей про те, як «повинне бути», виробляючи певні стереотипи, здатні впливати на ідеологію, мислення й поведінку людей певної соціальної культури. Такі міфологеми впроваджуються й живуть у глибинах людської свідомості, а скоріше підсвідомості. Щоб стати міфом, такі колективні подання, що характеризують специфіку народного духу, національного характеру, менталітету, повинні «переживатися» представниками конкретної епохи.

У той же час міф — догматичний й авторитарний, він диктує «як треба» [11, 634–638]. Звідси впливає й небезпека міфу, оскільки в ньому неправда й істина можуть бути злиті воедино, в одне нероздільне ціле (теорію, ідею, правову концепцію тощо). Міф має особливий вплив на душу й уяву. Міф може переконувати, не вимагаючи доказів, але відповідаючи нашим відчуттям. Мораль, характерна для даного соціуму, може впроваджуватися за допомогою міфу, що ефективніше будь-якої аргументації. Помітимо, що в сучасному житті міф виявляє себе як форма ідеології й ідеологічного впливу [3, 45–59].

Міф має на меті створити образ дійсності, що збігався б із ціннісними очікуваннями носіїв міфологічної свідомості.

Цікаве спостереження щодо різних поглядів на сутність міфу і його різновидів полягає в тому, що всі існуючі міфи беруть початок від первинного міфу, мономіфу. Мономіф являє собою єдину символіко-знакову структуру й містить у собі, як у зародку, всі міфічні сюжети й реалії [6, 24–42].

Що ж являє собою правовий міф або міф у праві?

На підставі визначення поняття міфу в філософському словнику: «Міф — форма цілісного масового переживання й тлумачення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів, що вважаються самостійними явищами реальності» [3] можна стверджувати, що правовий міф — це частина правової культури, форма цілісного масового переживання й тлумачення правової дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів, що вважаються самостійними явищами правової реальності.

При цьому поняття правового міфу можна досліджувати у двох напрямках: по-перше, як гіпотезу, ідеальні уявлення й переконання стосовно правових явищ, які уявляються їхньому носію незаперечними, єдино вірними і самоочевидними; по-друге, глянути на міф зсередини (як пропонував А. Ф. Лосєв), розглядати міф з погляду носія міфічних переконань, як реальну, живу дійсність.

Основні властивості міфу як феномена соціокультурного життя людини належать й до правового міфу як компонента правової культури.

Можна навести кілька правових міфів і розглянути особливості правового міфу на прикладі одного з них.

Так, серед правових міфів існує міф про те, що встановлений закон обов'язково діє і позитивно впливає на людей; відомий міф про права людини, який стверджує, що всі права людини можуть і повинні бути забезпечені й реалізовані; розповсюдженим є міф про народовладдя, який полягає в тому, що влада в державі належить народу в цілому, а не його окремим політичним силам і представникам; існує міф про невідворотність відповідальності за вчинений злочин, що зумовлюється обов'язковим розкриттям кожного протиправного діяння.

З міфом пов'язані і переконання про те, що всі існуючі закони справедливі. Чому можна стверджувати, що це переконання є міфом?

Таке переконання є свого роду моральною універсалією, що властива певній спільності людей, соціуму і являє собою колективне уявлення про сутність і значення закону, яке переходить від одного покоління до іншого, сягаючи своїми коріннями в минуле. Це одночасно й певне уявлення, і віра, і реальність, що переживається. Підкреслимо — це не звичайна реальність, а вища бажана реальність. Таке поняття закону походить від первинного міфічного концепту Світового Закону й Світопорядку. Світовий Закон або просто Закон може розумітися досить широко: як порядок, Всесвітня Гармонія, справедливість, краса, правильність або як «межа, поставлена свободі волі або дій; правило, постанова вищої влади» [5, 588]. З ідеєю Світового Закону пов'язані поняття добра й зла, ідея шляху, що включає звід правил, норм поведження, розуміється суспільством як концепція високої моральності.

Таким чином, перед нами міф про справедливість законів, які існують у сучасному суспільстві, що вкоренився у свідомості людей, має свою символіко-знакову структуру, є певним ціннісним орієнтиром у суспільстві й наділений можливістю ідеологічного впливу на масову свідомість вже тільки своїм найменуванням — міфічним ім'ям Закону.

Разом з тим ні жоден конкретний закон окремо, ні сукупність законів тієї

або іншої держави не є ідеальною мірою й оптимальним способом установлення справедливості в регулюванні суспільних відносин. Це пояснюється тим, що, по-перше, конкретний закон, регулюючи певну сферу суспільних відносин й відбиваючи інтереси однієї верстви суспільства, вступає в суперечність з іншими верствами населення. По-друге, фіксуючи й регулюючи головні аспекти соціальної проблеми, законодавець відсуває на другий план «малозначні» обставини, які у процесі реалізації закону можуть за певними, недостатньо врахованими умовами спричинити втрату авторитету закону, похитнути віру в його справедливість.

І, нарешті, створення ідеального закону, що відповідає інтересам усього суспільства, є неможливим через об'єктивні чинники, що пов'язані з постійними й безперервними процесами суспільного розвитку, зіткненням інтересів різних верств суспільства, через об'єктивні зміни економічного й соціального стану в державі тощо.

У наведених позитивних і негативних аспектах правового міфу виражені ті суперечності, які властиві суспільній й індивідуальній свідомості.

Бачити в тому або іншому правовому міфі тільки позитивні або тільки негативні сутності — значить умисно чи ненавмисно ухилятися від рішення важливої проблеми. Необхідно глибоко й послідовно вивчати різні сторони правового міфу, аналізувати їх співвідношення з реаліями конкретного суспільства й держави, удосконалюючи закони, прагнучи до їхньої ефективної реалізації.

Література

1. Апинян Т. А. Тоска по мифу или миф как событие современности // *Философские науки*. — 2004. — № 11.
2. *Большой энциклопедический словарь* / Под ред. А. М. Прохорова. — М.: Большая Рос. энцикл., 2002.
3. Брадес М. Э. Идеология и миф: общие черты // *Политическая наука*. — 2003. — № 4.
4. Булгаков С. П. *Свет невечерний*. — М.: Республика, 1994.
5. Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка*: В 4 т. — М.: Рус. яз., 1978. — Т. 2.
6. Зубко Г. В. Миф в мировосприятии человека и в духовной культуре человечества // *Мир психологии*. — 2003. — № 3.
7. Локаш Е. Политика и миф — пространство пересечения // *Актуальні проблеми політики*. — 2000. — Вип. 8.
8. Лосев А. Ф. *Диалектика мифа. Из ранних произведений*. — М.: Правда, 1990.
9. Медиська Ю. Міфологія та міфологічний дискурс // *Теорія та історія психології*. — 2006. — № 2.
10. Миф — феномен социальной эволюции, этап становления и способ организации мышления // *Мир психологии*. — 2003. — № 3.
11. *Повейший философский словарь*. — Мн.: Кн. дом, 2003.

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ПРОВОА ТРАДИЦІЯ

Сучасна українська юридична наука становить собою уже не просто систему знань порівняно з тою, яка існувала ще півстоліття тому, а складається з різноманітних правових течій, ідеологій та вчень. Разом з цим жодна правова доктрина не має панівного становища в юридичній науці та в юридичній практиці. В такій ситуації кожне нове соціальне явище знаходить своє незалежне, всебічно-правове тлумачення та пояснення. Але, в першу чергу, подальше правове визнання та правова реалізація будь-якого соціального, економічного, політичного явища, майбуття його «правова доля», залежить від певних домінуючих факторів, які природно впливають на незалежність такого правового трактування. До таких факторів юридична наука відносить правовий менталітет та правову традицію.

Правовий менталітет та правова традиція уже тривалий час досліджуються зарубіжними та вітчизняними науковцями, серед яких можна згадати М. М. Алексєєва, С. С. Алексєєва, Г. Дж. Бермана, І. О. Льїна, В. К. Мамутова, В. С. Нерсєсянца, Ю. М. Оборотова, І. Б. Орлова, Н. Рулан та ін. Незалежно від наявності великої кількості досліджень такі категорії, як правовий менталітет та правова традиція, все одно викликають особливий інтерес у сучасній юридичній науці.

Як зазначає М. М. Алексєєв щодо значення та ролі правового менталітету, доктрина правової держави — належність до західної європейської цивілізації і культури, стан конкретного правового менталітету [6, 135].

Ю. М. Оборотов стверджує, що сучасна характеристика правосвідомості пов'язана з використанням поняття правовий менталітет. Правовий менталітет дозволяє відзначити сталі психологічні риси по відношенню до права та державної влади в існуючій конкретній правовій культурі [7, 52].

За допомогою правового менталітету юридична наука відрізняє у правовій реальності західну правову ментальність, східну правову ментальність, південну, північну правову ментальність тощо. Правова ментальність — вияв різних компонентів загальної правової культури етносу, який, перебуваючи в тісному зв'язку з правосвідомістю, набуває відповідного індивідуального стану. За допомогою такої правової конструкції юридична наука має можливість ґрунтовно дослідити будь-яку правову формацію, її правову спадщину, доктрини тощо.

Слово «менталітет» первинно походить від латинського *mens, mentis* — розум, думка, інтелект; у пізні часи у французькій мові *mentalite* стало буквально означати — спрямування думок, умонастроїв, розум, його скерованість, розумові здібності, розумовий розвиток, мислення тощо [13, 350]. В сучасній науковій термінології слова «менталітет», «ментальність» вживають для характеристики певних особливостей тих чи інших суспільних груп чи узагальненого

образу (наприклад, «ментальність народу» «менталітет нації», «менталітет радянських людей», «менталітет хліборобів», «менталітет кочівників», «менталітет француза», «менталітет українця» і т. д.).

Правовий менталітет непов'язаний з державною ідеологією та незалежно від підходів наукових доктрин, правових течій до пояснення та реалізації тих чи інших новацій в праві скеровує процес праворозуміння у своєму спектрі, з урахуванням існуючої індивідуальності етносу. Індивідуальність етносу прийнято розуміти як закладений в матеріальних основах психіки певний код поведінки, що демонструє стійкий соціально-психологічний стан суб'єкта (людини, нації, народу), органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних певному народові, його громадянам, який зумовлює саме таку, а не іншу реакцію суб'єкта менталітету на зміну певних правових явищ. Такий процес прийнято відносити до природного права, оскільки правовий менталітет має глибокі вихідні взаємозв'язки у житті людини та коріниться в самій глибині її правосвідомості.

Таким чином, в правовому менталітеті закладено специфічні способи сприйняття і розуміння етносом свого внутрішнього ціннісно-справедливого світу, своєрідну «душу народу», те що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Вважається, наприклад, що в українському правовому менталітеті закладено спокійне, толерантне вирішення конфліктів. Ще Микола Костомаров (1817–1885) свого часу писав, що українці ніколи не відчували «відрази до чужих облич» [14, 19]. Така думка дає підстави вважати, що в правовому менталітеті українця відсутня агресія.

Правова ментальність формується під впливом соціокультурних факторів, переважно, правової традиції.

Під елементами соціальної та культурної спадщини прийнято розуміти саме традиції. Оскільки, згідно з енциклопедичним визначенням, традиція (від лат. Tradition — передача, спадщина) — елементи соціальної та культурної спадщини, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у відповідних суспільствах, його класах, соціальних групах протягом довгого періоду часу. Традиції в цілому охоплюють об'єкти соціальної спадщини (матеріальні та духовні цінності). Як традиції виступають певні суспільні правила (допустимі норми) поведінки, цінності, ідеї, звичаї тощо.

Традиції не належать до найбільш стереотипних своїх різновидів, таких як звичай і обряд, а розповсюджуються на найбільш широку частину соціальних явищ [2, 393].

Правова традиція — це усталений культурно-родовий досвід правової культури, яка містить в собі стійку систему цінностей та ідей, чим забезпечує індивідуальність національної правової системи серед інших правових систем. Правова традиція втілює в собі найбільш яскраві прояви правової спадщини, передаючи їх з покоління в покоління, є головним носієм правової культури. На основі правової традиції формується правовий менталітет, утверджуються правові принципи, джерела, встановлюються відповідні правові режими, порядки та процедури. Як зазначає Ю. М. Оборотов, правові традиції забезпечують зв'я-

зок між минулим, теперішнім і майбутнім не тільки самого права, правової культури, а в більшості створюють стійкий розвиток культури суспільства [7, 61].

У великій кількості наукових публікацій та досліджень звертається увага на те, що коли в правовій системі існує криза правових традицій, то правовий менталітет стає виразником правового нігілізму. Подібна ситуація спостерігається у правовій системі України, коли вікове перебування в бездержавному національному стані, наявність в Україні тоталітарних режимів, безперечно, вплинули на народ та призвели до трансформацій, до глибоких «тріщин і корозій» у сформованій тисячоліттями національній правовій спадщині українців. За таких обставин український народ перейняв негативні проєкції домінуючих культур, зокрема комплекс неповноцінності (культурної, моральної та правової зокрема), негативний стереотип українця постійно нав'язували в правову ментальність польська влада — як «різуна», «гайдамаки», «бандита»; спочатку імперської Росії, пізніше комуністична, радянська влада — «хохла малороса», «заробітчанина», «бендери» тощо. Все це заклало у внутрішній суб'єктивно-правовий, ментальний склад українця стереотипи млявого, дикуватого, приниженого, примітивного, жадібного і безвольного селянина-роботяги. Внаслідок цього у правовій системі України переважно панує менталітет з такими рисами, як повна недовіра до сили права, справедливості, негативне відношення до державної влади та її представників, песимізм тощо.

Виходячи з цього, найбільш ефективними правовими заходами підвищення ментального рівня народу, усунення правового нігілізму є юридичне відновлення національних правових традицій шляхом проведення відповідної правової роботи, де зразки власної традиційності будуть запроваджені і продемонстровані на всіх рівнях соціальної ієрархії.

Література

1. Алексеев С. С. Философия права. — М.: Норма, 1998 — 241 с.
2. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Глав. ред. А. М. Порохов. — 3-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1977. — Т. 26. (Т-У). — 624 с.
3. Гарольд Дж. Берман. Право і революція: формування західної традиції права. — К.: IRIS, 2001. — 621 с.
4. Мамутов В. К., Хахулипа К. С. Общеправовые конструкции и понятия // Юридический вестник. — 2001. — № 4.
5. Персеящ В. С. Философия права: Учеб. для вузов. — М.: Норма, 1998. — 652 с.
6. Оборотов Ю. П. Евразийский проект П. П. Алексеева // Юридический вестник. — 2003. — № 2.
7. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзамен. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2005. — 184 с.
8. Оборотов Ю. М. Традиції та поваги у правовому розвитку. — О.: Юрид. л-ра, 2001. — 160 с.
9. Оборотов Ю. М. Традиції й оповіщення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права). — О.: Юрид. л-ра, 2002. — 280 с.
10. Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — 3-е изд. — М.: Юристль, 2000. — 520 с.
11. Руляк П. Юридическая антропология. — М.: Норма, 1999. — С. 194-196.
12. Скакуш О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Колсум, 2000. — 569 с.
13. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарятута. — К.: Наук. думка, 2000. — 680 с.
14. Українська літературна енциклопедія / Редкол.: І. О. Дзверіш (відп. ред.) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1995. — Т. 3: К-П.

ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯК ВТОРИННЕ ДЖЕРЕЛО ПРАВА

За традицією, в системі окремих галузевих наук, навчальних курсів розглядається питання про джерела права. В літературі здавна звертається увага на багатозначність і нечіткість цього поняття, а також численність джерел права. Однак у радянській правовій системі джерелом права здебільшого визначалися нормативно-правові акти. Не змінилися погляди правників із цього приводу і зараз. У багатьох випадках джерела права ототожнюються з його формами. Так, В. Шаповал зазначає, що формами існування будь-якої галузі національного права є нормативно-правові акти, які належать до формальних джерел права [1, 5]. Ту ж саму ідею проводять і автори підручників з теорії держави і права, які визнають юридичні джерела (форми) або соціально-спеціальні джерела офіційно-документальними формами вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і надають їм юридичне, загальнообов'язкове значення.

Дослідженню джерел права, в тому числі і правової доктрини, присвятили свої роботи такі відомі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Н. Г. Александров, С. Л. Зівс, С. Ф. Кечек'ян, Г. Ф. Шершеневич, Л. І. Петражицький, Рене Давид, Жан-Луї Бержелль, Ю. М. Оборотов, П. П. Музиченко, М. Н. Марченко, В. Гайворонський, Н. М. Коркунов, С. А. Кузнецов та ін.

Особливістю моменту, який досліджується, є той факт, що, вивчаючи категорії «джерело», доктрина як вторинне джерело, знаходять суперечливі висновки в загальній теорії права.

Таким чином, здійснюючи наукові пошуки, необхідно з'ясувати сутність правової доктрини як вторинного джерела права.

На етимологічному рівні джерело — це те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало [2, 218]. Тлумачний словник дає таке визначення — той або те, від кого або звідки довідуються про що-небудь; спеціальна писемна пам'ятка, документ, на підставі якого будується наукове дослідження [3, 256].

Базуючись на вищезазначених поняттях, дослідники джерел права бачать у цій правовій категорії безліч уявлень про сутність джерела. Зміст питання джерела права має дві сторони: з однієї сторони, це питання сили, що створює право, з іншої — питання про силу, що надає праву загальнообов'язкового характеру [4, 32]. Для більш глибокого проникнення в методологічну суть поняття «джерела права», за словами П. Музиченка, необхідно застосувати таку теоретичну категорію, як «правотворення» [5, 110].

За своєю правовою природою правотворчий процес потребує врахування цілого ряду об'єктивних факторів, які об'єктивуються в створюваних правових нормах і є їх джерелом. До таких факторів-джерел належать економічні, соціальні, політичні, культурологічні і юридичні характеристики.

Тому, на наш погляд, поняття «джерела права» і «форми права» не слід ототожнювати. Вони тісно взаємопов'язані, але не збігаються. Адже «форми права» показують, як зміст права організовано і виражено зовні, а «джерела права» — це витoki формування права, система факторів, що визначають його зміст і форми вираження [6, 329].

За давнішньою традицією в романо-германській правовій системі основним джерелом права визнавалось писане право — нормативні акти. В юридичній літературі дореволюційної Росії переважала думка, що саме ці форми об'єктивування юридичних норм, які служили визнанням їх обов'язковості, зветься джерелами права [7, 283]. Г. Ф. Шершеневич віддавав перевагу терміну «форми права», тому що форма — це спосіб існування і зовнішнього вираження змісту, а джерела — це те, від чого виникає, походить щось. Отже, законодавство — це форма права, а не його джерело. В цьому сенсі слід зазначити, що різноманітність поглядів на джерела права існує тому, що: 1) одні дослідники визначають джерела права як форму створення права; 2) другі — як підставу виникнення права; 3) треті — як фактори, що обґрунтовують право в об'єктивному розумінні; 4) четверті — як ознаки обов'язковості юридичних норм; 5) п'яті — як різні форми вираження права, тобто загальної волі. Тому теперішнє вчення про «джерела права» слід перейменувати на вчення про позитивне право та його різновиди [8, 573].

Думка про те, що поняття «джерела права» і «форми права» мають різне значення і не можуть ототожнюватися, висловлювалась і видатним українським правником С. Дністрянським. Він вважав, що право має свої джерела (суспільні зв'язки), соціальні основи (звичаї, авторитет суспільного зв'язку, воля членів останнього) та певні соціальні форми (звичаєве право, закони, «право юристів», судове право) [9, 116].

У різних правових системах використовуються джерела права, які історично склалися. При цьому не достатньо помітно розрізняють первинні та вторинні джерела права, характер і співвідношення яких надає колорит та визначає приналежність правової системи до тієї чи іншої правової сім'ї [10, 75]. Існує класична точка зору, що в правовій системі України визначальним (первинним) джерелом права є нормативно-правовий акт, а до вторинних джерел права відносять нормативний договір, правовий звичай, судовий прецедент. Щодо доктрини, то вона офіційно не визнається джерелом права України. Наша позиція полягає у тому, що правова доктрина є вторинним джерелом права.

Норма, вироблена правовою доктриною, є нормою-принципом [11, 4]. Мовою філософів принципами називаються «системи положень директивного характеру, яким підкорюються усі наступні процедури» [12, 168].

Загальні принципи права значною мірою визначають зміст юридичної системи. Вони є підґрунтям будь-якої юридичної конструкції. Юридичні правила можуть бути сформульовані і можуть розвиватися тільки з орієнтацією на загальні принципи права і за їх участю.

Загальні принципи права є джерелом права. Поза конституціями мають існувати такі фундаментальні принципи, які домінують над конституційними поло-

женнями. Коли існує контроль за конституційністю законів, законодавець сам змушений дотримуватися фундаментальних принципів. Йдеться про те, що загальні принципи виражають право, первісне стосовно Конституції. Таким первісним правом є природне право. Фундаментальні принципи природного права, якими є справедливість, свобода і власність, є надконституційними принципами. Вони становлять основу інститутів приватного і політичного життя громадян у демократичних країнах. Авторитет окремих фундаментальних принципів, закріплених і захищених міжнародними угодами (наприклад, Конвенцією про захист прав людини та основних свобод 1950 р. чи договорами Європейського Союзу), надає їм характеру принципів наднаціонального рівня, які не повинні ігнорувати установчі органи країн, що підписали ці домовленості. Європейський суд недвозначно визнає, що право, що діє в межах Європейського Союзу, має перевагу над конституціями держав, які охоплюються ним [12, 180].

Стаття 38 Статуту Міжнародного суду, доданого до Хартії ООН, визнає як джерело права «загальні принципи права, визнані цивілізованими народами». Однак у судовій практиці більш раннього періоду ми виявляємо сліди загальних принципів права, які застосовувалися за відсутності відповідного юридичного тексту. Ціла низка загальних принципів, які фігурують у міжнародних хартіях чи угодах, закріплені як закони більшістю країн. Принципів права дотримуються й судові органи на місцях.

Жан-Луї Бержель говорить про загальні принципи права як про «головні елементи в системах правосуддя» [12, 158]. Він зазначає, що «Державна Рада Франції була тим органом, який в 1945 р. запровадив і затвердив поняття як писаних, так і неписаних загальних принципів, які можуть застосовуватися навіть за умов відсутності відповідних текстів» [12, 163]. А також: «Органом, що закликав до визнання загальних принципів права, причому не тільки у сфері адміністративного права, але також і в кримінальному праві, в приватному судовому праві, була Державна Рада. Окрім того, в епоху, ще більш наближену до нашого часу, спиратися на ці принципи в своїй роботі стали Конституційна Рада і Суд ЄС. З того часу, як Конституція Франції 1958 р. запровадила Конституційну Раду, Державна Рада більше не є монопольним розробником теорії загальних принципів права. Сьогодні ця теорія використовується як для контролю за законністю адміністративних актів, так і для контролю за конституційністю законів» [12, 171]. Суд ЄС проголосив, що «повага до фундаментальних прав є складовою частиною загальних принципів права, дотримання яких гарантує Суд Європи».

Джерелами права ЄС є: а) міжнародне право; б) правова доктрина (загальні принципи права, які призначені для роз'яснення і доповнення договорів та законодавства); в) судові рішення (прецеденти); г) законодавство Союзу (як основне, так і похідне). Стосовно міжнародного права, то воно сприймається як ефективне джерело права ЄС. Згідно зі ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, є чотири види норм міжнародного права: а) договори і конвенції; б) звичаєве право; в) загальні принципи права; г) судові рішення (прецеденти) та наукові праці провідних юристів [11, 6].

Підставою обов'язковості норм доктринального права є авторитет доктринально-правової традиції (XI–XIX ст.), з одного боку, конституційне та інше законодавче закріплення норм права — з другого, і преторіанське судочинство — з третього.

Наука (правова доктрина), на наш погляд, вважається вторинним джерелом права. Оскільки вона роз'яснює чинне право, тлумачить його, на цій підставі сприяє подальшому його розвитку, а також виробляє для заповнення прогалин нові правові положення у зв'язку з вивченням життєвих явищ. Здобуті ж наукою правові положення, у свою чергу, можуть стати підставою вироблення норм звичаєвого або позитивного права, що є вже безпосереднім джерелом права.

Отже, слід акцентувати увагу на тому, що наука (правова доктрина) має особливо велике значення у нас, з огляду, з одного боку, на незадовільність нашого законодавства, а з іншого — нерозробленість нашого звичаєвого права [13, 125]. З огляду на те, що за радянської влади юридична наука традиційно обмежувалася лише роз'ясненням, тлумаченням, апологетикою радянського законодавства, важливо підняти її на якісно новий рівень, використовуючи здобутки, одержані за роки незалежності нашої держави [14, 59].

При зростаючому ускладненні суспільних відносин право все більше привертає увагу юристів, які є представниками і виразниками професійної правової свідомості і формулюють його відповідно до своїх переконань, заснованих на аналізі суспільної думки, вимог практики, досвіду правозастосування.

Тому, на наш погляд, слід виходити із стародавнього, але непорушного положення: *jus est ars boni et aequi* — право є наука про те, що добре і справедливо. Але при цьому треба мати на увазі, що уявлення про одвічну справедливість змінюється. Це положення лишається і нині слухним і зберігає свій загальнозначущий характер завдяки постійному змінюванню [15, 257] під впливом тих факторів, що полягають, зокрема, у протилежності між новим соціальним господарством і старим правовим устроєм. Тому люди, усвідомлюючи це, намагаються усунути суперечності, що випливають із безпосереднього переведення економічних відносин в юридичні принципи, і установити гармонійну правову систему. Але практика законотворення останнього часу свідчить про те, що неможливо створити окремий закон, а тим більше галузь чи цілу систему законодавства, яка б відповідала сучасним вимогам справедливості, без ґрунтовної наукової розробки її концепції. Законодавство має формуватися на підставі ретельно виважених та апробованих національною і світовою практикою наукових висновків, а не відповідно до уявлень та прагнень окремих осіб чи угруповань.

Щодо світової практики, то, за свідченням Рене Давида, протягом тривалого часу основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї була доктрина [16, 105]. Саме в університетах були головним чином відпрацьовані у період XIII–XIX ст. основні принципи права. І лише порівняно недавно первинність доктрини було замінено первинністю закону [14, 62].

Для тих, хто зважає на реальність і має більш широкий і, з нашої точки зору, пише Рене Давид, більш правильний погляд на право, доктрина в наші дні, так

само як і в минулому, становить дуже важливе і вельми життєве джерело права. Ця її роль виявляється у тому, що саме доктрина створює словник і правові поняття, якими користується законодавець. Важлива роль доктрини в установленні тих методів, за допомогою яких відкривають право і тлумачать закони. Слід додати, що саме доктрина впливає на самого законодавця, а останній часто лише висловлює ті тенденції, що усталілися в доктрині, і сприймає підготовлені нею пропозиції. І було б важко, не спотворюючи дійсність, заперечувати за нею якість джерела права [16, 106].

Тому, на наш погляд, доктрину слід віднести до вторинного джерела права в дійсному значенні цього поняття як правоутворюючу силу.

У літературі термін «доктрина» вживається в широкому сенсі: а) вчення, філософсько-правова теорія; б) точка зору вчених-юристів з тих чи інших питань, які стосуються сутності та змісту різних юридичних актів, з питань правотворчості та правозастосування; в) наукові праці найбільш авторитетних дослідників у галузі держави і права; г) коментарі різних кодексів, окремих законів, моделі різноманітних нормативно-правових актів [17, 62].

Ю. М. Оборотов вказує, що юридична доктрина — це концептуально закріплені ідеї, правові принципи і нормативи, які відображені у працях учених-юристів, яким надане загальнозначиме і загальнообов'язкове значення, з яких виводяться правила поведінки представницько-загальнозобов'язуючого характеру [10, 75]. Правова доктрина через примірні кодекси та коментарі до кодифікованих актів проникає у сучасну правову реальність багатьох держав.

Отже, як для вітчизняного, так і позанаціонального права важливим його джерелом у наш час стає наука. Саме вона покликана досягти відповідності форми права (законодавства) його змісту — праву, його сутності. Доктрину необхідно вважати вторинним джерелом права, оскільки вона впливає не тільки на суб'єктів, які застосовують та тлумачать чинне право, а й на законодавця. Саме тому слід підвищити роль юридичної науки як джерела права, правотворчої сили, що визначає вибір напрямків у правовому регулюванні суспільних відносин, впливає на характер їх розвитку. В законодавчому процесі саме вона має забезпечувати правовий характер законів при їх підготовці, експертній оцінці, виявленні, усуненні колізій у праві та запобіганні їм. До доктрини звертаються члени законодавчих органів при підготовці та обговоренні проектів законів. Доктрина нерідко знаходиться в розпорядженні судових інстанцій при вирішенні спірних питань та при формуванні загальної норми суддівського права. Прямий та значний вплив доктрини на правотворчий та правозастосовчий процеси проявляється особливо в тих випадках, коли виникають прогалини в праві.

Література

1. Шаповал В. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії) // Право України. — 1999. — № 6.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад., голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпіль; Перун, 2001.

3. Ожегов С. И., Шведова П. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / РАН. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник, 1999.
4. Шебапов А. Ф. Форма советского права. — М.: Юрид. лит., 1968. — С. 32.
5. Музиченко П. Пове бачення проблеми джерел права // Юридический вестник. — 1998. — № 3.
6. Теория государства и права / Под ред. П. М. Матузова, А. В. Малько. — М., 1997.
7. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — С.Пб., 1983.
8. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией правственности. — С.Пб., 1910. — Т. 2.
9. Возний В. Правова концепція С. Дністряцького // Право України. — 1999. — № 6.
10. Оборотов Ю. П. Теория государства и права (прагматический курс): Экзамен. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2004.
11. Корчевца Л. Доктрина як джерело права // Юридична Україна. — 2004. — № 11.
12. Бергель Ж.-Л. Общая теория права. — М.: NOTA BENE, 2000.
13. Федоров А. Ф. Торговое право. — О., 1911.
14. Гайворонський В. Джерела права // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 3.
15. Фридрих Август фон Хайек. Пагубная самопадеяшность. Ошибки социализма. — М., 1992.
16. Давид Р., Жоффре-Спиози К. Основные правовые системы современности. — М., 1998.
17. Марченко М. П. Вторичные источники романо-германского права: прецедент, доктрина // Вестник Московского университета. — 2000. — № 4.

УДК 347.77

О. В. Ульяновська

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ПРАВОВІ ФІКЦІЇ

Великий комплекс відносин, пов'язаних з оборотом інформації, формуванням інформаційних ресурсів, створенням і використанням інформаційних технологій, із забезпеченням їх комунікації в системах і мережах при задоволенні потреб користувачів, забезпечення безпеки інформаційних ресурсів, засобів комунікації, а також учасників відносин в даній сфері становить частину суспільних відносин, які мають назву інформаційні.

Відносини неможливо регулювати нормами традиційних галузей права, оскільки вони специфічні через особливості і юридичні властивості інформації [1, 9].

Не заперечуючи використання права речової і інтелектуальної власності для регулювання окремих суспільних відносин у сфері обігу інформації [2], слід погодитися з висновком про те, що спроби «підганяти» ці інформаційні відносини під існуючі правові норми є не виправданими [3, 150].

Наприкінці ХХ ст. відбулися значні зміни в сприйнятті самого поняття інформації і її соціального призначення в суспільстві, що пов'язано з процесом формування так званого інформаційного суспільства, тобто суспільства, основною характеристикою якого є стрімке зростання, інформація, що проникає у всі сторони життєдіяльності такого суспільства. Головним аспектом, яким є інформованість населення, безперешкодна робота всіх служб масових інформацій і їх можливість збирати і передавати об'єктивні дані, їх оцінку. Сучасні

технології вже не обмежуються рамками однієї країни, а мають загальносвітове значення. На перше місце в сучасних умовах виходять саме інформаційні технології. Завдяки розвитку інформаційних технологій інформація з однієї країни нашої планети може за декілька секунд бути передана в яку-небудь іншу країну.

У зв'язку із застосуванням нових інформаційних технологій в наявності розвиток відносин у віртуальному світі. Комп'ютеризація суспільства впливає на всі сторони суспільного життя, у тому числі і на правові відносини. Встановлюються абсолютно нові відносини в невідомій раніше сфері, що не має правових аналогів. З погляду Ю. М. Батуріна, «комп'ютерні системи наділяються дієздатністю і признаються суб'єктами права» [4, 258]. Тим часом важко уявити собі персональний комп'ютер як суб'єкт права.

Тут ми виходимо до питання правового сприйняття віртуального світу, віртуальний — *virtual* — умовний, сприйманий інакше, ніж реалізований фізично, хоча термін використовується для вказівки того, що фізична реалізація відрізняється від тієї, яка надається користувачу, прикладному процесу або функціональному блоку. В комп'ютерній інформатиці за допомогою прикметника «віртуальний» формується багато понять — від принтера, мережі до завдання, виклику і т. п.

Віртуальна реальність — *virtual reality* — уявний світ, створюваний в уяві користувача. Синтезується віртуальна реальність шляхом використання відеофільмів, у тому числі мультиплікації з широким застосуванням стереофонічного звуку і окремих кольорових зображень. На відміну від дійсної реальності, в якій живе користувач, віртуальну реальність він створює і змінює сам. Для цього користувач впливає на вхідні пристрої системи: клавіатуру, мікрофон, сканер, світлове перо, електронну кисть, мишу.

У віртуальному світі існують своя термінологія, свої поняття і категорії.

Зокрема, континуальні методи, в основі яких лежить ототожнення. Можна помітити, що при тлумаченні понять «віртуальний світ» і «фікція» використовуються одні і ті ж терміни: «уявний» і «умовний», що дає можливість заявити про їх схожість. Не випадково у зв'язку з цим В.А. Вітушко пропонує визначення правової фікції як сукупності формальних умовностей, визначаючих наявність або відсутність і зміст відповідних прав і обов'язків [5, 76].

Відомим є визначення фікції як неіснуючого факту, що визнається існуючим через закон.

Під правовою фікцією слід розуміти закріплене в правових актах і що використовується в юридичній практиці нормативне розпорядження у вигляді специфічного способу (прийому), що виражається в проголошенні існуючими фактів або обставин, які насправді не мають місця. Юридична природа фікції визначається тим, що вона закріплена у відповідному правовому акті і тому має силу загальнообов'язкового розпорядження. Її нормативні властивості виражаються в тому, що вона, як правило, вицлення ті або інші обставини, надаючи їм значення юридичних фактів, здатних мати значення при розгляді справи органом, який має право використовувати право і до якого вона поступила

в виробництво. Регулятивна ж дія фікції полягає в тому, що з її допомогою забезпечується певна стійкість прийнятого акта застосування права за ситуації, коли знайдена непоправна невідомість.

Віртуальний світ — це також свого роду фікція відносин, які виникають у віртуальному (фіктивному) світі і які неможливо регулювати, застосовуючи правові фікції.

Концепцію рішення проблем віртуального світу з урахуванням можливостей і перспектив, які дає використання нових інформаційних технологій, запропонував А. Аюпянц [6, 16].

На його думку, існує значна концептуальна схожість між системою норм права, виражених у вигляді текстів на природній мові, і програмами, вираженими на мові програмування (фіксують процедури виконання дій і/або обмеження на дії суб'єктів; однакові вимоги розумної реакції на різноманітні ситуації і внутрішньої несуперечності); між процесом законотворчості і розробкою (переробкою) програм, що викликано неможливістю або незручністю виконання потрібних дій або, навпаки, бажанням закрити можливість виконання дій, що вважаються неприпустимими. Програмний код є «способом фіксації», тобто можна говорити про норми, що кодифікують у вигляді програмного забезпечення. До традиційного способу викладу норм права ближче виявляються не процедурні мови, а декларативні, типу Прологу, де немає необхідності фіксувати алгоритм, а достатньо описати систему співвідношень, а потім вказати, що, власне, вимагається зробити. По факту, кожна програма є сама по собі маленьким «кодексом» для тих, хто користується нею. При цьому обмеження, закладені в програмне забезпечення, функціонують через їх «фізичну природу», а не завдяки заборонам.

В інформаційному світі починають діяти не реальні, а «віртуальні особи», проявлені тільки деякими своїми атрибутами, наприклад мережним псевдонімом, персональним сертифікатом, завіренням компанією, номерним банківським рахунком в офшорному банку або реєстраційним номером в якійсь зарубіжній країні [7, 42–43].

Іншими словами, учасниками інформаційних відносин є віртуальні (умовні, якщо бажаєте, фіктивні) особи.

Засоби цивільної і фінансової криптографії в поєднанні з наявністю таких утворень, як офшори, створюють умови для ефективного функціонування віртуальних осіб у всіх сферах життєдіяльності — від підприємництва до споживання. Приклади віртуалізації споживання показує практика купівлі будинків на офшорні фірми, управління машиною за дорученням, оплата товарів з корпоративної кредитної картки і ін. Дані відносини регулюються за допомогою юридичних фікцій. Це також є однією з особливостей відносин в інформаційній сфері.

Рух у бік віртуалізації особи викликаний багатьма причинами як психологічного, так і політичного і економічного характеру. Віртуальні особи виникають, оскільки вони знімають багато ризиків з реальної особи і тим самим створюють новий простір свободи. Вони можуть з меншими витратами керувати бізнесом, зменшуючи податковий тягар і тягар регулювання.

Зачатки «віртуалізації» є і у позамережній практиці (наприклад, віртуальні схеми, вибудовані в різноманітних «пірамідах»; абсолютно віртуальними є юридичні особи, створювані на термін від кварталу до року по загублених паспортах, документах осіб без постійного місця проживання, померлих і що використовуються звичайно для здійснення і інших сумнівних операцій). Тому можна припустити, що світ майбутнього, з погляду його регулювання, розділиться фактично на дві частини — світ реальних осіб і світ віртуальних осіб, для яких ототожнення їх з реальними особами і іншими «віртуалами» буде фактично неможливим. Традиційні механізми, засновані на кодифікуючому національному праві і судових процедурах, тут просто не зможуть функціонувати, оскільки не буде традиційних суб'єктів права. А традиційна система права уміє ефективно працювати тільки з реальними особами. Віртуальну особу важко викликати в суд, зобов'язати відшкодувати збиток або позбавити свободи. Тому держави, природно, намагаються створити засоби для ефективної прив'язки віртуальних осіб до реальних, підсудних і підзвітних, що не вирішує проблеми в цілому. У віртуальному світі складно чекати ефективного правового захисту від держави. У міру того, як нові інформаційні технології все більше проникають в життя суспільства, роль «права», зафіксованого в програмному забезпеченні, зростає. Відбувається це через дві обставини: все більша частина діяльності господарюючих суб'єктів, та і просто громадян, відбувається в «інформаційному світі»; все більша частина інформації про суб'єктів, яка необхідна для перевірки обмежень і вирішення конфліктів, переходить у форму реєстраційних записів тих або інших баз даних [7, 43–44].

Потреба в системному нормативному врегулюванні відносин, пов'язаних з Інтернетом, зростає. Обсяг і різноманіття «виробництва» в системі Інтернет, невраховуючи внутрішньомережних проблем по забезпеченню технологічних ланцюжків для кожного з видів діяльності в даній системі — оформлення сайтів, сторінок, доменів; організація мережі провайдерів; вдосконалення програм і т. д., ставить проблему структуризації і ранжирування; інформації, циркулюючої в глобальній мережі. Інформація як інтелектуальний ресурс зачіпає вельми тонкі струни соціального організму, а отже, і ті механізми, за допомогою яких можливо надавати регулюючу дію на акумуляцію і використання інформаційного ресурсу, на стан багатьох інститутів соціального, політичного і правового життя планети.

Сама інформація представлена сьогодні як самостійний об'єкт цивільних і публічних прав. Це і різні форми подання інформації в глобальних системах — сайт, файл, база даних, банк даних, дані, текст, гіпертекст, електронний документ. Це різні форми віртуальних (машинних, електронних) актів створення, обміну, використання електронної форми інформації. І весь цей масив практично неможливо контролювати з правової точки зору.

Сьогодні в українському сегменті мережі Інтернет можна зустріти великий комплекс кримінально-караних діянь у формі наклепу і образ, явно фальшивої реклами, розповсюдження порнографічних матеріалів, порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності. Поточна ситуація таїть в собі колосальну небез-

пеку. Якщо тенденції роздвоєння реального і віртуального світу збережуться, то будь-які зусилля суспільства, держав по регулюванню ряду суспільних відносин пропадатимуть дарма: так, наприклад, в Україні багато проблем щодо боротьби з розповсюдженням наркотиків, а в мережі вже зараз існують сайти, що детально описують тонкощі виготовлення, купівлі і вживання наркотичних засобів. Розвиток Інтернету ставить нові проблеми перед юриспруденцією і практикою.

Зокрема виникає необхідність формування правових норм, які б застосовувалися для забезпечення механізмів саморегуляції електронного віртуального співтовариства. До них можна віднести: створення безпечних протоколів здійснення операцій і інших форм взаємодії; використання страхування як способу роботи з ризиками великого розміру; пошуки методів обмеження розміру ризиків (типу електронної готівки); формування експертних співтовариств, що розбирають складні випадки; округлення рейтингів довіри віртуальним особам, що надають публічні послуги і т. д. Помітно, що все більша віртуальність відносин вимагає широкого застосування в сучасному праві теорії юридичних фікцій.

Характеризуючи ситуацію в цілому можна констатувати не тільки специфічний суб'єктний склад учасників інформаційних відносин, включаючи віртуальних осіб, але і наявність правового режиму інформаційних ресурсів різних видів і категорій, з урахуванням якого будуються відносини в інформаційній сфері.

При цьому складаються інформаційні відносини у віртуальному (фіктивно-му) світі, які можна регулювати, застосовуючи правові фікції.

Звернемо увагу на те, що обмежуються можливості функціонування традиційних механізмів правового регулювання, заснованих на кодифікуючому національному праві і судових процедурах за наявності віртуальних об'єктів і суб'єктів права. Нарешті, змінюється співвідношення в інформаційній сфері між реальним і віртуальним світом, на користь останнього, за рахунок зростання ролі «віртуальної складової».

Тому віртуальність відносин, що складаються в даний час, їх розвиток, а також «техніко-юридична недосконалість законодавчих формул» створюють необхідність застосування в інформаційному праві юридичних норм-фікцій [8, 4].

Література

1. Городов О. А. Основы информационного права России: Учеб. пособие. — С.Пб., 2003.
2. Бачило И. Л. Эффективность законодательства в области обеспечения информационной безопасности // Проблемы законодательного регулирования отношений в информационной сфере: Материалы Всерос. конф. 27–28 нояб. 1996 г. — М., 1996.
3. Бачило И. Л., Лопатин В. Н., Федотов М. Л. Информационное право: Учебник / Под ред. Б. Н. Топоршпа. — С.Пб., 2001.
4. Батурид Ю. М. Проблемы компьютерного права. — М., 1991.
5. Витушко В. А. Некоторые проблемы и перспективы толкования права // Законодательство России в XXI веке: По материалам науч.-практ. конф. — М., 2002.
6. Акопянц А. Умри тоска, читай Г. К., или О юристах и программистах // Компьютер. — 1998. — № 7.
7. Лопатин В. П. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство / Санкт-Петербург. ун-т МВД России. — С.Пб., 2000.
8. Муратов М. Я. Право на свободу слова: история и современность: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — М., 2002.

ПРАВОВИЙ ІМУНІТЕТ У КАТЕГОРІАЛЬНОМУ АПАРАТІ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У сучасній Україні відбуваються перетворення в економічній, політичній, правовій сферах. Змінюється характер суспільних відносин, змінюються і юридичні норми, що регламентують дані відносини. Відповідно трансформуються цілі, способи, соціальна спрямованість правового опосередкування потреб окремих груп населення. Знаходить нове віддзеркалення в законодавстві і облік особливих інтересів суб'єктів, засобом якого виступають правові пільги, привілеї та імунітети.

Нині в українському суспільстві та юридичній науці активно обговорюються проблеми імунітету, особливо депутатського. Термін «імунітет» в його юридичному значенні був відомий ще в римському праві і означав звільнення від податків або громадських повинностей, яке міг надати Сенат, а потім імператор окремішій особі, соціальній категорії або общині. Але українська юридична наука чіткого визначення правового імунітету, як правової категорії, не дає. Жоден підручник з теорії держави та права не приділяє необхідної уваги даній категорії. Тільки деякі вчені розглядають імунітет, аналізуючи дію нормативних правових актів за колом осіб (Є. В. Назаренко, С. П. Погребняк, О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка та ін.) [5; 6]. Більш детально аналізуються окремі різновиди імунітету за галузями права, а саме розкривається дипломатичний імунітет у міжнародному праві, депутатський імунітет в конституційному праві, імунітет свідків у кримінальному процесі та інше. Але, щоб розглядати окремі різновиди імунітету, слід дати його чітке визначення, проаналізувати його основні елементи, а також відокремити імунітет від правових пільг та привілеїв. І тільки після цього, для з'ясування самої природи імунітету, можна дати чітку його класифікацію. Таким чином, проблема імунітету в теорії права є досить *актуальною* і потребує дослідження в різних аспектах його проявів. У даній публікації мова йтиме тільки про теоретичне визначення імунітету як особливої правової категорії.

Невід'ємною особливістю правових норм про імунітет слід визнати їх винятковий характер. Взагалі, наявність так званих виключних правових норм є поширеним явищем в юриспруденції. Іншими словами, імунітети створюють низку винятків із загальних правил. Для з'ясування природи імунітетів та обґрунтування подальшого вдосконалення законодавства є необхідним розуміння їх як правового інституту, тобто сукупності правових норм, що регулюють відносно самостійну сукупність суспільних відносин або які-небудь їх компоненти, властивості. Звісно, такий правовий інститут є складним за внутрішньою структурою і поряд із спільними рисами має значні відмінності.

В юридичному значенні *правовий імунітет* (лат. *immunitus* — звільнення від чого-небудь), згідно з словниками, є виключне право не підкорятися деяким

загальним законам, надане особам, що мають особливе становище в державі, тобто це особливі пільги і привілеї, що звільняють певних, визначених законом, осіб від певних обов'язків і відповідальності в цілях збереження ними свого особливого статусу [2, 241]. Правовий імунітет — це знаходження особи (повне або часткове) поза юрисдикцією держави.

Правові імунітети — це особливі пільги і привілеї, переважно пов'язані із звільненням конкретно встановлених в нормах міжнародного права, Конституції і законах осіб від певних обов'язків і відповідальності, покликані забезпечувати виконання ними відповідних функцій. Цієї думки дотримуються більшість російських учених. Професор М. Н. Марченко визначає правові імунітети як особливий вид привілеїв [4, 241]. Д. Н. Бахрах розглядає імунітет як правову льготу, як елемент спеціального правового статусу особи [7, 75]. На думку В. Даєва, під імунітетом слід розуміти, по-перше, звільнення окремих осіб від виконання певних обов'язків і, по-друге, встановлення для деяких категорій осіб особливих гарантій обґрунтованості застосування до них заходів примусу або притягнення до відповідальності [8, 48].

М. Н. Козюк пише, що імунітет — це привілеї, різновидність льготного способу регулювання суспільних відносин [9, 166]. Привілеї, у свою чергу, як визначає М. Н. Марченко, є специфічним різновидом пільг, юридичних вилучень [4, 241]. По суті це підтверджується і змістом міжнародних договорів. Зокрема, в розд. 19 ст. V Конвенції про привілеї і імунітет Об'єднаних націй від 13 лютого 1946 р. привілеї і імунітет відповідно називаються «вилученнями і пільгами, що надаються, згідно з міжнародним правом, дипломатичним представникам» [3, 108].

Розглядаючи імунітет як специфічний різновид пільг і привілеїв, можна виділити їх *спільні риси*. По-перше, всі вони створюють особливий юридичний режим, дозволяють полегшувати становище відповідних суб'єктів, розширюють можливості по задоволенню тих або інших інтересів. Дійсно, на це направлені не тільки пільги і привілеї, але і імунітет. Зокрема, дипломатичний і депутатський імунітет також виконує дану роль. По-друге, вони покликані бути правостимулюючими засобами, що спонукають до певної поведінки і позначають собою позитивну правову мотивацію. Імунітет «як правовий стимул є сукупністю особливих правових переваг...» — відзначає З. В. Мірошник [11, 13]. По-третє, є гарантіями соціально-корисної діяльності, що сприяють здійсненню тих або інших обов'язків. В-четвертих, названі засоби виступають своєрідним вилученням, правомірним виключенням для конкретних осіб, що встановлені в спеціальних юридичних нормах. В-п'ятих, є формами вияву диференціації юридичного впорядкування соціальних зв'язків.

Разом з тим імунітет має свої суто *специфічні ознаки*, що дозволяє виділити його в системі пільг і привілеїв, говорити про його самостійну юридичну природу.

По-перше, якщо привілеї в більшій мірі утілюються в перевагах, в так званих позитивних пільгах, то імунітет, навпаки, в більшій мірі виявляється у вигляді негативних пільг (звільнень від виконання окремих обов'язків — сплати податків, мит, імунітет свідка і т. п. та звільнень від відповідальності).

«Стосовно кримінально-процесуального законодавства поняття «іmunітет», — підкреслює В. І. Руднев, — може розумітися як звільнення від виконання процесуальних обов'язків і відповідальності... Це означає, що деякі особи... в певних ситуаціях можуть мати нагоду не свідчити, не притягуючись до відповідальності» [10].

По-друге, метою іmunітету є забезпечення виконання міжнародних, державних і громадських функцій, службових офіційних обов'язків. Відповідно до ст. 6 Четвертого протоколу до Генеральної Угоди про привілеї і іmunітет Ради Європи, прийнятого 16 грудня 1961 р., «привілеї і іmunітет надаються суддям не для їх особистої вигоди, а з метою забезпечити незалежне здійснення їх функцій» [3, 152]. Правовий іmunітет не повинен мати абсолютного характеру. Він може бути у ряді випадків відмінений, обмежений або від нього можуть відмовитися самі володарі іmunітету. Це пов'язано в основному з тим, що іmunітет із законного і ефективного юридичного засобу перетворюється на перешкоджаючий чинник.

По-третє, коло осіб, на яких поширений іmunітет, повинно бути чітко визначено в нормах міжнародного права, конституціях і законах. Так, значна кількість категорій громадян України і певні категорії іноземних громадян через прямі визначення Конституції і законів України і обов'язкових для них міжнародних багатосторонніх конвенцій і двосторонніх договорів і угод наділяються іmunітетом. До числа подібних осіб законодавство відносить дипломатичний і консульський корпус, Президента України, депутатів, суддів і інших. Носії ж інших пільг і привілеїв далеко не завжди так конкретно є визначеними у відповідному законодавстві.

У літературі часом дуже вузько розуміють правовий іmunітет, пов'язуючи його виключно з особами, що посідають ті або інші посади. Так, З. В. Мирошник пише, що іmunітет «є сукупністю особливих правових переваг, що надаються відповідно до норм міжнародного права і Конституцією країни певному кругу осіб через займану ними посаду» [11, 15]. Однак правовий іmunітет далеко не завжди встановлюється тільки для певного кола осіб «через займану ними посаду». Адже існує іmunітет свідка, відповідно до якого «ніхто не зобов'язаний свідчити проти самого себе, свого чоловіка і близьких родичів, коло яких визначається законом».

Таким чином, іmunітет не можна пов'язувати тільки з певним колом осіб, що посідають ті або інші посади. Це більш широке поняття, що охоплює собою юридичні засоби, сприяючи здійсненню не тільки міжнародних і державних, але і суспільних функцій.

Запропоновані ознаки правового іmunітету вельми умовні, бо привілеї і іmunітет багато в чому тісно пов'язані явища і поняття. До того ж чіткого розмежування між ними в міжнародній договірній практиці, а рівно і у внутрішньодержавному законодавстві не проводиться. Дане становище пояснюється тим, що кожний іmunітет і кожний привілей не існують в «чистому» вигляді. Кожний з них є сукупністю правил, що володіють ознаками як іmunітету, так і привілею у власному значенні. Наприклад, правило отримання згоди на надання

дипломатичним агентом свідчень свідків, поза сумнівом, є пільгою, додатковою гарантією, що служить цілям забезпечення ефективного і безперешкодного виконання агентом своїх функцій, — ознака імунітету. Разом з тим саме право свідків відмовитися від надання свідчень також, поза сумнівом, є вилученням із загального правила обов'язку всякої особи дати такі свідчення на вимогу компетентних органів кримінального судочинства — ознака привілею.

Для з'ясування природи імунітетів, їх структури важливим є поділ імунітетів на групи і окремі їх види. Так, В. Руднев, досліджуючи імунітети в національному законодавстві Російської Федерації, пропонує виділяти такі: професійні (ними можуть володіти Президент, депутати, судді, прокурори); особисті (ними можуть володіти близькі родичі особи, котру притягають до кримінальної відповідальності); змішані (ними можуть володіти священики, адвокати), оскільки їм внаслідок професійних обов'язків можуть бути відомі особисті, таємні відомості від громадян, що їм довірилися [10, 37]. Однак у даній класифікації не враховані привілеї й імунітети, передбачені міжнародно-правовими актами, що робить її неповною. В міжнародному праві відомі, зокрема, імунітет держави, імунітет військових кораблів, імунітет дипломатичний, імунітет морських державних торгових судів. У конституційному праві привілеї посадовців деяких категорій полягає в їх недоторканності, тому розрізняються, зокрема, імунітет парламентський (депутатський), імунітет президентський і імунітет суддів.

Правовий імунітет можна *класифікувати* за різними критеріями:

- залежно від природи реалізованих функцій правовий імунітет поділяється на міжнародний, державний і суспільний;
- залежно від сфери здійснення — на міждержавний і внутрідержавний;
- залежно від характеру — на матеріально-правовий (наприклад, звільнення посадовців Ради Європи від обкладення податками їх окладів і винагород, виплачених Радою Європи; право безмитного ввезення особистого майна при первинному занятті посади, так званий фіскальний імунітет, і ін.) і процесуально-правовий (недоторканність депутатів, імунітет суддів, посадовців правоохоронних і контролюючих органів і т. п.);
- залежно від того, які об'єкти забезпечує імунітет, — на особисту недоторканність, недоторканність службових і житлових приміщень, недоторканність майна, службового листування, архівів і інших документів, судово-процесуальний імунітет свідків та ін. Але найпоширеніша класифікація — по суб'єктах, що володіють відповідним імунітетом. Серед видів подібного правового імунітету слід виділити:

– *імунітет держави* — в найзагальнішому значенні неосудність однієї держави суду іншої держави. Імунітетом користуються сама іноземна держава, її органи і майно, що їй належить. В теорії міжнародного права і в міжнародній практиці звичайно виділяються декілька видів імунітету держави: судовий імунітет, імунітет держави від попереднього забезпечення позову, імунітет держави від виконання. Одним з виявів імунітету держави є *імунітет морських державних торгових судів*;

– *дипломатичний імунітет (право екстериторіальності)* — особливі права

і переваги, що надаються іноземним дипломатичним представництвам, їх главам, співробітникам в країні перебування для створення максимально сприятливих умов для здійснення функцій дипломатичного представництва.

Розрізняють також розповсюдження обмеженої юрисдикції держави відносно певної визначеної законом категорії громадян, так званий правовий *імунітет спеціальної категорії громадян*. Під обмежену юрисдикцію держави, окрім перерахованих вище категорій іноземних громадян, підпадають і особи, що володіють українським громадянством. Відповідно до Конституції України статус особливої (підвищеного рівня) недоторканності серед інших громадян України мають: Президент України, народні депутати, судді (ст. ст. 80, 105, 111, 126). Окрім названих вище осіб, законодавством України імунітети передбачені також для Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, голови Рахункової палати, першого заступника і заступника голови, головних контролерів та секретаря Рахункової палати. Відносно всіх перерахованих осіб законодавством встановлений спеціальний порядок притягнення до кримінальної відповідальності, застосування заходів кримінально-процесуальної або адміністративно-процесуальної дії (арешт, обшук, затримання, особистий огляд і т. д.). Новим правовим імунітетом для України є *президентський імунітет*, тобто недоторканність президента як голови держави. Це означає, що він не може бути заарештований, затриманий чи притягнений до судової відповідальності, поки знаходиться на своїй посаді. Президентський імунітет знімається тільки разом з усуненням з посади в порядку особливої процедури, передбаченої конституцією (імпічмент, звільнення від посади і т. д.). Стаття 105 Конституції України передбачає недоторканність Президента України на час виконання повноважень [1, 26].

Найбільш дискусійним на сьогоднішній день є *депутатський імунітет*, який може розглядатися як додаткова гарантія законності застосування до депутатів заходів державного (процесуального) примусу. Парламентський (депутатський) імунітет — це недоторканність депутатів *парламентів*, а іноді і інших представницьких органів влади, означає заборону арешту або притягнення до судової відповідальності депутата за всі його дії, у тому числі вчинені не при «виконанні парламентських обов'язків». Парламентським імунітетом депутат користується тільки під час дії депутатського мандата. Він може бути позбавлений недоторканності палатою (парламентом), членом якої є. Депутатський імунітет в Україні передбачає, що народні депутати України користуються захистом парламенту від арешту та інших примусових дій, що можуть обмежувати їх особисті права і свободи, а також від переслідування на підставі визнання його обвинуваченим у кримінальній справі.

Виділяють також імунітет суддів, посадовців правоохоронних і контролюючих органів (наприклад, імунітет прокурорських працівників), імунітет свідка, імунітет суспільних представників і т. п. *Імунітет суддів* — це недоторканність суддів як носіїв судової влади; означає, що суддя не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, взятий під варту, затриманий без згоди на те відповідного компетентного органу. *Імунітет свідка* — звільнення у перед-

бачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання у кримінальній чи цивільній справі. Відповідно до ч. 1 ст. 63 Конституції України особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [1, 19]. Від імунітету свідка слід відокремити *імунітет свідків від свідчень* — право передбаченого законом кола осіб не бути допитаними як свідки по кримінальній справі. Даний імунітет може бути зумовлений виконанням службових або професійних обов'язків зберігати державну, службову чи професійну таємницю.

Проблеми правових імунітетів традиційно є предметом дослідження різних юридичних наук, головним чином, конституційного та міжнародного права. Названі науки розробляють власний аспект даної проблеми, спеціалізуючись на вивченні особливих її сторін. Інакше кажучи, кожна наука вивчає одну із сторін (аспектів) даного явища, що закономірно стає предметом її дослідження, виходячи з поставлених цілей, використовуючи власну методологію тощо. Для правильного вирішення обговорюваного питання важливо звернути увагу і на ту обставину, що різні науки хоч і вивчають вказану проблему, але вони не в змозі вирішити всіх питань, пов'язаних з існуванням правових норм про імунітет в цілому.

Виходячи з вищевказаного, можна зробити такі *висновки*:

1) правовий імунітет — це чітко обумовлений в міжнародному чи (або) національному законодавстві спосіб регулювання суспільних відносин шляхом надання спеціального правового статусу суб'єкту, пов'язаний із звільненням його від виконання певних обов'язків і відповідальності для забезпечення виконання відповідних функцій;

2) імунітет є загальноправовою категорією, бо він встановлений у нормах міжнародного, конституційного, кримінального, адміністративного, кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права;

3) повноцінне загальнотеоретичне дослідження даного міжгалузевого інституту дозволить вирішити як окремі наукові (створить умови для отримання нової наукової інформації, впорядкує знання, відкриє нові «горизонти» для галузевих наук та ін.), так і практичні проблеми (вироблення системи пропозицій і рекомендацій для правотворчих і правозастосовчих органів, підвищення ефективності правового регулювання даної непростой сфери суспільних відносин);

4) актуальним є дослідження імунітетів посадових осіб, які виконують особливі за значенням функції в державі, імунітетів представництв та представників іноземних держав і міжнародних організацій в Україні;

5) оптимальним був би поділ імунітетів на види, керуючись критерієм їх «генетичного» походження від окремих галузей права та законодавства (конституційного, міжнародного публічного, судоустрою, власне кримінального процесу). Це дає змогу вивчати їх, враховуючи тісний взаємозв'язок з іншими правовими інститутами та нормами відповідних галузей права, постійно мати на увазі їх функціональне призначення.

Література

1. Конституція України: Основний Закон. — К., 2002.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 2.
3. Право Совета Европы и Россия: Сб. док. и материалов. — Краснодар, 1996.
4. Общая теория государства и права: Акад. курс: В 3 т. / Отв. ред. М. П. Марченко. — М., 2001. — Т. 3.
5. Скакуп О. Ф. Теорія держави та права: Підручник. — Х., 2001.
6. Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. спеціальностей ВПЗ / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова. — Х., 2002.
7. Бахрах Д. П. Правовые льготы // Справедливость и право. — Свердловск, 1989.
8. Даев В. Г. Иммуниеты в уголовно-процессуальной деятельности // Правоведение. — 1992. — № 3.
9. Козюк М. П. Правовое равенство и привилегия депутатской неприкосновенности // Личность и власть. — Ростов н/Д, 1995.
10. Руднев В. И. Иммуниеты от уголовного преследования // Журнал российского права. — 1998. — № 7.
11. Мирошник С. В. Правовые стимулы в российском законодательстве: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Ростов н/Д, 1997.

УДК 347.122

*Т. О. Санжарук***СУБ'ЄКТИ ПРАВА У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Реформа правової системи України ХХ ст. періоду 1990-х рр. була обумовлена переходом країни до ринкової економіки, що привело до широкого вибору моделей правового регулювання економічних відносин. Серед цих моделей Українська держава вибрала свою модель приватноправової концепції права.

Регулюючи суспільні відносини, право прагне забезпечити гармонійне об'єднання індивідуальних і суспільних інтересів. При цьому воно враховує ту обставину, що існують сфери суспільного життя, де об'єктивно мають перевагу або приватні, або суспільні інтереси. Тому йде розмежування на приватне і публічне право. Для першого переважне значення мають інтереси окремих осіб (суб'єктів права), їх правове становище і майнові відносини, для другого головним є суспільні і державні інтереси, правове становище держави, її органів і посадових осіб. Для сучасного дослідження це становить певний інтерес і є досить актуальним питанням. Багато в чому «публічні» правові рішення мали неминучий вплив і на особисті інтереси, а останні так чи інакше пов'язані з загальносоціальними відносинами.

Такий розподіл запропонували ще юристи Стародавнього Риму. Розрізнялися дві галузі права — публічне і приватне право, *ius publicum* и *ius privatum*. Тит Лівій (I ст. н. е.), очевидно, користаючись вже сформованою термінологією, говорить, що Закони XII таблиць є джерелом усього публічного і приватного права.

У цьому напрямку проводились дослідження різними вченими в різні епо-

хи, але й дотепер існують дискусії по даному питанню. Наприклад, С. С. Алексєєв, Г. Гроцій, Г. Гуго, Г. Гегель, Л. Дюгі, Р. Ієрінг, Н. М. Коркунов, В. Н. Кудрявцев, В. В. Лазарєв, Р. З. Лівшиц, Н. І. Матузов, О. А. Підпригора, П. М. Рабінювич, Ю. А. Тихомиров, Є. О. Харитонов, Г. Ф. Шершеневич та ін. Наслідком таких досліджень є роботи в галузях теорії права, конституційного права, цивільного права і т.п.

Метою даної статті є аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних учених-юристів з урахуванням їх позицій у сфері приватного права.

У переломний період розвитку нашої державності різко змінюються погляди на право. Намітився новий дуалізм — приватне право почало розглядатись як головний фактор і носій правового прогресу, оскільки його основна частина — цивільне право — втілює і переводє на юридичну мову основні цінності цивілізованого світу — свободу особистості, приватну власність, ринок. Воно виступає як ринкове право, охоплюючи зведені в систему відносини свободи автономної особистості і товарно-грошових відносин. Прибічником таких поглядів виступав С. С. Алексєєв, який вважав, що нормативне право, яке перешкоджає демократичним перетворенням, повинно поступитися місцем праву як виразу глибинних нормативних засад цивілізованого суспільства, справедливості, невід'ємних прав людей. Саме приватне право виражає особливий правовий устрій і юридичний порядок, побудований на свободі людини. В приватному праві суб'єкт (людина) на основі своїх природних прав і в своїх інтересах будує свої юридичні відносини. Саме від нього, а не від держави, виходить все «юридичне» [1]. Існує цікава теза: право тільки тоді право, коли в ньому високе місце посідає приватне право. Таким чином, в постулатах приватного права чітко сформульована ідея пріоритету не просто приватних прав громадян, а приватновласницьких інтересів, тобто переваги прав приватного власника над усіма іншими суб'єктивними правами публічно-правового характеру, наприклад у сфері економічних та інших відносин.

Приватне право являє собою сукупність галузей та інститутів права, що регулюють відносини, в яких виражаються приватні інтереси [2, 263]. Приватне право — це сукупність правових норм, що охороняють і регулюють відносини власників у процесі виробництва і обміну, їх інтереси як вільних суб'єктів ринку. Приватне право є основою підприємництва, ринкової економіки, при цьому сучасне приватне право поділяється на договірне і корпоративне [3, 403–405]. Приватне право — це сукупність правил і норм, що визначають статус і порядок захисту прав та інтересів осіб, що виступають як фігуранти держави, не перебувають у відносинах влади — підпорядкування одне щодо одного, рівноправно і вільно встановлюють для себе права і обов'язки у відносинах, що виникають з їхньої ініціативи [4, 40]. Зазначені аспекти знайшли своє закріплення у Конституції України [5], цивільному законодавстві України [6]. Так, наприклад, ч. 1 ст. 1 ЦК України містить:

«1. Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників».

Розглядаючи суб'єктів сфери приватного права, необхідно звернути увагу на їх інтереси, які є суто індивідуальними і соціальними як за історичними передумовами їхнього формування, так і за засобами, інструментарієм їх задоволення. Саме «інтереси» відповідних суб'єктів в отриманні тих чи інших життєвих благ визначають природу правових норм, що регулюють певні відносини.

Слушною є думка П. М. Рабіновича щодо розподілу інтересів суб'єктів на деякі види, а саме: інтереси суто приватні, інтереси приватно-публічні, інтереси публічно-приватні [7, 4–5]. Забезпечення задоволення інтересів неповинно порушувати інтереси інших суб'єктів, але кожен з цих видів не позбавлений публічного характеру, навіть суто приватний. Це полягає в тому, що в процесі задоволення інтересів суб'єктів перед державою стоїть обов'язок забезпечити їх недоторканність.

У ч. 2 ст. 15 ЦК України зазначено, що кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

На думку інших авторів, роль приватного права зводиться лише до закріплення свободи особистості в різних сферах суспільного життя [8, 245], кваліфікування уявлень про наявність суто приватноправових та суто публічно-правових галузей як «доктринальне перебільшення» [9, 423–433]. Заслужовує на особливу увагу позиція щодо приватного права В. Мамутова, який розглядає його як «правила поведінки, норми, встановлені угодою між окремими особами в наданих законом рамках, тобто публічним актом, в межах дозволеного законом» [10, 58–61]. Він також визнає існування не тільки публічно-правових, але й приватноправових норм, вважаючи, що критерієм для такої класифікації виступає суб'єкт, який встановлює відповідні норми. Отже, звідси виходить, що всі норми права, встановлені державою, — це публічно-правові норми, а норми, встановлені окремими особами з дозволу держави, — це приватноправові норми.

Б. Черепакін, розглядаючи питання про поділ права на публічне і приватне, зазначив, що саме метод правового регулювання повинен використовуватися для розмежування приватного і публічного права, тоді як предмет регулювання має істотне значення для вирішення питання про доцільність віднесення сфери життєвих відносин до приватного чи публічного права. Застосування ж того чи іншого методу правового регулювання залежить від низки обставин, де обставини є своєрідним взаємоположенням суб'єктів та специфічним характером здійснення регулювання суспільних відносин відповідно до сфер приватного чи публічного права [11, 18–26].

Отже, вважається, що у сферах приватного права і публічного права суб'єктний склад відносин поділяє суб'єктів на два види: перший вид — це, так би мовити, «свої» суб'єкти, іманентні відповідній сфері, участь у таких відносинах є загальним правилом; другий вид — «інші» суб'єкти, для яких участь у відповідній сфері є можливою, але за певних умов та з додержанням певних правил. Суб'єктами першого виду у сфері приватного права є приватні особи, тобто фізичні особи, підприємці та юридичні особи приватного права. Суб'єктами другого виду є публічні особи (перш за все держава), які у цій сфері виступають як юридичні особи публічного права, що діють через свої органи. Для сфери

публічного права суб'єктами першого виду є публічні особи, а другого виду — приватні особи. Хоча суб'єктами у сфері як публічного, так і приватного права виступають ті ж самі особи, взаємоположення їх є різним в залежності від сфери їх діяльності. У сфері приватного права усі суб'єкти виступають як рівні, тоді як у сфері публічного права така рівність відсутня. Таким чином, сфера приватного права — це сфера відносин рівності (координації), а сфера публічного права — сфера субординації [12, 131]. Сфера публічного права — це сфера з централізованим регулюванням відносин (регулювання відносин здійснюється за допомогою наказів, що виходять із одного центру, яким є державна влада). Сфера приватного права характеризується здійсненням регулювання відносин між певними суб'єктами, яке відбувається не з єдиного центру, а з безлічі малих центрів, що самовизначаються, тобто для цієї сфери властиве децентралізоване регулювання.

Таким чином, сфера приватного права характеризується не тільки взаємоположенням і специфікою здійснення регулювання відповідних відносин, порядком захисту прав та інтересів осіб, але й принципами свободи особистості, автономії, свободи права приватної власності, юридичної рівності суб'єктів і свободи договору.

Література

1. Алексеев С. С. Не просто право — частное право // Известия. — 1991. — 19 окт.
2. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002.
3. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юрист, 2001.
4. Харитонов С. О. Методологічний імператив дослідження актів кодифікації у галузі приватного права // Методологія приватного права: Зб. наук. пр.: За матеріалами наук.-теорет. конф., Київ, 30 трав. 2003 р. / Редкол.: О. Д. Крупчак (гол.) та ін. — К., 2003.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
6. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.
7. Рабінович П. М. Приватне і публічне право як діалектична єдність // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали X регіон. наук.-практ. конф. 5-6 лют. 2004 р. / Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. — Л., 2004.
8. Левченко В. М., Селякин И. П. Общая характеристика отраслей права — функциональные межотраслевые связи // Общая теория государства и права: Акад. курс. — М., 1998. — Т. 2.
9. Переселянц В. С. Общая теория права и государства. — М., 1999.
10. Мамутов В. До питання про поняття приватного права // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2.
11. Черешакин Б. Б. К вопросу о публичном и частном праве. — Иркутск, 1925.
12. Сібільов М. Загальна характеристика сфери приватного права // Вісник академії правових наук України. — 2001. — № 2.

ПОНЯТТЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ І ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ

Останніми роками проблема толерантності стала однією з найбільш актуальних і широко дискутуємих. Вона обговорюється на різних рівнях, в різних аспектах і відносинах. Розвиток культур і цивілізацій породжує нові контексти, тим або іншим чином наповнюючи зміст толерантності. При цьому, незважаючи на те, що поняття «толрантність» трактується широко, по суті, відсутні його загально визнані характеристики. Воно недиференційоване по відношенню до багатьох близьких за смисловим навантаженням термінів. Толерантність розуміється як терпимість до інокультури, іномислення, іновірування, як довірливість, відповідне порозуміння, існуюче в певних відносинах в процесах взаємодії.

Толерантність — поняття порівняно нове в українському суспільствознавстві, але ґрунтовно вкорінене в західній політичній і моральній філософії. Однією з найбільш відомих є теорія толерантності, існуюча в рамках філософії лібералізму, витоки якої в працях мислителів періоду Реформації і просвітництва. Поширено уявлення, що основи теорії толерантності були закладені Джоном Локком в праці «Послання про віротерпимості», яка була продовжена Дж. Стюартом Мілем дослідженням «Про свободу», а сучасну версію цієї теорії, відповідної стану плюралістичного суспільства, дав Дж. Роулз в роботах «Теорія справедливості» і «Політичний лібералізм».

Якщо спробувати стисло охарактеризувати суть толерантності (терпимості), то це вільне сповідання кожним громадянином вільно обраних етичних, соціально-політичних світоглядних переваг, що припускають лояльне ставлення до аналогічного вибору інших [1, 64].

У науковій літературі толерантність розглядається, перш за все, як пошана і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатомірності і різноманіття людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цього різноманіття до одноманітності або переважання якої-небудь однієї точки зору. В такій інтерпретації толерантність означає визнання прав іншого, сприйняття іншого як собі рівного, що претендує на розуміння і співчуття, готовність прийняти представників інших народів і культур такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди і пошани. Свій практичний вираз вона знаходить у витримці, самовладанні, здібності тривалий час виносити несприятливі взаємодії.

У 1995 р. ООН прийняла «Декларацію принципів терпимості» — основоположний документ, в якому не лише проголошуються принципи людського єднання в сучасному і майбутньому світі, але зазначені шляхи їх реалізації. В декларації розкрито сутність ключового поняття людських взаємостосунків — толерантності (терпимості).

Як вказано в документі, терпимість означає пошану, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відвертість, спілкування і свобода думки, совісті і переконань. Терпимість — це гармонія в різноманітті. Це не лише моральний борг, але і політична і правова потреба. Терпимість — це чеснота, яка робить можливим досягнення ладу. Терпимість — це не поступка, поблажливість або потурання. Терпимість — це перш за все активне відношення, сформоване на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні за яких обставин терпимість не може служити виправданням посягань на ці основні цінності, терпимість повинні проявляти окремі люди, групи і держави. Терпимість — це обов'язок сприяти затвердженню прав людини, плюралізму (у тому числі культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Терпимість — це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в галузі прав людини. Вияв терпимості, який співзвучний поважанню прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожний вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди по своїй природі розрізняються за виглядом, положенням, мовою, поведінкою і цінностями і володіють правом жити у світі і зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим [2].

У той же час розуміння толерантності як терпимості, довір'я, згоди і та ін. пов'язане з певною метою і завданнями політичного, економічного, культурного характеру. Проте протягом довгих років толерантність розумілася як проблема ситуативного плану. Тим часом важливо розглядати «толерантність» як умову збереження певного становища в суспільстві або в стані людей, яке необхідне як обов'язковий регулятивний засіб. Таким чином, толерантність — це структуростворюючий компонент в організації суспільства. Толерантність не лише норма гуманних людських відносин, важливий момент їх встановлення, але і реально постійно, багатопланово діюча «організуюча сила» в розвитку суспільства. Саме тому феномен толерантності вимагає розширення і поглиблення розуміння у сфері юриспруденції, відповідного термінологічного оформлення.

Сьогодні цей момент актуальний як при формуванні теоретичних позицій у процесі дослідження феномена толерантності, так і у сфері формування толерантної свідомості.

Як відзначає І. Б. Гриншпун, найбільш поширене в побуті тлумачення поняття «толерантність» як «терпимість» є незадовільним, бо припускає, як мінімум, насильство над собою всупереч власним внутрішнім нормам і, як будь-яке насильство, не може не призвести до наростання напруженості, незважаючи на заборону негативних виявів у поведінці [3, 31]. Г. У. Солдатова вбачає особливе значення поняття «толерантність» в початковій його суті на будь-якій мові Землі — в співвіднесенні його з інтуїтивним сприйняттям єдності людства, загального взаємозв'язку людей і поважанням прав іншого. Думка про подіб-

не інтуїтивне сприйняття рівно як і про наявність поняття «толерантність» у всіх мовах землі є достатньо довільною. Проте, наявність в більшості відомих мов понять, що відображають норми внутрішньогрупового і міжгрупового гуртожитку, очевидна при вельми істотному діапазоні відмінностей цих норм.

Так, в англійській мові толерантність означає «готовність і здатність без протесту сприймати особу або річ», у французькій мові цей термін розуміється як «пошана свободи іншого, його образу мислення, поведінки, політичних або релігійних поглядів». У китайській мові проявляти толерантність — значить «дозволяти, допустити, проявляти великодушність відносно інших». На цьому фоні більш широку гаму відчуттів і відносин поняття «толерантність» виражає в арабській мові, де воно може вживатися в значенні «прощення, поблажливості, м'якості, співчуття, прихильності, терпіння, прихильності до інших людей», тоді як у перській мові толерантність розуміється як «терпимість, витривалість, готовність до примирення з супротивником». У російській мові найбільш близьким по значенню поняттю «толерантність» є термін «терпимість», що в буденному вживанні означає здатність, уміння терпіти, миритися з чужою думкою, бути поблажливим до вчинків інших людей [4, 23–24].

У сучасному світі толерантність виявляється вищою цінністю, вищою чеснотою. Саме таке розуміння толерантності відповідає етимології цього терміна. Звичайно ж, можна перекласти його на російську мову як терпіння. Але терпіння має не лише позитивний, але і негативний відтінок, у розумінні «доводиться терпіти». Поняття толерантності багатше за значенням, причому воно припускає саме позитивний зміст цього терміна — як відвертість до іншого, як позитивне ставлення до внутрішньої різноманітності, як свободу мислити нестандартно, не так, як прийнято більшістю [5, 29].

Слід ураховувати, що міркування про толерантність будуються на цілком визначеній, але ні в якому разі не загальноприйнятій традиції підходу до людських цінностей. В сучасному житті розуміння толерантності неоднозначне і нестійке, різне його розуміння різними народами залежить від їх історичного досвіду. З цієї причини поняття толерантності має досить широкий діапазон інтерпретацій і виражає різні типи відносин і настроїв.

На думку С. Г. Ільїнської, аналізуючи зміст категорії «терпимість», доцільно відштовхуватися від положення про наявність двоякого тлумачення свободи — позитивного і негативного [6, 163]. Індивід володіє свободою в тій мірі, в якій зберігає реальну можливість вибору відповідно до своїх інтересів і переваг. У взаєминах між окремими індивідами свобода одних неминуче підривається правом інших поступати за власним розсудом. При позитивному розумінні свободи кожний вільний доти, доки його вибір не вступає в конфлікт зі встановленими юридичними нормами або інтересами інших людей (вибір у межах того, що не заборонено законом); негативна свобода означає, що вибір обмежений законодавчо затвердженими варіантами (не дозволено, отже, заборонено).

Аналогічне розділення має бути застосоване до концепту толерантності. Толерантність не буває абстрактною. Її можна проявляти по відношенню до якогось конкретного суб'єкта, якого відрізняють за певним критерієм. При

негативному розумінні свободи іншому дозволяють бути іншим, проявляючи терпимість індиферентного типу (так звана «імперська» або «оттоманська» модель терпимості), при позитивному — його приймають як іншого, солідаризуючись з ним (модель «причетності»).

У західній політичній філософії толерантність описується самими різними способами. В цілому ж М. Б. Хомяков в своїй статті «Толерантність: парадоксальна цінність» висловлюється про два види визначення цього поняття: сильне і слабке [7, 100–101]. В слабкому визначенні під толерантністю розуміється взагалі будь-яке ненасильне допущення існування іншого, від пошани і ухвалення до вимушеного прагматичного дозволу іншого існування або навіть байдужого ставлення до іншого. При подібному визначенні толерантність — це практично будь-яке допущення іншого у всякому суспільстві. Подібне розширення обсягу поняття толерантності позбавляє даний термін змістовного зв'язку з *tolerare* дієсловом, що означає, кінець кінцем, терпіння. Звичайно, між терпимістю і толерантністю є істотна відмінність, заснована на відмінності *tolerare* і *pati* в латинській мові. Та все ж поняття толерантності має вельми сильний відтінок «терпіння», причому терпіння активного, принципового, що відрізняє його як від пасивної байдужості, так і від беззастережного ухвалення і пошани.

«Сильні» визначення толерантності намагаються максимально сфокусувати це поняття, відрізнивши його від байдужості, з одного боку, і беззастережного ухвалення — з іншого. Найбільш послідовний в цьому відношенні Пітер Ніколсон, що намагається зрозуміти толерантність як моральний ідеал, тобто як цілком самостійну цінність, яка включає такі складові: 1) наявність відхилення; 2) нетривіальність, моральну важливість цього відхилення; 3) моральну незгоду суб'єкта толерантності з цим відхиленням; 4) силу, якою володіє суб'єкт толерантності для надання тієї або іншої дії на це відхилення; 5) невідторгнення, тобто відмову від використання цієї самої сили; 6) добрість толерантності як відносин. Звідси людину можна назвати толерантною, якщо вона відмовляється від вживання своєї сили впливу на існування морально неприйнятної для неї відхилення. Ще більш важливо те, що сама така відмова визнається морально вірним, тобто належним діянням [7, 100–101].

Поняття толерантності використовується в суспільній дискусії як нормативна, ціннісна навантажена категорія, що ускладнює неупереджене визначення ознак. Так, в одному з російських джерел «толерантність визначається як цінність і соціальна норма цивільного суспільства, забезпечення стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними й іншими соціальними групами, пошана до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів; готовність до порозуміння і співпраці з людьми, що розрізняються за зовнішністю, мовою, переконанням, звичаями і віруваннями» [8, 17].

Як і категорії, що широко використовуються, поняття толерантності містить в собі декілька можливих інтерпретацій, з приводу яких розвертаються спори не лише між супротивниками принципу терпимості, але і між прихильниками. В більшості випадків толерантність означає терпимість до інших, несхожих індивідів, груп, точок зору, культур та ін.

Проте при визначенні толерантності її прихильниками завжди робиться ряд застережень: толерантність не має на увазі пасивного конформізму, байдужості, терпимості до соціальної несправедливості, порушенню закону, дискримінації, насильству та ін.

Таким чином, толерантність ретельно захищається від всіх схожих з нею явищ, які можуть мати для її прихильників негативну цінність. З описаних застережень уявляється, що поняття толерантності внутрішньо суперечливе, воно має на увазі терпіння до всіх, до тих, хто сам нетолерантний і, отже, сам включає в себе свою протилежність [9, 115].

Відзначене свідчить про те, що толерантність як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, як терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки виступає як одна з фундаментальних ознак цивілізованості, рівня політичної і правової культури.

Вельми необхідна толерантність в сучасній Україні, що знаходиться в періоді радикальних трансформацій, розброду ідейних орієнтирів, в кризовому стані, подолати які може лише відмова від жорсткої конфронтації різних рухів і соціальних груп, їх певна співпраця на користь затвердження пристойних умов життя, модернізації країни.

Література

1. Мчедлов М. П. Проблемы толерантности в постсоветской России // *Философские науки*. — 2002. — № 4.
2. Декларация принципов терпимости: Утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 г.
3. Гришшуп И. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психологическом явлении) // *Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст.* — М., 2002.
4. Садохип А. П. Толерантное сознание: сущность и особенности // *Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст.* — М., 2002.
5. Ашип Г. Толерантность и элита // *Власть*. — 2002. — № 5.
6. Ильинская С. Г. Терпимость и укрепление этноцентричного сознания // *Полис*. — 2003. — № 6.
7. Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная цепность // *Журнал социологии и социальной антропологии*. — 2003. — Т. 6, № 4.
8. Федеральная целевая программа «Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе» // *Век толерантности: Науч.-публиц. вестн.* — М., 2001. — № 2.
9. Кольцова Е. О., Таратута Е. Е. Измерение толерантности // *Журнал социологии и социальной антропологии*. — 2003. — Т. 6, № 4.

УДК 340.11

І. С. Шагіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА ВЛАСТИВОСТІ КОМПЕТЕНЦІЇ

Сучасний правовий розвиток України пов'язаний з чітким нормативним закріпленням компетенції різних суб'єктів владарювання. Проте до сьогодні відсутнє загальнотеоретичне усталене визначення компетенції, відсутня у наукових розробках й система властивостей компетенції.

Існуючі в арсеналі науки поняття компетенції часто мають або галузевий, або вузькоприкладний характер. Однак, щоб компетенція стала так званим «нормативним двигуном» ефективності діяльності державних (недержавних) суб'єктів, необхідна розробка системного знання про компетенцію. Розвитку категорії компетенції і присвячена ця праця.

Різні аспекти теоретичного і практичного обґрунтування компетенції містяться у працях таких видатних учених, як В. Б. Авер'янов, І. Л. Бачило, В. С. Венедиктов, М. І. Іншин, Н. М. Коркунов, Б. М. Лазарев, В. І. Мотиль, Б. Н. Чичерін, Ц. Ямпольська; але єдиною монографічною працею за цією проблематикою є праця Ю. А. Тихомирова, в якій розроблено вчення про компетенцію, назване теорією компетенції, концептуально визначене місце компетенції у системі юриспруденції.

У напрацьованій юридичній літературі особлива увага приділяється поняттю компетенції, співвідношенню «повноваження» — «компетенція» — «юрисдикція» — «підвідомчість», але часто опускається розробка сукупності властивостей компетенції, про них лише іноді згадують.

Враховуючи завдання даного науково-теоретичного дослідження, цілком обґрунтованим було б встановлення таких цілей цієї праці: створення авторського погляду щодо поняття компетенції та системи найхарактерніших властивостей цієї категорії.

У першу чергу, слід зупинитися на лінгвістичному аналізі поняття компетенції, який можна здійснити, звернувшись до найбільш відомих словників. Так, у словнику іноземних слів вказано, що «компетенція» походить від латинського слова «competentia» — належність за правом і має два значення: 1) коло повноважень якого-небудь органу чи посадової особи; 2) обізнаність у якій-небудь сфері [16].

В. В. Головченко та В. С. Ковальський стверджують, що компетенція — це сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав та обов'язків державних органів або посадових осіб, які визначаються Конституцією [10].

В. Г. Гончаренко компетенцію визначає як сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав та обов'язків посадової особи чи державного або суспільного органу, які визначаються Конституцією [22]. Компетенція, за його розумінням, залежить від завдань, які стоять перед відповідним суб'єктом, виду органу у механізмі держави, а також від взаємовідносин з іншими органами.

Ю. С. Шемшученко схиляється до того, що компетенція — це сукупність встановлених у офіційній — юридичній і неюридичній — формі прав та обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу чи посадової особи, які визначають можливості цього органу чи посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організувати та контролювати їх виконання, використовувати у випадку необхідності засоби відповідальності та інший вплив [21].

Вищесказане дозволяє зробити висновок щодо сталого словарного розуміння компетенції: як сукупності повноважень, предметів (сфер) відання державних та недержавних суб'єктів. Розглянемо погляди вчених-теоретиків з цього приводу, які не завжди приходять до однієї думки.

На даний момент у юридичній літературі сформувалося три підходи до розуміння компетенції.

Базовим підходом до визначення компетенції, що включає необхідний склад елементів, є її розуміння як сукупності прав та обов'язків, повноважень суб'єкта (державного органу, посадової особи чи недержавної організації). Такий підхід свідчить, що наявність у суб'єкта повноважень допомагає здійснити конкретні функції (наприклад, керівні) у певній сфері, ефективно реалізувати у практичній діяльності спеціальні професійні знання.

Таке бачення компетенції наявне у працях В. Б. Авер'янова [5], Д. Н. Бахраха [7], В. С. Венедиктова [9], М. І. Іншина [9], Б. М. Лазарева [12].

Вказана наукова позиція додається розумінням компетенції не лише як сукупності визначених у законодавстві повноважень суб'єкта, але і кола завдань, які повинен вирішувати суб'єкт компетенції. Сфери впливу суб'єктів різні, різняться і предмети відання. Це положення залежить і від виду самого суб'єкта, і від місця, яке він посідає у системі органів держави.

Так, Закон України «Про гідрометеорологічну діяльність» від 18 лютого 1999 р. [2], наприклад, у розділі другому встановлює компетенцію спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері гідрометеорологічної діяльності (ст. 7 Закону), яка значно ширша, ніж компетенція місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування у сфері гідрометеорологічної діяльності (ст. 8 Закону). Другий підхід обґрунтовується у публікаціях Т. Ю. Базарова [6], І. Бачило [8], В. Денисенко [11], Л. Зоріна [11].

Значно ширшого діапазону розуміння компетенції набуває, коли її зміст додається цілями, які повинен досягати суб'єкт під час здійснення своєї діяльності.

Держава являє собою складний інститут, де усі його елементи (громадяни, упорядкування публічної влади, публічні функції, недержавні організації, наприклад) тісно взаємозв'язані. Мінливість цілей і функцій держави і у той же час стабільність регулюємих нею відносин впливає на усі підсистеми держави, рівно як відчуває їх вплив.

Прикладом може бути Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. [3], де визначені взаємовідносини творчих спілок і держави (ст. 4 Закону).

Обґрунтування цієї позиції міститься у працях Н. Мельника [13], Ю. А. Тихомирова [17–19], Ц. А. Ямпольської [22].

Вважаю третій підхід найплототворнішим, оскільки у ньому розкривається не лише як і де, але і для чого реалізує себе носій компетенції.

У широкому розумінні компетенція — це нормативно встановлена сукупність державних і недержавних питань, що вирішуються уповноваженим суб'єктом. Тут виділяють власно компетенцію (сфери дії суб'єкта, об'єкти впливу, законодавчо встановлені повноваження, що забезпечують можливість прийняття рішень, коло справ, у яких суб'єкт виявляє всі свої знання, вміння, професійність) і так звані необхідні додаткові елементи (цілі, які стоять перед держорганом (або посадовою особою, або недержавною організацією) під час здійснення діяльності через встановлену для нього компетенцію).

Компетенція — це основне поняття публічного права, властиве, в першу чергу, таким галузям права, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне й міжнародне публічне; опосередковується також галузями приватного права. Останнє положення є найважливішим для правозастосовчої практики, враховуючи, що переважно компетенція визначається у статутних і тематичних законах й інших актах (положеннях тощо).

Так, відповідно до ч. 1 ст. 88 Цивільного кодексу України компетенція юридичної особи встановлюється у її статуті [4].

Міркуючи щодо компетенції, автор доходить висновку, що через всі елементи цієї системи проявляється глибша думка, закладена у даній категорії: роль конкретного носія компетенції. Познайомившись з повноваженнями, цілями, предметом відання конкретного суб'єкта, завжди можна зробити висновок щодо його впливу на функціонування держави у цілому, про проникнення його до життя суспільства. Кожен суб'єкт компетенції залишає свій відбиток у державному і соціальному середовищі, допомагає існувати цим фундаментальним системам, змінює і стабілізує їх.

Спираючись на наукові досягнення у сфері теорії компетенції, автор може запропонувати свою дефініцію компетенції. Компетенція — це сукупність закріплених у чинному законодавстві України, установчих документах прав і обов'язків державних (посадових осіб) і недержавних органів у певній сфері їх реалізуючих, які переслідують досягнення суспільно корисних цілей і результатів, та характеризують значення і роль суб'єкта компетенції для держави та суспільства.

Для визначення місця правової категорії у системі юриспруденції необхідне встановлення властивостей, які відрізняють її від існуючих правових категорій. Серед властивостей компетенції пропонується виділяти такі:

– нормативність, а саме закріплення прав і обов'язків, цілей, предметів відання у нормах права, установчих документах. Можна виділити кілька рівнів нормативності: а) «правова зв'язаність» компетенції, що означає реалізацію конституційного принципу верховенства права і закону [1]; б) нормативні засоби закріплення компетенції; в) забезпечення суворого дотримання самостійності й відповідальності суб'єкта компетенції за її здійснення;

– особливий механізм здійснення компетенції (поєднує юридичні, економічні, організаційні, матеріально-фінансові, соціально-психологічні засоби), який по-

кликаний сприяти цілеспрямованій, легальній й ефективній діяльності її суб'єктів.

Освоєння та знання компетенції є першим етапом. Наприклад, людський фактор у обolonці компетентності керівників, посадових осіб, депутатів і службовців значить, що їх легальний розсуд — адміністративний, судовий, законотворчий — оживляє норми, повноваження і взаємовідносини;

– таке поєднання мінливості і сталості компетенції, в якому мінливість не переходила б у всездозволеність, а сталість — у формалізм, консерватизм.

Так, у процесі володіння, управління і господарювання виникає необхідність у змінах компетенції. До цього спонукають не лише об'єктивні фактори. Багато залежить від вірного розуміння необхідності змін. Вони диктуються змінами державного ладу та інститутів влади, коли компетенція перших з них суттєво змінюється, у других видозмінюється, у третіх зберігається. Так, судова реформа передбачає створення ювенальних судів в Україні [15] (апробація яких проведена у деяких областях України), що призведе до зменшення повноважень судів загальної юрисдикції і появи виключно нової компетенції для такого виду судів.

Автор віддає перевагу принципу стабільності, який забезпечує певну передбаченість у діяльності носія компетенції. Це дозволяє прогнозувати розвиток не лише самого державного (недержавного) органу, але й розробляти перспективи розвитку державної політики, всього суспільства;

– належність компетенції певному її носію, що відрізняє суб'єктів як за функціональною ознакою, так і за місцем у публічному праві;

– професіоналізм суб'єкта компетенції, а саме здійснення ним своїх повноважень як представника певної професії з використанням набутих знань і вмінь, а не як любителя.

З всього вищевикладеного можна зробити такі висновки.

У поясненнях компетенції спостерігаються різні підходи. Часто конкурують такі поняття, як права і обов'язки, повноваження, функції і предмети відання, юрисдикція, підсудність і підвідомчість. Дійсно, визначити їхнє співвідношення за обсягом, за змістом важко, до того ж для різних видів суб'єктів.

Компетенція — це складна сукупність повноважень у різних сферах публічного права, покладених на суб'єкт. При її здійсненні виявляється можливість продовження суб'єктом своєї діяльності або ж необхідність його заміни. Її наявність сприяє прийняттю власних рішень, завдяки яким відбувається розвиток всієї маси суспільних відносин. Закріплена за кожним суб'єктом компетенція служить виконанню законності, забезпеченню правопорядку, виключенню свавілля. Комплекс її властивостей дозволяє стверджувати, що компетенція — це складна теоретична категорія.

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. Про гідрометеорологічну діяльність: Закон України від 19 січ. 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 16. — Ст. 95.
3. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1997. — № 52. — Ст. 312; ...із змінами від 2 берез. 2000 р. // ВВР. — 2000. — № 21. — Ст. 159; ...від 21 черв. 2001 р. // ВВР. — 2001. — № 41. — Ст. 199; ...від 3 лют. 2004 р. // ВВР. — 2004. — № 16. — Ст. 238.
4. Цивільний кодекс України: Офіц. текст. — 2003. — 464 с. — (Бюлетень законодавства і юридичної практики України; № 5).
5. Авер'янов В. В. Державне управління: теорія і практика. — К., 1998.
6. Базаров Т. Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества)? //www.culturecapital.ru.
7. Бахрах Д. П. Административное право России. — М.: Порма, 2000.
8. Бачило И. Л. Функции органов управления. — М.: Юрид. лит., 1976.
9. Веспедиктов В. С., Ішшин М. І. Поняття, зміст та особливості професійної компетенції державних службовців органів внутрішніх справ України // Право і безпека / Пац. уп-т внутр. справ. — 2004. — № 3.
10. Головаченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: Довідник. — К.: Юрінком Інтер, 1998.
11. Демисенко В. В., Зорин Л. В. Категории «полномочия», «компетенция», «подведомственность» и «подсудность» в производстве по делам об административных правонарушениях // Юристы — правовець. — 2005. — № 2.
12. Лазарев Б. М. Компетенция органов управления. — М.: Юрид. лит., 1972.
13. Мельник П. Правоохранительные органы и политика в Украине // Зеркало недели. — 2004. — 12–18 июня; //www.zerkalo-nedeli.com.
14. Проект «Модельний ювенальний суд — крок до вдосконалення ювенальної юстиції в Україні» //kharkivoda.gov.ua.
15. Словарь иностранных слов / Под ред. П. Г. Комлева. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.
16. Тихомиров Ю. А. Государство: развитие теории и общественная практика // Правоведение. 1999. — № 3.
17. Тихомиров Ю. А. Компетенция, усмотрение, процедуры // Административно-правовое регулирование в сфере экономических отношений. — 2001.
18. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции. — М.: Зерцало, 1999.
19. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции // Журнал российского права. — 2000. — № 10.
20. Юридична енциклопедія / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Важана, 2001. — Т. 3.
21. Юридичні терміни: Тлумач. слов. / За ред. В. Г. Гопчаренка. — К.: Либідь, 2003.
22. Ямпольская Ц. А. Органы советского государственного управления в современный период. — М., 1954.

УДК 344

П. П. Богуцький

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Правове регулювання суспільних відносин в умовах задіяння усіх механізмів становлення та розвитку правової держави знаходить своє логічне виявлення у реальних діях учасників таких відносин, у передбачених нормами права зв'язках між ними. Закладені у правових нормах моделі поведінки проявляються у правовідносинах, а тому комплекс питань, що стосуються цієї тематики, є предметом досліджень багатьох авторів загальнотеоретичних та галузевих наукових праць.

© П. П. Богуцький, 2006

Тема військовоправових відносин також не залишилася поза увагою науковців. Даремно, що галузевий підхід до її вивчення практично не застосовувався з огляду на відсутність теоретичних обґрунтувань такої галузі українського права як військово право. Однак з використанням різних методологічних підходів над питаннями військовоправових відносин працювали М. Кравчук, В. Німченко, В. Чумак, М. Карпенко, Л. Ільчук, В. Бондарев, В. Кісель. Наразі основоположні дослідження цієї актуальної тематики як теоретичного, так і практичного спрямування ще очікують свого вирішення.

Військова сфера суспільної діяльності, маючи особливості правового регулювання, характеризується притаманними лише їй відносинами, які виникають та існують у межах функціонування Військової організації держави. Такі відносини характеризуються, перш за все, наявністю державного інтересу у здійсненні однієї з найголовніших внутрішніх функцій держави — у забезпеченні захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. Військова сфера не обмежується діяльністю збройних сил та інших військових формувань у виконанні зазначеної функції. Весь складний комплекс державних інститутів, об'єднаних у єдину систему та задіяних у вирішенні питань оборони, воєнної безпеки, діяльність громадян, спрямована на захист держави, органічно включаються у військову сферу суспільства. Звертає на себе увагу та обставина, що громадяни діють у військовій сфері лише за умов набрання ними спеціального статусу, яким є, зокрема, статус військовослужбовців. Відносини між громадянами (військовослужбовцями), структурними елементами та утвореннями військової сфери, зазнаючи чітко визначеного правового регулювання, виокремлюються серед інших врегульованих правовими нормами суспільних відносин та визначаються як військовоправові відносини.

Структура військовоправових відносин не відрізняється від загальноновизначеної у юридичній літературі [1, 67–68; 2, 570–571] та включає суб'єкт, об'єкт, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, а також юридичний факт як підставу виникнення відносин у сфері військової діяльності.

Більш складним є питання щодо змісту військових правовідносин. Цілком погоджуючись з тим, що у правовідносинах слід виділяти фактичний їх зміст та юридичний зміст, якими є відповідно дії учасників відносин (фактичний, матеріальний зміст) та суб'єктивні права і обов'язки (юридичний зміст), необхідно стосовно військових правовідносин акцентувати увагу на існуванні юридичних повноважень державних органів, як одного з елементів юридичного змісту зазначених відносин [3, 48–49].

Розглядаючи генезис військовоправових відносин, їх виникнення, існування та припинення, беззаперечним є висновок про те, що попри наявність матеріальних і юридичних фактових складових виникнення таких відносин без норми права є неможливим. Правовідносини у військовій сфері будуються за чітко окресленими у правових нормах правилами. Відхилення від цих правил, від самої схеми побудови зв'язків між учасниками військових правовідносин кваліфікувати по-іншому як порушення самої природи таких відносин не можна. Існування військовоправових відносин до прийняття певної норми права або

ж поза нормою права, якою встановлені права, обов'язки та способи і механізми їх реалізації, є неможливим по своїй суті. Ось чому, коли йдеться про відносини у військовій сфері або ж навіть у військово-цивільній сфері, ми маємо розуміти, що йдеться саме про правові відносини, оскільки не врегульованих та не передбачених нормами права відносин у військовій сфері не існує. Окремі автори, відзначаючи особливості таких відносин, визначають їх як правовідносини [4, 228].

Втім ми не можемо обійти проблему юридичних фактів як конкретних обставин, що призводять до виникнення, зміни та припинення військових правовідносин. Як правило, такі юридичні факти є складними, охоплюють кілька обставин, що передбачені законом, утворюючи таким чином фактичний склад.

Наприклад, для введення воєнного стану необхідно виконання низки умов, оскільки воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України. Указ Президента України про введення воєнного стану, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через засоби масової інформації. Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президентів України подає Рада національної безпеки і оборони України. Саме такий порядок передбачено Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [5]. Військові правовідносини управлінського характеру щодо дислокації Збройних Сил України виникають, зазнають зміни через вирішення низки обставин, зазначених у Законі України «Про Збройні Сили України» [6]. Зокрема, план дислокації Збройних Сил України розробляється Генеральним штабом Збройних Сил України, узгоджується Міністерством оборони України з Кабінетом Міністрів і затверджується Президентом України. Передислокація військових частин, а також військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних Сил України до рівня з'єднання здійснюється за рішенням Міністерства оборони України за погодженням з Кабінетом Міністрів, а з'єднань і об'єднань — за рішенням Президента України. Інший приклад — грошове забезпечення військовослужбовців визначається залежно від посади, військового звання, кваліфікації, наукового ступеня та вченого звання, тривалості та умов військової служби. Зазначені обставини безпосередньо передбачені у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [7].

Суб'єкти правовідносин у військовій сфері набувають притаманних їм властивостей через встановлення законодавством спеціальної правосуб'єктності в одних випадках — держави, в інших — державних органів, військових формувань, фізичних та юридичних осіб. Відповідно до чинного законодавства учасниками військовоправових відносин (тобто суб'єктами таких відносин) є:

- 1) держава в особі спеціально уповноважених державних органів;
- 2) військові формування, військові частини, об'єднання, з'єднання, установи;
- 3) державні підприємства;
- 4) посадові особи державних органів, військових формувань та військових підрозділів;

5) громадяни (військовослужбовці).

Правосуб'єктність (правоздатність та дієздатність, деліктоздатність) учасників відносин у сфері військової діяльності чітко визначається законом, є обмеженою завданнями забезпечення військової безпеки шляхом врегулювання необхідних та достатніх повноважень, правоспроможності, правозобов'язань.

Природу правовідносин у військовій сфері, їх головну характеристику зумовлює суспільна, державна складова, як основа виконання загальної функції захисту суспільних та державних інституцій. Наразі саме військове право історично формувало фундамент публічно-правових відносин. Тому зрозуміло, що військові правовідносини належать до публічно-правових відносин. Лише, як виняток, можна відзначити окремі утворення приватноправових відносин у військовій сфері, які все ж існують задля забезпечення публічного інтересу [8, 125]. У цьому також полягає одна із особливостей суспільних відносин, що піддаються регулюванню військовоправовими нормами.

Військовоправові відносини поділяються за сферою військової діяльності на відносини:

1) у сфері військової безпеки (бойова готовність; мобілізаційна готовність; спеціальних, бойових служб);

2) у сфері військової служби (комплектування військ, проходження військової служби, відносини між військовослужбовцями, військова дисципліна);

3) у сфері військової адміністрації (управління військами, гарнізонна служба, внутрішня служба, військовий правопорядок);

4) у сфері забезпечення та соціального захисту військовослужбовців (грошове, речове, продовольче, медичне та санаторно-курортне забезпечення, пенсійне забезпечення та соціальне страхування, житлове забезпечення);

5) у сфері військового господарства (правовий режим військового майна, земель оборони, організація військового господарства).

Неважко помітити, що поділ військових правовідносин за сферою діяльності фактично ототожнюється з галузевою структурою військового права з його розподілом на підгалузі та інститути. Це — закономірність, яка обумовлена виключним існуванням військових правовідносин на підставі норм права.

Військові правовідносини за функціями права, як правило, регулятивні. Однак охоронні відносини у військовій сфері також існують, що пов'язано з необхідністю забезпечення виконання зобов'язаним суб'єктом покладених на нього обов'язків у разі його неправомірної поведінки. Охоронні військовоправові відносини охоплюються нормами військово-дисциплінарного права, нормами адміністративного та кримінального права, нормами, що визначають матеріальну відповідальність військовослужбовців, а також — відповідальність держави в особі центральних органів управління військових формувань за шкоду, що заподіяна військовослужбовцям під час виконання ними обов'язків військової служби. До охоронних військових (військово-цивільних) правовідносин належать також відносини, які виникають під час вирішення комплексу питань щодо компенсацій військовим відомством громадянам та організаціям збитків від військової діяльності.

Розглядаючи поділ військових правовідносин за об'єктами, ми не зможемо виділити одну чи дві групи таких відносин, оскільки об'єкти військових відносин мають практично усі загальні характеристики об'єктів права (правовідносин). Об'єкти правовідносин — це ті реалії, заради яких, власне, виникають відносини, на які спрямовані у своїй реалізації суб'єктивні права, юридичні обов'язки та повноваження. До об'єктів військових правовідносин належать: 1) предмети матеріального та нематеріального характеру; 2) документи; 3) дії чи утримання від вчинення певних дій, результати дій; 4) послуги соціального характеру.

Найбільш численною групою є об'єкти військових правовідносин, що являють собою дії, утримання від певних дій, а також результати певних дій учасників відносин. Зокрема, Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України [9] (далі — Статут) передбачені обов'язки військових посадових осіб в межах їх повноважень. Відповідно до ст. ст. 66–67 Статуту командир полку керує бойовою підготовкою та вихованням особового складу, несе відповідальність за бойову підготовку, виховання, військову дисципліну, морально-психологічний стан особового складу полку. Отже у відносинах бойової підготовки, учасником яких є командир полку, об'єктом будуть дії командира по керуванню процесом бойової підготовки, у відносинах виховання особового складу полку об'єктом слід розглядати певний рівень морально-психологічного стану особового складу та дисципліни, на досягнення якого спрямовується управлінська діяльність командира. Натомість, відповідно до ст. ст. 11, 13 Статуту, виходячи із загальних обов'язків військовослужбовців, вони мають утримуватись від скоєння дій, які можуть спричинити порушення Конституції України, законів, призвести до розголошення державної таємниці, порушення бойових та військових традицій, до порушення вимог безпеки, військовослужбовці мають стримувати своїх товаришів по службі від вчинення протиправних дій. Об'єктом військових правовідносин у цих випадках є утримання військовослужбовців від скоєння тих чи інших дій, які могли б спричинити шкоду військовій безпеці, правопорядку, здоров'ю людини.

Значну групу об'єктів військових правовідносин, якими є послуги соціального характеру, передбачено законодавством про соціальний та правовий захист військовослужбовців. До таких послуг можна віднести безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах, пільгове санаторно-курортне забезпечення, низку пільг щодо проїзду, перевезення багажу та оподаткування тощо.

Предмети матеріального характеру, як об'єкти військовоправових відносин, існують у межах забезпечення функціонування складного механізму військової організації держави. У кожному конкретному випадку до таких об'єктів належать або ж озброєння, техніка, бойові припаси, продовольство, пальне, об'єкти нерухомості, або ж бюджетні кошти, грошове забезпечення військовослужбовців тощо.

Попри усе, можливо виділити основний, на наш погляд, об'єкт військових правовідносин, що має нематеріальний характер, а саме — воєннам безпека

суспільства. Зрозуміло, що відносини по забезпеченню воєнної безпеки — це відносини макрорівня, суб'єктами яких є державні органи, органи військового управління, військові формування. Виходячи зі складових воєнної безпеки, до об'єктів нематеріального характеру військових та військово-цивільних відносин ми можемо віднести територіальну цілісність, недоторканність, суверенітет держави. Об'єктами нематеріального характеру також є честь, гідність, здоров'я військовослужбовців, рівень їх підготовки та бойових навичок тощо.

Слід зазначити, що військові відносини у переважній більшості випадків є вертикальними. Один із суб'єктів наділений правом управління іншим суб'єктом, та це право характеризується, насамперед, можливістю віддавати накази, розпорядження, приймати рішення стосовно поведінки іншого суб'єкта. Відносини підпорядкованості за принципом «старший-молодший» (за посадою, за військовим званням, а також відповідно до компетенції, повноважень) є типовими для військових правовідносин. Водночас відносини рівності, які можна розглядати у горизонтальній площині, між військовослужбовцями, що мають однакове військове звання та рівні посади, за певних обставин заохочуються нормами права. Правові відносини між військовослужбовцями розглядаються як статутні відносини, тобто такі, що мають жорстку залежність від визначених військовими статутами правил. Статутні взаємовідносини між військовослужбовцями охороняються нормами права, оскільки їх порушення призводить до деформації основ військової служби. Невідповідність дій військовослужбовців стосовно один одного передбаченими у статутах правилами кваліфікується залежно від наслідків — як дисциплінарні проступки або ж як злочини. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, які спричиняють тяжкі наслідки, мають, як правило, значний соціальний резонанс. Ця обставина, зокрема, є доказом того, що статутні вимоги у відносинах між військовослужбовцями не лише служать забезпеченню військової дисципліни та виконанню управлінських рішень у військовій сфері, але й розглядаються як певна міра справедливості, як рівне ставлення до конкретної особи військовослужбовця та в цілому стосовно військових груп, підрозділів.

Література

1. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999.
2. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. — Х.: Эспада, 2005.
3. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзамен. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2005.
4. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 2003.
5. Відомості Верховної Ради. — 2000. — № 28. — Ст. 224.
6. Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 9. — Ст. 108.
7. Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 15. — Ст. 190.
8. Кісель В. Військові частини Збройних Сил України як квазісуб'єкти цивільного права // Право України. — 2006. — № 2.
9. Військові статути Збройних Сил України. — К.: Варта, 1999.

НОВІТНІ ПОГЛЯДИ НА ТИПОЛОГІЮ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Поряд з негативним досвідом людства, який пов'язаний з поширенням злочинності і отримання останньою ознак форми буття для значної кількості представників суспільства, накопичувався і конструктивний досвід протидії злочинності, зниженню її деструктивного потенціалу, нейтралізації небажаних наслідків її поширення. Цей конструктивний досвід являє собою окремо існуючий мнемонічний простір, пов'язаний зі створенням правових артефактів як у формі нормативно-правових актів, так і правозастосовчої діяльності самих суб'єктів права. Дослідження історичних етапів формування відповідних нормативних артефактів створює передумови як для визначення соціальних передумов виникнення кримінального права і окремих його інститутів, так і формування знань про правову природу та суттєві ознаки, без яких оцінка сучасного стану його генезису якщо і можлива, але не буде мати характеру об'єктивної і конструктивної, оскільки «право не тільки еволюціонує, але необхідно бачити як воно еволюціонує» [1, 32].

Традиційним для правової науки є дослідження окремих її інститутів з позиції періодизації основних етапів їх формування на підставі формаційного підходу, в основу якого покладений історичний тип окремої держави, яка і детермінує той чи інший напрямок інституційного розвитку. Така позиція дослідників є зрозумілою і переконливою, якщо визнавати наявність обов'язкового зв'язку між державою і правом, який набуває характеру більшого або меншого абсолюту залежно від визначеності права. Таким чином, дослідження становлення права і окремих його інститутів, за традицією, здійснюється поряд з дослідженням генезису держави окремого історичного типу. Однак є інша ознака права, яка пов'язується з формуванням та існуванням в суспільстві різного історичного розвитку культури його членів і цивілізаційного прогресу, що це суспільство переживає. Культура, як найбільш визначний індикатор стану розвитку як суспільства в цілому, так і окремого його представника, традиційно визначається рівнем розвитку окремих своїх елементів, серед яких найбільш вагомими традиційно визнаються мистецтво, релігія, філософія, матеріальна культура та їх комплекси [2, 25].

Культура як окремих соціальний феномен більшістю представників культурологічного напрямку дослідження розглядається в межах визначених елементів свого прояву з допущенням окремої деталізації за рахунок визнання науки, суспільних відносин як надбання «культурної» людини. Поза всяким сумнівом, *cultura juris* на початкових етапах свого становлення та розвитку не була відокремленою від загальної культури, оскільки у витоках свого визначення право розглядалось як форма, елемент мистецтва. Визнання за правом значного регулятивного змісту детермінувало відмову культурологів від визнання за правом самостійного структурного елемента в системі загально-

визнаних елементів культури. Відповідний напрямок розвитку культурології, згідно з яким право втрачає плацентарний зв'язок з структурою, що його породила, необхідність власного самовизначення і рефлексії стали передумовою для формування в межах правової науки знань про правову культуру як форму правового буття.

За вказаних умов юристи не могли не сконцентруватися на визначеності іншого зв'язку, в якому не могло бути відмовлено праву за означених раніше аргументів. Однак самодостатність знань про правову культуру в межах обмеженості зв'язків безпосередньо з самою культурою викликає сумніви, оскільки виключається системний аналіз права в контексті інших надбань культури.

Не ставлячи під сумнів необхідність і значущість дослідження етатистського напрямку розвитку права, уявляється досить цікавим і обумовленим дослідження права в контексті періодизації культурного розвитку українського суспільства, з відмовою від жорсткого абстрагування етатистських зв'язків права. Обумовленість відповідного підходу обґрунтовується декількома аксіомами, які, на нашу думку, не потребують доведення. По-перше, право, форми його існування, суспільні відносини, які виникають і розвиваються в межах нормативних встановлень, являють собою окрему систему артефактів, за якими може бути визнаний культурологічний характер. Так, наприклад, нормативно-правові акти, в першу чергу, є артефактами, через які здійснюється передача інформації, що має нормативний зміст (інформація спрямована на доведення до суб'єктів характеру поведінки, яка допускається, забороняється або приписується), а також вони відображають рівень цивілізованості суспільства, в якому такі норми реалізуються. Таким чином, кожний нормативний акт повинен відповідати вимогам свого інструментального призначення для регулювання суспільних відносин та бути відповідним окремому рівню цивілізаційного розвитку суспільства, в межах якого він діє. Причому остання характеристика нормативного артефакту може генерувати поступальний розвиток суспільства, створювати умови гальмування динаміки зростання якості суспільних відносин.

По-друге, право відображає рівень розвитку окремої цивілізації, віддзеркалюючи ті соціальні процеси, які формуються в межах суспільства окремої історичної доби. Правові встановлення, внаслідок їх соціальної спрямованості, передають характер відносин між людьми, концентрують у чистому вигляді основні правила поведінки, які допускаються в окремому суспільстві, визнають межі моральності у людських відносинах, відображають ті стереотипи, виникнення яких зумовлює людство звертатися до права як окремої регулюючої складової соціального буття. Право відображає в своїй структурі ті соціальні зміни, які формують новий порядок відносин між людьми, створюючи достатньо об'єктивну картину соціального світу в межах як окремої держави, так і окремих правових традицій. Віддзеркалюючи здатності права дозволяють звернутися до нього для нового підходу до історичного дослідження формування окремих держав та соціальних структур. Більш того, такий підхід, застосування якого ні в якому разі не суперечить застосуванню в процесі його використання і «традиційних» етатистських підходів, створює умови для гуманізації

історії, оскільки періодизація останньої здебільшого здійснюється на підставі аналізу окремих соціальних катаклізмів — революцій, війн, державних катастроф. Періодизація історії людства на підставі аналізу правових встановлень окремої історичної доби не може і не повинна розглядатися як єдина об'єктивна підстава, однак абстрагування від соціальних катаклізмів сконцентрує погляд на іншому ракурсі соціального буття — більш гуманного змісту.

По-третє, режим реалізації права прямо пропорційний рівню як *cultura juris*, так і загальній культурі. Це питання набуває особливого змісту в умовах реформування сучасної правової системи України, яке спрямоване на адаптування до власних соціальних умов правових встановлень, які визначались в інших соціальних передумовах. Дослідження права у взаємозв'язку з культурою дає можливість сформулювати чітку визначеність відносно відношення правової системи України до основних векторів правового буття, формування яких фактично завершилось в планетарному масштабі. Необхідність визначення належності українського права до тих чи інших правових систем зумовлює можливість або неможливість імплементації правових встановлень ззовні. Від визначеності даного питання залежить рівень правопорядку, оскільки «чужі» правові встановлення, які не адаптовані до власного соціального середовища, або ігноруються, або відверто порушуються на підставі незрозумілості мети їх застосування для суб'єктів права.

Таким чином, враховуючи структурну «невідокремленість» права від культури, їх функціональну єдність і взаємну визначеність, уявляється можливим у процесі історичного аналізу виникнення і формування інституту заходів кримінально-правового впливу, застосувати періодизацію, в основу якої покласти культурологічний процес соціального розвитку.

Однак, перш ніж запропонувати періодизацію кримінального права, необхідно визначитися відносно змісту самого терміна «культура». Як зазначають культурологи, в науці при збереженні значної кількості визначень поняття культури, що є ґрунтовним, оскільки багатозмістовність поняття визначає відповідність дефініцій, існує можливість їх систематизації, в результаті чого виділяють антропологічне, філософське та соціологічне розуміння культури. Антропологічна дефініція культури зосереджується на визнанні людини як центру культури, оскільки всі артефакти культури є результатом діяльності людини і вона є необхідним елементом символічної поведінки та соціальної організації. Соціологічне розуміння культури концентрується на визнанні культури як організаційного фактора будь-якого суспільства, оскільки вірування, цінності та норми поведінки, загальний та прийнятний спосіб мислення є соціально визнаними, а в протилежному випадку він не виступає елементом культури. Філософське розуміння культури вимагає визнання культури як способу буття людини або змісту всього суспільства, який передається в суспільстві за допомогою процесу цивілізації. Враховуючи власний погляд автора на суттєві ознаки культури, дотримуємося точки зору, що культура антропоцентрична, оскільки її творцем, носієм і користувачем виступає людина. В подальшому антропологічний підхід до визначеності окремих проявів культури, а в першу чергу кримінального

права, буде досліджений більш ретельно, однак необхідно зробити застереження, що у процесі дослідження періодизації права буде застосований саме визначений підхід.

У культурології періодизація культур знаходиться під постійною увагою з боку вчених протягом всього періоду розвитку культури. Так, культурний розвиток суспільства на підставі інтерпретації культури як окремого рівня освіченості, збігається зі схемою: дикунство, варварство, цивілізація (А. Р. Тюрбо, Ф. М. Вольтер, А. Фергюссон та ін.); стосунки в період формування до «осьового часу» стали передумовою для визначеності культур доосьового, осьового та постосьового характеру (К. Ясперс); за хронологічними характеристиками формування культури поділяються на античну культуру Греції та Риму, культуру середньовіччя, епоху Відродження або Ренесанс, Новий час; аналіз знарядь праці, рівень розвитку техніки дає змогу виділити кам'яний, мідно-бронзовий, залізний періоди розвитку культури; залежно від характеру впливу культури на соціальне буття людини виділяють біогенний, духовно-культурний та технотропний етапи становлення культури (Бердяєв); залежно від виду формації культура поділяється на первісну, рабовласницьку, феодальну, буржуазну, індустріальну, постіндустріальну (К. Маркс, Ф. Енгельс); релігійна періодизація будується на виділенні двох етапів: політеїстичного та монотеїстичного. Не претендуючи на визнання вказаного переліку періодизацій повним, вважаємо, що його достатньо для визначення основного принципу, який може полягати в такому.

Періодизація, як форма теоретичного осмислення основних етапів становлення та розвитку культури, характеризується визначеністю окремих часових меж формування і розвитку окремих відрізків культурологічного процесу, протяжність якого залежить від принципу періодизації. Беручи до уваги, що предметом дослідження виступає субкультура правового характеру, уявляється можливим провести її аналіз на підставі відображення в *cultura juris* елементів рефлексії людини у культурному бутті окремого історичного етапу її існування. Для досягнення поставлених цілей уявляється досить вдалою періодизація з виділенням етапів *премодерн*, *модерн*, *постмодерн*. Для традиційної шкали періодизації вказані історичні етапи культурного розвитку відповідають стародавньому світу, середньовіччю та Новому часу [3, 6–7].

Уявляється, що запропонована періодизація дає змогу розглянути кримінальне право в цілому і окремі його інститути в новому ракурсі, зосереджуючись на загальних підвалинах генезису права, які знаходяться в культурологічній площині.

Література

1. Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования. — М., 1998.
2. Малюга Ю. Я. Культурология. — М., 1999.
3. Лук'янець В. Наука в інтер'єрі постмодерну // Філософська думка. — 2005. — № 1.

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Для вітчизняної правової традиції характерна багатобічна розробка проблеми юридичних фактів, як на загальнотеоретичному, так і галузевому рівні, у монографічних дослідженнях, дисертаціях, статтях, навчальній літературі з теорії держави і права, а також з галузевих юридичних наук. Серед дослідників юридичних фактів виділимо роботи С. С. Алексєєва, Н. Г. Александрова, Д. М. Генкіна, Ю. І. Гревцова, Ю. А. Денисова, О. В. Дзера, А. Д. Зайкіна, О. С. Іоффе, В. Б. Ісакова, С. Ф. Кечекьяна, О. А. Красавчикова, А. В. Малько, Н. І. Матузова, В. С. Нерсесянца, П. М. Рабіновича, С. І. Реутова, В. Н. Синюкова, О. Ф. Скакун, А. К. Стальгевича, О. Ф. Фрицького, Р. Ф. Халфіної, Є. О. Харитонова, В. А. Тарасової, М. Д. Шаргородського, В. М. Шуршалова.

Аналіз загальнотеоретичної вітчизняної і російської юридичної літератури дозволяє дійти висновку, що поняття юридичного факту є одним з найбільш стійких визначень при наявності незначних відмінностей, що пов'язано з розмаїтістю підходів до тлумачення значення і ролі юридичних фактів у правовому житті суспільства.

Традиційно під юридичними фактами розуміються закріплені в нормах права обставини, за яких виникають, змінюються або припиняються конкретні правовідносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Незважаючи на загальнотеоретичне значення юридичних фактів, в окремих галузях права ця категорія «пристосовується» і здобуває особливі, специфічні ознаки, що породжує необхідність обліку цих особливостей юридичних фактів, стосовно як окремих галузей права, так і правової системи в цілому.

До правової спільності публічного права належать галузі з централізованим правовим регулюванням, коли правове регулювання здійснюється з єдиного центру (юридична централізація). Держава у сфері публічного права визначає місце і роль кожного окремого суб'єкта в системі правових відносин, його права й обов'язки стосовно держави [1, 88]. Найважливішими складовими публічного права є: конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, процесуальне право. Розглянемо деякі юридичні факти, характерні для даних галузей публічного права.

У конституційному праві під юридичними фактами звичайно розуміють такі життєві обставини, з якими норми конституційного права зв'язують виникнення, зміну або припинення конституційно-правових відносин [2, 14]. У деяких сферах правового регулювання, у тому числі в конституційному праві, норми реалізуються без правовідносин. Це, наприклад, стосується правоздатності особи, що виникає вже із самого факту народження людини. Але правоздатність — не правовідносини, а лише їхня передумова. Норми, що забороняють, у більшості випадків реалізуються за межами конкретних правовідносин [3, 42–43]. Звідси не випадково підкреслюється, що конституційно-правові

факти — це факти реальної дійсності, з настанням яких пов'язані визначені юридичні наслідки (а не тільки правовідносини). Особливості конституційно-правових фактів обумовлені тими суспільними відносинами, що попадають у сферу дії норм конституційного права [4, 48]. При класифікації юридичних фактів у конституційному праві за основу береться класифікація, запропонована С. С. Алексєєвим [5, 73], в основі якої лежать такі критерії [6, 72–74]:

– наслідки, що викликає юридичний факт: правоутворюючі; правозмінюючі (спричиняють зміну правоздатності суб'єктів, перехід конституційно-правових відносин у нову якість, в інші види правовідносин. Прикладами таких юридичних правозмінюючих фактів можуть бути: обрання Президента України, депутата представницького органу; досягнення громадянином установленого законом віку; придбання особою громадянства України і т. п.); правоприпиняючі факти — припиняють конституційно-правові відносини; змішані юридичні факти — припиняють дію правовідносин одного виду і сприяють виникненню правовідносин іншого виду. Так, припинення депутатських повноважень спричиняє виникнення різноманітних відносин. Наприклад, виникає право відновлення на колишньому робочому місці;

– форма юридичних фактів: позитивні і негативні. У конституційному праві переважна частина юридичних фактів має позитивний характер. Прикладом негативних юридичних фактів є дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадку невиконання вимог щодо несумісництва депутатської й іншої оплачуваної трудової діяльності; утрата депутатського мандата при відмовленні прийняття присяги;

– характер дії юридичного факту: факти обмеженої, однократної дії і факти-стани. Існують факти одноразової дії і факти-стани, що тривають безупинно, тривалий час, постійно породжуючи юридичні наслідки. Це обумовлює стабільність правовідносин. Факти-стани — це обставини, що характеризуються відносною стабільністю і тривалим терміном існування, протягом якого вони можуть неодноразово (у сукупності з іншими фактами) викликати юридичні наслідки. Це, наприклад, громадянство, депутатство і т. д.;

– характер зв'язку факту з індивідуальною волею особистості: юридичні події і юридичні дії.

Визначено, що дії залежать від волі і свідомості людини. Прикладом подій є народження або смерть фізичної особи, досягнення визначеного віку, стихійні явища і т. п. Однак іноді одних подій недостатньо для виникнення «повноцінних» конституційно-правових відносин: вони створюють тільки умови реалізації права. Так, ст. 36 Конституції України [7], де для реалізації права об'єднання в політичні партії й інші громадські організації, досягнення громадянином відповідного віку не є єдиною і вирішальною умовою. Необхідні воля і бажання громадянина стати членом такої організації, його згода і т. п.

В адміністративному праві юридичними фактами, з наявністю яких законодавство пов'язує виникнення, зміну і припинення конкретних адміністративно-правових відносин, часто бувають дії по виданню ненормативних актів керування [8, 227]. Однак потрібно мати на увазі, що адміністративні правовідно-

сини виникають не тільки з ініціативи органів керування, посадових осіб, але часто і з ініціативи керованих суб'єктів і громадян (наприклад, громадянин подає заяву або скаргу, вносить пропозицію в орган керування, а останній зобов'язаний її розглянути, прийняти рішення і сповістити про це громадянина). Адміністративно-правові відносини виникають не тільки в результаті дій людей, але й у результаті подій [9, 64] (так, у випадку надзвичайної екологічної ситуації або аварії виконавчий комітет, органи охорони здоров'я, посадові особи, спеціально уповноважені державним органом керування в галузі охорони навколишнього природного середовища, зобов'язані негайно приступити до ліквідації їхніх наслідків [10, ст. ст. 65, 66, 546]. Адміністративні правовідносини можуть виникати й у результаті адміністративних правопорушень [11, 45].

Будучи одним з основних елементів механізму муніципально-правового регулювання, юридичні факти виконують свою головну функцію — забезпечують виникнення, зміну і припинення муніципально-правових відносин. У дослідженнях з муніципального права існує достатня кількість класифікацій юридичних фактів. Найбільш розповсюдженою і значимою для муніципально-правових відносин є класифікація юридичних фактів за вольовим критерієм, залежно від характеру плинності волі людей на дії (правомірні дії і неправомірні дії), події, стан [2, 53–57]. Специфічні за своєю сутністю юридичні факти, що підлягають державній реєстрації: народження людини і її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, констатація смерті. У даних випадках їхня реєстрація є елементом публічного правопорядку і регулюється нормами адміністративного законодавства [12, 92].

У кримінальному праві юридичні факти є підставою виникнення, зміни або припинення кримінально-правових відносин. Неправомірні юридичні дії, у даному випадку злочин, можуть знаходити і знаходять своє вираження як у здійсненні дій, заборонених правовими нормами, так і в невиконанні передбачених ними обов'язків зробити визначені дії, наприклад: ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником, що зобов'язаний, відповідно до встановлених правил, це зробити [13].

Головне завдання, виконуване юридичними фактами в правовому регулюванні, — забезпечення виникнення, зміни, припинення правових відносин, оскільки кожен юридичний факт викликає визначені правові наслідки.

Співвідношення різних видів юридичних фактів, модифікації кожного з них відображають особливості кола відносин, регульованих даною галуззю права. У цьому виявляється єдність і диференціація правового регулювання суспільних відносин, обумовлена специфікою окремих видів відносин. Установлення єдності системи юридичних фактів і особливостей співвідношення різних їхніх видів і модифікацій в окремих галузях громадського життя розкриває важливу сторону процесу правового регулювання, дає можливість точно визначити умови виникнення, розвитку і припинення правовідносин у кожній галузі [14, 57–58].

У сфері публічного права юридичні факти повинні бути точно визначені в нормах законодавства. Це означає, що, скажімо, угода сторін (договір), що у цивільному (приватному) праві є найбільш розповсюдженим видом юридич-

них фактів і, як правило, не вимагає на те спеціального нормативного дозволу, у праві публічному може мати місце лише у випадках і в рамках, спеціально передбачених у нормі права [12, 93].

Література

1. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзамен. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2005.
2. Кравченко В. В. Конституційне право України. — К.: Атіка, 2000.
3. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
4. Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України. — К.: Вестурі, 1995.
5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999.
6. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Паук. думка, 2000.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
9. Советское административное право / Под ред. П. Т. Василенко. — М.: Юрид. лит., 1990.
10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 черв. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 41. — Ст. 546.
11. Агапов А. Б. Учебник административного права. — М.: Городец, 1999.
12. Харитонова О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): Монографія. — О.: Юрид. л-ра, 2004.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 139.
14. Чувакова А. М. Дефектність фактичних складів: Дис... канд. юрид. наук. — О., 2004.

УДК 34.028

О. Г. Осадча

ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Для становлення правової держави в Україні важливе значення має правовий інститут юридичної відповідальності. Не випадково проблема юридичної відповідальності постійно знаходиться в центрі уваги вітчизняної юриспруденції.

Сучасний період характеризується використанням загальнотеоретичних положень для заглибленої розробки галузевих різновидів відповідальності, як традиційних, так і «нетрадиційних» її видів (конституційної, екологічної, сімейної, процесуальної і т. п.). Подібний підхід дозволяє точніше використовувати можливості цих різновидів юридичної відповідальності у вирішенні практичних завдань, що стоять перед тією чи іншою сферою правового регулювання. У цьому плані процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності і її дослідження не можна здійснювати без використання досягнень теорії юридичної відповідальності, виходячи з якої можна більш чітко уявити зміст процесуальної відповідальності.

© О. Г. Осадча, 2006

Проблематика юридичної відповідальності має ґрунтовну розробку в галузевих юридичних дослідженнях, а також у дослідженнях у загальнотеоретичному правознавстві. Особливо відзначимо праці з проблеми юридичної відповідальності таких учених, як С. С. Алексєєв, С. Н. Братусь, І. А. Гурвич, Б. М. Лазарєв, Д. А. Липинський, І. М. Зайцев, В. В. Бутнєв.

Мета даної статті — обґрунтувати поняття і зміст процесуальної відповідальності як різновиду юридичної відповідальності, а також виявити специфіку процесуальної відповідальності серед інших видів юридичної відповідальності.

Є декілька концепцій юридичної відповідальності, у чомусь доповнюючих одна одну і в чомусь розбіжних між собою. Одні автори вважають відповідальністю реалізацію санкції правових норм, другі — примусовий захід, застосований до правопорушника, треті — виконання порушеного обов'язку під впливом державного примусу, четверті — обов'язок правопорушника перетерплювати юридично несприятливі наслідки правопорушника, п'яті — державний осуд поведінки правопорушника [1–5] і т. д. Кожен підхід до проблеми юридичної відповідальності пов'язаний зі своїм набором аргументів, що складно спростувати його супротивниками. З іншого боку, у кожного підходу існують спірні положення щодо моменту виникнення юридичної відповідальності, її місця в механізмі правового регулювання, характеристики правових відносин, у рамках яких існує юридична відповідальність, форм і способів реалізації відповідальності й інших більш приватних питань. Тим часом розходження в теоретичних позиціях породжують істотні розбіжності в припущеннях по удосконалюванню чинного законодавства.

Дві наукові концепції юридичної відповідальності варто виділити як найбільш розповсюджені:

1. Юридична відповідальність розглядається як реакція держави на правопорушення, що виражається в обов'язку особи перетерплювати заходи державно-примусового впливу за зроблене діяння у формі позбавлень особистого, організаційного чи майнового порядку [6, 185]. При цьому головною характеристикою юридичної відповідальності є покарання, через це зазнає критики існування відповідальності за об'єктивно протиправне діяння.

2. Юридичну відповідальність розглядають як виконання юридичного обов'язку на основі державного чи прирівняного до нього суспільного примусу [7–8]. На думку Б. Т. Базилева, «юридична відповідальність є обов'язком особистості суспільного життя діяти відповідно з вимогами правових норм, тобто реальна правомірна поведінка особи права» [8, 9–31]. Таким чином, юридично відповідальною людина стає вже в той момент, коли вона попадає у ситуацію, що вимагає від неї прийняття рішення, вибору найбільш оптимального, з погляду суспільних інтересів, варіанта поведінки. Саме тоді на неї покладається обов'язок діяти відповідно до розпоряджень права (позитивна відповідальність), тобто така відповідальність, яка реалізується в правомірній поведінці особистості, але вона може залишитися не реалізованою, якщо суб'єкт відповідальності поводить протиправно. У цьому випадку відповідальність здобуває ви-

гляд обов'язку перетерпіти несприятливі наслідки свого протиправного поводження (негативна відповідальність).

Юридична відповідальність має істотні специфічні особливості, що відрізняють її від інших форм соціальної відповідальності. Головна особливість юридичної відповідальності — її нерозривний зв'язок з державою, тобто юридична відповідальність покладається на учасника громадського життя безпосередньо державою, на відміну від інших видів соціальної відповідальності.

Юридична відповідальність закріплюється специфічним різновидом соціальних норм — нормами права.

Нормативне регулювання юридичної відповідальності додає їй чіткого, формально-визначеного характеру. Це виражається в точній указівці закону на суб'єкта відповідальності. Також для правової відповідальності характерна визначеність її змісту. Реалізація юридичної відповідальності забезпечується в кінцевому підсумку мірами безпосереднього державного примусу.

Варто погодитися з Б. Л. Назаровим у тому, що юридична відповідальність являє собою обов'язок виконувати розпорядження права, адресовані суб'єкту в плані всіх його юридичних зв'язків з іншими суб'єктами права [9, 250]. Визначення юридичної відповідальності через обов'язок визначеної поведінки, закріпленої нормами права, дозволяє об'єднати в єдиному понятті позитивну і негативну відповідальність, перебороти різні протиріччя в їхньому трактуванні, вивести поняття юридичної відповідальності з більш загального поняття соціальної відповідальності.

Отже, юридична відповідальність — це юридичний обов'язок дотримання і виконання передбачених нормою права вимог, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів, яка схвалюється або заохочується державою, а у випадку її порушення — обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав матеріального, правового чи особистого характеру.

Традиційно виділяють чотири види юридичної відповідальності: цивільну, адміністративну, дисциплінарну і кримінальну. Разом з тим справедливо зазначено (С. С. Алексєєв), що відповідальність підрозділяється на види залежно від того, до якої галузі права вона належить [6, 185]. Виходячи з цієї ідеї, Н. А. Чечина і П. С. Елькінд писали, що «виражаючи своєрідність методу правового регулювання, юридична відповідальність утворює один з необхідних компонентів такого методу» [10, 34]. Оскільки процесуальне право має специфіку у змісті і у формі, обумовлену особливостями відповідного предмета і методу правового регулювання, вони виділили процесуальну відповідальність як самостійний різновид юридичної відповідальності.

Відмінна риса процесуальної відповідальності як виду юридичної відповідальності полягає в тому, що у даному випадку поняття процесуальної відповідальності містить у собі не тільки усі риси змісту інституту юридичної відповідальності, але також і характерні риси юридичного процесу, що і визначає специфіку процесуальної відповідальності.

Процесуальне право регулює визначений вид суспільних відносин, що виступають не інакше, як у формі правовідносин, урегульованих нормами проце-

суального права, знаходяться у взаємопроникненні з процесуальною діяльністю, у сфері якої вони виникають, розвиваються, змінюються і припиняються, а також припускають наявність специфічних прав і обов'язків. Процесуальна відповідальність, як складова частина відповідного методу правового регулювання, відображає своєрідність тих суспільних відносин, що складаються у сфері судочинства. Як втілення особливостей предмета і методу процесуального регулювання, процесуальна відповідальність є інструментом впливу на поведінку учасників судочинства в напрямку, що відповідає цілям судочинства.

Процесуальне право припускає можливість застосування процесуального примусу, оскільки норми процесуального права мають санкцію, що передбачає юридично несприятливі наслідки порушення диспозиції.

Процесуальна відповідальність полягає в застосуванні і реалізації санкцій правових норм, а санкції визначають міру, обсяг відповідальності, застосовуваної до порушників норм права. Будучи структурним елементом правової норми, процесуальна санкція, як і вся норма в цілому, забезпечується примусовою силою, і в цьому контексті можна говорити про процесуальну санкцію як міру державного примусу [11, 52]. У більшості випадків мова йде про санкції як у вигляді мір відновлення законності при порушенні відповідних процесуальних прав і обов'язків протиправними діями суб'єктів, так і можливості покладання на правопорушника визначеної (у тому числі власне процесуальної) відповідальності [12, 10].

Процесуальні санкції можуть бути виражені в не досягненні суб'єктом бажаного результату (при відмовленні в прийнятті заяви, припинення судочинства і т. п.) або в покладанні на нього додаткового обов'язку, карної процесуальної санкції, що припускає можливість перетерпіти обов'язок сплатити штраф, компенсацію визначених втрат іншої особи й ін.

Істотна особливість процесуальної відповідальності — оцінка державою, в особі відповідних компетентних органів і посадових осіб, результатів діяльності суб'єкта судочинства (поведінки, факту правопорушення) і його особистості. Наслідком такої оцінки є заохочення поведіння чи осудження протиправної поведінки суб'єкта. У першому випадку застосовується заохочувальна санкція, у другому — кара у вигляді накладення штрафу, відторгнення заставної маси, позбавлення процесуальних прав чи установа [13, 135–136].

Можна зробити висновок, що процесуальна санкція — це засноване на процесуальному законі заохочення за визначену заслугу або осудження особи, яка вчинила процесуальне правопорушення, у якому виявляється позитивна чи негативна оцінка державою (в особі відповідних органів) поведіння суб'єкта у сфері судочинства. Процесуальну відповідальність можна визначити як необхідність діяти в інтересах правосуддя, використовуючи права і виконуючи обов'язок, а також обов'язок нести заходи правового впливу у випадку як несумлінного поведіння, так і правопорушення. Якщо розглядати специфіку галузевої юридичної відповідальності, то можна зробити висновок, що критеріями виділення окремого виду галузевої відповідальності виступає: а) порушення норм відповідної галузі права; б) наявність спеціального галузевого ста-

тусу в суб'єкта відповідальності, в) наявність специфічних правообмежувальних мір, обумовлених предметом і методом правового регулювання визначеної галузі. Оскільки процесуальна відповідальність задовольняє всім цим критеріям, то її можна розглядати як самостійний вид галузевої відповідальності.

Як пише В. Н. Протасов, «специфіка всякої галузі права, у тому числі і процесуальної, визначається особливостями її структурної організації, тому юридична «особа» тієї чи іншої процесуальної відповідальності буде визначати особливі принципи з'єднання в ній вихідних елементів юридичної відповідальності: адміністративної, цивільної, дисциплінарної й ін., у зв'язку з цим штрафи, що накладаються судом за процесуальні порушення, можна віднести до мір уже процесуальної відповідальності, а не адміністративної» [13, 136]. Хоча, уявляється, процесуальну відповідальність не слід різко протиставляти традиційним видам відповідальності: елементи, її складові, як і в будь-якій комплексній галузі, мають «подвійне громадянство». Цієї ж думки дотримується Д. А. Липинський, який затверджує, що, незважаючи на відносну самостійність процесуальної відповідальності, не можна не відзначити її службову роль, покликану забезпечити правильний розвиток правових відносин відповідальності, а досягнення цілей процесуальної відповідальності сприяє ефективному здійсненню функцій карної, цивільно-правової і т.п. відповідальності [7, 145].

Процесуальний закон повинен передбачати ефективні засоби охорони і захисту інтересів правосуддя, ефективні процесуальні санкції. Ці санкції мають, як правило, більш жорсткий, ніж звичайно, карний характер. Їхнє існування повинне розглядатися не як випадковість, виключення з загального правила, а, навпроти, як закономірність, обумовлена «двоєдиною» сутністю судочинства [14, 187].

Отже, кожна галузева процесуальна відповідальність являє собою унікальне юридичне формування, що складається з різнорідних елементів, має свою особливу структуру, спосіб зв'язку елементів відповідальності в єдине ціле. Погляд на процесуальну відповідальність як на комплексну систему забезпечення того чи іншого галузевого процесу, тобто як на цілісність, важливий у теоретичному і практичному відношенні.

Можна помітити, що застосування мір процесуальної відповідальності, як самостійно, так і в сполученні з мірами відповідальності матеріальних галузей, а також з іншими засобами процесуального впливу може вплинути на зміцнення правопорядку в сучасній Україні.

Література

1. Самощепко Н. С., Фаркушин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. — М., 1998.
2. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. — М.: Госюриздат, 1961.
3. Братусь С. П. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид. лит., 1976.
4. Алексеев С. С. Проблемы теории права. — Свердловск.: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. — Т. 1.
5. Варул П. А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. — Таллинн: Эсти раамат, 1986.

6. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. — Свердловск, 1964. — Вып. 2.
7. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С.Пб., 2003.
8. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). — Красноярск, 1985.
9. Назаров В. Л. Социалистическое право в системе социальных связей. — М., 1976.
10. Чечина П. А., Элькинд П. С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности // Советское государство и право. — 1973. — № 9.
11. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984.
12. Чечина Н. А. Нормы гражданского процессуального права и их применение: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Ленинград, 1965.
13. Протасов В. П. Основы общеправовой процессуальной теории. — М.: Юрид. лит., 1991.
14. Бутнев В. В. Метод гражданского процессуального права и гражданская процессуальная ответственность // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. — 1997. — Вып. 1.

УДК 340.123:342.7

О. С. Мельничук

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ І. О. ІЛЬІНА

Права людини, їх генезис, призначення — одна з «вічних» проблем соціально-культурного розвитку людства, що пройшла через століття і незмінно знаходиться в центрі уваги політичної, правової, етичної, філософської та релігійної думки. Проблематика прав людини актуальна в різні часи, оскільки вона проявляється в різноманітних ситуаціях, при змінах у політичній, економічній і соціальній сферах, навколишньому світі, тобто пов'язана з певними факторами й обставинами. Права людини — це одна з найважливіших цінностей людського буття, яка існує в різних культурах і цивілізаціях, яка ні при яких соціальних перетвореннях не може бути відсунута, відкладена «на потім». Такий підхід до прав людини проklamується світовим суспільством, багато в чому визначається трагічною історією розвитку нашого суспільства. І він повинен незмінно затверджуватися в нашому житті, яким би не був важким і суперечливим шлях суспільного розвитку [1, 55].

Стосовно прав людини можна засвідчити два підходи в їхньому обґрунтуванні — природно-правовий і позитивістський. Мета державної влади при природно-правовому підході — забезпечення прав, початково даних природою чи творцем, акцент на автономії особистості, її індивідуальності. Позитивістський підхід до природи прав людини припускає, що їх обсяг і зміст визначаються державою, яка здійснює стосовно людини патерналістські функції.

На думку дослідника прав людини С. С. Алексеева, дуже важливо, що в сучасних характеристиках прав людини акцент із політичних (як і раніше принципово важливих) усе більше переміщується у сферу духовних основ життя людей, до вищих моральних цінностей [2, 661]. «Традиційно патерналістське ставлення держави до людини поступається місцем вільному партнерству, осо-

бистість розглядається як вища цінність, на перший план виходять права людини», дані зміни позначаються формулою: «від суверенітету держави до суверенітету особистості» [3, 84–85].

Існує сучасна зарубіжна концепція прав людини, що претендує на універсальність, розроблена в контексті «образа людини», яка припускає формулу «самовизначального, значущого та відповідального засобу життя» людини [4, 136–146]. Варто помітити, що ця концепція, яка припускає нормативний ідеал для різних культур, при співвіднесенні з концепцією прав людини та громадянина І. О. Ільїна, при застосуванні до нашої держави, у підсумку сприймається «по-ільїнськи» і приводить до аксіоматичних коренів правосвідомості. Це ще одне підтвердження актуальності вивчення права в концепції правосвідомості І. О. Ільїна.

При характеристиці права І. О. Ільїним помітно, що його концепція права тяжіє до природно-правової доктрини, ґрунтується на визначальній ролі правосвідомості. Ці положення виступають фундаментальними для визначення прав і свобод людини в концепції права І. О. Ільїна, який звертається до тих властивостей, якими повинен володіти громадянин і які варто виховувати в майбутніх громадянах.

На думку вченого, перше, що відрізняє справжнього громадянина, так це властиве йому почуття власної духовної гідності: «він шанує духовний початок у самому собі (свою релігійність, свою совість, свій розум, свою честь, свої переконання, своє художнє чуття, по-християнськи говорячи — своє людське усиновлення Богу); і в силу цього він шанує самого себе, як іскру Божественного Вогню, і не робить нічого безчесного, безбожного, безсовісного і принижуючого його духовну природу».

Друга особливість справжнього громадянина виражена в його внутрішній волі, перетвореній в самостійну дисципліну. «Він є деякий *відповідальний*, самоврядний вольовий центр, він є той щирий *суб'єкт права*, якому личить бути вільним внутрішньо і тому брати участь у державних справах». Третя риса дійсного громадянина виражена у взаємній повазі та довірі, що пов'язує його з іншими громадянами і державною владою. Не поважати свою владу — є не ознака «розуму» та «свободи думки»; це є суще нещастя, що грозить зрадництвом і розкладанням. Не довіряти своїм співгромадянам означає підозрювати або прямо нехтувати ними: політичне єднання стає неможливим. Якщо ж влада не поважає своїх громадян і не довіряє їм, то вона змушена правити «не свободою та вірністю, а страхом і гнітом; і творча сила її виявляється підірваною й приреченою».

І, нарешті, четверта відмінність справжнього громадянина пов'язана з його зміненням перетворювати свою свободу в добровільну лояльність. «Це означає переживати і здійснювати свої публічно-правові *права*, як поставлені самому собі *обов'язки*; а свої публічно-правові *обов'язки*, як свої дорогоцінні та чесні *права*» [5, 84–86].

Всі виділені І. О. Ільїним властивості справжнього громадянина, варто виховувати в кожній людині і вони суть основи правосвідомості, її аксіоми, на

яких будується його державно-правова концепція. Чим більша кількість громадян зрозуміють і приймуть ці аксіоми, будуть виховуватися самі та виховувати інших відповідно до них, тим буде вище як рівень їх правосвідомості, так і міцність їхньої держави.

Перш ніж розглянути, які саме права й обов'язки людини і громадянина виділяв і обґрунтовував І. О. Ільїн, потрібно відзначити, що права людини — це визначені її можливості, об'єктивно обумовлені характером і досягнутим рівнем розвитку суспільства (на сучасному етапі детерміновані міжнародними стандартами прав людини), які обґрунтовані з позицій моральних норм, що домінують у відповідному суспільстві, спрямовані на забезпечення гідних умов існування і нормального розвитку людини, а отже, і на затвердження її самоцінності [6–8].

Тенденція до міжнародного детермінування змісту прав людини і закріплення в Конституції України того, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ч. 1 ст. 9), становлять реальне просування нашого суспільства шляхом європейських гуманітарних стандартів в галузі прав людини. При цьому питання про вивчення того, якими повинні бути права й обов'язки людини, на думку І. О. Ільїна, не може бути випущено. Наша держава без сумніву повинна бути розвинутою країною, відповідною європейським стандартам, але і позиції вчених, які звертали увагу на особливості національної правової культури — правового менталітету, не повинні ігноруватися.

Визнаючи значення універсальних міжнародних стандартів прав людини в Загальній декларації прав людини, в інших міжнародних документах, важливо реально оцінювати їх ефективність, щоб не виникали ілюзорні уявлення про можливість реалізації та захисту прав окремої особистості поза конкретним суспільством і державою [9, 67].

З погляду Ільїна, права й обов'язки людини як громадянина, які він виклав у 32 статтях, є щось «почесне і зобов'язуюче». Для нього, як для людини, що поважала і любила свою батьківщину, одним із найголовніших прав було громадянство. Тому він відзначав, що у всіх випадках переходу іноземців у громадянство нашої країни ними приноситься урочиста і публічна присяга батьківщині, основним законам, верховній владі й армії. Ця присяга супроводжується підпискою про непереребування у подвійному підданстві. Підписка скріплюється і засвідчується підписом п'яти громадян, які користуються довірою міністерства закордонних справ за приналежністю.

Як людина глибоко віруюча та приділяюча увагу тому, що відбувається з його країною, Ільїн у наступній статті закріплює право свободної віри як священне і недоторканне.

Далі, з тих же священних спонукань любові до батьківщини, він розглядає збройний захист держави не тільки як священний обов'язок, як закріплено в ст. 65 Конституції України, але й як почесне право кожного громадянина. Для того, щоб це почесне право було невіддільно від свідомості людей, позбавлення цього почесного права за судом належить до ганебних покарань і супровод-

жується втратою всякої публічної правоздатності, тобто права голосу, права суспільної і державної служби та ін. [5, 86].

При такому підході обов'язок захищати батьківщину виступає не стільки як обов'язок, який багато хто намагається не виконати, а як право, якого можуть позбавити, що призведе до цілого комплексу небажаних для громадян наслідків. Звісно, можна зрозуміти причини невиконання даного обов'язку громадянами України, пов'язані з умовами проходження військової служби, обумовленими низьким як моральним, так і економічним рівнем розвитку суспільства. Однак для виконання особистістю визначеного обов'язку має велике значення встановлення відповідальності за невиконання того чи іншого обов'язку. У зв'язку з цим варто звернути увагу на існуючу в юридичній науці думку про те, що «у даний час обов'язки людини тьмяніють у порівнянні з її правами», енергійне (часто зовсім виправдане) чи надмірне акцентування прав людини при відтискуванні на задній план обов'язків призводить до загострення бажання людини здійснити свої права негайно й у повному обсязі, зовсім не беручи до уваги права іншої людини, що можуть при цьому обмежуватись. «Коли підкреслюються лише права, а обов'язки замовчуються, тоді це часто веде до перекрученого трактування вірних за своєю сутністю принципів» [10, 44–49]. Помітимо, що І. О. Ільїн в цій складній «протидії» прав і обов'язків бачить інший вихід — виховання в громадян правосвідомості, що не дозволяє в обов'язку вбачати обмеження прав, навпаки, виконання обов'язку — це здійснення почесного права.

Говорячи про обов'язок громадян платити встановлені законом податки і мито, І. О. Ільїн наголошує на тому, що цей обов'язок за змістом своїм — *«почесне право* участі у створенні та поповненні вітчизняної скарбниці». А злісні неплатники позбавляються за судом і законом відомих публічних прав, що є відповідальністю. Крім того, у тій же статті він пропонує таку формулу: «податок, встановлений державою, вказує кожному громадянину не найбільшу, а *найменшу частку його участі*» у поповненні вітчизняної скарбниці. Кожне перевищення цієї найменшої частки становить вітчизняну заслугу громадянина та спричиняє почесні наслідки, обумовлені особливим законом. Таким чином, проблему сплати податків необхідно вирішити не тільки за допомогою «батога», потрібні і «пряники» у вигляді визначених привілеїв при добровільному перевищенні суми податку. Це стимул для платників і почесне право кожного громадянина.

Серед прав, свобод і обов'язків людини та громадянина І. О. Ільїн, у першу чергу, відзначає значення таких: громадяни рівні перед законом; ніхто не може підлягати переслідуванню, засудженню і покаранню інакше, як на підставі закону; ніхто не може бути затриманий, взятий під варту чи іншим способом позбавлений волі інакше, як у випадках, визначених у законі; житло кожного громадянина недоторканне; власність — недоторканна, а примусове відчуження нерухомого і рухомого майна допускається тільки тоді, коли це виявляється необхідним для будь-якої державної користі, і воно відбувається тільки в законному порядку і при тому за справедливу винагороду, що враховує й особ-

ливі, доведені інтереси особи [5, 86–88]. Відзначимо, що перераховані права, свободи й обов'язки містяться в Конституції України, прийнятій в 1996 р., що свідчить про їхню безперечну актуальність і гуманність. Тим часом про це І. О. Ільїн писав у 1952 р., тобто піввіку тому.

Своєрідною є думка І. О. Ільїна про можливість громадян тільки своєї держави займати військові та громадські посади, оскільки іноземні громадяни можуть запрошуватися на тимчасову службу за договором найму, за умови підписання урочистого зобов'язання ніяк і ні в чому не шкодити інтересам держави. Таким чином, установлюється пріоритет при призначенні на вищі посади громадян своєї держави, але й не виключається можливість використання досвіду та знань іноземних громадян, що може виявитися корисним у світлі нинішніх інтеграційних процесів і прагненні нашої держави до входження в Європейський Союз.

Не залишилися без уваги І. О. Ільїна такі права, свободи і обов'язки, як: право влаштувати збори з метою, що не суперечить релігії, моральності, батьківщині і законам, мирно і без зброї; право висловлювати усно або письмово свої думки, а також поширювати їх у письмовому чи друкованому вигляді; право утворювати неполітичні товариства і союзи; право утворювати також і політичні партії, що підлягають обов'язковій реєстрації; право одноособово чи спільно звертатися до державної влади з письмовим викладом своїх прохань і побажань; право на таємницю листування.

Інтерес становлять розглянуті І. О. Ільїним: *«право на включення»* у сферу виробництва, що надає людині можливість *включитися* в господарський процес за допомогою організацій, що займаються питаннями працевлаштування, дають консультації, відпускають кредити, надають роботу; *«право на мінімум існування»* — планка *«бідності»* повинна в країні понизитися, щоб навіть найбідніші верстви могли існувати — на цьому етапі благодійні організації будуть доречні; *«право на втрату годувальника»* — у країні не повинно бути кинутих людей — ні дітей, ні хворих, ні старих, кожен повинен знати, що, якщо йому не поталанить і він залишиться без підтримки, йому допоможуть громадські організації, і не стільки з розуміння заступницьких, скільки по праву; *«право на працю»* — у країні не повинно бути постійного безробіття з усіма його духовними, моральними й економічними витратами; *«право на повагу»* — соціальний підйом з «низів» у «верхи» треба зробити по можливості доступним, ні походження, ні майнове становище, ні партійна приналежність не повинні бути гальмом можливостей для розумної людини [11, 468–469].

Такі складові основних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в концепції права І. О. Ільїна. Основний зміст їх: *«громадянам не дається свобода зла, безчестя і зрадництва, але їм забезпечується свобода патріотичної ініціативи, що відповідає їхній духовній гідності. Благі сили, спрямовані до добра і порятунку, повинні бути не зв'язані, а розв'язані»* [5, 92].

Звернемо увагу на визначення поняття свободи в І. О. Ільїна, що займає визначальне місце у всій його державно-правовій концепції.

Свобода — це основна ідея, поряд з рівноправністю, рівністю та гуманізмом, на яких побудована система прав людини, як у національному законодавстві, так і в міжнародному праві. Свободі в законодавчих актах з прав людини завжди надавалося велике значення. Людина як розумна істота постійно прагне до незалежності своїх думок, почуттів і вчинків, до суверенності особистості. У преамбулі Загальної декларації прав людини принцип свободи пов'язується з «високим прагненням людей...мати свободу слова та переконань», із свободою «від страху і нестатку». Але, як відзначає один з авторів, визнання свободи інших не може мати абсолютний характер, тому що «свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого» (ст. 4 Декларації прав людини і громадянина 1789 р.). Тому в Загальній декларації прав людини встановлені загальні умови обмеження свободи: встановлюються тільки на основі закону; реалізовані права не повинні порушувати інтереси інших; повинні відповідати справедливим вимогам моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [9, 68–69].

Свобода в сучасному філософсько-правовому розумінні визначається як простір об'єктивних можливостей, усередині якого суб'єкт може реалізовувати свої прагнення до самоствердження та самореалізації. З погляду природно-правових концепцій свобода трактується як абсолютна цінність, вихідна передумова всіх природних прав людини. З погляду позитивно-правових вчень свобода виступає як подарунок, який особистість одержує з рук держави [12, 269]. За Ільїним, свобода розуміється як «відповідальна, творча самостійність людини» [13, 466], що в черговий раз підтверджує природно-правову перевагу в його поглядах.

У сучасній літературі відзначається, що основою концепції прав людини є співвідношення свободи та відповідальності. При цьому свобода і відповідальність — дві сторони однієї медалі, одна без одної вони не існують, взаємно визначаючи міру одна одної [14, 65]. Іншими словами, свобода — це відповідальність. Таке розуміння свободи найбільш близьке до концепції Ільїна, але при цьому відповідальність повинна бути закріплена не тільки в законодавчому акті, але й виходити від самої людини, відповідально здійснюючої свої права, свободи та обов'язки.

Без свободи «немає шляхів до гідного життя, до духу й до Бога». Свобода для людини подібна повітрю, тому що тільки вільна людина може любити, вірити і молитися, мислити і досліджувати, «переживати акт совісті». Все перераховане — це основи життя людини, якщо при цьому відсутня свобода, то життя безглузде чи неможливе. Якщо щось людині нав'язувати, у тому числі дотримання прав, свобод і обов'язків, то позитивних результатів досягнуто не буде. Тільки вільне їхнє дотримання не буде принижувати людину, тільки незмушена, добровільна, радісна старанність буде «інстинктивно-здоровою» та «духовно-вірною» справою. «Примус ні в чому не може замінити вільного інтересу та творчості. Всі подібні спроби — безнадійні, де б вони не виникали і яку б мету вони не переслідували». Дві великі небезпеки загрожують людській свободі: по-перше, недооцінка свободи, що веде до легковажного зречення від неї; по-друге, зловживання свободою, що веде до розчарування в ній

і втраті [13, 506–510]. Свободою потрібно дорожити, поважати її, але користуватися обережно, керуючись здоровою правосвідомістю.

Обійти небезпеки, пов'язані з людською свободою, здійснити дійсну, гідну і міцну свободу можна при дотриманні трьох умов, трьох вимог. Перша вимога — «щоб не було людині від держави обтяжних зовнішніх обмежень». Обмеження зовнішньої свободи неминучі, вони суспільно необхідні, вони завжди були і завжди будуть. Але вони повинні бути точно і ясно визначені в законі та міра їх повинна відгороджуватися законом, а головне — вони повинні не придушувати, а «забезпечувати і заохочувати людську самодіяльність».

Друга вимога — щоб сама людина цінувала свою самостійність і самодіяльність; щоб в ній жила потреба у свободі й воля до неї. Третя умова випливає із перших двох: «свобода с духовне уміння та політичне мистецтво».

От чому «дійсне існування свободи та її істинний оплот — *усередині людини*»: у її самостійності, у її почутті власної духовної гідності, у силі її характеру, у її здатності дорожити свободою, не зловживати нею й організовано вставляти на її захист [15, 83–84].

Таким чином, відкривається «велика таємниця свободи»: свобода — це не зовнішнє звільнення людини від закону, а внутрішнє звільнення в межах закону (такий шлях лояльності, правопорядку і здорового розвитку). Таке внутрішнє звільнення людини можливо, якщо людина вільно дотримується закону, який вільно визнала її правосвідомість. Людина не покликана заперечувати правопорядок; вона покликана берегти його, огороджувати й удосконалювати його зміст, вірно й терпляче реформуючи його. «Свобода від закону є анархія, безправ'я та загибель. Людина може бути вільною тільки за законом і *крізь* закон. А ця законна свобода буде тим міцніше та повніше, чим більше вона спирається на внутрішню свободу — на лояльне самозобов'язання здорової правосвідомості» [16, 229].

Процеси глобалізації в сучасному світі обумовлюють використання загальнолюдських цінностей, усього багатства ідей, теорій і практичних рішень, накопичених різними культурами протягом сторіч. Звідси зрозумілий все зростаючий інтерес до концепції І. О. Ільїна, як одного з яскравих представників юриспруденції. Не можна йти вперед без урахування колишніх оцінок й уявлень, у тому числі власних. Для того щоб не робити у своїх дослідженнях про свободу в Україні висновків у вигляді формули: незалежність (тобто свобода держави) обернено пропорційна свободі (правам людини) та цивільному суспільству, що на практиці означає — влада домінує над волею, а не захищає її [17, 140–141]. Необхідно, щоб права людини мали процедуру свого здійснення, тобто не тільки були «названі» у законі, але і мали своє «процесуальне забезпечення» [18, 45]. Сучасний інтерес до робіт І. О. Ільїна повинен одержувати своє втілення в правовій реальності через виховання правосвідомості на різних рівнях нашого буття.

Література

1. Права человека: время трудных решений: Сб. ст. / Ин-т государства и права АП СССР. — М., 1991.

2. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. — М.: Норма, 2001.
3. Оборотов Ю. П. Современное государство: основы теории: Учеб. курс. — О.: Астропринт, 1998.
4. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. — 2003. — Т. 1.
5. Ильин И. А. О правах и обязанностях российских граждан: наши задачи // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1993. — Т. 2, кн. 2.
6. Добрянський С. Права людини: деякі проблеми загальної теорії // Юридична Україна. — 2003. — № 4.
7. Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення (основи загальної теорії права і держави): Павч. посіб. / ЛДУ. — К., 1992.
8. Рабінович П. Права людини як цінність соціальної культури людства // Право та культура; теорія і практика: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К., 1997.
9. Серкова В. В. К вопросу о двойственном характере прав человека // Власть силы, сила власти: Сб. науч. тр. / МГЮА. — М., 1996.
10. Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности // Государство и право. — 1995. — № 7.
11. Ильин И. А. Взгляд в даль. Книга размышлений и упований // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1998. — Т. 8.
12. Бачинин В. А., Сальников Е. П. Философия права: Краткий словарь. — СПб.: Лань, 2000.
13. Ильин И. А. Путь к очевидности // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1994. — Т. 3.
14. Пекрасов А. И. Права и обязанности в концепции прав человека // Актуальные проблемы политики и права: Сб. науч. тр. — О., 1998. — Вып. 3-4. — С. 146; Политические проблемы теории государства. — М., 1993. — С. 65.
15. Ильин И. А. Без свободы // Собрание сочинений: Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней. — М., 2001.
16. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1996. — Т. 1.
17. Гребенник Г. П. Влада і свобода в Україні // Інтелекція і влада: Зб. наук. пр. — О., 2002. — № 1, ч. 1.
18. Рабінович П. М. Імплементція міжнародно-правових норм щодо свобод і прав людини у державно-юридичну практику України: загальнотеоретичні аспекти // Європейська концепція прав человека и судебная реформа в Украине. — Донецк, 1998.

УДК 340.114

І. Г. Оборотов

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЧАСОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Дослідження генезису темпоральних особливостей джерел права торкається таких характеристик права, як часові межі, тривалість і способи дії в часі, і має на своїй меті визначення шляхів розвитку уявлень про час і можливості його використання у сфері правотворчості.

З самого зародження загальної теорії права і до теперішнього часу в науці не вироблено єдиного підходу до проблеми джерел права. Сучасні вчені продовжують сперечатися як про визначення самого поняття, так і про те, що слід відносити до джерел права.

На даному етапі розвитку юриспруденції найпривабливішим вбачається ставлення до джерела права як до тексту (записаного або в усній традиції), що містить правові нормативи [1, 73]. При цьому байдуже — виходять ці нормати-

ви від держави або від інших соціальних інститутів (церкви, корпорації, громади тощо); зрештою, важливе лише те, щоб вони не суперечили волі держави (принцип верховенства правового закону). Таке ставлення до джерела права не розходиться із досить поширеною формулою, яка подає його як зовнішню форму вираження права (об'єктивування правових норм) [2, 267].

Подібне розуміння джерел права дозволяє найширше окреслити їх коло. Так, А. В. Поляков відносить до них міфологію, правові звичаї, судові прецеденти, судову і адміністративну практику, правові доктрини, священні книги, правові акти автономного (договори) і гетерономного (нормативно-правові акти) характеру [3, 631], а А. Х. Саїдов і А. С. Піголкін — ще і загальні принципи права [4, 407]. Проте в даній роботі увага зосереджена лише на трьох джерелах права: правовому звичаї, юридичному прецеденті і нормативно-правовому акті.

За логікою, розумніше починати із найстародавнішого джерела і закінчувати «молодшим», але у вчених немає єдиної думки про те, що давніше — прецедент або звичай: хоча більшість (В. М. Баранов, М. М. Коркунов, А. С. Піголкін та ін.) віддає пріоритет звичаю, є і протилежна думка. Так, російський правознавець і філософ початку ХХ ст. Є. М. Трубецької писав: «з усіх форм права прецедент є найдавнішою», виходячи з того, що «в ті часи, коли ще не було правильно організованої державної, а отже законодавчої, влади, правові норми взагалі створювалися з приводу окремих випадків, тобто шляхом прецеденту, який потім закріплювався звичаєм» [5, 99–101]. Але там же вчений стверджував, що прецедент створюється «всіма взагалі органами влади», очевидно маючи на увазі органи державної влади.

У такому разі виразно вимальовується суперечність: якщо прецедент створюється органами державної влади, він ніяким чином не мав змоги формуватися в той час, коли «ще не було... державної... влади». З іншого боку, якщо відрізнити прецедент (випадок, що мав місце раніше і служить зразком або виправданням для наступних випадків подібного роду) від юридичного прецеденту (рішення державного органу, винесене у конкретній справі і обов'язкове при розв'язанні аналогічних справ у подальшому), то суперечність знімається. Прецедент в буденному розумінні може створюватися ким завгодно, а юридичний прецедент — лише органом державної влади, тому за ним не можна визнати «право первородства».

Проте звичай дійсно формується шляхом повторення певних відносин, тому твердження, що звичай є множинним прецедентом (у широкому розумінні), уявляється відповідним дійсності. В той же час судовий прецедент створюється виключно судовими органами, які застосовують звичаї, що вже склалися, або нормативно-правові акти. Таким чином, здається, що першим сформувався звичай, а потім — юридичний прецедент і нормативно-правовий акт.

Звичаї, тобто вимоги, підкріплені тривалою традицією, стають правовими лише після того, як дістануть офіційного схвалення держави [2, 268]. Правовий звичай відрізняється визначеністю правила, безперервним і одноманітним характером його дотримання [2, 269].

За англійською традицією, властивостями правового звичаю є стародавність,

безперервність, використання за спільною миролюбною згодою, обов'язкова сила, визначеність, узгодженість, розумність [6, 83–86]. Для нас важливі дві перші властивості: стародавність, тобто існування місцевого звичаю з «незапам'ятних часів» (які закінчилися із початком царювання короля Ричарда I (1189)), і безперервність, яка означає, що будь-яка перерва у дії звичаю скасовує його, за винятком випадків простого незастосування звичаю.

Віднайдення часових меж дії правового звичаю утруднено: як правило, неможливо точно визначити момент, з якого держава починає або перестає визнавати той або інший звичай за джерело права.

Більшість авторів погоджується із думкою, за якою звичай виникає поступово. Так, М. М. Коркунов на початку ХХ ст. писав: «Звичай складається по-малу, непомітно і немає жодної певної грані між звичаєм, що тільки складається, і звичаєм, який вже склався». Таким чином, не можна чітко назвати момент часу, з якого починає існувати звичай, оскільки витoki звичаю знаходяться в людській правосвідомості, але не у волі держави. Справедливе і зауваження, що звичаєве право є саме тим видом права, в утворенні якого юристи не беруть участі, оскільки воно складається незалежно від них і справжніми його знавцями є ті, хто його додержується і створює своїм життєвим побутом [7, 292].

Використання судом норм звичаєвого і статутного права спричинило формування судового прецеденту. Його існування починається з винесення судом відповідного рішення, але цей момент не завжди збігається із моментом набуття таким рішенням якостей джерела права: часто правоположення, що міститься в судовому рішенні, стає прецедентом лише після ухвалення аналогічного рішення ще хоча б у одній справі.

Прецедент втрачає свою загальнообов'язкову силу з відміною його судом вищої інстанції, та не припиняє свого існування — він просто позбавляється юридичної сили, перестає бути чинним джерелом права.

Нормативно-правовий акт став формуватися пізніше, ніж правовий звичай і судовий прецедент, узагальнюючи і абстрагуючи нормативи, що містяться в них. У той же час темпоральні особливості нормативно-правового акта вивчені вже досить глибоко, що, очевидно, пов'язане з переважаючим значенням закону в континентальній Європі.

На даний час не викликає сумніву те, що нормативно-правові акти (зокрема — закон) можуть бути постійними і тимчасовими, але ще на початку ХХ ст. в західноєвропейській юридичній літературі з цього приводу велися суперечки. Дві школи, що змагалися, визнавали тезу про загальність закону (тобто його дію на невизначену кількість однорідних суспільних відносин), однак представники однієї з них вказували: «для того, щоб будь-яка постанова стала законом, вона має поширюватися на невизначений період часу», в іншому ж випадку, така постанова не може вважатися законом в матеріальному значенні, якщо тільки це не винятковий закон. Французький конституціоналіст А. Есмен посилався на те, що «важко зрозуміти, щоб закон, який, як припускається, формулює правила справедливості, був би виданий на обмежений час» [8, 213], та його опонент Л. Дюгі відзначав, що справедливість — поняття мінливе

і відносно. З цієї причини законодавець, «передбачаючи наперед вірогідні зміни соціальних відносин, обмежує застосування свого закону певним строком часу» [8, 214]. Остання точка зору, що підтверджує правомірність тимчасових законів — якщо тільки вони спеціально не спрямовані на врегулювання поодиноких відносин або створення сприятливих умов для конкретних осіб, — видається більш обґрунтованою.

Різниця між постійним і тимчасовим законами полягає в початковій визначеності або невизначеності кінцевого моменту дії. В той же час межі дії закону можна досить чітко визначити — ними є дата ухвалення (підписання, обнародування і т. ін.) і дата відміни (або вступу у силу нового нормативно-правового акта, закінчення встановленого строку дії).

Треба помітити, що розповсюдження дії закону на певний проміжок часу і на поодинокі правовідносини не можна ототожнювати: в останньому випадку мова взагалі йде не про закон, а про індивідуальний акт, який названо законом помилково (або за традицією). Українське законодавство знає випадки, коли закон регулює не певне коло відносин, а одне або кілька правовідносин, наприклад Закон України «Про схвалення рішення Президента України щодо направлення миротворчого контингенту для участі України в Місії Організації Об'єднаних Націй у Ліберії» від 9 грудня 2004 р. [9]. Виходячи із загальнотеоретичних положень, акти такого роду не можуть визнаватися законами, оскільки не наділені такою характеристикою, як загальність.

Тривалість дії різних джерел права вимірюється по-різному: хронологічним або хронометричним шляхом. Час дії правового звичаю вимірюється хронометрично та виявляється, як правило, за допомогою хронології (тобто через конкретні рішення, прийняті на основі звичаю). До прецеденту може застосовуватися лише хронологічний підхід, що пов'язано із його казуальністю як джерела права: прецедент має юридичне значення лише стосовно тих ситуацій, при розв'язанні яких його було використано компетентним органом. Період дії нормативно-правового акта беззастережно визначається за допомогою хронометрії.

Не для всіх джерел права має значення питання про способи дії в часі. Так, для правового звичаю і юридичного прецеденту це не має ніякого практичного сенсу, а для нормативно-правового акта — досить важливо. Тут слід назвати три основні способи дії нормативно-правового акта в часі: перспективний (на майбутнє), негайний (із моменту прийняття або обнародування) і ретроспективний (зворотне); потрібно також відзначити можливість ультраактивної дії (на наслідки правовідносин, що почалися до відміни відповідного акта).

Послідовно вивчаючи джерела права, можна виділити деякі тенденції в їх розвитку. Так, часові межі дії не лише стають більш відчутними, але і набувають великого значення при переході від звичаю і прецеденту до нормативно-правового акта. Із вдосконаленням нормотворчої техніки виникає проблема застосування норми до правовідносин, які не уміщуються повністю на часовому відтинку дії одного нормативно-правового акта, тому і з'являються обґрунтування можливостей дії акта на відносини, що існували до набрання ним

сили або ж після припинення його дії. У результаті виділяються перспективна, негайна, ретроспективна і ультраактивна дія нормативно-правового акта. Потрібно відзначити, що термін «дія» в даному випадку вживається лише як данина традиції, оскільки насправді — це способи застосування правових норм у часі: на різницю між дією і застосуванням закону вказував наприкінці XIX ст. П. П. Цитович [10, 88].

Підводячи підсумок, зазначимо, що при послідовному розгляді різних видів джерел права чітко видно тенденцію конкретизації їх темпоральних особливостей, тобто все більшого значення набувають точні дані про початковий і кінцевий моменти дії правової норми, а також про можливості її застосування за цими межами.

Література

1. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс). — О.: Юрид. л-ра, 2004.
2. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юристъ, 2004.
3. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2003.
4. Теория государства и права / А. С. Пиголкин, А. Н. Головастикова, Ю. А. Дмитриев, А. Х. Саидов; Под ред. А. С. Пиголкина. — М.: Юрайт-Издат, 2005.
5. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. — С.Пб.: Лань, 1999.
6. Уолкер Р. Английская судебная система. — М.: Юрид. лит., 1980.
7. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — М., 1914.
8. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. — М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908.
9. Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 15. — Ст. 220.
10. Цитович П. П. Курсъ русскаго гражданскаго права. Т. 1. Ученіе объ источникахъ права. — О.: Тип. Г.Ульриха, 1878. — Вып. 1.

Розділ 2

**ПИТАННЯ ЄДНОСТІ ФІЛОСОФІЇ,
ІСТОРІЇ ТА ПРАВА**

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ ЯК НЕОДМІННИЙ ПРИНЦИП ПІЗНАННЯ

Головне в принципі об'єктивності — це спрямованість на те, щоб зрозуміти світ і будь-яку складову його частину такими, які вони були, є чи можуть бути. Тим самим суб'єкт, що пізнає, приймає кредо великого мислителя Бенедикта Спінози: «Порядок і зв'язок ідей ті ж самі, що і порядок і зв'язок речей».

У цьому сенсі «суб'єктивність» як альтернатива об'єктивності — це альтернатива *хибності* знання його *істинності*. Адже вірне, безпомилкове відображення дійсності навіть на рівні тваринних і рослинних організмів означає їхнє виживання і процвітання, а невірне, помилкове — їхню ущербність, хворобу і загибель.

Об'єктивність і суб'єктивність як два антагоністично протилежних принципи пізнання і моменти пізнання не слід плутати з поняттями «об'єкт» і «суб'єкт», а також — «об'єктивний» і «суб'єктивний» як із властивостями того й іншого. Наприклад, об'єктивна діалектика — це суперечливість, мінливість і системність цілком реальних, об'єктивних подій, тоді як суб'єктивна діалектика — це діалектика у функції теорії пізнання і змістовної логіки, що використовується суб'єктом пізнавального процесу. І це, як можна зрозуміти, зовсім інший аспект співвідношення цих категорій: у цьому та інших подібних випадках ми вже говоримо про дві, діалектично протилежні, тобто нерозривні, сторони однієї і тієї ж системи розвитку реальних речей чи подій або ж системи розвитку процесу пізнання.

Таким чином, об'єктивність у широкому розумінні — необхідний і неодмінний принцип пізнання, без якого останнє втрачає всякий сенс, у той же час необхідно містить у собі єдність *суб'єкта та об'єкта* і відповідно — *суб'єктивного та об'єктивного*. І такі мислителі, як М. О. Лосський і М. О. Бердяєв, постійно підкреслювали, що суб'єкт і об'єкт, а також їхнє співвідношення не можуть трактуватися суто гносеологічно, але обов'язково — і онтологічно, причому онтологічний аспект їхнього співіснування і взаємовідношення є головним, ведучим. Адже Світ у цілому є і суб'єктом, і об'єктом одночасно.

Будь-який суб'єкт, що пізнає і діє, завжди здатний з'єднуватися зі своїм об'єктом у деяку якісно нову систему. Але це не означає, що ми цю систему повинні пізнавати не об'єктивно, а якось суб'єктивно. Вірніше, суб'єктивний елемент, тобто елемент упередженості і неадекватності в розумінні досліджуваного об'єкта, особливо на початковій стадії пізнання, обов'язково є присутнім, але від нього суб'єкт пізнання повинен поступово звільнятися у своєму прагненні все більш і більш адекватно відобразити об'єкт свого пізнання.

Конкретність і істинність Гегель вважав синонімами. Конкретність є єдністю різноманітного, у тому числі і — єдністю суб'єктного та об'єктного. Задамося питанням: «Чому синька — синя, а, наприклад, кристал рубіна — червоний? Важко не погодитися з тим, що без наявності зрячого суб'єкта говорити про

колір якогось об'єкта неможливо. Тому у філософії і з'явилася у свій час традиція розрізняти первинні і вторинні ознаки об'єкта. Отже, для того, щоб відповісти на поставлене вище запитання про колір синьки і рубіна, нам потрібно враховувати присутність суб'єкта (у даному випадку — суб'єкта, що володіє зором) у системі відносин між джерелом світла й освітлюваним цим світлом предметом. Якщо говорити більш конкретно, то такою системою в даному випадку виявляється система, до якої належать сонце, мінерал і людське око. І перше, й друге, і третє в даній системі можуть бути замінені іншими компонентами. Наприклад, сонце — монохроматичним світлом, один мінерал — іншим, а нормальне око — оком дальтоніка. Але така мінливість і невизначеність зовсім не означає, що ми не можемо цілком об'єктивно й адекватно зрозуміти, чому при таких замінах міняється колір мінералу і що таке окремо узяті сонце, око і мінерал.

У цьому змісті ми можемо узяти раціональне зерно навіть із гносеологічної позиції таких страшених суб'єктивістів, як софісти. Так, Протагор відзначав, що розходження в думках не можуть самі по собі бути критерієм істинності чи помилковості однієї з цих думок. Все, підкреслював він, залежить від конкретних обставин і інтересів людей. Дійсно, не можна сказати, хто правий: той, який говорить, що рубін червоний, чи той, який говорить, що рубін чорний. Перший правий, якщо рубін освітлюється сонцем, а другий правий, якщо він освітлюється монохроматичним червоним світлом. Але от щодо «правоти» дальтоніка, то ми повинні її категорично відкинути: ми, звичайно, маємо можливість пояснити, чому він не може впевнено сказати, який перед ним мінерал — червоний чи зелений, але, наприклад, прав водія порадимо йому не давати. Тому що він перед світлофором на перехресті не може бути *об'єктивним*, а це може призвести його до дорожньо-транспортного інциденту.

Помічені софістами відносність і невизначеність людського знання постійно тиражуються і більш пізніми у часі суб'єктивістами, але вони не мають однозначного вирішення. Гносеологічне кредо «Людина — міра всіх речей» не є в даному випадку панацеєю. Особливо якщо при цьому мається на увазі будь-яка, кожна людина, тобто не людина як рід «Людина», а просто — як людський індивід. Не можна сподіватися лише на те, що внаслідок конфронтації різних точок зору, внаслідок «дискурсу» і «комунікації» у якийсь час сама собою народиться найкраща для всіх людей точка зору. По-перше, тому, що в реальності завжди перевагу отримує точка зору сили, а не точка зору істини. По-друге, для вироблення такого «консенсусу» може просто не вистачити часу, і зусилля лебедя, рака і щуки з байки дідуся Крилова залишаться марними, і «віз» невирішених проблем залишиться «і нині там». Нема необхідності говорити про те, що така ситуація чревата згубними наслідками, особливо в таку епоху, коли вирішується питання життя чи смерті не якоїсь окремо узятій спільності чи навіть цивілізації, а всього людства.

Усе сказане особливо важливо для осмислення особливостей процесу пізнання соціальних явищ із властивими їм духовними процесами. Особливо великий внесок у дослідження цієї проблеми зробили філософи-неокантіанці. В.Віндель-

банд, як відомо, поділив галузі знання за притаманним їм методом пізнання: знання про природу, вважав він, використовує метод номотетичний, що виявляє загальне, закон, а знання про дух — метод ідеографічний, що дозволяє дослідникові будь-який факт співвідносити з цінностями. Г. Ріккерт сприйняв у цілому цю ідею поділу методів пізнання, давши їм тільки іншу назву: метод генералізації і метод індивідуалізації. Міркування своїх духовних попередників узагальнив найвидатніший неокантіанець Е. Кассіерер, який, по-перше, не прийняв розподіл на науки про природу і науки про культуру за методом їх дослідження, вважаючи, що загальне й окреме не можна розділяти штучним образом: адже й історик теж по-своєму узагальнює свої факти. А по-друге, Е. Кассіерер переконливо довів, що проблема «пізнай самого себе», будучи правильно зрозумілою на рівні вчень Сократа і Платона, є проблемою не суб'єктивного, а об'єктивного методу: пізнати самого себе — це значить пізнати світ людини, тобто суспільство і державу, у яких вона живе і діє.

Усе сказане нами свідчить про те, що як пізнання природи, так і пізнання суспільства націлене на отримання об'єктивного знання. Втім і об'єктивні знання можуть бути різними за рівнем своєї істинності. У чому ж полягає критерій знання не тільки об'єктивного, але і по-справжньому істинного?

Відповідаючи на це запитання, ми повинні мати на увазі те, що, крім точки зору окремого індивіда, завжди існує більш широка, в ідеалі — усеосяжна система, здатна виступити як арбітр різноманітних думок і вольових устремлень, що зштовхнулися між собою. У соціальній системі таку арбітражну роль відіграє так званий трансцендентальний суб'єкт, а простіше кажучи, духовна культура людства. Але і вона навряд чи має самостійність і абсолютність, і про це нам свідчить постійна присутність у ній релігійної та етичної складових. Саме тому Кант і обмежував роль Знання, щоб надати місце Вірі. Спіноза це важливе питання вирішував іншим чином. В теорії пізнання Спінози головним виявляється *розуміння*. Тільки воно, за його переконанням, дозволяє суб'єкту, що пізнає, устати на точку зору всієї Субстанції (Природи, чи Бога) і позбутися від власної, суб'єктивної точки зору. У цьому випадку розуміння переростає в інтуїцію, коли відбувається розуміння речей «під прапором вічності», тобто в аспекті субстанціональності.

«Існування Бога, так само як і його сутність, є вічною істиною», — говорив при цьому Спіноза. Всі інші істини залежні і похідні від цієї великої істини. Вистражданий Достоевським вислів: «Якщо Бога нема, тоді усе дозволено» має до всього сказаного пряме відношення і самий широкий зміст. Справа не тільки в тім, що невір'я породжує принцип «Не пійманий — не злодій», тобто сподівання на безкарність дрібних і великих капостей і злочинів. Справа, насамперед, у тому, що «якщо Бога нема», то все відносно в цьому світі і тому будь-кому дозволені будь-яка думка і будь-яке діяння, у тому числі і ті, що руйнують людське в людині.

Так, дійсно, людині дана свобода думок і дій. Але ця свобода може бути спрямована до Бога, а може — до диявола. Цілком можливо, що Альфред Нобель тому і заснував фонд для присудження щорічної премії вченим і бор-

цям за мир, що почував каяття совісті за свій винахід динаміту. Динаміт можна, звичайно, використовувати для користі людства, але в цілому він був використаний людиною на шкоду. І не тільки динаміт і енергія атома, але і звичайні ніж і сірники можуть бути застосовані самим протилежним образом. Істина є рухом людської свободи до Бога, вона несе людині людське. І тільки в цьому, цілком конкретному, змісті ми повинні розуміти твердження, що єдиним і остаточним критерієм істини є практика. І цей конкретний зміст полягає в тому, що критерієм істини є не будь-яка практика, а тільки практика людини, що діє за образом і подобою Божими, тобто практика творчості, практика співтворіння світу і людини.

Отже, ми бачимо, що принцип об'єктивності виявляється принциповим прагненням дивитися на все мислиме, створене і те, що діється, з позицій Абсолюту і Вічності, а принцип суб'єктивності з'являється у формі виключно «корисливої» детермінації пізнання, так характерної для сучасної епохи. Згадаємо, як, відкидаючи все «піднесене», герой-позитивіст у творі Тургенева постійно повторює, що природа — майстерня і людина в ній працівник. Але не можна бути гарним працівником, не думаючи про піднесене та вічне, а думаючи тільки про матеріальну користь і вигоду. Такі «працівники» поводяться в природі так само, як макаки на маїсовому полі: споживають, витрачають, псують. Ось звідкіля бере свої витoki проповідь принципу суб'єктивності: треба ж філософськи виправдати людський егоїзм, викликаний реальним глобальним відчуженням людини від людини, атомізованим становищем так званого громадянського суспільства.

Цьому невтримному егоїзму сучасної техногенної цивілізації в працях ряду вчених і філософів протиставлена точка зору антропогенної цивілізації, тобто людства як єдиної системи. Саме такий стан людства В. І. Вернадський вважав абсолютно обов'язковою умовою побудови ноосфери — сфери розуму.

УДК 801.73

А. П. Овчиннікова

РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ ЯК СИСТЕМ РІЗНИХ ВИДІВ МОВНОГО ДИСКУРСУ

Є думка, що будь-який текст, тобто дискурс, розрахований на розуміння — чи то текст підручника, формулювання закону, захисна промова, лист коханій людині чи офіційне повідомлення. Однак розуміння дискурсу має свою специфіку. Почнемо з того, що існує немало авторів, які заявляють, що вони не розраховують на розуміння, а їхня мета є лише самовираження. Що взагалі означає розуміння тексту? Герменевтика — дисципліна, зайнята як раз проблемою інтерпретації текстів [1, 121] і знає три підходи до відповіді на це запитан-

ня. По-перше, «зрозуміти текст» може означати розуміння самої сукупності знаків у відповідності з кодом, прийнятим у суспільстві відносно відповідної знакової системи. Деякі люди зовсім не цікавляться автором тексту і тим, що особисто автор хотів сказати. Їм важливо знати про те, на що текст вказує, про денотат, про те, які в тексті внутрішні відносини. Це — інтернальне (іманентне) розуміння.

Якщо під системою мати на увазі річ, на якій реалізуються відношення (структура) з раніше зафіксованою особливістю (концептом) [2, 120], то юрист, який працює з добре визначеними термінами, виходить з такого концепту: текст означає те, що він означає, слова мають зафіксований сенс і цей сенс може отримати онтологічне наповнення: «так воно і є, або, в крайньому випадку, так воно могло б бути». Структура тексту є засіб реалізації та підтримки прийнятого концепту. Можна сказати, що текст в такому випадку стає внутрішньою системою [2, 165]. Якщо поцікавитися тим, що має на увазі автор, тим, що той насправді хотів сказати, то з'ясується, що текст — тільки привід для вираження зовсім іншої думки, яка виходить за межі значень представлених знаків.

Треба знати щось «за текстом». Також і живопис Сезанна, Модільяні, Пікассо чи Шагала не говорить безпосередньо про те, що зображує. Таким чином, розуміння, по-друге, це екстернальне (зовнішнє відносно тексту) розуміння: вимагається зрозуміти автора за текстом, а він, в свою чергу, розуміється в контексті його культури тощо. Дискурс у всіх його видах та проявах, власне кажучи, існує саме для того, щоб відкрити можливості розуміння тексту саме в цьому (другому) смислі [3, 121] — як зовнішньої системи: її системостворюючий засіб виходить за межі відносин між елементами системи. Дізнаючись про стилі, про художні напрямлення, про співзвучність характеру музики соціальним перемінам тощо, реципієнт тексту вчиться розуміти не стільки сам по собі текст, скільки текст як соціальний феномен, чи текст як прояв особистого життя автора, чи текст як експлуатацію іншого тексту.

Однак «зустріч автора на півдорозі» — це щось інше. Автор не запрошує зрозуміти його в контексті місця та часу. Що це значить? Це значить, що текст повинен бути зрозумілим не як інтернальна система, не як екстернальна, але якимось іншим способом. Не те, щоб автор зовсім нічого не виражав — тоді зустріч, хоча б на півдорозі, не відбулася б зовсім. Але реципієнту (слухачеві) пропонується самому побудувати систему сприйняття тексту в межах заданого настрою, «ставленням до...» деякої інтенції [4, 37].

Така система будується за іншою схемою — у відповідності з подвоєним визначенням системи: це така річ, деякі ознаки якої підпорядковані фіксованому ставленню [2, 121]. Коли К. Малевич змалював чорний та червоний квадрати, то він лише виразив маніфест супрематизму. Причому річ, яку показують, не суттєва: замість квадрата у Малевича могла бути будь-яка інша геометрична фігура або ще щось. Тільки річ чи кольором, чи формою, чи іншою ознакою викликала б у вас потрібну інтенцію.

Третій спосіб розуміння фактично потребує рефлексії та саморозуміння з приводу тексту. Оскільки інтенційний концепт задано художником, структура

тексту являє собою набір властивостей буття реципієнта, що відповідають цьому концепту. Властивості ці можуть знаходитися між собою в різних стосунках, не виключаючи і несумісності, але важливо всі їх утримати як предмет нашої турботи. Якщо вам невідома або чужда авторська інтенція, або ви неправильно її сприйняли (раптом виявиться, що чорний колір настроює вас на веселий лад!), зустрічі з автором не відбудеться.

Розрізнення трьох способів розуміння має чимале практичне значення, зокрема у розробці освітянських програм. Свідома раціонально контролююча властивість до рефлексії, яка лежить в основі третього виду розуміння, формується у студентів порівняно пізно. Вона чітко спостерігається лише у деяких старшокурсників. Необхідний експеримент, щоб виявити вікові межі у проявах здатності до різних видів розуміння, а також причини індивідуальних психологічних відмінностей у цьому відношенні, тим паче, що розвиток здатності до різних видів розуміння явно не байдужий відносно проблеми формування творчих потенцій.

Зрозуміло, що третій тип розуміння, принаймні, в умовах цивілізації західного зразка, виникає лише на основі перших двох, і саме у тій послідовності, в якій вони тут викладені. Це чітко проглядається у практиці навчання студентів ораторському мистецтву. Спочатку можна навчити інтернальному розумінню тексту. Межі виразного мовлення задаються смыслом слів і розділовими знаками, на які студент вчиться звертати увагу. Невипадково деякі студенти погано запам'ятовують авторів тексту. Для них текст означає рівно стільки, скільки значать його слова і речення, і яка різниця, кому конкретно належить сказане.

На другому етапі, який, на жаль, для переважної більшості студентів залишається останнім, вони здатні сприймати, а отже і відтворювати текст екстернально, у його зовнішніх проявах, контекстуально — співвідносити його з іншими текстами, з історичними фактами, з вчинками автора та його психічними особливостями, а також із сучасними читачеві подіями, з власною оцінкою та переоцінкою тексту. Студент може сказати: а я хочу прочитати текст по-іншому, я бачу в ньому інший, ніж мені нав'язує підручник, сенс. І студент має рацію, — саме на другому етапі йому відкривається «дилема читця» [5, 183–184]: чи читати текст ніби від особи автора (у контексті його культури, з позиції того, що він, автор, хотів сказати), чи відтворювати текст так, щоб висловити своє ставлення до події тексту, свої інтенції, народжені сучасним соціокультурним та власним психологічним контекстом.

На третьому етапі «дилема читця» знову зникає. Якщо на першому етапі її немає, тому що читається текст, а не людина за текстом, то на третьому етапі читається не власне текст, а передається слухачеві лише інтенція. У якій мірі вона авторська — вже не суттєво для слухача, якому пропонується конструювати свої власні тексти за заданою інтенцією. А чи можливе загалом навчання третьому способу мовлення? Чому тут навчати, крім техніки мови, якщо слова втрачають своє значення? Звертає на себе увагу і те, що слухачі часто (це, очевидно, залежить від того, що більшість слухачів орієнтовані на другий спосіб розуміння) охоче приймають акторське промовлення тексту.

Справа у тому, що відтворення «тієї самої» інтенції, яка задана автором, можливе лише за принципом ізоморфізму. Адже це — ставлення, воно або передане, або ні, а «наповнення» цього ставлення корелятами залишене реципієнту. Поле для виявлення творчих здібностей промовця тут найсуттєвішим чином урізане, якщо не зникає зовсім. Відносно концепту (але не по відношенню до структури та субстрату!) промовець ставиться майже у становище копіюста чи імітатора авторських інтонацій, що не задовольнить ні самого оратора, ні його слухачів.

Та як би там не було, знання трьох типів розуміння необхідне всім, хто має справу з текстом (а хто не має з ним справи?). Це знання дозволяє уникнути деяких непорозумінь. Людина, яка звикла до судових чи наукових текстів звикає, головним чином, до першого типу розуміння. У випадку намагання генералізації такого способу розуміння до «розуміння взагалі» виникає неприязнь до того, чим зайняті «чисті» гуманітарії. Аналогічним чином до непорозумінь, до уявлення про те, що юристи, люди науки — дивно плоскі та заземлені, веде і спроба зворотного порядку — говорити з ними мовою інтенціональностей. Адже й справді з таким способом розуміння в правознавстві, науці і суто практичному житті робити, очевидно, нічого. Людині властиві всі роди розуміння. Жоден із цих родів ні «гірше», ні «краще» і не може замінити інших, вони всі необхідні, кожен по-своєму і кожен на своєму місці. І немає, очевидно, ніякого іншого способу їхнього сумісництва, крім принципу толерантності. У реальності вплив на систему переконань іншого не є ознакою будь-якого виду чи форми мовної комунікації, а іманентною властивістю людської комунікації як такої. Вияв цієї фундаментальної ознаки мовної комунікації, описаний у роботі «Риторика в Україні: традиції та перспективи» [6, 115–119], належить до безсумнівних заслуг давніх риторів та пізніших теоретиків риторики і дає добре пояснення постійному включенню смислу риторичного вчення до структури гуманітарних знань. Вплив, як показує риторика, завжди реалізується у спілкуванні, чи то при найслабших формах комунікації, до яких може належати, наприклад, фактичне спілкування, чи у випадку явного маніпулювання суспільною свідомістю.

Мовна діяльність описується у риторичі в узгодженні з уявленням про будь-яку дію, яка лінійно і послідовно розгортається у часі, має початок, середину і кінець, тобто визначений алгоритм; у рамках ідеомовного циклу. Ідеомовний цикл, в якому реалізується процес мовної діяльності, проходить через ступені інвенції, диспозиції, елокуції (та вимову), послідовно охоплюючи всі ці етапи уявно мовної діяльності людини, від комунікативного замислу до його вербалізації. Кажучи сучасною мовою, в ідеомовному циклі формулюється базовий алгоритм мовного акту, який лежить в основі будь-якої теорії мовної діяльності. Всі сучасні концепції мовної діяльності мають відношення до риторики і в тій чи іншій мірі використовують основні риторичні побудови чи елементи цих побудов для поглиблення теоретичних уявлень про мовну діяльність. Описуючи внесок О. А. Потебні в науковий напрямок, пов'язаний з філософією мови, М. Попович звертає увагу на те, що Потебня розрізняв мову і мовлення: «Мова

є сукупність засобів, за допомогою яких будують і розуміють тексти; мовлення є сам процес говоріння, писання, творення текстів, або ж самі усні й писані тексти, створені в результаті мовної діяльності. Потєбня був зосереджений на реальному функціонуванні мови в процесах мовлення, реальне існування слова — це його вживання, до цього висновку він схилився» [7, 452].

У риторичному розумінні дія через мову реалізується в діянні. Діяння часто реалізується у зовсім небажаному для того, хто говорить, напрямку; діяння — це процес, що потребує оптимізації; лише реалізоване діяння чи комунікативний успіх забезпечує ефективність мови. Саме тому риторика навантажена величезною кількістю правил та рекомендацій — окремих для кожного етапу ідеомовного циклу, — що дозволяють оптимізувати процес мовної комунікації. З цієї метою у риторичі вводиться поняття про доцільність мови, тобто про її відповідність комунікативним завданням. Вся риторика — від центральної схеми до найдрібніших стилістичних рекомендацій — просякнута пошуком вирішення цього понадзавдання комунікації — переконання іншого [8, 135].

Ораторськими жанрами диктуються найбільш загальні напрямки мети (засудження чи захист, порада чи рекомендації, осудження чи звеличення). Безперечно, оратор повинен розбиратися у різних стилях мови — як у власних, своїх опонентів, так і в особливостях стилю мови слухачів. Часто саме через стиль мови можна збагнути індивідуальність людини, а підбір належного стилю викладення думки робить одержане слухачами знання більш доступним. Під час аналізу стилю мови корисно уявити мислення як систему, тобто як річ, яка володіє деякою структурою, визначеною фіксованою властивістю (тобто концептом, який може бути інтенцією, метою пізнання, контекстом, що мається на увазі, смыслом мислєдіяльності). Інше, подвоєне цьому, уявлення про мислення як систему вкаже нам на річ, деякі властивості якої визначені фіксованим ставленням.

Сама по собі наявність двох способів системної уяви мислення говорить і про два типи мислення, що, очевидно, пов'язано з домінантністю однієї із півкуль головного мозку. Одні люди виявляють здібність до дескриптивного мислення (за першим способом системного уявлення) і потребують яскравого описування внутрішніх ознак предмета. Інші люди краще розуміють дефінітивну мову. Стиль мови визначається і завданням, що вирішується подумки. Оратор не може випускати з поля зору наступне: про що б він не говорив і яку б мету не переслідував, все одно різні типи слухачів намагаються відповісти на три види питань: чи цікаво це саме по собі, чи можу я відзначитися, знаючи це, чи одержу я реальну користь від даного знання (духовна, змагальна та утилітарна установки). Якщо, наприклад, оратор робить ставку на одухотвореність мови, то він повинен бути готовий до того, що від третини до двох третин аудиторії залишаться до нього байдужими. Винуватців шукати не варто — так створені люди, так природа потурбувалася про збереження виду *homo sapiens*.

Відомо, що одного і того ж оратора якісь слухачі слухають уважно, а інші (необов'язково гірші) слухати не можуть. Звичайне пояснення: «мені його голос не подобається». Але насправді виявляється, що справа не стільки у го-

лосі, скільки у розбіжності структур мислення оратора і слухача. Зокрема, для одних людей властиве відкрите мислення — судженнями, а для інших — закрите, тобто образами та поняттями. Закритий стиль мови бідний на дієслова, переважає називними підметами, прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, інкорпораціями, його іноді позначають як «гавкаючу» мову. І, навпаки, мова відкритого типу, перенасичена дієсловами, закритим мисленням, сприймається як «поприсиплююча». До закритого чи відкритого мислення привертають різні й етнічні мови.

На стилізацію мови вплинуть у майбутньому і багато інших відомих типів мислення, однак переважне значення має все-таки характер завдання, яке вирішує оратор. Тут суттєве навіть віднесення інформації до даного часу. Л. М. Гумільов [9, 96] характеризував відчуттям часу цілі етноси. Для пасеїстів минуле є вищою реальністю, найбільш цінне, виступає імперативом діяльності; для них улюблений предмет — історія, а стиль викладу — історико-епічний. Актуалісти сприймають як справжню реальність тільки теперішнє, що відбувається тут і зараз (*hic et nunc*); історія для них — «політика, перекинута у минуле», вони чекають від оратора відповіді на питання про актуальність історії. Відповідно, для футуристів реальне майбутнє, вони повірять утопістам, легко відгукнуться на метод реалізму тощо. Нарешті, статистів час як реальність загалом не цікавить, їм цікаві ідеї як такі, поза контекстом, їм зрозуміла геометрія чи класична фізика, а історія — тоді, коли вона є втіленням ідей, а не реальних людей і подій. Знаючи свою аудиторію, оратор не може не брати до уваги і цих її особливостей, як і своїх власних.

Сучасна людина живе в умовах постійного мовного впливу, що здійснюється на неї іншими людьми, та й сама вона постійно є суб'єктом мовного впливу. Діяльність однієї людини регулюється іншою людиною за допомогою мови. Мовний вплив у широкому сенсі — будь-яке мовне спілкування, взяте в аспекті його доцільності, це мовне спілкування, описане з позиції одного з комунікантів.

Мовний вплив у вузькому розумінні — мовне спілкування у системі засобів масової інформації чи в судовій промові безпосередньо перед аудиторією. Це спілкування відрізняє та обставина, що воно зазвичай використовується у структурі координативних, соціальних відносин, коли комунікантів пов'язують відносини рівноправної співпраці, а не формальні чи неформальні відносини субординації.

Всупереч широко розповсюдженій серед лінгвістів думці, що мова служить для передачі повідомлень, інформації, під час аналізу окремих сфер мовного впливу, наприклад, у рекламі, в риториці виходять з іншого онтологічного посилення, згідно з яким мова є не засобом передавання повідомлень, а засобом управління діяльністю людей. Прагматичні завдання, які стоять перед працівниками реклами, — заохотити людей купити товари, що рекламуються, чи скористатися послугами — допомагають розглянути реальні завдання, які стоять перед комунікантами. Мова дійсно служить засобом передавання повідомлень, у цьому немає ніяких сумнівів, але передавання мовних повідомлень ніколи не є

кінцевою метою спілкування, це передання завжди є лише засобом досягнення іншої мети, кінцева з яких — управління діяльністю співбесідника. Жоден рекламодавець не буде платити гроші за рекламний текст, який лише повідомляє про товар, але який не спонукає до купівлі.

Ідея несамостійності мови, підлеглості її меті тієї діяльності, у структурі і заради мети якої вона розгортається, у якості онтологічної передумови фігурує у більшості теоретичних та експериментальних досліджень мовного впливу. У теорії мовної діяльності ця онтологічна передумова побудови теорії мовного спілкування використовується у формі, розвиненої та обумовленої у загальнопсихологічній теорії діяльності О. М. Леонтьєва [10].

Мова обслуговує мовне спілкування, в процесі якого комуніканти, регулюючи поведінку один одного, здійснюють співробітництво для організації діяльності. Мовне спілкування — така цілеспрямована активність людей, підпорядкована меті діяльності, яку комуніканти здійснюють спільно, організація співробітництва і є метою мовного спілкування.

Визначення соціальних відносин, у структурі яких здійснюватиметься мовний вплив, є одним із важливих завдань організації спілкування. Створення соціального контексту у мовному впливі, що здійснюється через засоби масової інформації, має значно більше значення, ніж при безпосередньому спілкуванні, тому що в останньому випадку комуніканти мають більше власних можливостей для орієнтування у співбесідників. При мовному впливі через засоби масової інформації особливу роль відіграє представлення суб'єкта впливу, формування його образу, демонстрація його соціальних ролей як способу створення соціального контексту мови. Використання засобів масової інформації як каналів для здійснення мовного впливу створює для слухачів, глядачів, читачів труднощі під час орієнтації у суб'єкті мовного впливу і тому на телебаченні, на радіо стоїть завдання цілеспрямованого збагачення образу комунікатора.

Засоби залучення уваги об'єкта впливу можуть знаходитися як у самому мовному тексті, усному чи писемному, так і за його межами (модна телепрограма, модний журнал). Засоби привернення уваги при мовному впливі вимагають визначеної її організації. Для збудження інтересу та уваги є два засоби: місцезнаходження найважливіших повідомлень у тексті і сама мотивація, її дієвість для аудиторії.

Значний ефект надає розташування важливої інформації на початку (антикульмінація) чи у кінці тексту, промови (кульмінація), а не в середині. Розташування найважливішої інформації у кінці промови, переважаючої для доброзичливого і зацікавленого слухача, для якого достатньо невеликого стимулу, щоб примусити дослухати промову до кінця, де він очікує найбільше вагомих аргументів. Антикульмінація найефективніша у тексті, адресованому нейтральному чи незацікавленому слухачеві, якому найсильніший вплив необхідний на початку тексту. А. Ф. Коні зважував на те, що «будь-яке живе мислення... неодмінно малює собі образи, від яких йде думка і уява і до яких вони прагнуть. Вони владно втручаються в окремі ланки цілого ланцюга міркувань, вплива-

ють на висновок, підказують рішучість і нерідко викликають у напрямку волі те явище, що у компасі називається девіацією... Ось чому мистецтво мовлення на суді вміщує в собі вміння мислити, тобто говорити образами» [11, 100].

Кульмінація та антикульмінація спираються на психологічні закономірності сприйняття, які діють завжди, незалежно від логічного способу побудови аргументів. Антикульмінація у тексті, адресованому ворожій чи байдуже настроєній аудиторії, з психологічної точки зору переважаюча, тому що вона орієнтує реципієнтів відносно намірів оратора. Особливо важливо зробити це у тому випадку, коли вони здогадуються про мету оратора. Тут необхідно починати з аргументів, сприйнятних для потенційної аудиторії, щоб створити ґрунт для співробітництва комунікатора і реципієнта, а потім переходити до аргументів, негативних з точки зору того, хто сприймає текст.

Загальність багатьох соціальних відносин, їхнє знеособлення, деперсоналізація потребують включення людей в такі акти спілкування, які в часі та просторі відірвані від генетично пов'язаної з ними діяльності та правил, якими треба спеціально оволодівати. Правилам спілкування за допомогою мистецтва слова треба спеціально навчатися.

Збільшення числа знеособлених, деперсоналізованих форм спілкування та контактів призвело до виникнення тенденції до екстенсивності спілкування, що зазначають соціологи, і до проблем організації спілкування, до питань навчання спілкуватися. Навчання спілкуванню переслідує мету — сформувати настановлення на сприйняття мовного повідомлення. Привернути увагу потенційного об'єкта мовного впливу до мовного повідомлення — з цього починається мовне повідомлення — можна тільки в тому випадку, якщо він знайде, впізнає, ідентифікує та осмислить промову як текст, звернений саме до нього, а для цього необхідно володіти візуальними (для письмового тексту) або звуковими (для тексту, який звучить) образами слів.

Література

1. Вригт Г. Х. фоп. Объяснение и понимание: Логико-философские исследования. — М.: Прогресс, 1986.
2. Усмов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978.
3. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. — М.: Медиум, 1995.
4. Шрейдер Ю. Логика знаковых систем. — М.: Знание, 1974.
5. Овчинникова А. П. «Дилемма чтеца» как проблема трансляции и коммуникации // Теория, методология и практика научного и технического творчества / ОПУ. — О., 1993.
6. Овчинникова А. П. Риторика в Україні: традиції та перспективи // Збірник наукових праць ПДПУ. — О., 1998. — Вип. 8-9.
7. Попович М. В. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 2001.
8. Овчинникова А. П. Риторика та псориторика // Записки з романо-германської філології. — О., 1999. — Вип. 5.
9. Гумилев Л. П. Этногенез и биосфера Земли. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989.
10. Леонтьев А. П. Речевая деятельность: Основы теории речевой деятельности. — М., 1974.
11. Кони А. Ф. Избранные произведения. — М.: Юрид. лит., 1980.

КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА ЗМІСТУ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

В умовах формування інформаційного суспільства відбулося значне розширення сфери функціонування знакових структур, що пов'язано з ростом масштабів впливу комунікативних процесів на життя суспільства в цілому. Розвиток теорії, методології і технології інформаційних процесів, що пронизують усі сфери життя сучасного суспільства, і, як затверджують фахівці, що ведуть до формування особливої реальності, порівнянної зі світом природи, — інфосфери, приводить до необхідності уточнення і розвитку відповідної категоріальної бази. Поняття «зміст» стає одним з центральних понять у цілому ряді гуманітарних наук — лінгвістиці, семіотиці, логіці, інформатиці, теорії комунікації, неориторичі. Логіка розвитку понять «зміст», «значення» і «інформація» усе частіше зіштовхує їх; вони незбагненим образом зближуються, майже ототожнюються в одних контекстах і «ворогують», вважаються несумісними в інших.

Таким чином, виникає необхідність чіткіше визначити межі даних понять. Якщо прийняти точку зору, відповідно до якої поняття «зміст» і «значення» ототожнюються, то виникає таке заперечення: у науковому світі не прийнято вводити термін, що дублює поняття, яке вже існує («брита Оккама»).

Будемо дотримувати тієї точки зору, відповідно до якої поняття «значення» ототожнюється з поняттям «інформація», тобто під значенням будемо розуміти зміст тексту, пропозиції, слова (значенневе значення), що розуміється кожним носієм мови. Змістом же є додання визначеної значимості інформації, коли інформація (значення) вже не є нейтральною, а переживається людиною в момент зіткнення цієї інформації, об'єктивованої у знаках і знакових формах, з чимось іншим, що представляє інша реальність (іншу цілісність, середовище, тло, обрій і т. п.). Додання змісту, переживання змісту відбувається тільки в комунікації, але в комунікації особливого роду.

Філософи, що звернулися до проблеми комунікації, діалогу як вихідної сутнісної характеристики людини, виділяють два види комунікації. Так, Ю. Хабермас вводить і протиставляє поняття «інтерація» і «дискурс». Під інтерацією він розуміє процес передавання значень (інформації), а під дискурсом — процес обговорення значимих для комунікантів проблем, тобто проблем, що належать до ціннісної сфери комунікантів і соціуму в цілому [1, 87–90]. М. Бубер виділяє три види діалогу: справжній, технічний і замаскований під діалог монолог. Тільки справжній діалог дає можливість людині розкритися як духовній сутності, тільки відкритість діалогу з Іншим, з буттям, відповідає сутності людини [2, 140–141]. Таким чином, можна виділити два види комунікації: справжню і повсякденну. Під повсякденною комунікацією будемо розуміти процес обміну значеннями, а під справжньою — процес виникнення змісту, комунікацію, що виходить на ціннісну сферу людини. Більш того, необхідно розширити саме поняття комунікації, вивести його зі сфери діалогу двох комунікантів.

Діалог може відбутися і на самоті, чеканні відповіді, справжня комунікація може відбутися в особливому бажанні зрозуміти що-небудь, бажанні вийти зі сфери власних значень у сферу змісту.

Системність змісту може бути розглянута в різних аспектах. По-перше, в аспекті цілісності рівнів змісту, виражених різними мовними засобами (від слова — до інтертексту). По-друге, в аспекті цілісності кожної з підсистем функціонування змісту (підсистеми виробництва і підсистеми розуміння). По-третє, в аспекті синтезу двох названих підсистем у єдину комунікативну систему. Найбільш важливим і важким є третій аспект.

Перш ніж розглянути проблему змісту з погляду системного підходу, уточнимо для себе, що таке системний підхід. Головним орієнтиром для нас послужили роботи А. І. Уймова [3], А. Ю. Цофнаса [4], Л. М. Сумарокової [5].

Те, що називають системним підходом, можна уявити як взаємодію таких п'яти компонентів: *системна концепція, системний метод, системне представлення, системний аналіз, системний синтез*. Перший з них — теоретичне знання, другий — спосіб діяльності, а інші — реалізація деяких програм, що включають ціннісно-орієнтаційні настанови [5, 52–58]. Усі ці компоненти присутні в теорії систем, наведеної в роботах професора А. І. Уймова. Сутність системного методу полягає у спрямованості дослідження від цілого до елементів. Системне уявлення — це діяльність дослідника, спрямована на формування образу об'єкта як системи (системної моделі об'єкта), детермінованої прийнятими системною концепцією і системним методом.

Із системної концепції ми використовуємо два двоїстих визначення системи, дані А. І. Уймовим:

1. «Системою є будь-який об'єкт, у якому має місце якесь відношення, що володіє деякою заздалегідь визначеною властивістю».

2. «Системою є будь-який об'єкт, у якому мають місце якісь властивості, що знаходяться в деякому заздалегідь заданому відношенні» [3, 120–121].

У структурі цих визначень чітко розрізняються три рівні в уявленні об'єкта як системи: концепт, структура і субстрат.

З погляду першого визначення концептом є заздалегідь визначена властивість (системоутворююча); структурою — відносини, що володіють цією властивістю, що реалізують його; субстрат — об'єкт (об'єкти), що реалізує на собі структуру.

З погляду другого визначення, концептом є заздалегідь задане (утворююче) відношення; структурою — властивості елементів, на яких реалізується системоутворююче відношення, а субстрат — самі ці елементи.

Спочатку розглянемо процес формування значення.

Перше визначення системи, на наш погляд, може бути використано як схему підсистеми, що говорить (пишучого), продукуючого текст, значення тексту (комуніканта S_1).

Те, що називають процесом переходу «значення → текст», можна подати як процес переходу від концепту (ідеї, деякого «зародка» у свідомості) до вибору елементарних змістів, виражених окремими знаками, знаковими конструкція-

ми (субстрату), що реалізують вихідний задум. Але цей вибір обмежений вихідною ідеєю (концептом), що змушує підбирати ті відносини між елементарними змістами, що найбільше відповідають концепту. Це може бути процес побудови пропозицій. Значення ж пропозиції (і будь-якого тексту), як відомо, виражається і значенням елементів, і способом їхнього зв'язку. Процес діяльності, продукуючої текст, не слід розуміти як утілення готового значення, що десь уже було до тексту. До тексту існує лише його концепт (ідея, задум). Значення тексту «будується» разом з текстом і є, у визначеному змісті, результатом, підсумком цієї побудови: значення як ціле похідне від тексту як цілого.

Отже, одержуємо схему утворення значення: концепт (ідея) → вибір засобів зв'язку (форми представлення, реалізації ідеї) → вибір найбільш релевантних елементів, що реалізують дану форму.

Те, що мовою семіотики називається переходом «текст → значення», тобто діяльністю комуніканта, що сприймає текст (комуніканта S_2), можна подати за допомогою двоїстого визначення системи: концептом тут виступає сприймана форма представлення значення (текст, втілений у слова, фрази, зв'язки між ними), потім підшукуються значення як деякі властивості-образи, представлені елементами і всім текстом. Цілісне значення похідне від форми його представлення.

Тут можуть реалізуватися два варіанти розуміння тексту. Один головною метою має реконструкцію тієї системи змісту, що побудував S_1 . Явно дана її форма, за формою (елементи + відносини між ними) можна реконструювати, «розгадати» те значення, що реалізував у тексті S_1 . Другий варіант розуміння тексту головною метою має пошук інтерпретацій для даної форми, вибір придатної, з погляду S_2 , інтерпретації. Але й у тому, і в іншому випадку S_2 виходить з форми представлення значення, тобто з відносин між елементами. Вибір інтерпретації здійснюється тут у контексті змістів свідомості S_2 .

Зміст як двополосне утворення (зміст автора і зміст читача) приймається давно багатьма дослідниками. А от представити механізм синтезу єдиного комунікативного смислу, тобто смислу, що є підсумком комунікації, її емерджентним смислом, — справа дуже важка і малодосліджена.

Спробуємо, спираючись на системне представлення породження значення і розуміння значення, висловити деяку гіпотезу про шляхи формування комунікативного змісту.

Значення комуніканта S_1 і значення комуніканта S_2 , що вступають у діалог, будучи самі по собі системами, у системі справжньої комунікації з'являються субстратними елементами. Структурою виступає форма комунікації, а концептом і показником того, що комунікація відбулася, є відносність даних значень до ціннісної, значимої сфери духовного життя комунікантів. Успішність справжнього діалогу залежить насамперед від перебування і збігу концепту даної системи (мети, цінності, принципу, установки, способу входження, включення в універсум і т. д.), що перетворить вихідні значення, які привносяться комунікантами.

Таким чином смисл — цілісний, системний образ, що утворюється в процесі особливого виду комунікації, що сприяє входженню людини в якийсь більш широкий контекст свого буття.

Література

1. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — К., 1996.
2. Бубер М. Два образа веры. — М., 1999.
3. Усмов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978.
4. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания. — О.: Астропринт, 1999.
5. Сумарокова Л. П. Что такое системный подход? // Ergo. — Екатеринбург, 2004. — № 1.

УДК 111.12:165.62

*І. В. Шамша***РОЗУМІННЯ БУТТЯ В ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ГУССЕРЛЯ**

Питання про розуміння буття в неklasичній філософській думці неможливо розкрити без розглядання буттєвого аспекту феноменології — одного з найбільш впливових напрямів філософії ХХ століття, засновником якого став німецький філософ Едмунд Гуссерль.

Після виникнення феноменології в класичному варіанті (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер) феноменологічний підхід розповсюдився в багатьох гуманітарних науках: психології, психіатрії, етиці, естетиці, праві і соціології, релігії, філософії, математиці і природознавстві, історії і метафізиці. Феноменологія здійснила вплив на такі напрями філософії ХХ ст., як персоналізм, екзистенціалізм, герменевтика. На сьогоднішній день феноменологія розповсюджена в Європі, Америці, Австралії, Японії. З плюралізацією філософського знання в країнах пострадянського простору феноменологічні товариства активно почали свою роботу в Україні і Росії.

На творчість Едмунда Гуссерля (1859–1938) вплинули такі філософи, як Р. Декарт, Д. Локк, Г. В. Лейбніц, Д. Юм, І. Кант, Гербарт, Больцано, В. Дільтей, Наторп.

Найбільш відомі праці Гуссерля: «Філософія арифметики», «Логічні дослідження», «Філософія як строга наука», «Картезіанські роздуми», «Ідеї чистої феноменологічної філософії», «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія», «Криза європейського людства і філософія».

При розгляданні розуміння буття в феноменології Гуссерля треба урахувати один аспект — феноменологія сформулувалася в «Логічних дослідженнях» як епістемологія, а в теорію буття перетворюється в пізніх працях — «Ідеях чистої феноменології і феноменологічної філософії», коли здійснився поворот німецького філософа до трансцендентального ідеалізму.

Наше завдання — розглянути розуміння Гуссерлем буття в трьох аспектах, на які традиційно розпадається проблема буття — буття людини, буття речей, буття соціуму. Поняття «феномен» в феноменології єднає ці три аспекти буття.

Феномени — сутності, що, на думку Гуссерля, лежать в основі реальності. Вони можуть бути як матеріальними, так і ідеальними.

Таке розуміння феномена застосовується на відміну від застосування поняття в Німецькій класичній філософії (Г. Ф. В. Гегель, І. Кант), де феномен ототожнювався з явищем, що укривало ноумен — сутність. В феноменології ж Гуссерля за феноменами нічого не знаходиться у вигляді сутності, феномен — це і є сутність.

Особлива риса феноменів — те, що вони є не просто часткою реальності, але одночасно і способом її пізнання. Саме тому розмежувати онтологічний аспект буття від гносеологічного в феноменології Е. Гуссерля практично неможливо. Феномени не тільки раціонально, но і чуттєво пізнавані.

Залежно від способу пізнання дослідник або може «вловити» феномен, або ні. Девіз феноменології Гуссерля «Назад, до самих предметів!» не слід інтерпретувати в дусі наївного реалізму, який був основою для емпіризму і позитивізму.

Казати про об'єктивний, незалежний від свідомості людини світ у випадку із феноменами не можна, тому що цей світ не увійшов у поле зору людини, що пізнає, тобто не здобув ще ніякого значення.

Феноменологічний метод «...утримує визнання буттєвої значущості об'єктивного світу і тим самим цілком і повністю виключає його із поля судження, а також буттєву значущість усіх фактів, що об'єктивно сприймаються, і фактів внутрішнього досвіду» [1, 353]. У зв'язку з цим об'єктивний світ речей в феноменології Гуссерля розглядається тільки тоді, коли він здобув значення для людини. Сенс має тільки світ у людині (тут можна помилково віднести Гуссерля до суб'єктивних ідеалістів).

Але ми якимось чином повинні бути гарантованими в об'єктивності пізнання, тим паче що Гуссерль — це та фігура, що занепокоєна проблемою строгої науковості філософського пізнання. Об'єктивність пізнання феноменів гарантує те, що вони очевидні. Якщо щось є, то воно очевидно. «Будь-яка очевидність є схоплення самого сущого чи так-сущого в модусі “воно само” при повній достовірності його буття...» [1, 341]. «Очевидність... є досвід сущого, як воно є, — так-сущого, — ...зверненість внутрішнього взору до самого сущого» [1, 337].

Але як ми повинні поглянути на реальність, щоб побачити не звичний світ, даний нам у досвіді (внутрішньому і зовнішньому), а феномени, наділені буттєвою значущістю? Відповідь на це питання лежить в рамках гносеології, нам необхідно відповісти, як само нам потрібно пізнавати світ?

Прояснення очевидного за Гуссерлем повинно здійснюватися в два етапи.

Перший етап — це феноменологічна (едейтична) редукція. Сутність її полягає в тому, що світ цілком зводиться до суб'єктивного, внутрішнього досвіду людини. Цей етап є метою для суб'єктивного ідеаліста. Але для Гуссерля це підготовчий етап.

Другий етап — це трансцендентальна феноменологічна редукція. Здійснюється вона завдяки епохе (éлохі) — утримання від винесення судження про буття. «...Я як філософуюче практикує утримання у відношенні до того, що споглядається» [1, 347]. «éлохі — радикальний і універсальний метод, завдяки якому

я в чистоті схоплюю себе як Я разом з чистим життям власної свідомості, завдяки якій весь об'єктивний світ є для мене, саме для мене» [1, 348].

«Через ёлохі я редукую своє природне людське Я і своє душевне життя — царство мого досвіду психологічного самопізнання, до мого трансцендентально-феноменологічного Я, до царства досвіду трансцендентально-феноменологічного пізнання» [1, 353].

«Якщо я ставлю себе над усім цим життям і утримуюсь від будь-якого полагання буття, прямо розуміючого світ як суцільний ...то я знаходжу самого себе як чисте ego з чистим потоком моїх cogitationes» [1, 348].

«Те, що [я] надбаю таким шляхом, є моє чисте життя з усіма його чистими переживаннями ...універсум феноменів в феноменологічному смислі» [1, 347].

Ми бачимо тут, що з онтогносеологічним розумінням світу, в основі якого лежать феномени, тісно пов'язане розуміння людського Я.

Людське Я в розумінні Гуссерля не ототожнюється з реальним психо-фізіологічним суб'єктом. Вивчення психо-фізіологічного Я — це завдання біології, антропології, психології — наук, в яких душевне життя помагається в світі. Редуковане Я, на думку німецького вченого, не є часткою світу, так же як світ не є часткою Я.

У розумінні людини Едмунд Гуссерль намагається вихопити людину із необхідності світу, чітко демаркуючи свою трансцендентальну феноменологію від традиційних напрямів в субстанціалізмі. Два напрями, що визнають існування об'єктивного світу, незалежного від людини (матеріалізм та об'єктивний ідеалізм), — людське Я є часткою світу. І один напрям, що не визнає існування об'єктивного світу (суб'єктивний ідеалізм) — світ є часткою людського Я.

Е. Гуссерль дуже точно підмітив, що співвідношення «людина — світ» є спільною методологічною основою для всіх трьох напрямів в субстанціалізмі класичної філософії. Ні один з цих напрямів не може бути підґрунтям для філософії як строгої науки, отже німецький філософ намагається шукати такі методологічні засади, на яких філософія зможе стати строгою науковою дисципліною. І в цих пошуках через епохе натрапляє на трансцендентального суб'єкта.

Що ж стосується буття суспільства, то на нього у своїй теорії Едмунд Гуссерль виходить, намагаючись захистити роздуми про трансцендентального суб'єкта від обвинувачень в соліпсизмі. Для запобігання таким обвинуваченням Гуссерль вводить поняття «інтерсуб'єктивність» — структура свідомості, що базується на повністю логічному допущенні, що трансцендентальне Я передбачає існування інших трансцендентальних Я. Сам процес смислоутворення трансцендентальним Я відбувається з урахуванням цього передбачення.

Вчення Едмунда Гуссерля являє собою серйозніший пласт філософії ХХ ст., який, безумовно, заслуговує на більш ретельне і докладне вивчення. Тим паче, що сьогодення людства дисфункціями і побочними ефектами заявляє про необхідність радикального перегляду стратегічних смислоутворюючих принципів, як окремої людини, так і цілих суспільств.

Література

1. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления: Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология; Кризис европейского человечества и философии; Философия как строгая наука. — Мп.: Харвест; М.: АСТ, 2000.

УДК 321.01

*Н. Б. Капустіна***СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОГО
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНА ВЛАДИ**

Ця стаття присвячена становленню і розвитку еволюції класичного філософсько-правового розуміння феномена влади. Актуальність теми полягає в адекватній оцінці того, наскільки вірно класичне філософсько-правове розуміння феномена влади відповідало історико-політичним реаліям і яким чином та за рахунок чого забезпечувалася відносна гармонія між філософськими та правовими елементами змісту цієї категорії. Класична концепція влади викладена передусім у працях Платона, Цицерона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Г. Гегеля.

Влада є дуже складним, багатоаспектним явищем. Її природа, форми та методи — предмет глибоких досліджень для політології, соціології, історії, політекономії, психології та інших наук. Не менш важливим є феномен влади і для філософії, правознавства та філософії права. Авторитет норм права може мати різну природу, але в кінцевому підсумку, коли виникає питання про його легітимність, він мусить спиратись на верховну, суверенну владу, щодо легітимності якої вже не можна ставити питання, оскільки вона сама є останньою інстанцією для вирішення усіх питань про легітимність. Взаємодія влади і права потребує ретельного філософського дослідження.

Влада з'явилася з виникненням людського суспільства і супроводжувала його розвиток, що знайшло відображення в різних уявленнях про владу. На ранньому ступені свого розвитку погляди на владу в цілому ще не встигли виділитися у відносно самостійну галузь людського знання і являли собою елемент цілісного міфологічного світогляду, а потім стали перетворюватися в окремі вчення у рамках, як правило, філософської думки. У міфах стародавніх народів панує уявлення про божественне походження існуючих відносин влади і порядку. Згідно з цими міфами, космос у відмінності від хаосу, — частина світового, космічного порядку. Разом з тим у стародавній міфології по-різному вирішується і висвітлюється питання про спосіб і характер зв'язку божественного початку з земними відносинами.

У давньокитайському міфі влада має божественне походження, але єдиною точкою зв'язку з небесними силами є китайський імператор, будучи одночасно сином неба і батьком свого народу. Відповідно до релігійно-міфологічних по-

глядів стародавніх єгиптян і греків боги, будучи джерелом влади правителя, продовжують залишатися первісними правителями і законодавцями, вершачи земні справи. Божественний характер влади, правила поведінки, закони — усе це по тодішніх поглядах відповідало божественному порядку справедливості, що знайшли подальше формулювання у теорії природного права.

Раціоналізація уявлень про владу, що спостерігається в I тисячоріччі до н. е., означала відхід від міфологічної ідеології, формування наукових підходів до проблеми влади. У Китаї велику роль відіграло філософське вчення Конфуція і Мо-Цзи, в Індії — вчення Будди, у Персії — Заратустри. Досить радикальним і плідним був процес раціоналізації спочатку релігійно-міфологічних поглядів на владу і політику в Стародавній Греції (Демокрит, софісти, Сократ, Платон, Арістотель, Полібій і ін.). Для давньогрецької політичної думки було характерним аналізувати різні форми державного устрою. Так, для Платона ідеальна держава як правління краща — аристократична держава. Самою же правильною формою держави за Арістотелем є поліття, у якому більшість править в інтересах загальної користі. Поліття — «середня» форма держави і «середній» елемент у ній домінує в усьому: у правах — цілеспрямованість, у майні — середній статок, у володарюванні — середній клас [5]. На думку Цицерона, прості форми влади — царська влада, воля аристократії і народна влада не є благом для суспільства через їхню однобічність і нестійкість [7].

Важливою проблемою більш пізнього часу була боротьба за верховність влади між церковною владою і світською.

Новий підхід розуміння феномена влади зароджується у філософії епохи Відродження і Нового часу. Заперечення божественного, чудесного надприродного походження влади, святості її інститутів, зведення їх до рівнів земних, повсякденних життєвих справ, до «грішної» природи людини були для мислителів Відродження як зброя в боротьбі за автономізацію соціально-політичного процесу, входили в комплекс основних ідей гуманізму. Так, Н. Макіавеллі прагнув відокремити реальну політичну діяльність від релігійних основ, досліджував владу як відносини пануючих і підвладних. Симпатії Н. Макіавеллі — на боці помірної республіки або «змішаної» форми держави, що сполучає демократичні, аристократичні і монархічні елементи влади і є більш міцною в порівнянні з «простими» формами [3].

До питань влади, її джерел зверталися такі представники західноєвропейської думки, як Т. Гоббс і Д. Локк. Їхні ідеї пов'язують з так званою волюнтаристичною моделлю влади, заснованою на традиціях суспільного договору, соціального атомізму і методологічного індивідуалізму. У цій моделі влада розглядається через призму намірів і пристрастей. Усе громадське життя, власне кажучи, зводиться в ній до домагань і відносин індивідів. Будь-який колектив уявляється лише як сукупність окремих воель. Влада держави, за Гоббсом, є наслідок суспільного договору, що раз і назавжди обмежує згубне прагнення людей до здійснення своєї індивідуальної влади. Це влада відчужувана від «природної людини» і самостійно існує, продукт не природних, а свідомих людських установлень [2]. Ідею суспільного договору приймав і Ж.-Ж. Руссо, наділяючи, однак,

владою не одноособового государя-суверена, а народну асоціацію, загальну волю всього народу, що виражає як рівнодіючу частку воль людей [6].

Д. Локк, на відміну від Гоббса, розглядав владу як спосіб до забезпечення такого громадського стану, що у найбільшій мері відповідає природі людини. Велику роль у розвитку навчання про владу відіграв Ш. Монтеск'є. У його книзі «Про дух законів» була сформульована ідея поділу влади, що розвивається в теорію, що обґрунтовує принципи законності, політичної волі і додання ролі праву щирого регулятора взаємин між державою і громадянами [4].

Гегель у своєму розумінні влади має багато загального з розумінням даного феномена Монтеск'є і Руссо. Він так само вважає необхідний поділ влади в державі гарантією публічної свободи. Загальною тенденцією, що характеризує розуміння влади в руслі класичних філософсько-правових явищ, є використання теорії поділу влади для обґрунтування такого політичного ідеалу, як конституційна монархія. Разом з тим не можна не відзначити, що Гегель розходиться зі своїми попередниками в розумінні як характеру і призначення такого поділу, так і складу влади. Більш істотна розбіжність у розумінні і застосуванні теорії поділу влади виникає з того, що компромісність, закладена в самій ідеї поділу влади, уявляється Гегелю недостатньою. Він вважає ідею повної самостійності гілок влади і їх взаємного обмеження помилковою, оскільки при такому підході передбачається ворожість кожної з гілок влади до інших, їх взаємний страх і протидія. На його глибоке переконання, внаслідок всього цього виходить лише «загальна рівновага, але не жива єдність». Різні влади — це лише різні моменти єдиного поняття, тому як помилку Гегель розцінює всякого роду «абстракції» самостійності влади.

Концепцію поділу влади Гегель швидше розуміє як органічну єдність влад, усі влади виходять з цілого і є його частинами. Класик німецької філософії надає нам взірць діалектичного мислення на тему влади і бачить цю проблему крізь призму співвідношення цілого і частини. За переконанням Гегеля, у пануванні цілого, у залежності і підпорядкованості всіх гілок влади державній єдності і полягає сутність внутрішнього суверенітету держави [1]. Гегелівське розуміння влади — це приклад класичного її трактування.

Еволюція уявлень про владу підводить до більш широкого і глибокого розуміння самої природи влади. Її слід розглядати як здатність, передусім здатність до утвердження в цьому світі; для суспільства загалом це здатність до самоорганізації, котра реалізується через відносини владарювання і підкорення; соціум також може виступати і суб'єктом, і об'єктом влади; для окремої людини як суб'єкта влади — це здатність і можливість визначати діяльність об'єкта. Влада має соціальну цінність, що визначається мірою, якою вона сприяє олюдненню людини, якою вона дає об'єкту можливість і водночас змушує його керуватись загальнолюдськими цінностями.

Таким чином, філософсько-правові погляди класичного періоду були вершиною розуміння світу і людини, вони трактували феномен влади, спираючись на раціоналізм, гносеологізм та логоцентризм, що базувалося на принципах

гносеологізації буття, пріоритетах загального над одиничним, цілого над окремим.

Треба так само відзначити, що класичне мислення не пішло в минуле відразу, воно властиво і сучасному світоглядю і на даний час співіснує з некласичним розумінням феноменів людського буття, зокрема феноменів влади і права.

Література

1. Гегель Г. Філософія права // Німецька класическа філософія. — М.; Х., 2000. — Т. 1.
2. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2 т. — М.: Мысль, 1964. — Т. 2. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского.
3. Макиавелли П. Государь. — М.: Планета, 1990.
4. Монтескье Ш. О духе законов. — М.: Мысль, 1999.
5. Платон. Держава. — К.: Основи, 2000.
6. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. — М.: Капон-Пресс-Ц, 2000.
7. Цицерон. О государстве. О законах. — М.: Наука, 1965.

УДК 316.485.26

А. О. Фальковський

ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНОВАНОСТІ ТЕРОРИЗМУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Динаміка зростання терористичних актів, що постійно спостерігається протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст., змушує замислитись над проблемою соціальної детермінованості тероризму. Складність та багатовимірність зазначеної проблеми обумовлює необхідність застосування соціально-філософського аналізу в її дослідженні та вирішення багатьох правових, політичних та філософських питань. Розкриття сутності тероризму неможливе без його осмислення на світоглядному рівні, що передбачає визначення онтологічного статусу у сучасній соціальній реальності та виділення чинників його виникнення і розвитку. Крім того, тероризм є настільки мінливим, динамічним, різноманітним в усіх своїх проявах, що постійно спостерігається нагальна потреба у його осмисленні на теоретичному та світоглядному рівні.

Постійно терплячи від тероризму, що спалахує у різних частинах світу, міжнародне співтовариство досі не розробило його загальноприйнятого визначення. Постійно виникають суперечки стосовно визнання певних організацій як терористичних, оцінки різноманітних проявів тероризму. Але соціально-філософський аналіз причин виникнення та розвитку тероризму не може мати раціонального сенсу без опори на чітке виділення об'єкта дослідження та його зв'язку з іншими феноменами соціальної реальності нашого часу. Тому, з гносеологічної точки зору, буде виправданим визначити поняття «тероризм» через його етимологічне походження та інструментальну основу.

Тероризм у наш час стає об'єктом дослідження відомих політологів, юристів,

психологів та філософів. У різних країнах світу відбуваються конференції та «круглі столи», на яких обговорюються різноманітні аспекти проблеми тероризму та можливості застосування міждисциплінарного аналізу у його дослідженні. Для визначення етнокультурних, політичних та психологічних чинників виникнення та розвитку тероризму автором використовувались праці Ю. Габермаса, Д. В. Ольшанського, Є. А. Паїна, В. Г. Федотової. Але, безумовно, новим є обґрунтування безпосередньої залежності між незавершеною модернізацією традиційних суспільств та розвитком тероризму.

Практично в усіх європейських мовах, а також у персидській (фарсі), є слова, які походять від латинського «*terrore*», що в перекладі означає «жах». В українській мові існує два найбільш близьких до цього слова іменника «тероризм» та «терор». Перший найчастіше використовується у юридичній літературі для позначення особливого типу політичного злочину, що використовує насилля та залякування для досягнення конкретних цілей. Поняття «терор» у науковій та публіцистичній літературі має різне значення, але найбільш загальноприйнятим є його застосування для характеристики політики держави, спрямованої на залякування своїх громадян, та використання нелігитимного насилля. Об'єктом нашого дослідження є саме тероризм, як специфічний феномен сучасної соціальної реальності, в аспекті визначення чинників його виникнення та розвитку.

На думку відомого німецького філософа Ю. Габермаса, саме швидка та радикальна модернізація, яку зазнали традиційні мусульманські суспільства, є причиною тероризму [1, 118]. Дійсно, у сучасному світі найбільшу загрозу становлять терористичні організації, ідеологією яких є радикальний іслам (Аль-Каїда та ін.). Вони є особливо небезпечними саме тому, що розглядають увесь світ як сферу своїх інтересів, здійснюючи терористичні акти в Європі та Америці. Найбільш широка соціальна база для терористичних організацій подібного типу існує у країнах Близького та Середнього Сходу. Протягом останніх десятиліть вони зазнавали модернізації у формі вестернізації, тобто спроби екстраполяції західного досвіду, запозичення економічних, політичних, правових та інших моделей. В. Г. Федотова зазначає: «Процес модернізації можна розглядати як процес створення інститутів та відносин, цінностей та норм, який вимагає випереджальної зміни ідентичності людей суспільства, що модернізується та завершується зміною їхньої ідентичності» [2, 22]. Глобалізація, що стає об'єктивною реальністю, також впливає на усі сегменти сучасного світу, у тому числі мусульманські країни. Системні трансформації у різноманітних сферах соціального буття вступають у суперечність з суспільною свідомістю, що сприймає релігію та традиції як основу належного буття. Преференції, які має у традиційних, у тому числі мусульманських, суспільствах релігія та традиції, викликають відторгнення у суспільній свідомості західного досвіду, його адміністративних, політичних, економічних, соціальних, юридичних моделей. Так виникає та формується ідеологія фундаменталізму, що є світоглядною основою тероризму. Боротьба за збереження ідентичності, як реакція на процеси швидкої та радикальної модернізації та глобалізації, є тільки передумовою

тероризму, потенційним чинником його виникнення. Тероризм не можна пояснити виключно через боротьбу за збереження ідентичності та бурхливу реакцію на процеси модернізації та глобалізації, він має більш глибокі психологічні коріння.

Досліджуючи психологію тероризму, Д. В. Ольшанський зазначає: «Тероризм являє собою особливий, деструктивний різновид людської діяльності. Однак, як і будь-яка інша діяльність, вона має тричленну структуру (діяльність — дія — операції), якій відповідають три види підбурюючих стимулів (мотив — мета — умови). Мотив має функції спонукання та формування сенсу для терориста. Серед основних мотивів терористичної діяльності («терористичної праці») виділяють: 1) меркантильні мотиви; 2) ідеологічні мотиви; 3) мотиви перетворення, активної зміни світу; 4) мотив влади над людьми; 5) мотиви інтересу та привабливості тероризму як особливої діяльності; 6) «товариську» мотивацію емоційної прихильності; 7) мотив самореалізації» [3, 162]. Рішення про участь у терористичній діяльності, якщо воно приймається свідомо, є складним екзистенціальним вибором, що включає в себе ставлення до власного життя і смерті, життя і смерті інших осіб. Такий вибір людина робить на основі свого попереднього життєвого досвіду, який формується у суспільстві. Тому мотивацію тероризму можна визначити тільки з точки зору розкриття діалектичної суперечності між індивідом та суспільством. Соціальна детермінованість тероризму складається з комплексу суспільних та індивідуальних чинників та має безпосередній зв'язок з проблемою збереження ідентичності під впливом процесів модернізації та глобалізації.

Спроба швидкої та радикальної модернізації у країнах Близького та Середнього Сходу залишилась незавершеною, але вона призвела до розпаду традиційних зв'язків у суспільстві та створення значних маргінальних прошарків у соціумі. Вони є джерелом для фундаменталістських настроїв та визначаються прагненням ідентифікувати себе на основі спільного ворога, яким виступає сучасне західне суспільство. Саме тому сучасний тероризм не можна безпосередньо пов'язувати з ісламом та мусульманським світом. Він є феноменом, що може виникнути у будь-якому культурному, етнічному та релігійному середовищі, яке зазнає потужного зовнішнього впливу та проходить складний шлях системних трансформацій. Прикладами можуть бути баскський тероризм, що став реакцією на обмеження прав цієї меншини в Іспанії у 1960-ті роки, та діяльність терористичних організацій у Росії у XIX — початку XX ст., модернізація якої також не була завершеною.

Одним з найважливіших чинників виникнення та розвитку тероризму, окрім фундаменталізму, є політичний екстремізм. Слід зазначити, що у публіцистичній та науковій літературі були розповсюджені спроби безпосередньо пов'язати зростання політичного екстремізму з бідністю, соціальними негараздами та низьким культурним рівнем певних регіональних, етнічних та релігійних груп. Але такі теорії не підтверджуються ні історичними прикладами, ні спеціальними дослідженнями. Отже у закритих патріархальних суспільствах, наприклад у бушменів Південної Африки або індіців майя у Мексиці, які знаходи-

лися на дуже низькому рівні економічного та соціального розвитку, не було нічого схожого на політичний екстремізм та тероризм. Водночас ці явища присутні у суспільствах, які вступили на шлях системних трансформацій, вони концентруються у маргінальних прошарках соціуму, що характеризуються поєднанням традиційних та нових культурних рис, неповною зміною статусу та умов життя [4, 114].

Соціальна детермінація тероризму визначається поєднанням багатьох чинників, серед яких найважливішим є процес трансформації соціуму, розпаду традиційних зв'язків та цінностей, поява маргінальних прошарків населення. Вплив ззовні у формі глобалізації та спроби екстраполяції західних політичних, правових, економічних, адміністративних моделей вступає у суперечність з традиційними цінностями, що мають релігійну основу. На персональному рівні відчуття фрустрації та суперечності між людиною та суспільством становлять основу особистої мотивації тероризму. На рівні соціуму передумовами тероризму можна вважати політичний екстремізм та фундаменталізм. Вони виникають як реакція на загрозу втрати ідентичності та відчуження від влади. Синтез екстремізму та фундаменталізму, у поєднанні з особистою мотивацією, може перетворитись на тероризм, що у сучасному суспільстві відбувається все частіше. Тому вкрай важливим є продовження дослідження проблеми соціальної детермінації тероризму для визначення стратегії його запобігання.

Література

1. Вера и знание: Речь Ю. Хабермаса 14 октября 2001 г. в церкви Св. Павла во Франкфурте-на-Майне по случаю присуждения ему Премии мира Биржевого союза немецкой книготорговли // Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: Пер. с нем. — М., 2002.
2. Федотова В. Г. Глобальный мир и модернизация // Философские науки. — 2000. — № 1.
3. Ольшакский Д. В. Психология терроризма. — С.Пб.: Питер, 2002.
4. Паин Э. А. Социальная природа экстремизма и терроризма // Общественные науки и современность. — 2002. — № 4.

УДК 323.28(477)

І. С. Смазнова

АНАЛІЗ МЕТОДІВ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ В УКРАЇНІ

Актуальність наукового дослідження проблем тероризму пов'язана з важливим практичним завданням розробки ефективного механізму протидії негативним наслідкам цього феномена. В умовах зростання тероризму різні держави приходять до рішення про необхідність посилення антитерористичного законодавства. Для України, як частини міжнародного співтовариства, також украї важливо продовжувати вдосконалення механізму протистояння можливим терористичним атакам.

© І. С. Смазнова, 2006

Головною метою статті є розгляд існуючого механізму протидії можливим проявам тероризму в Україні і перспектив його розвитку.

Спеціальним нормативним документом, який містить основні напрями у сфері боротьби з тероризмом в Україні, є Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. [1]. У загальнодержавній системі Служба безпеки України є головним органом боротьби з терористичною діяльністю. Координацію такої діяльності здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Президентом України розглядаються редакції концепції реформування СБУ, що пов'язано з його значенням і актуалізацією, зокрема у сфері боротьби з тероризмом. У перспективі Президент України В. А. Ющенко виразив надію, що «в Україні на базі Головного управління по боротьбі з тероризмом буде створений Міжнародний антитерористичний центр за участю підрозділів Організації Об'єднаних Націй, Організації по безпеці та співпраці в Європі і інших міжнародних організацій» [2].

Зростання інтересу до проблем тероризму у світі не залишає байдужими і українських політиків, чиновників, учених. Особлива увага приділяється вивченню питань виникнення і розвитку тероризму на українському ґрунті.

Так, С. Телешун відносить до передумов можливого виникнення і розвитку тероризму в нашій державі: політичну нестабільність в державі, незадовільний стан екології, існування конфліктів в кримінальному середовищі, низький рівень медичного обслуговування, санітарного, епідеміологічного контролю, високу концентрацію в регіоні об'єктів підвищеної небезпеки, незахищеність інформаційного простору України та інші [3, 22–23].

Доповнює перелік джерел проявів тероризму географічне розташування України, вигідне у використанні міжнародною злочинністю для транзиту з східних країн до Європи наркотиків, зброї, нелегальних мігрантів. Недосконалість законодавства, зокрема унаслідок малого строку і відсутності досвіду побудови демократичної держави, робить зручним використання банківської системи України для легалізації доходів, одержаних від злочинної діяльності з подальшим фінансуванням тероризму.

Проте в Україні створена широка база нормативно-правових документів по виявленню і припиненню фінансування тероризму. Слід зазначити Указ Президента України «Про долю України в Євразійській групі з протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму» від 30.09.2004 р., Наказ Голови Держкомфінмоніторингу України та Генерального прокурора України «Про внесення змін та доповнень до Порядку надання Держфінмоніторингом Генеральній прокуратурі узагальнених матеріалів щодо фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів або фінансуванням тероризму, та отримання інформації про хід їх опрацювання» від 31.01.2005 р., Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 28.11.2002 р. [4]. Даний закон передбачає надання інформації про фінансову операцію уповноваженому органу і правоохоронним органам у разі, коли суб'єкти, здійснюючи такі опе-

рації, підозрюють про призначення операцій для фінансування терористичної діяльності, терористичних актів або терористичних організацій. Правила проведення фінансового моніторингу, порядок і умови проведення заходів, направлених на недопущення фінансування тероризму, визначені в Ліцензійних умовах проведення професійної діяльності на ринку цінних паперів, спільно затверджених Наказом Державного комітету з питань регуляторної політики і підприємництва і Рішенням Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку від 14.03.2001 р.

В Україні діє Координаційна рада з питань функціонування Єдиної державної інформаційної системи у сфері попередження і протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму, відповідне положення затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 року.

Крім того, Україна є державою — учасницею міждержавної інформаційно-аналітичної системи ГУУАМ.

Одною з головних передумов можливих терористичних атак є внутрішня суперечності в Україні. Так, грандіозне майнове розшарування громадян України може призвести до абсолютно різних форм силового протесту. Дана передумова повинна бути відзначена як одна з основних причин тероризму, як у всьому світі, так і в Україні. Згідно із загальноприйнятою мірою нерівності доходів населення — коефіцієнтом Джіні (Gini index), майнове розшарування в Україні до 1995 р. досягло відмітки 0,47. Для порівняння, за даними Всесвітнього банку (World development report The World Bank. Oxford University Press), у лідера нерівності Сьєрра-Леоне коефіцієнт становив 0,63, коли в Австрії і Данії, відомих своїм відносно рівним рівнем доходів серед населення, — 0,23 [5].

Поляризація матеріального становища «бідних» і «багатих» в Україні продовжується, чим ставить під загрозу відносну стабільність життя суспільства, веде до посилювання напруженості в політичній сфері держави, зростанню криміналізації всіх галузей суспільного життя. «Справедливість є чеснота, необхідна в суспільному житті» [6, 524]. Де відсутня справедливість, там накопичується відчуження між людьми, що веде до зростання агресії як реакції на несправедливість. «Агресивність людей викликається соціальними, економічними і культурними супутніми умовами. Убогість веде до стресових ситуацій і агресивності» [7, 139].

Однією з причин, сприяючих можливим проявам тероризму в нашій державі, може стати край слабка захищеність інформаційного простору України.

Дана проблема стоїть у центрі пильної уваги дослідників не тільки України, але і найрозвиненіших держав світу. Аналіз матеріалу по темі кіберзлочинності свідчить про глибоку занепокоєність щодо проблем використання злочинцями інформаційного простору для здійснення, зокрема, терористичної діяльності.

23 січня 2001 р. в Будапешті була відкрита до підписання Конвенція про кіберзлочинність, прийнята Радою Європи. Україна ратифікувала конвенцію

7 вересня 2005 р. До ратифікації цього документа в Україні діяв тільки Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р., не направлений спеціально на боротьбу з тероризмом в інформаційному просторі. Так, ст. 46 відзначає, що інформація не може бути використана для закликів до здійснення терористичних актів [8].

Підписанням зазначеної Конвенції Україна підкреслила високий ступінь зацікавленості в забезпеченні захисту, стабільності свого інформаційного поля, яке в рамках глобалізації світової економіки і, як наслідок, прискорення здійснення фінансових і інших операцій стає особливо актуальним.

8 липня 2005 р. міністр транспорту і зв'язку України видав наказ про створення Спеціального координаційного антитерористичного центру при Мінтранс-зв'язку, діяльність якого координується з Міжвідомчою координаційною комісією антитерористичного центру СБУ [9]. Даний документ викликав неоднозначні думки у пресі, суть яких зводиться до того, що координаційну роль виконує Антитерористичний центр при СБУ і немає потреби в дублюванні його повноважень. Протилежні погляди полягають в схваленні створення профільного антитерористичного центру в галузі транспорту і зв'язку. У будь-якому випадку дана суперечність буде розв'язана майбутньою практичною діяльністю центру.

Міжнародна співпраця України з іноземними державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які ведуть боротьбу з тероризмом, здійснюється згідно з укладеним нею договором в галузі боротьби з міжнародним тероризмом.

В Україні прийняті закони «Про ратифікацію рішення про створення і діяльність Антитерористичного центру держав — учасниць СНД» від 04.10.2001 р. і «Про ратифікацію Протоколу про затвердження Положення про порядок організації і проведення спільних антитерористичних заходів на територіях держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав» від 07.04.2004 р.

Україна бере участь в загальних антитерористичних заходах шляхом сприяння в передислокації спеціальних антитерористичних формувань, перевезень зброї, а також по запитах надає власні сили і засоби за умови дотримання вимог національного законодавства. В рамках операції НАТО в Афганістані Україна надає свій повітряний простір для літаків Альянсу і авіатранспортну допомогу в перевезенні гуманітарних вантажів і військових контингентів. Зараз продовжується обговорення питання участі українських інструкторів в здійсненні Учбової місії НАТО по підготовці сил безпеки Іраку. З квітня 2005 р. Україна залучалася до антитерористичної операції НАТО по патрулюванню суден в Середземномор'ї. Україна також запропонувала Альянсу свою транспортну авіацію для забезпечення миротворчої операції Африканського союзу в суданській провінції Дархур [10].

Багато нормативно-правових актів України, які не є спеціально націленими на боротьбу з тероризмом, містять пункти, присвячені питанням виявлення і припинення терористичної діяльності. Так, Указ Президента № 175/2004 від

09.02.2004 р. «Заходи щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції» містить вимоги до СБУ для забезпечення суспільної безпеки і попередження проявів тероризму вживати заходів щодо виявлення осіб, які можуть використовувати зброю і інші засоби для здійснення терористичних актів; щодо протидії контрабанді товарів, особливо незаконному переміщенню через митний кордон наркотичних засобів, отруйних, сильнодіючих і вибухових речовин, зброї, боєприпасів і їх обороту. Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02.1995 р. містить в собі норми, направлені на припинення діяльності у сфері можливих актів ядерного тероризму. Цей документ тим більше актуальний, що Україна підписала, але ще не ратифікувала Конвенцію щодо протидії актам ядерного тероризму. Підписання відбулося в рамках Всесвітнього саміту ООН 15 вересня 2005 р. [11].

Окрім наявності правової бази для виявлення, попередження і припинення терористичної діяльності, в Україні регулярно проводяться навчання з протидії можливим акціям тероризму.

Розгляд національного механізму боротьби з тероризмом показав наявність в Україні широкої законодавчої бази, яка надає можливості для ефективної протидії терористичній загрозі. Проте при цьому уявляється невірним припинення теоретичного пошуку моделі, яка змогла б об'єднати в собі «логіку паперів» і реальні заходи її застосування. А це можливо тільки за умови, якщо українське суспільство і, перш за все, представники правлячої еліти удосконалюватимуть вже існуючий механізм протидії тероризму і створять ефективнішу модель, здатну вивести з-під терористичного удару його безпосередніх жертв або пом'якшити резонанс наслідків. Крім того, «заяви проти міжнародного тероризму не повинні залишатися словами і зводитися тільки до підтримки військових акцій, подібних тим, що проходили в Афганістані, Іраку. Внутрішньоукраїнські прихильники міжнародного тероризму повинні бути нейтралізовані не менш надійно» [12].

Література

1. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 25. — Ст. 180.
2. Спецподразделение «Альфа» поразило Ющенко // glavred_info.htm.
3. Телешуп С. Політико-правові передумови боротьби з тероризмом в Україні // Право України. — 2001. — № 12.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28 листоп. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 1. — Ст. 2.
5. Леонидов Ю. Исторические и экономические предпосылки экстремизма и терроризма в Украине // <http://intellect.org.ua/index.php?lang>.
6. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. — Мп.: Литература, 1998.
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — Мн.: Попурри, 1999.
8. Про інформацію: Закон України від 2 жовт. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.
9. Общественная коммуникация // <http://ru.obkom.net.ua/news/2005-07-11/1640.shtml/>
10. Глава ЦАТО похвалил Украину за борьбу с терроризмом // <http://tribuna.com.ua/news/2006/02/02/43876/>

11. Україна приєдналась к Международной конвенции о борьбе с актами ядерного терроризма // RNews_ru.htm
12. Православные Украины против раскольников // http://www.russedina.ru/frontend/print.php?id_364.

УДК 340.15(474.5):811.161.1

П. П. Музиченко

«РУСЬКА МОВА» ЯК ОБ'ЄДНАВЧИЙ ФАКТОР ДЕРЖАВНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Мова завжди була і залишається ілюстрацією історії народу. Мова нормативних актів ілюструє правову культуру суспільства і держави. Виразним прикладом цього є Статути Великого князівства Литовського, які досить багато можуть розповісти про розвиток держави і права українського, білоруського, литовського та польського народів.

Питання про мову, якою користувалося як населення Великого князівства Литовського, так і державні установи взагалі, і про мову Статутів зокрема, було підняте ще на початку XIX ст. Після видання у 1811 р. у Петербурзі Статуту 1588 р. польською мовою, який на той час вважали польським джерелом права, з'ясувалося, що мова оригіналу при його виданні у 1588 р. була руською. Про це йшлося у зверненні Льва Сапєги до усіх станів Великого князівства Литовського з приводу введення у дію Статуту 1588 р.: «А коли якому народові і соромно прав своїх не знати, поготів і нам, які не чужою якою мовою, але своєю власною права писані маємо...». Назва цієї «власної» мови вказана на палітурці Слуцького списку цього Статуту, де говориться, що його написано «ruskim pismem».

Вперше одне з таких видань руською мовою описав у 1813 р. історик В. Сопіков. Відтоді і почалося наукове дослідження Статутів і мови, якою їх було написано. Серед науковців навіть і сьогодні немає єдиної думки, як з приводу назви мови, так і її державного статусу.

У білоруському історичному мовознавстві традиційною стала думка, що в писемності Великого князівства Литовського використовувалася мова на білоруській діалектній основі. Ще Є. Ф. Карський у свій час вказував, що «підґрунтям давньої актові мови є народна білоруська мова, якій писарі надавали деякої штучності, вносячи до неї, хоча і незначною мірою, стихії південноруську, церковнослов'янську та польську» [1, 347].

Працюючи двадцять років з величезною кількістю копій Статутів і ще з більшою кількістю текстів Литовської метрики (близько 600 томів), хоч і не будучи мовознавцем, литовський професор С. А. Лазутка зробив висновок, що всі вони написані давньбілоруською мовою. Зрозуміло, що мова Статутів більш

нормалізована, літературна, проте деякі акти Литовської метрики, особливо в Книгах судових справ (де, наприклад, слова свідків передаються прямою мовою) написані мовою дуже подібною до розмовної білоруської мови того часу, вказував С. Лазутка. Мова, якою свідчили свідки з усіх областей Великого князівства Литовського, була єдиною. Не тільки українська та білоруська шляхта, а й литовська, а іноді й прості жителі різних національностей та віросповідань надають свідчення саме цією мовою (ніяких слідів перекладу їх слів не існує), значить, вони її знали і нею розмовляли. Таким чином, це мова суспільства, а не тільки писемності. Особливо в цьому переконують письмена татар, звані кітабами, та інші, написані за допомогою арабського алфавіту, але руською мовою і саме розмовною, оскільки іншої вони не мали. Поселившись в Литві ще за часів Альгірдаса і виріши чисельно за часів Вітаутаса, спілкуючись у повсякденному житті з місцевими жителями, татари поступово, протягом сторіччя, стали вживати не литовську, а саме цю, руську, мову. На цій мові вони вели листування і з священниками в Криму, Туреччині та в інших місцях. Цей факт свідчить про розповсюдження руської мови не тільки в писемності, але і в суспільному житті того часу. Дуже відомий дослідник цих рукописів (кітабів) професор Вільнюського університету Антонас Антонавічюс переконливо довів, що татари Великого князівства Литовського наприкінці XV — на початку XVI ст. переклали Коран та інші релігійні книги руською (старобілоруською) мовою. Це відзначив, ще до А. Антонавічюса, норвезький філолог Х. Станг, який також досліджував цю мову у 30-х рр. XX ст. Проаналізувавши тексти ділових актів канцелярії Великого князівства Литовського, він дійшов висновку, що спочатку тут існувало декілька видів актової мови, які відрізнялись одна від іншої певними орфографічними і граматичними особливостями. Так, мова документів, які виходили з канцелярії Вітовта, була близькою до південної (української). А вже у грамотах Казимира південноволинський діалект поступається північноволинському і південнобілоруському. За Сигізмунда Августа, південний діалект актової мови зовсім зникає, відзначає Х. Станг, і мова Великого князівства Литовського у цей час виступає як мова старобілоруська. Досліджуючи кітаби, він писав: «Головна лінгвістична суть кітаб у тому, що ці магометанські тексти, написані арабськими літерами, були абсолютно незалежними від білоруської церковної мови. Вони написані... живою білоруською мовою» [2, 19–20].

Всі ці дослідження і, в першу чергу, тексти Статутів, Литовська метрика, рукописи кітаб, а так само літописи, написані в XIV–XVI ст., визначили те, що в багатотомному академічному випуску Статуту 1529 р. литовські дослідники також назвали цю мову старобілоруською.

Отже, більшість сучасних литовських і білоруських учених називають мову Великого князівства Литовського старобілоруською. М. Закаріян, одна з найавторитетніших дослідниць цього питання, аналізуючи Статут Великого князівства Литовського 1588 р., вказувала: «Він написаний старою писемною мовою, яка в Статуті, як і в інших литовських актах, називається «руською». Проте навіть поверхнєве його порівняння із старими руськими юридичними пам'ят-

ками XV–XVI ст. показує, як вона далека від руської літературної мови тих років» [3, 24]. У даному випадку ми спостерігаємо пряме змішування «руської» і «російської» мов. Свого часу відомий дослідник Статутів Іван Лаппо, бажаючи відокремити цю мову від московської державної мови XIV–XVI ст., пропонував називати її «литовсько-руською». Він заперечував будь-яку схожість цієї мови з літературною білоруською мовою, «...білоруська мова ніколи не була мовою руської писемності (тобто канцелярії ВКЛ)», — категорично стверджував він.

На початку XX ст. у науковому середовищі домінуючою була ідея впливу церковнослов'янської мови на мову ділових актів Великого князівства Литовського. Так, польський історик С. Кутшеба стверджував, що мова, якою користувалися в канцелярії та судах Великого князівства Литовського, була сумішню білоруської з церковнослов'янською [4, 72].

Литовський академік З. Зінкявічюс називає мову Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. слов'янською або навіть «давньою церковнослов'янською мовою». У своїй книзі «Антропоніміка литовців» він пише: «Розширюючи литовські землі і приєднуючи до них величезні заселені східні слов'янські території, в письмо правителя була введена старослов'янська церковна мова, яка вже здавна використовувалася на цих територіях, розбавлена західними і, частково, східними слов'янськими елементами» [5, 12–15].

Академік В. Пічета, описуючи Литовську метрику, стверджував, що мова, якою вона велася, не була чистою білоруською мовою. Він зазначав: «Формуючись на основі білоруської мови, почала створюватися літературна мова тих років. Це була офіційна мова документів Великого князя Литовського, творцями якої були писарі канцелярії, основу якої склали елементи староруської і білоруської мов (домінувала перша, тобто староруська) і з часом елементи польської мови, що проникли до неї».

Епохою розквіту ділової писемності у Великому князівстві Литовському було XVI ст. Статути Великого князівства Литовського, декрети сеймів і Головного Литовського трибуналу, акти копних, гродських, земських і підкоморських судів, акти міських управ, магістратів і магдебургій, реєстри та інвентарі маєтків, заповіти та інші документи писалися руською мовою. Як правильно відзначає А. І. Журавський, «у створенні ділової писемності брали участь значні державні діячі, посадові особи різних рангів, судді, підсудки та писарі» [6, 188].

Свого часу І. І. Лаппо аргументовано докоряв ученим, що ті мало уваги звертають на державне значення мови у Великому князівстві Литовському.

І. І. Лаппо довів, що ділова мова тут створювалася державними установами, судьями та іншими посадовими особами. За переконаннями І. І. Лаппо, державне значення мови стоїть поряд з її літературним значенням у її опрацюванні і перетворенні з живої народної говірки в сильну і розвинуту державну мову, що постійно розвивалася і удосконалювалася, живилася різноманітними народними елементами, творила нові слова і терміни права та адміністрації, мистецтва, ремесла, техніки, торгівлі і робила це шляхом перенесення відповідних слів з інших мов або створенням своїх власних [7, 337–338].

Суттєвим є також питання про співвідношення актової мови з розмовною мовою різних соціальних станів Великого князівства Литовського. Діалектна мова більшості населення була далекою від письмової актової мови з її специфічним синтаксисом, канцелярськими штампами і юридичною термінологією. Мова представників вищих станів була значно ближчою до тієї форми, яка застосовувалася у діловій писемності [7, 357–358].

Спеціалістам давно відомий факт існування у східних слов'ян двох редакцій церковнослов'янської мови, яка формувалася в умовах ізольованого функціонування цієї мови у Московії і у Великому князівстві Литовському. Особливості ці мають, перш за все, фонетико-орфографічний характер. На мовні особливості цієї редакції, яка органічно поєднувала білоруські і українські риси, вказує польська дослідниця Дорота Жилко [8, 154–167].

Порівнюючи норми Третього Статуту видання 1588 і 1600 рр., В. М'якішев дійшов висновку, що мовна система Статуту поступово українізується [9, 61–63]. Своїми дослідженнями В. М'якішев продовжує концепцію, яка була започаткована ще у 1971 р. українським мовознавцем П. Плющем, про існування у Великому князівстві Литовському двох літературних мов: простої і руської. Народження руської мови дослідник пов'язує з канцелярською практикою Великого князівства Литовського XIV ст., а простої — з конфесійними перекладами. Проста мова, на його думку, виникла на межі руської і склала «єдину мову тогочасної інтелігенції східних земель». У структурі руської мови переважають білоруські риси і полонізми, а у структурі простої — риси українські і церковнослов'янські [10, 169–170].

Загалом, українські мовознавці стверджують, що під руською мовою слід розуміти загальну для українців і білорусів літературну мову, яка сформувалася під час входження українських і білоруських земель до складу Великого князівства Литовського. Між іншим, тогочасні польські історики, характеризуючи руську мову, відзначали, що нею розмовляють також у Новгороді, Пскові, Полоцьку, Смоленську та на їхніх околицях, не говорячи вже про Київ. Ретельний аналіз текстів Статутів, проведений одеськими науковцями, свідчить про те, що руською тоді вважали мову, яка своїм корінням сягала до Київської Русі і була підґрунтям для української, білоруської та російської мов. Не слід говорити про якусь єдину літературну мову у Великому князівстві Литовському, такої просто не існувало. Залежно від того, у якій місцевості писар переписував текст Статуту, у ньому відбивалися її діалектичні особливості. Наприклад, Дзялинський і Слуцький списки Статуту 1529 р. використовувалися на білоруських землях, а отже писалися вони саме тут. Навпаки, список Замоїських і Фірлейський список писалися на землях, які межували з українськими, і вони суттєво відрізняються від попередніх саме своїм «українським забарвленням». На той час не існувало єдиних правил правопису, і ті, хто тиражував тексти Статутів та іншу правничу літературу, намагалися наблизити писані закони до населення, а отже і виражали їх тим мовним діалектом, яким говорили у місцевості, для якої переписувався Статут.

Зазначимо, що коло осіб, які користувалися правничою літературою у Вели-

кому князівстві Литовському, було досить широким. Слід погодитись з Н. Яковенко, що умовно це коло включало три групи: судовий корпус, адвокатів, окремих приватних осіб [11, 86].

Щодо першої групи, то під час судового розгляду перед суддями обов'язково мав лежати чинний нормативний акт, за яким вони визначали те чи інше покарання, приймали те чи інше рішення. Отже Статут мав становити обов'язкову атрибутику конкретного суду. Чимало примірників правничої літератури зберігалось у приватних бібліотеках осіб, які мали відношення до судочинства, перш за все адвокатів. Зрозуміло, що кожний з адвокатів мусив мати власну юридичну бібліотеку. Є свідчення, що для адвокатів готувалися спеціальні тексти нормативних актів. Прикладом цьому є видання Статуту 1566 р., так званого Другого Чарторизького списку, що нині зберігається у Кракові. Цей список, окрім польської версії Статуту, містить довідкові юридичні матеріали, добірку зразків процесуальних документів, коментарі до окремих польських конституцій тощо.

Стосовно ж кола непрофесійних користувачів, до нього, перш за все, належали представники шляхти та духівництва. Як підкреслює український історик Н. Яковенко, «обізнаність шляхти з писаним правом спиралася на ту саму довідкову й нормативну літературу, котру використовували судді, канцеляристи й адвокати». У всякому разі, юридичні акти, написані панськими секретарями, священниками, самою шляхтою, дослівно збігаються з нормами Статуту, а самі колізії ділових правочинів підкріплюються відсилкою на те, що робиться це «водлуг права посполитого і Статуту земського» [11, 102–103].

Знайомство з текстом Статуту 1566 р. знову повертає нас до питання про мову оригіналу цієї пам'ятки права. Досліджуючи мову, якою писалися Статуту Великого князівства Литовського, ми дійшли висновку, що мовою написання була все ж таки руська (давньоруська), загальна у своїй основі для української, білоруської і російської мов.

Аналіз точок зору щодо мови Великого князівства Литовського показує, що дискусія йде не про сутність мови, а більше про її назву. За нашим твердим переконанням, терміни «давньоруська», «старобілоруська» і «староукраїнська» у цьому ракурсі є ідентичними. Оскільки ядром, центром Київської Русі були українські землі, остільки і мовою, якою спілкувалося населення, яке тут мешкало, була українська (руська) в її давньоруському варіанті. Ця мова була державною для Київської Русі, і саме ця мова була визнана як урядова у Великому князівстві Литовському. Ф.П Філін стверджує, що західноруська мова XIV–XVI ст. була державною мовою литовської, валахської та молдавської держав [12, 9].

Такі видатні науковці, як А. Антоновичус, Х. Станг, С. Лазутка, стверджують, що мовою діловодства і законів у Великому князівстві Литовському була старобілоруська. Знову ж таки виникає питання, чому ж тоді словниковий запас Статутів, Литовської метрики більш ніж на 60% ідентичний словниковому запасу сучасної української мови і тільки на 30% — сучасної білоруської мови? Мова — це те, що є фактично незмінним протягом століть, а іноді й тисячоліть. Звичайно, є різниця між мовою повсякденного спілкування (так

званою, простою мовою) і літературною мовою. Українська і білоруська писемні мови XIV–XVI ст. представлені головним чином юридичними документами. Їхня мова — це «діловий стиль літератури Київської Русі, збагачений місцевими словами й формами, а також запозиченнями з інших мов» [13, 593]. Тому у цьому випадку справедливо говорити про тісну взаємодію української та білоруської мов і виникнення ділової українсько-білоруської писемної мови, розквіт якої припадає на XV–XVI ст. Так, Другий Статут дуже короткий час діяв власне на литовських і білоруських землях — з 1566 до 1588 р. Основний ареал його розповсюдження і дії — українські землі. І саме тому його мова є ще більш українською, ніж мова, якою був написаний Перший Статут. Зауважимо: староукраїнською є мова тих списків Другого Статуту, які дійшли до нас. Саме староукраїнською називав її один з найпопулярніших дослідників Статуту 1566 р. В. Рауделюнас [14, 70]. Отже, проблеми — якою мовою написані Статуту Великого князівства Литовського — не повинно існувати. Ми маємо тільки визначитись, як називати цю мову. Більшість дослідників називають її українсько-білоруською діловою писемною мовою. Ця мова була черговим етапом історичного розвитку української і білоруської літературної та правничої мов.

Мовна ситуація Великого князівства Литовського з XIV по XVII ст., як один з найяскравіших прикладів взаємодії багатьох мов, систем письма, віросповідань, етнічних груп на території однієї країни, може бути «моделлю не тільки для теорії контактів мов, але і для обговорення проблем спілкування в єдиній інтегрованій Європі» [15, 1].

Література

1. Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. — Вильна, 1904.
2. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfurstentums Litauen. — Oslo, 1935.
3. Закар'ян М. К вопросу о напечатании Литовского Статута 1588 года // Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto mokslo darbai: Istorijos-filologijos mokslu ser. — Vilnius, 1957. — Т. 3.
4. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. — Lwow, 1914. — Т. 2. Litwa.
5. Зипкявичюс З. Антропология литовцев. — Вильнюс, 1977.
6. Журавский А. И. Письменность в системе старобелорусского литературного языка // Восточнославянское и общее языкознание. — М., 1978.
7. Лапо И. И. Литовский статут 1588 года. — Каунас, 1936. — Т. 1, ч. 2.
8. Studia Russica. — Budapest, 1999. — Vol. 17.
9. Мякишев В. «Русская мова» Литовского Статута 1588 года и вилейских актовх книг конца XVI века // Studia Russica. — Budapest, 1999. — Vol. 17.
10. Мякишев В. «Мови» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей» // Studia Russica. — Budapest, 2000. — Vol. 17.
11. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002.
12. Филип Ф. П. Об истоках русского литературного языка // Восточнославянское языкознание. — 1974. — № 3.
13. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
14. Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. — 1973. — № 4.
15. Иватов В. В. Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского // Труды РАН. — М., 2004. — Вып. 1.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У вітчизняній історіографії історії держави та права тривалий час малодослідженою залишається проблема ставлення царського уряду до легальних неполітичних організацій, зокрема кооперативних товариств, що існували на території українських губерній, які входили до складу Російської імперії.

Лише на початку 20-х рр. ХХ ст. цій проблематиці були присвячені окремі розвідки П. Пожарського та І. Галанта [1, 172–193; 2]. На сучасному етапі державна політика в галузі кооперативного будівництва знайшла відображення у працях В. Половця та Кім Чан Чжина [3; 4].

У запропонованій статті ставиться за мету відтворити і проаналізувати причини політизації кооперативного руху в післяреволюційний період та адміністративно-правові заходи влади по попередженню «антиурядової» діяльності українських споживчих товариств.

На початку ХХ ст. на землях Наддніпрянської України спостерігається потужне піднесення кооперативного руху. Поступово він перетворюється у впливову громадсько-політичну силу. У свою чергу, активізація кооперативного життя та масове залучення до участі в ньому представників широких прошарків суспільства привернула до кооперації увагу різноманітних політичних організацій, особливо лівого спрямування. Якщо до цього часу кооперативи розглядалися останніми як «буржуазні інституції», що відволікають населення від боротьби за їх економічні та політичні права, і їх існування, в кращому випадку, просто не помічали, то починаючи з середини 1905–1906 рр. ставлення до кооперативного руху змінюється. У середині керівництва партійних організацій виникає думка про необхідність широкого залучення партійців до кооперативної роботи для посилення впливу тих політичних сил, які вони репрезентували, у кооперативних установах. Ця теза набула свого логічного оформлення у ряді резолюцій, прийнятих на з'їздах представників найбільших російських та українських політичних партій протягом 1907–1908 рр. [5].

Поряд з соціалістичними партіями, прагнення до участі у кооперативному русі задекларувала і значна частина буржуазно-демократичних та ліберальних партій, опозиційно налаштованих до царського режиму.

Посилення інтересу до кооперації з боку російських та українських партійних організацій було обумовлено, на наш погляд, рядом причин.

По-перше, в умовах розгортання наступу влади на громадські та політичні об'єднання, що діяли тоді в межах Російської імперії, кооперативи залишалися одними з небагатьох легальних організацій, під прикриттям яких можна було продовжити партійну роботу.

По-друге, отримані в результаті господарської діяльності кошти кооперативних товариств могли стати важливим джерелом фінансування політичних партій.

По-третє, за допомогою розгалуженої мережі кооперативів партійні організації сподівались поширити свій вплив та здобути підтримку кооперованого населення, яке в той час переважним чином складалось з селян та робітників.

Можливість політизації кооперативного руху викликала значне занепокоєння у представників царського уряду. Свідченням цього є спеціальний циркулярний лист від 5 квітня 1909 р., виданий керівництвом МВС Російської імперії. В ньому констатовалось «намагання революційних партій використати кооперативний рух» у своїх цілях та ставилось завдання: провести перевірку усіх діючих кооперативних організацій, звертаючи особливу увагу на наявність в їх складі «неблагонадійних» осіб та відрахувань, зроблених на цілі, непередбачені статутом товариств. Також наголошувалось на необхідності подальшого посилення нагляду за діючими товариствами та організації більш ретельної перевірки тих, що лише збирались відкриватись [6].

Ревізія споживчих товариств Наддніпрянської України, яка тривала протягом усього 1909 р., натомість, не виявила скільки-небудь помітних ознак їх «антиурядової» діяльності. У повідомленнях з місць відзначалось, що переважна більшість засновників та членів товариств є «політично благонадійними» особами, а також підкреслювалось, що робота кооперативів спрямована виключно на задоволення потреб їх членів [7].

Складно вести мову про ступінь об'єктивності отриманих даних. Не маючи власної агентури у кооперативних товариствах, досвіду роботи з ними, інколи взагалі не розуміючи самого поняття «кооперативне товариство», представники поліції звісно не завжди могли виявити реальний стан речей. В той же час аналіз подальшої урядової політики по відношенню до кооперативів, у тому числі споживчих, дозволяє нам говорити, що отримані в ході перевірки результати не зменшили занепокоєння вищого керівництва держави в можливості їх використання в «антиурядових» цілях і не призвели до відмови від застосування додаткових запобіжних заходів.

Щонайперше, була ускладнена процедура відкриття нових товариств — тепер губернатори затверджували статут кооперативу лише після ретельної перевірки жандармським управлінням його засновників. У випадку, коли серед останніх виявлялись «підозрілі» особи — члени революційних партій, активні учасники подій 1905–1907 рр. тощо, у реєстрації товариства могло бути відмовлено [8].

Одночасно складались детальні списки діючих кооперативних організацій та їх членів, які бралися під посилений контроль з боку поліції. З цього часу жодні збори членів товариства не могли проходити за відсутності представника поліції. Крім того, місцеві чини поліції кілька разів на рік повинні були проводити ревізії кооперативних товариств, у тому числі споживчих, на предмет виявлення «відповідності їх діяльності закріпленим у статутах завданням». Особлива увага під час перевірок зверталась на стан ведення рахівництва — уряд цікавило, скільки товариство отримало прибутків і на які цілі вони витрачалися [9].

Потреба в отриманні більш детальної інформації про кооперативні об'єднан-

ня обумовила і створення розгалуженої агентурної мережі. Щоправда, прагнення агентів виправдати витрати, які несла держава на їх утримання, часто призводила до подання ними неправдивої інформації про «революційний характер» того чи іншого товариства або особи [10].

Окрім безпосереднього нагляду за діяльністю товариств, царська влада вдавалась і до активних методів протидії політизації кооперативного руху. Зокрема, намагаючись обмежити функції кооперативів задоволенням суто господарських потреб їх членів, вона ставала на заваді веденню ними культурно-просвітницької діяльності [11, 20; 12, 17].

Особливе занепокоєння уряду викликало прагнення кооператорів створити власні координаційні центри у вигляді спілкових об'єднань, а також налагодити спільне обговорення найважливіших питань кооперативного будівництва. Розглядаючи кооперативні спілки не лише як об'єднання економічного, а й політичного характеру, царська адміністрація робила все можливе для того щоб не допустити розширення їх впливу. Непоодинокими були випадки, коли губернатори відмовлялись затверджувати подані на їх розгляд статuti спілкових об'єднань або закривали вже діючі.

Аналогічним було ставлення царської влади і до кооперативних з'їздів та нарад, які проходили на землях Наддніпрянської України. Повідомлення про заборони їх скликання чи закриття у зв'язку з вимогою місцевих органів влади постійно з'являлись на шпальтах періодичних кооперативних видань [13, 4].

Характерно, що саме в період наступу царату на права кооперативних організацій з'являється проект статуту нового «Нормального статуту споживчих товариств» вироблений Міністерством внутрішніх справ у 1911 р. [14, 125].

Означений проект передбачав збереження старої, дозвільної системи, залишаючи право затвердження статутів в руках місцевих губернаторів та міністра внутрішніх справ.

Значна кількість норм, закріплених у новому статуті, суперечили базовим принципам та функціям кооперативної організації

По-перше, з нього було виключено положення про право товариства створювати власні виробничі комплекси та займатись культурно-просвітницькою роботою, що фактично перетворювало споживчі товариства на звичайний торговельний заклад.

По-друге, були запроваджені додаткові механізми втручання органів влади та поліції у внутрішні справи товариств. Так, §53 забороняв товариству самостійно, без отримання попередньої згоди місцевої адміністрації, призначати з прибутків винагороду найманим робітникам, надавати фінансову підтримку благодійним чи просвітницьким організаціям, створювати спеціальні фонди взаємодопомоги і т. ін.

По-третє, був обмежений доступ членів до участі в управлінні справами товариства. Зокрема, відповідно до §8, особи, що «перебувають під попереднім слідством і дізнанням» або «під наглядом поліції», позбавлялися права бути обраними до керівних органів кооперативу.

По-четверте, обмежувалась участь у кооперації представників національ-

них меншин, особливо осіб іудейського віросповідання. Зокрема, §35 статуту вимагав, щоб «у місцевостях поза межею єврейської осілости до складу правління не обиралося більше 50% євреїв».

Зазначений статут так і не був остаточно затверджений, однак його зміст яскраво свідчив про характер ставлення влади до споживчої кооперації.

Застосовані державою заходи, що були спрямовані на попередження політизації кооперативного руху, врешті виявились малоефективним. На міжвідомчій нараді з питань кооперації, яка проходила у 1911 р., її учасники відзначали подальше посилення впливу політичних партій на кооперативні організації [4, 130–131].

Таким чином, ми можемо констатувати, що в на початку ХХ ст., внаслідок спроб політизації опозиційними силами кооперативного руху в країні, відбулось посилення контролю за діяльністю кооперативних організацій з боку царської адміністрації. Однак подібна політика, в кінцевому підсумку, не дала бажаного результату. Навпаки, роздратовані постійним адміністративним тиском, члени та керівники кооперативних організацій поступово приходили до висновку про неможливість нормального розвитку заснованих ними об'єднань в умовах панування старої політичної системи та відсутності ефективного кооперативного законодавства.

Література

1. Пожарський П. Українська кооперація і царська охрпка // Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Чубаря. — 1930. — Кн. 5.
2. Галапт І. До історії кооперативного руху на Україні (з матеріалів жапдармського архіву в Києві). — ІР ПБУВ. — Ф. 290. — № 3551. — 6 арк.
3. Половещ В. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). — Чернігів, 1996.
4. Ким Чап Чжиш. Государственная власть и кооперативное движение в России–СССР (1905–1930) / РАН. Ин-т рос. истории. — М., 1996.
5. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 859. — Спр. 369. — Арк. 41–43; Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 1943. — Арк. 18.
6. ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 859. — Спр. 369. — Арк. 45–46.
7. ЦДІАК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 2454. — Арк. 2, 125, 164, 211; Ф. 321. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 61–75, 108–120; ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2189. — Арк. 76–83, 95–110.
8. ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2417. — Арк. 62.
9. ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 860. — Спр. 65. — Арк. 26–28.
10. ЦДІАК. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 1940. — Арк. 29–32.
11. Отношение властей // Союз потребителей. — 1910. — № 1.
12. Хропика. Местная // Наше дело. — 1911. — № 12.
13. Без назви // Наше дело. — 1911. — № 6.
14. Новый проект нормального устава // Союз потребителей. — 1911. — № 2.

ІСТОРИКО-ПРАВОВА СУТНІСТЬ ІЗМАЇЛЬСЬКОГО ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВА В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Градоначальництво як інститут державного управління з надзвичайними повноваженнями було створене на початку ХІХ ст. у прикордонних містах півдня Російської імперії — в Одесі (27 січня 1803 р.), Таганрозі (9 травня 1803 р.), Феодосії (23 лютого 1804 р.), Керч-Єнікале (10 жовтня 1821 г.) [1]. У 1830 р. було створено Ізмаїльське градоначальство [2].

В історико-правовій літературі значна увага приділяється аналізу місцевих органів управління Російської імперії, що дає можливість детально відтворити картину панування царського режиму на території України ХІХ ст. Це дослідження В. Григор'єва, М. Єрошкіна, А. Михайловського, П. Музиченка та ін. [3–5]. Окремі аспекти становлення Ізмаїльського градоначальства та його економічного розвитку розглядали історики А. О. Скальковський, П. Т. Коломойцов, сучасні дослідники В. В. Дмитрієв, Н. Ф. Щербина [6–9]. Але проблема градоначальництва, яке займало особливе місце у системі державного управління Російської імперії, досі залишається маловивченою. Завдання цієї статті полягає у тому, щоб на основі документів та літератури в деякій мірі ліквідувати цю прогалину та виявити правову сутність Ізмаїльського градоначальництва.

Проблема закріплення та зміцнення позицій на Чорноморському узбережжі була в центрі уваги зовнішньої політики Російської імперії протягом всієї першої половини ХІХ ст. За умовами Бухарестського мирного договору, який був підписаний у результаті російсько-турецької війни 1806–1812 р., до Росії була приєднана Бессарабія, у тому числі й могутня фортеця на Дунаї Ізмаїл, яка мала надзвичайно важливе стратегічне значення. До Туреччини відходила частина Молдавії і Валахія. Крім того Туреччина виходила із союзу з Францією, що полегшило стан Росії у Вітчизняній війні 1812 р. Але мир був не тривким, і складна політична ситуація призвела до нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр., що завершилась Адріанопольським мирним договором 1829 р., згідно з яким до Росії відійшло гирло Дунаю з островами, в тому числі і фортеця Ізмаїл. Туреччина визнала приєднання до Росії значних територій, автономію Молдавії, Сербії і Греції.

Документи Державного архіву Одеської області (далі — ДАОО) і його філіалу в м. Ізмаїлі свідчать про те, що ідея створення Ізмаїльського градоначальства належить новоросійському і бессарабському генерал-губернатору Воронцову, який зумів переконати Миколу І у доцільності такого рішення для зміцнення позицій у цьому регіоні, а також для розвитку міжнародної торгівлі [10]. Вигідне стратегічне розташування на одній з найважливіших водних артерій Європи — Дунаї було головним аргументом для розвитку Ізмаїла та градоначаль-

ницького управління. 26 вересня 1830 р. був виданий царський указ сенату про заснування Ізмаїльського градоначальства, який гласив: «По важности местоположения города Измаила, признав нужным учредить для управления оным особенное градоначальство под непосредственным ведением Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора Повелеваем: 1. Градоначальство сіе составит в тех границах, кои на доставленном от Генерал-Губернатора графа Воронцова плане означены» [11]. До Ізмаїльського градоначальства входили міста Рені, Кілія, селища Кугурлуй, Софіяни, Броска, Хаджи-Курди, Гасан-Спаг, Кислиця, Муровлевка, Чимашир і Вилкове [12].

Очолював градоначальство градоначальник, який був підпорядкований безпосередньо імператору, міністру внутрішніх справ та новоросійському і бессарабському генерал-губернатору, від яких він одержував необхідні розпорядження і яким надавав звіти про свою діяльність і стан справ у градоначальстві. До його обов'язків входило: контроль над діяльністю карантинних, митних установ, органів міського і сільського самоврядування, управління портом, міською поліцією; нагляд за станом портових, фортечних і громадських будов; сприяння благоустрою міст і селищ градоначальства; нагляд за справністю поштового зв'язку, мостів, переправ; затвердження витрат і прибутків грошових надходжень, контроль за надходженням державних, міських та інших податків і зборів у градоначальстві; охорона санітарного стану міст і сіл; контроль над службою комендантів фортець Ізмаїла і Кілії, над Дунайською флотилією у відношенні до прикордонної і прикордонно-карантинної служби. Як свідчать документи філіалу ДАОО в м. Ізмаїлі, при виконанні своїх обов'язків ізмаїльський градоначальник керувався указами та інструкціями щодо діяльності градоначальників: одеського — дюка де Рішельє, таганрогських — генерала Машкова, барона Кампенгаузена, генерал-майора Панкова. Вказані документи щодо повноважень та виконання обов'язків градоначальників були затверджені Олександром I протягом 1803–1810 рр. [13]. Вони свідчать також про те, що вище названі градоначальники у своїх діях могли проявляти власну ініціативу щодо управлінням градоначальством, яку обов'язково погоджували з царем.

Іменним указом від 26 вересня 1830 р. було затверджено штат канцелярії, за яким для допомоги градоначальнику призначалися правитель канцелярії і два столоначальники, а також визначені кошти на утримання градоначальника і його канцелярії. Кошторис становив 3100 крб сріблом, з яких градоначальнику — 1500 крб, правителю канцелярії — 500 крб, столоначальникам — по 250 крб, на канцелярські витрати, утримання канцелярських службовців та сторожів — 600 крб. У 1835 р. платня всім чотирьом градоначальникам Російської імперії була збільшена на 2000 крб кожному [14].

У зв'язку з великою завантаженістю градоначальника та його канцелярії, частими відрядженнями місцевих чиновників 18 липня 1833 р. було затверджене положення Комітету Міністрів про призначення для Ізмаїльського градоначальства чиновника для особливих доручень з окладом 1500 крб. Додатково виділено було по 500 крб на рік на відрядження [15]. 30 вересня 1834 р. в управління Ізмаїльського градоначальства було призначено царським ука-

зом трьох писарів [14], а в вересні 1835 р. — перекладача [16]. За положенням Комітету Міністрів від 17 вересня 1835 р. у всіх чотирьох градоначальствах під егідою градоначальників було відкрито статистичні комітети для збору статистичних даних [17].

Ізмаїльським градоначальником був призначений генерал-майор Сергій Олексійович Тучков. Він належав до давнього дворянського роду. Народився С. О. Тучков у 1767 р., його батько Олексій Васильович дослужився до звання генерал-поручика, був таємним радником, а пізніше — сенатором. Сергій Олексійович здобув гарну домашню освіту, присвятив своє життя кар'єрі військового, почавши свою службу ад'ютантом, він дослужився до чина генерала. У 1806 р. був призначений генералом молдавської армії, а потім командиром усіх фортець у Бессарабії. З 1809 по 1812 р. обіймав посаду коменданта Ізмаїльської фортеці. У 1810 р. біля східних стін фортеці Ізмаїл під його керівництвом розпочалось будівництво міста і його заселення без витрат з державної скарбниці [7, 25].

На знак визнання заслуг С. О. Тучкова Олександр І, погоджуючись з думкою головнокомандувача Дунайської армії адмірала Чичагова, 14 жовтня 1812 р. підписав наказ про перейменування міста «за столь полезное дело». В наказі значилося: «Сие предместье назвать городом Тучковым, в память потомству по имени учредителя» [18]. З такою назвою і ввійшло це місто до складу Російської імперії за умовами Бухарестського мирного договору. На кінець 1813 р. в місті проживало 6 тис. жителів, а в 1817 р. населення зросло до 9 тис. Ізмаїл (Тучков) стає важливим для Росії морським і річковим портом на Дунаї. Тут зароджується нова галузь промисловості — суднобудування. У 1813 р. Ізмаїл (Тучков) отримав статус повітового міста. Були створені магістрат, дума та інші адміністративні установи.

У вересні 1830 р. було створене Ізмаїльське градоначальство, що відкрило ширші перспективи для розвитку міста. В забудові міста Ізмаїла-Тучкова брав участь відомий петербурзький архітектор А. І. Мельников. Це за його проектом був споруджений Покровський собор, в центрі широкої міської площі збудовані торгові кам'яні ряди. Місто набувало оригінального зовнішнього вигляду. 5 травня 1833 р. градоначальник Тучков отримав дозвіл від новоросійського і бессарабського генерал-губернатора Воронцова на будівництво першої лікарні на 30 місць (20 — чоловічих і 10 — жіночих), на що передбачалось використати 5000 крб з міських доходів У 1835 р. в місті відкрились перші навчальні заклади — два жіночих двохкласних училища та Ланкастерська школа, функціонували аптека, військовий шпиталь [19].

Градоначальник Тучков виявив себе здібним адміністратором і господарником. Добре знаючи проблеми краю, він залучав для переселення в градоначальство представників різних національностей і професій, серед яких була значна кількість торговців, ремісників, людей, які займалися рибним промислом.

Завдяки дипломатичному хисту та зусиллям С. О. Тучкова було здійснено переселення козаків з кошовим Йосипом Гладким з турецьких володінь в межі Російської імперії. 18 травня 1828 р. цар Микола І приїхав з цього при-

воду з Одеси до Ізмаїла-Тучкова. 19 травня кошовий Йосип Гладкий був представлений імператору в Ізмаїльському порту. Запорожці, за даними П. Т. Коломойцова, «подверглись к стопам Его Величества и искренне просили прощения и помилования», поклялись вірою і правдою служити батьківщині. Тоді ж Микола I власноручно вручив С. О. Тучкову орден Св. Володимира другого ступеня, великий хрест і грамоту за особистий внесок в справу переселення Запорізької Січі до Росії [7, 25–26].

С. О. Тучков пробув на посаді градоначальника з 1830 по 1836 р., він багато зробив для розвитку краю, торгівлі, благоустрою міст, доклав чимало зусиль, щоб поставити ввірене йому градоначальство на належний рівень. У 1835 р. він подав рапорт про відставку. Таке прохання було пов'язане з погіршенням його здоров'я і похилим віком, оскільки в 1835 р. Тучкову виповнилося 68 років. Помер він у Москві 8 лютого 1839 р. [7, 41]. Нащадки пам'ятають про засновника чудового міста, видатну особистість, бойового генерала і талановитого градоначальника С. О. Тучкова. 1 жовтня 1997 р. в Ізмаїлі майже через два століття йому було відкрито пам'ятник.

У 1835 р. у зв'язку зі звільненням генерал-лейтенанта Тучкова з посади ізмаїльського градоначальника його посада ліквідувалась, а обов'язки були покладені на бессарабського губернатора [20]. З 1836 по 1856 р. в Ізмаїлі існувала канцелярія градоначальства, через яку здійснювалось управління краєм. Періодично бессарабський військовий губернатор П. І. Федоров приїжджав до Ізмаїла для вирішення нагальних питань [21].

Література

1. Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗ). — I. — Т. 27. — № 20600, 20601, 20755; Т. 28. — № 21172; Т. 36. — № 28776.
2. ПСЗ. — II. — Т. 5. — Отд. 2. — № 3953.
3. Григорьев В. Идейные и институциональные истоки местного самоуправления в Украине (до середины XIX) // Юридический вестник. — 1997. — № 3. — С. 31–32.
4. Ерошкин П. П. История государственных учреждений дореволюционной России. — М.: Высш. шк., 1983.
5. Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России. — М.: Польша, 1908.
6. Скалковский А. А. Измаильское градоначальство в 1847 году // ЖМВД. — 1849. — Ч. 15. — С. 374–422.
7. Коломойцов П. Т. Генерал-лейтенант Сергей Алексеевич Тучков, основатель нынешнего города Измаила: Биограф. очерк. — О.: Знание, 1908.
8. Дмитриев В. В. Из истории деятельности Измаильского градоначальства (1830–1856 гг.) // Культура народов Причерноморья. — Симф., 1999. — № 7. — С. 81–83.
9. Щербина П. В. Город Тучков: зарождение и становление // Курьер недели. — 2002. — 28 септ.
10. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 200. — Спр. 61. — Арк. 6; Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 27–28.
11. ПСЗ. — II. — Т. 5. — Отд. 2. — № 3953.
12. Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 99–99 зв.
13. Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3–4, 35–38, 40–42, 43–48, 50–52, 54–56.
14. ПСЗ. — II. — Т. 8. — Отд. 1. — № 6331; Т. 10. — Отд. 1. — № 7910.
15. ПСЗ. — II. — Т. 9. — Отд. 2. — № 7417.
16. ПСЗ. — II. — Т. 10. — Отд. 2. — № 8405.
17. ПСЗ. — II. — Т. 10. — Отд. 2. — № 8411.
18. ПСЗ. — I. — Т. 32. — № 25248.

19. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 200. — Д. 61. — Л. 6; Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 8, 53–54; Спр. 35. — Арк. 2; Спр.36. — Арк. 10, 26; Спр. 60. — Арк. 1; Спр. 70. — Арк. 2; Спр. 71. — Арк. 24.
20. ПСЗ. — П. — Т. 10. — Отд. 2. — № 8653.
21. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 200. — Д. 47. — Л. 2, 6.

УДК 327(477+71).001.32

А. М. Василенко

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ГЕНЕЗИС МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН Й «ОСОБЛИВОГО ПАРТНЕРСТВА» МІЖ УКРАЇНОЮ ТА КАНАДОЮ

Канада була першою західною країною, що підтримала прагнення народу України до незалежності, визнавши вже наступного дня після референдуму про незалежність, 2 грудня 1991 р., незалежність України.

Досвід Канади цікавий для України, тому що Канада є офіційним стратегічним партнером України серед західних країн і підтримує Україну з багатьох питань.

Канада є членом «вісімки» як визнаний світовий економічний лідер, хоча її населення майже в півтора раза менше ніж в Україні. При цьому виділяється те, що Канада друга за площею країна світу. Роль Канади у світовій політиці й економіці величезна. По розмірах валового внутрішнього продукту Канада перебуває на 8-му місці у світі після США, Японії, Німеччини, Франції, Італії, Великобританії й Китаю. Фактично Канада входить до числа семи найбільш розвинених країн світу, тому що в цьому випадку враховуються розміри валового внутрішнього продукту й питомий показник валового внутрішнього продукту на одного жителя [1].

Канада є державою — засновником ООН, вона входить до складу багатьох міжнародних організацій, членство в яких дало можливість одержати колективні гарантії безпеки й рівноправної участі в глобальних економічних процесах. У Канаді один з найвищих рівнів життя у світі. Ця країна вважається найменше корумпованою державою у світі. У країні існують одні із самих розроблених правових відносин і виділяється високий соціальний і правовий захист громадян [2]. З перших днів незалежності в Україні з Канадою почали складатися не просто дружні, а особливі партнерські відносини, які одержали подальший розвиток. Саме Канада забезпечує міжнародну підтримку Україні, коли в США або Росії не вистачає на це аргументів або бажання.

З 24 серпня по 1 грудня 1991 р. починають формуватися українсько-канадські відносини на державному рівні. Характерною рисою цього етапу було те, що Україна, відповідно до міжнародного права, не могла бути офіційно визнаною державою аж до оголошення результатів грудневого референдуму, що повинне було остаточно визначити бути або не бути її незалежному існуванню.

Існуюче в той час керівництво країни спочатку мало виробити принципи і напрямки дії майбутньої незалежної України на міжнародній арені, сприяти швидкому визнанню нової держави світовою співдружністю. Наступною характерною рисою цього періоду було те, що саме із цього моменту починається активна лобістська діяльність української громади Канади, спрямована на якнайшвидше визнання України як суверенної держави федеральним урядом Канади. Починаючи із серпня 1991 р., представники Конгресу українських канадців провели ряд зустрічей з офіційними особами Канади, на яких звернулися до уряду країни із проханнями про визнання Канадою незалежності державності України, популяризацію результатів референдуму й про запрошення голови Верховної Ради України Л. Кравчука в Оттаву. Однак, незважаючи на активні дії представників української громади, тодішній міністр закордонних справ країни Барбара Макдугалл заявила, що Канада ще не готова визнати українську незалежність і що «ще не час визнавати незалежність України», назвавши подібні дії «несвоєчасними». Також відзначалося, що рішення канадського уряду з цього питання буде відкладено до прояснення результатів референдуму 1 грудня, а також результатів президентських виборів, які повинні були відбутися в той же день. Крім того, Канада очікувала результатів переговорів між московським центральним урядом і урядами республік про те, «як буде вирішуватися питання про форму відносин між республіками й центром» [3]. У той же час Канада не відмовлялася зробити «економічну й політичну підтримку Україні, як республіці, що починає розривати свої зв'язки з Радянським Союзом» [4]. Тоді ж прем'єр-міністр Канади Б. Малруні відреагував на події, які відбувалися в Україні після серпневого путчу, заявою, в якій виразив позитивне ставлення до демократичного волевиявлення українського народу й запросив голову Верховної Ради України відвідати Канаду у вересні 1991 р. [5].

У цьому ж місяці відбулася значна подія, яка зміцнила українсько-канадські відносини й продемонструвала ступінь значущості українського напрямку в зовнішній політиці Канади — у Києві було відкрито генеральне консульство Канади. В завдання консульства входили захист інтересів канадських громадян, які перебувають в Україні, видача канадських віз, допомога жертвам чорнобильської аварії, сприяння обміну делегаціями. У своїй промові з нагоди відкриття консульства генеральний консул Нестір Гайовський, канадець українського походження, відзначив високу оцінку внеску українських емігрантів у розвиток Канади, дану Б. Малруні у виступі в Едмонтоне перед українськими канадцами з нагоди столітнього ювілею із часу прибуття перших українських поселенців на канадську землю. Таким чином, підкреслювалися історичні традиції дружби й взаєморозуміння, які склалися у відносинах між двома державами й визначали своєрідність зв'язків Канади з Україною на відміну від відносин Канади з іншими державами, в тому числі СНД.

У цей же період відбулася перша офіційна зустріч на рівні міністрів закордонних справ України А. Зленка й Канади Б. Макдугалл. Результатом цієї зустрічі стала заява канадського міністра про рішення уряду зарезервувати

50 млн дол. для кредитування канадських приватних підприємств, готових співробітничати з українською стороною, а також повідомлення про те, що Канада має намір відразу ж передати Україні 5 млн дол. для надання технічної підтримки в рішенні першочергових завдань [6]. Також було заявлено, що «Україна розглядається Канадою як країна перехідного періоду, і ставлення до неї буде залежати від наступного розвитку дискусій між республіками» [7]. Таким чином, ставлення до України з боку Канади, у першу чергу, визначалося загальною ситуацією на території колишнього Радянського Союзу й у східно-європейському регіоні в цілому. З огляду на позицію українського керівництва того часу з питань ядерної зброї, прав людини й національних меншин, рішучий намір на незалежне існування в рамках своїх географічних границь, Україна в очах західної співдружності виглядала як держава, яка прагне до розвитку демократичної політичної системи й ринкової економіки. Це сприяло створенню позитивного образу України на міжнародній арені, а отже, вплинуло на ставлення до неї західних держав, включаючи Канаду. Українське керівництво всіляко підкреслювало миролюбство майбутньої нової держави й зобов'язалося діяти у своїй зовнішній і внутрішній політиці відповідно до міжнародних правових норм.

Канадських бізнесменів, у тому числі українського походження, Україна приваблювала практично незасвоєним для канадського бізнесу ринком збуту, природним і промислово-виробничим потенціалом, вигідним географічним розташуванням, що дає можливість, користуючись українським транзитом, розвивати економічне співробітництво із країнами Східної й Західної Європи. Відзначалося, що «нові незалежні держави Центральної й Східної Європи надзвичайно важливі для Канади. Як стратегічні й економічні партнери вони несуть у собі величезний потенціал» [7]. Природно, що в цих умовах Канада була зацікавлена в продуктивному розвитку відносин з незалежною Україною й могла розраховувати на те, що, зробивши Україні певну підтримку в офіційному визнанні її незалежності, згодом канадський бізнес може скористатися режимом найбільшого сприяння в цій країні.

Остаточна позиція канадського уряду відносно української незалежності сформувалася після візиту в Канаду делегації України на чолі з головою ВР України Л. Кравчуком. Л. Кравчук провів ряд зустрічей з канадськими офіційними особами, ознайомивши їх із ситуацією, що склалася в країні. Висловлюючись про перспективи наступного розвитку українсько-канадського співробітництва, Л. Кравчук відзначив, що «Україна готова розглянути всі можливі побажання й пропозиції канадської сторони щодо розвитку безпосередніх українсько-канадських відносин» [8]. Під час цієї зустрічі була зроблена ще одна істотна заява, що роз'яснює позицію України із приводу ядерної зброї, розміщеної на її території. У своєму виступі Л. Кравчук підкреслив: «Україна буде неухильно виконувати всі міжнародні зобов'язання й угоди... і готова брати участь у переговорах на всіх рівнях з питань скорочення ядерних арсеналів, щоб у майбутньому стати без'ядерною державою» [8].

Доказом готовності канадської сторони розвивати активні контакти з Ук-

раїною було підписання «Декларації про відносини між Україною й Канадою» [9, 203] міністрами закордонних справ. У документі, посилаючись на історичну роль української діаспори в розвитку українсько-канадського співробітництва, говорилося: «Пам'ятаючи про історичні зв'язки між народами України й Канади, обидві сторони хочуть розвивати й поглиблювати контакти на всіх рівнях і сприяти обміну досвідом в галузі політики, науки, техніки, спорту. Сторони проголошують, що у визначенні характеру й форм майбутніх відносин між Україною й Канадою вони будуть поважати волю й демократично виражений вибір народу України, керуючись засадами міжнародного права» [10].

Таким чином, візит української делегації був досить результативним із правової, політичної й економічної сторони. У той складний час канадські лідери й громадськість були ознайомлені із ситуацією в республіках і перспективами України як незалежної держави й надалі стали сприяти розвитку й розширенню зв'язків з Канадою, а також налагодженню широких контактів із провідними представниками української громади [10].

Завдяки особливостям цього етапу українсько-канадських відносин його можна назвати підготовчим, оскільки в цей період був закладений міцний фундамент для розвитку подальшого співробітництва між двома державами ще тоді, коли українська незалежність не була офіційно визнана на міжнародній арені.

Ставлення Канади до України на початковому етапі залежало від позиції українського керівництва в ключових питаннях зовнішньої й внутрішньої політики майбутньої нової держави. Канадський уряд, незалежно від активних дій української етнічної групи, безперечно, керувався у своєму ставленні до України загальнонаціональними інтересами й економічною доцільністю. Він продовжував розглядати Україну, у першу чергу, як стабілізуючий фактор у східно-європейському регіоні. Канадський зовнішньополітичний курс стосовно України в цілому не виходив за рамки визначеної західною співдружністю лінії стосовно України.

Однак українська громадськість Канади, використовуючи свою етнічну пресу, різноманітні форми тиску на законодавчі й виконавчі органи країни, відіграла значну роль у формуванні образу України як держави, що прагне до демократичних перетворень і ринкової економіки. Причому подібні дії мали резонанс не тільки усередині самої Канади, але й за її межами.

У цілому наступний етап українсько-канадських відносин був більше насичений. Інтенсивність пояснювалася насамперед тим, що обидві країни перебували у стадії формування дипломатичних представництв і розроблення програм двостороннього співробітництва на державному рівні.

Тоді в інтерв'ю газеті «Голос України» генеральний консул Канади в Україні Н. Гайовський так сформулював бачення канадським урядом подальшої політики у відношенні до України: «Канада вважає, що Україну необхідно залучати до загальноєвропейського конструктивного діалогу з питань прав людини й забезпечення рівноправності національних меншин. Канада хоче бачити незалежну Україну у світовій співдружності й тому прагне, щоб вона неухильно дотримувалася цих загальних принципів. Більше того, моя країна

намагається зіграти в даному діалозі стабілізуючу роль» [11]. Канада з увагою поставилася до українського напрямку у своїй зовнішній політиці з урахуванням того, що «розвиток стабільної демократії в нестабільному регіоні» було основним завданням усеї світової співдружності, по-друге, тому, що «Україна володіла значним економічним потенціалом» і, нарешті, «інтерес до України був викликаний тим, що в центральній і західній частині Канади проживає біля одного мільйона канадців, які плекають українську спадщину» [12, 1]. Це свідчить про те, що на процес формування українсько-канадських відносин впливало сполучення зовнішніх і внутрішніх факторів.

Починаючи з 1993 р. в історії українсько-канадських відносин настав етап, що характеризується створенням численних двосторонніх програм і роботою над їхнім виконанням. Визначальною рисою цього етапу є зсув ділової активності з вищого державного рівня на рівень конкретних виконавців підписаних програм і проектів. Починаючи з 1993 р. вступили в дію дві нові державні програми, підготовлені в ході попереднього етапу. Перша з них одержала назву «Партнерство заради прогресу». Це була багатопланова програма, яка здійснювалася в галузі сільського господарства, адміністративного управління й охорони здоров'я. Для реалізації співробітництва канадська сторона виділила 37 млн доларів і, за словами Б. Макдугалл, вони були спрямовані «на розвиток власної української економіки» [13].

У 1993 р. пріоритетними сферами діяльності співробітництва й допомоги Україні були державне управління, сільське господарство, охорона здоров'я й навколишнього середовища, фінансова система, законодавство і юриспруденція. Ціль даної програми полягала «у розширенні існуючих особливих політичних і економічних зв'язків між Україною й Канадою для підтримки демократичного розвитку й переходу до ринкової економіки» [14, 21]. Зокрема, у законодавчій сфері основна увага у вигляді допомоги Канади була приділена створенню сучасної юридичної й законодавчої бази, реформуванню законодавства, зміні Цивільного кодексу щодо реформ у сфері юридичного утворення; у фінансовій сфері поширення одержали проекти, пов'язані з реформою банківського сектора; у галузі охорони навколишнього середовища більшість програм було спрямовано на створення регіональних центрів з захисту й управління в сфері екологічної безпеки.

Наступною державною програмою, що почала діяти в Україні, була багатобічна програма «Науково-технічний центр в Україні». Канада брала участь у цьому проекті разом зі США й Швецією. Пізніше до неї приєдналися країни Європейського Союзу. Ціль даного проекту полягала в наданні допомоги науковцям і інженерам у рамках домовленості про нерозповсюдження технологій і спеціальних знань, пов'язаних зі зброєю масового знищення. Центр в основному фінансував створення трестів, націлених на забезпечення зайнятості інженерів і вчених — фахівців у галузі ядерних технологій, створених для запобігання впливу інтелектуальної інтелігенції в зацікавлені країни. У цілому на цей проект тільки Канада виділила 5 млн дол.

Широкомасштабні програми двостороннього співробітництва були закріп-

лені підписанням 31 березня 1994 р. Загальної декларації про особливе партнерство між Україною й Канадою, у якій зокрема відзначалося: «Сторони прагнуть розвивати відносини між собою як дружні держави на основах особливо-го партнерства» [15, 93].

Важливим елементом українсько-канадського співробітництва став розвиток регіональних проектів. Регіональні проекти в основному спрямовані на розвиток дрібного й середнього бізнесу в окремо взятому регіоні країни. Особливу зацікавленість у розширенні співробітництва такого роду виявили провінції Канади, оскільки це дає можливість вибору партнера згідно зі специфікою економічної спеціалізації окремо взятої провінції й області в Україні. Крім того, регіональні проекти допомагають партнерам уникнути цілого ряду бюрократичних перешкод, з якими зіштовхуються виконавці проектів, що здійснюються за посередництвом центральних міністерств і відомств. Внесок української діаспори Канади за весь період українсько-канадських відносин на всіх рівнях був основним як у цілому, так і в створенні державних і регіональних програм.

Таким чином, відносини між Україною й Канадою продовжують розвиватися у всіх сферах діяльності шляхом спільної роботи в міжнародних організаціях і при безпосередньому подальшому двостороньому співробітництві.

Література

1. Современная Канада: Справочник / Под ред. С. Ф. Молочкова. — М.: Наука, 1998.
2. Шляфер Л. Г. Канада. География, экономика, право. — М.: МИД, 1998.
3. The Gazette Montreal. — 9 Sept.
4. Toronto Star. — 1991. — 9 Sept.
5. Голос України. — 1991. — 5 верес.
6. Голос України. — 1991. — 7 верес.
7. Голос України. — 1991. — 10 верес.
8. Голос України. — 1991. — 25 верес.
9. Декларація про відносини між Україною і Канадою від 22.09.1991 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. — 1992. — № 1.
10. Голос України. — 1991. — 26 верес.
11. Голос України. — 1991. — 7 груд.
12. Policy Option: Ukraine. A Policy Paper Based on a Symposium Held December 3rd 1996. — Ottawa: CBIE, 1996.
13. Голос України. — 1992. — 31 січ.
14. Monitor: Magazine of the Ukraine — Canada Policy and Trade Center. — 1993. — N 2.
15. Спільна декларація про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Канадою // Політика і час. — 1994. — № 5.

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА З ОРГАНІЗАЦІЇ СУДНОПЛАВСТВА
СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ (XX–XIX СТ. ДО Н. Е.)**

Вивченню проблем дієвості державного управління присвячували свої праці вчені-юристи як в минулому, так і в наш час. Досить багато уваги надавалось висвітленню проблем удосконалення державного управління в окремих галузях суспільного виробництва. Але такі проблеми щодо удосконалення організації у галузі судноплавства практично не висвітлювались. На нашу думку, є необхідним проаналізувати історико-правові джерела забезпечення організації судоплавства.

Так, В. А. Якобсон стверджує: «В целях “чистоты эксперимента” вопрос о том, как возникает и формируется право, следовало бы изучать на примере такого общества, где возможность заимствований исключена, т. е. обратиться к самым ранним цивилизациям в истории человечества. ...В силу этих факторов древняя Месопотамия является подлинным раем для историка права. Прежде всего, можно заведомо отбросить возможность любых сколько-нибудь значительных влияний извне в начальной стадии развития» [6, 9]. Таким чином, вивчення історико-правових джерел з організації судоплавства в Стародавній Месопотамії дозволить сформувати об'єктивну історико-правову базу, використання якої буде служити правильному вибору стратегії та тактики реформування адміністративно-правових методів регулювання відносин, які виникають у торговому мореплаванні.

Наука нашого часу не має законодавчих пам'яток періоду об'єднання усього Шумеру і Аккаду під одноособовою владою монархів спочатку династії Аккада (XXII — поч. XXI ст. до н. е.), а потім III династії Ура (XXI ст. до н. е.). «Хотя при III династии Ура на короткое время был введен царский суд, но существовал ли специальный кодекс законов, которым он руководствовался, — нам не известно» [2, 200]. Напевно, у зв'язку з цим М. М. Азаркін стверджує: «Что касается юридической мысли Месопотамии, то она никем специально из ученых-юристов не исследовалась» [1, 29]. Якщо ми візьмемо до уваги той факт, що М. М. Азаркін стверджував це вже у 2003 р., а М. Ліверані у 1969 р. зробила висновок про те, що «для Месопотамии (несмотря на большие возможности) пока сделано чрезвычайно мало» [4, 61], ми маємо зробити висновок про відсутність «прогресса» в «достижениях» історико-правової науки за минулий час. Відповідно, буде цілком природно, з нашої точки зору, погодитись із твердженням М. Ліверані: «То, что уже делалось в этой области по части аналитических исследований, заслуживало бы быть продолженным и развитым и при этом должно было бы сливаться с трудами более широкого диапазона. Лишь продолжая вносить новые идеи и проблемы в застывшую картину древневосточной истории, можно добиться, чтобы эта картина приобрела жизнь и значение для нашей культуры» [4, 67].

У статті ми наводимо та аналізуємо витяги, що торкаються нормативно-правового забезпечення управління судноплавством, з перекладів історико-правових джерел, які дійшли до нас в клінописних пам'ятках законодавства, які датуються початком II тисячоліття до н. е. Цим самим часом датується і перший матеріальний контакт Месопотамії з Єгиптом, що підтверджує знайдений у Єгипті клад месопотамських резних печаток. Клад датується часом фараона Аменемхета II, а печатки — часом I династії Ісіна. Це означає, що «мандрівка» печаток до Єгипту була порівняно недовгою. Маючи на увазі, у свою чергу, те, що печаток у кладі було декілька, можливо припустити, що це є здійснення прямого контакту, а не передавання цих предметів через чергу посередників [5].

З падіння III династії Ура починається новий так званий **старовавилонський** період історії Двуріччя Тігра і Євфрата. До того часу слід віднести так звані «шумерские законы», які були знайдені у храмовому архіві Ніппура, і закони, відомі в іншому варіанті — із більш пізніх (I тисячоліття до н. е.) копій великого підручника для юристів — «*Ana ittišu*, содержащего шумерские грамматические парадигмы, юридические термины и фразеологию, а также образцы юридических казусов и законы на шумерском языке (бывшем языке права, религии и науки в течение долгого времени после исчезновения живого шумерского языка в начале III тысячелетия до н. э.), с переводом их на аккадский» [2, 200].

Ми наводимо витяги із «фрагмента так называемых Шумерских законов»*. «Фрагмент» — это «часть (последние два столбца из общего числа пяти) большой клинописной таблицы. Текст на позднешумерском языке в скорописной копии, по-видимому, XIX в. до н. э., по всей вероятности происходит из г. Урука и представляет часть законодательства царства Ларсы, сменившего, вместе с царством Исины, около 2000 г. до н. э. царство Шумера и Аккада со столицей в Уре (III династию Ура)» [2, 211].

«... (§ 3). Если кто-либо отклонится {дословно — «изменит»} от указанного ему пути {дословно — «его путь указанный»} и погубит судно, то кроме (?) {собственно — «до», «вплоть до»} цены самого (?) судна {дословно — «судна этого (самого)» (?)} он должен отмерить его хозяину плату за его наем по (?) ... ».

«Ранее “Фрагмент” издавался» [8, 20]. «На русском языке “Фрагмент” до 1952 г. не издавался. По мнению И. М. Дьяконова — переводчика “Фрагмента”, «перевод представляет большие трудности из-за небрежности почерка писца и неясности терминологии» [2, 211].

У царстві Єшнуни (Ашнунака) було створено судебник царя Білалами (XX ст. до н. е.). До нас дійшли два екземпляри запису законів Білалами на цегляних таблицях. Закони було створено семітською (аккадською) мовою, яка зберігала особливості місцевого говору.

* У тексті перекладів квадратними дужками — [] — означені лапки оригіналу, які не можна додати дублікатами. У фігурних дужках — { } — падає пояснення перекладача. Курсивом позначені слова, які додані перекладачем при перекладі на російську мову за змістом. Пумерація параграфів у всіх випадках відсутня в оригіналах та прийнята сьогоденними винахідниками. Там, де в оригіналі відсутня пумерація параграфів, номери параграфів паведені у дужках.

Ми наводимо витяги з законів Білалами, царя Єшнуни. «“Законы” сохранились в двух списках на глиняных табличках, происходящих с современного городища Телль-Хармаль, в древности одного из поселений, зависевших от Эшнуны — города в долине р. Диялы, на северо-восточной периферии Вавилонии (середина XX в. до н. э.). Царство это, хотя и периферийное по отношению к Нижней Месопотамии, лежало на основном пути, ведшем по долине реки Диялы в Элам¹ и в глубь Ирана, и было достаточно богатым и довольно высоко развитым» [3, 359].

«“Введение” — на шумерском, текст на аккадском языке с некоторыми местными особенностями. Законы принадлежат либо правлению Білаламы, либо его отца (если слово «Билалама» в тексте введения принадлежит не к имени, а к отчеству царя, о котором идет речь)» [2, 214].

« ... § 4. Наемная плата ладью — за каждый 1 курру объема — 2 ка, а также [...] массиву 4 (?) суту наемная плата корабельщика; он может использовать ее весь день.

§ 5. Если корабельщик будет небрежен и утопит ладью, то он должен восполнить, сколько утопил.

§ 6. Если человек возьмет в ... не свою ладью, то он должен отвесить 10 сикелей серебра ...»²

«Ранее “Законы” издавались» [9]. «На русском языке “Законы” до 1952 г. не издавались» [2, 214]. «В настоящее время “Законы” приписываются Дадуше — младшему брату Нарам-Сина. Они представляют интерес как свидетельство о характере общества на окраине Двуречья (Нижней Месопотамии) периода его расцвета в раннюю эпоху древности и во многом совпадают с Законами Хаммурапи»³.

Наприкінці XX ст. до н. е. були записані закони царства Ісіна, яке було гегемоном у центральній частині Південного Двуріччя. Виникнення цих законів пов'язане з ім'ям царя Ліпіт-Иштара. У Ніппурському храмовому архіві зберіглося декілька екземплярів списків з цих законів, але усі вони, як і більшість документів цього архіву, дійшли до нас у вигляді маленьких фрагментів, з яких із великою напругою у досить недалекій час вдалося реконструювати збірний текст біля трьох десятків статей, які формують не більш ніж 1/4 усієї збірки. «Законы составлены на позднешумерском языке; интерпретация их не во всех случаях бесспорна» [2, 201].

Ми наводимо витяг із «Законов Липит-Иштара, царя Исина. Текст «Законов» (1932–1921 гг. до н. э.) реконструирован по 9 фрагментам глиняных таблиц, содержавших различные списки с оригинального текста, написанного на каменной стеле. Позднешумерский язык» [2, 219].

Після «Введения» йде велика лакуна, яка займає навіть половину тексту. За лакуною зберіглося тільки п'ять фрагментів законів, витяг з одного із яких ми наводимо.

« ... (г)... [...] ладью [...] ладью он [...]. Ес[ли] человек наймет ладью и направит её для себя в (смысл не ясен) путешествие [...] новое (?) путешествие [...]... ».

«Текст “Законов” ранее издавался» [10, 159]. «На русском языке “Законы” до 1952 г. не издавались» [2, 221].

«Разгром Ура и Ларсы в 1793 г. до н. э. привел к прекращению деятельности высших школ клинописной грамоты, действовавших в этих городах, а с захватом Ниппура в 1722 г. до н. э. захирела самая важная школа — в Ниппуре, которая была центром создания и передачи сложнейшей письменной и культурной традиции, возникшей еще в Шумере» [3, 388].

Висновки.

1. Обмежене коло історико-правових джерел та їх фрагментарність дозволяє усе ж таки витягти з них деякі норми, що стосуються організації судноплавства. Це надає можливість зробити висновок про те, що ця галузь господарської діяльності (галузь суспільного виробництва) вже мала в той час (XX–XIX ст. до н. е.) досить важливе значення.

2. Аналіз розглянутих нами історико-правових джерел дозволяє зробити висновок про наявність нормативно-правових актів, які були спрямовані на організацію судноплавства, але межі їх дієвості у просторі встановити у наш час неможливо.

3. Найом судна («ладьи») в межах обраного нами періоду є, як здається, досить розвиненим видом використання судна (в теперішній термінології — видом «торгового мореплавания» — див. ст. 1 Кодекса торгового мореплавства України)⁴.

4. Досить достовірно можна встановити умови найому як «ладьи» без «корабельщика», так і «ладьи» із «корабельщиком». При цьому із зазначенням роздільної сплати за найом «ладьи» — на умовах ставки за одиницю об'єму судна та за роботу «корабельщика» — на умовах погодинної оплати (за добу)⁵. Сучасна міжнародна практика організації торгового мореплавства вищенаведені умови пов'язує із інститутами морського права — тайм-чартерного та бербоут-чартерного фрахтування транспортних суден.

5. Про наявність військово-морського флоту та про проведення будь-яких морських походів цього періоду свідчення відсутні.

Примітки

1. «Эшпуна находилась в союзе с Эламом (дочь Вилаламы была замужем за правителем Суз в Эламе). Эшпуна усиливается вследствие расширения торговли с Востоком. Ее правители — Ипик-Адад II, Нарап-Сип, Дадуша и Ибаль-пи-Эль II, примерно современники Варад-Сипа, Рим-Сипа II и Хаммурапи — приняли царский титул и даже прижизненное обожествление» [3, 359].
2. 1 сикль = 8 г [7, 93]. «За один сикль серебра (1/120 кг) можно было по тарифу купить 300 силла (225 л) ячменя, или 3 кг шерсти, или 600 сила соли, или 1,5 кг меди; месячная плата наемного работника без прокорма составляла тоже 1 сикль серебра» [3, 359].
3. Закопи Хаммурапи були складені за його наказом у середині правління (1792–1750 рр. до н. е.) у зв'язку із реорганізацією держави після падіння царств Ісіпа і Ларси.
4. «Интересен закон (§ 40): всякий продавец (очевидно, что и арендодатель) обязан быть в состоянии указать происхождение продаваемой (сдаваемой в аренду) вещи, иначе он отвечает как за кражу (в отношении кражи судна см. (§ 6). «Указать» — значит предъявить свидетелей или договор» [3, 359].
5. «Как и другие тарифы подобного же рода, они вряд ли соблюдались в повседневной практике, а служили лишь щепчком для судов при решении конфликтных дел по вопросам уплаты за товары или по найму» [3, 359].

Література

1. Азаркип Н. М. Всеобщая история юриспруденции: Курс лекций. — М., 2003.
2. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / Пер. и коммент. под ред. И. М. Дьяконова // Вестник древней истории. — 1952. — № 3. — С. 200–225.
3. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 1. Месопотамия / Под ред. И. М. Дьяконова. — М., 1983.
4. Ливерани М. Проблемы и направления исследований в области истории древнего Ближнего Востока // Вестник древней истории. — 1969. — № 4. — С. 60–67.
5. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. — М., 1987.
6. Якобсон В. А. Возникновение писаного права в Древней Месопотамии // Вестник древней истории. — 1981. — № 4. — С. 9–20.
7. Янковская П. Б. Особенности финансирования международной торговли XIX в. до н. э.: К предыстории монеты // Древний Восток и античная цивилизация: Сб. науч. тр. — Ленинград, 1988. — С. 92–101.
8. Clay A. T. Miscellaneous Inscriptions in the Yale Babylonian Collection. — New Haven, 1915. — (Yale Oriental Series. Babylonian Texts; Vol. 1).
9. Goetze A. The Laws of Eshnunna // Sumer. — 1948. — IV, 2.
10. Pritchard J. B. Ancient Near Eastern Texts. — Princeton, 1950.

УДК 340.15(431):347.62

*А. М. Меденцев***ПРУССЬКИЙ ЛАНДРЕХТ ПРО ШЛЮБ**

Дослідження проблеми шлюбу є на сучасному етапі розвитку законотворчості в Україні вельми актуальною справою. В умовах розвитку державотворчих процесів зростає роль досліджень з історії держави і права, особливо тих аспектів, що безпосередньо пов'язані з проблемами сьогодення.

Шлюб привертав увагу багатьох юристів і дослідників. Пояснюється це тим, що це питання стосується головних форм організації людства.

У різних аспектах проблему шлюбу досліджували такі вчені, як Д. Азаревич, Й. Бахофен, Г. Бертгольд, Д. Васильєв, О. Гойхбарг, Г. Ільїн, О. Загорівський, Л. Казанцев, К. Кавелін, О. Куніцин, О. Любавський, М. Матсьє, В. Нікольський, А. Пестрежицький та ін. [1].

Пруський ландрехт становить собою воістину музей стародавностей. У ньому зустрічаються знайомі риси невільного шлюбу і шлюбу вільного. У цьому відношенні прусський ландрехт, що з'явився на порозі XIX століття, є для нас неможливим свідком порядків в галузі шлюбного права.

Справді, ландрехт говорить ще про ранковий дарунок (Morgengabe), який при укладанні шлюбу наречений обіцяв сплатити своїй нареченій. По суті, ранковий дарунок, чи вено дівочтва, було тут не дарунком, а боргом чоловіка. Цей борг дружина могла зажадати від чоловіка за його життя [2]. Борг цей складав частину окремого майна дружини [3] і забезпечувався так само, як у єгипетському і єврейському праві, усім майном чоловіка. Борг чоловіка служив засобом спонукати дружину сумлінно виконувати свої подружні

обов'язки. Припинення шлюбу за вини дружини вело до втрати права її вимагати собі сплати боргу (вено дівоцтва), а сплачений борг повертався чоловікові [4].

Таким чином, вено дівоцтва (*Morgengabe*) є, безсумнівно, пережитком невіЛЬНОГО шлюбу, плати, якщо не за саму жінку, то за владу над нею. Правда, прусський ландрехт ніде не говорить, що чоловік купує владу над дружиною, але, з іншого боку, деякі його постанови позитивно говорять про повне особисте і майнове підпорядкування дружини чоловіку. Так, чоловік є «главою шлюбного суспільства», а рішення його в загальних справах подружжя має перевагу над рішенням дружини [5]. Тому дружина зобов'язана слідувати за чоловіком при зміні ним місця проживання [6]. Далі, чоловік зобов'язаний захищати судом і поза судом особистість, честь і майно дружини, а дружина, за загальним правилом, не могла без сприяння і згоди чоловіка вести будь-які процеси [7]. Мало цього, проти бажання чоловіка, особисто для самої себе, дружина не могла займатися будь-якою справою (промислом) [8]. Так само дружина за загальним правилом була обмежена в праві самостійно укладати договори і робити взагалі юридичні дії. Однак такі договори і дії були дійсні, якщо дружина робила їх для чоловіка, для його вигоди [9]. Нарешті, у довершення усього, прусський ландрехт постановляє: «(те), що дружина здобуває, знаходячись у шлюбі, (це) вона здобуває, за правилом, для чоловіка» [10].

Викладене ясно свідчить, що при такому особистому і майновому становищі дружини ми маємо справу з невіЛЬНИМ шлюбом, точніше, з різко вираженим пережитком його в прусському праві. Особистість дружини закрыта в цивільному обороті особистістю її чоловіка. Становище прусської заміжньої жінки аналогічне тому становищу, що встановлене кодексом 1804 р. для заміжньої французької жінки.

Поруч з пережитками невіЛЬНОГО шлюбу, прусський ландрехт говорить не менш ясно і виразно про вільний шлюб. В основі цього шлюбу лежать, як ми знаємо, економічні інтереси колишньої сім'ї дружини. Захист цих інтересів відбувався шляхом приватних угод чи шлюбних договорів. Необхідність у такому захисті наставала головним чином після того, як жінка набула майнової правоздатності у своїй сім'ї і могла нести майно зі своєї сім'ї в сім'ю чоловіка. Зовнішнім вираженням вільного шлюбу служить ретельне визначення сторонами умов і наслідків розлучення, долі вдови, а рівно особистого і, особливо, майнового становища заміжньої жінки.

Що стосується, насамперед, особистого становища заміжньої жінки, як пережитку в більш чистому вигляді вільного шлюбу, то визначення прусського ландрехту в цьому відношенні численні. Так, ландрехт визначає: 1) обов'язок чоловіків жити разом з жінкою (§ 175) і перелічує з точністю випадки дозвільної відлучки одного з подружжя (§ 177); мало того, дружина могла виговорити собі в шлюбному договорі право не слідувати за чоловіком при зміні ним місця проживання [11]; 2) обов'язок взаємної подружньої любові (§ 178) із правом ухилитися від виконання цього обов'язку, якщо виконан-

ня його загрожує шкодою для здоров'я (§ 179) чи якщо дружина годує грудьми дитину (§ 180); 3) обов'язок взаємної подружньої вірності [12]; 4) обов'язок чоловіка утримувати дружину [13]; цей обов'язок покладається на чоловіка у відшкодування за його право управління і користування внесеним майном дружини [14]; 5) обов'язок чоловіка утримувати дітей (§ 256) і 6) право дружини на її становище в сім'ї чоловіка як матері сімейства і господарки дому [15].

Багато які з перерахованих постанов ландрехту жваво нагадують відомі з історії права й обов'язки чоловіків, які знаходяться у вільному шлюбі. Ці права й обов'язки визначалися приватною угодою зацікавлених осіб. Правда, ландрехт відносить ці права й обов'язки до законних припущень шлюбного права чоловіків. Хоча, ми знаємо, що й у древнім праві договірні умови перетворювалися з часом на звичайні приналежності шлюбу і набували форми звичаїв. Казуїстичність даних постанов ландрехту говорить також за договірне їх походження у вільному шлюбі, коли юридично чужі одне одному подружжя, чи навіть батьки нареченої і сам наречений, намагалися шляхом договору заздальгідь передбачити багато подробиць шлюбного життя. Наприклад, що в єврейському праві визначалися терміни подружнього спілкування. Пруський ландрехт не міг, звичайно, на порозі минулого століття ухвалити цього, але і він звільняє годувальницю-матір від обов'язку робити подружню любов своєму чоловіку. Обов'язок чоловіка утримувати дружину і дітей не ґрунтується в стародавньому праві і ландрехті на верховенстві чоловіка в сім'ї, а становить собою також зворотну сторону права чоловіка користуватися майном дружини. Таким чином, деякі привілеї дружини, швидше за все, повинні бути пояснені пережитками вільного шлюбу у його первісному вигляді, а не впливом у даному випадку на пруський ландрехт освіченого лібералізму століття.

Набагато більше збереглося в пруському ландрехті пережитків вільного шлюбу у сфері майнових відносин подружжя. Матеріальні інтереси колишньої сім'ї дружини, а рівно і самої дружини, наштовхували їх на необхідність зберегти за дружиною її майно і розвинути, наскільки можливо, її майнову самостійність. Необхідність ця тим більше усвідомлювалася, що свобода припинення шлюбного співжиття звичайно супроводжує вільний шлюб [16]. У результаті ми спостерігаємо в пруському ландрехті характерні риси майнової правоздатності і дієздатності заміжньої жінки. Так, 1) дружина має особливе, окреме майно. До його складу входять: а) речі, необхідні для особистого користування дружини (§ 206), б) вено дівочтва (§ 207), с) усе, що за договором включено до складу окремого майна (§ 209), і d) усе, що відійшло дружині у спадщину, даруванню або якому-небудь іншому випадку за умови включення до складу її окремого майна, а рівно доходи і придбання дружини поза її домашньою діяльністю [17]. Цим окремим майном дружина розпоряджається самостійно [18], як цілком самостійно, без згоди чоловіка, веде і процеси на захист цього майна (§ 230). Цілком зрозуміло, що завдяки окремому майну дружина могла робити борги і користуватися кредитом (§ 318); 2) але, усього

цього мало: у пруському ландректі зберігся ще один пережиток вільного шлюбу. Ми розуміємо інститут особливого сімейного майна, яке звичайно давалося нареченій батьками для полегшення тяготи шлюбного життя і, головним чином, виховання дітей, що мають народитися (§ 276). Це було придане, що йшло дітям, а у випадку смерті дружини бездітної, поверталось в її колишню сім'ю. Укладачі пруського ландректу трохи видозмінили історичний інститут приданого і створили з нього сімейний фідейкоміс особливого роду [19]. Проте, під прозорою оболонкою цього інституту, при самому поверхневому читанні статей, його регулюючих, не можна не помітити в ньому яскраво вираженого прагнення колишньої сім'ї дружини зберегти придане за дружиною й особливо за її дітьми [20]; 3) незалежно від окремого майна і майна, так би мовити, сімейного, дружина одержувала від чоловіка у вільну власність утримання і одяг [21]. Ця риса також характерна для інституту вільного шлюбу; 4) пруський ландрект говорить також про внесене майно дружини. Правове становище цього майна, під яким розуміється все інше майно дружини, за винятком окремої її власності (§ 210), характеризує звичайно видозмінену форму вільного шлюбу. А саме, вільний шлюб припускає в чистому вигляді повну роздільність майна подружжя. Ми говорили вище, що така роздільність майна подружжя є вкрай незручною із зміцненням сім'ї і розвитком у ній самостійних інтересів, окремих від інтересів колишніх сімей чоловіка і дружини. З метою примирення інтересів нової сім'ї з інтересами особливо кровної сім'ї дружини була вироблена особлива система майна подружжя. Майно дружини залишалося в її власності, воно не виходило юридично за межі сім'ї кровних її родичів, але воно в той же час передавалося у розпорядження і користування чоловіка. При цьому чоловік зобов'язаний був утримувати дружину і дітей і забезпечити схоронність внесеного майна іпотекою і поручительством. Пруський ландрект не залишає ніяких сумнівів у такому характері внесеного майна дружини. Права чоловіка на внесене майно: а) користування (§ 231); б) розпорядження нерухомістю за згодою дружини (§ 232). Права дружини на внесене майно: а) право на збереження цього майна в цілості (іпотека § 254, порівн. 255), б) право на утримання дітей і дружини чоловіком у винагороду за його право користування внесеним майном (§ 256, 262), в) право дружини на самостійне управління і користування внесеним майном у випадку невиконання чоловіком свого обов'язку годування сім'ї (§ 256). Це останнє право дружини особливо заслуговує на увагу: воно показує, що чоловіку вручалось управління внесеним майном дружини в силу лише практичної зручності ведення господарства, а не з метою створити для чоловіка якесь там особливе, особисто йому приналежне в силу шлюбу майнове право.

Усі ці види майна: окремого, сімейного (приданого) і внесеного, а рівно вільної власності дружини на утримання, отримуване нею від чоловіка, говорять на користь вільного шлюбу. Воля сторін видозмінювати майнові відносини подружжя шляхом договору зайвий раз указує на існування вільного шлюбу у пруському ландректі.

Література

1. Азаревич Д. О наследовании родственников бездетной вдовы в указашой части // Журнал гражданского и уголовного права. — С.Пб., 1880. — Кп. 4. — С. 19; Bachofen J. J. Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiosen und rechtlichen Natur. — Stuttgart: Hoffmann, 1861. — 435 S.; Бертольд Г. В. Законы о правах и обязанностях от супружества возникающих. — М.: Снегирёв, 1881. — Т. 1, ч. 1. — С. 100-108; Васильев И. Сличение юридических законов Ману о браках с брачными обычаями славян по летописи Нестора // Киевские университетские известия. — 1864. — № 1-2; Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. — 2-е изд. — М., 1927. — 237 с.; Ильин Г. Ф. Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов // Вестник древней истории. — 1950. — № 2; Загоровский А. И. Личные и имущественные отношения между супругами // Русская мысль. — 1897. — Кн. 1, 4; Казанцев Л. П. О разводе по римскому праву. — К., 1892. — 248 с.; Кавелип К. Д. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза // Журнал гражданского и уголовного права. — С.Пб., 1884. — Кп. 2-4; Куницын А. В. О правах наследства лиц жеского пола. — Х., 1844. — 142 с.; Любавский О. О столкновении прав родительской власти отца и матери // Юридический вестник. — 1869. — Кн. 3; Матье М. Э. Следы матриархата в древнем Египте // Вопросы истории доклассового общества. — М.; Ленинград, 1936; Никольский В. Н. О пачалах наследования в древнейшем русском праве. — М.: Тип. Уп-та, 1859. — 377 с.
2. Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (далі — ALPS). Bd. 1-3. — Berlin: Guttentag, 1878-1879. — Коментар до § 207; Пор. § 269, 774 ALPS.
3. ALPS. Коментар до § 207; Пор. §§ 206, 269.
4. Так само вишня сторопа зобов'язана була повернути певинній стороні подарунки, отримані від неї під час шлюбу, як однаково повертались дружині певиповному чоловіку дарунки, зроблені їй чоловіком в якості пареченого (§ 773). Пор. Коментар до § 783 ALPS.
5. ALPS § 184. Коментар.
6. ALPS § 679. Коментар.
7. ALPS § 188, 189. Коментар; Пор. § 190, 191.
8. ALPS § 195. Коментар.
9. ALPS § 195. Коментар; Пор. § 196.
10. ALPS § 211. Коментар.
11. Пор. ALPS § 682.
12. ALPS § 181-183.
13. ALPS § 185, 186.
14. ALPS § 256, 262.
15. ALPS § 192, 193, 194.
16. ALPS § 669.
17. Сипайский В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве. — Юрьев, 1910. — С. 135.
18. ALPS § 221, 222, 318. За виключенням, чоловік може перешкодити дружині укласти договір з третьою особою через пегосподарність і марнотратство дружини (§ 223-225). Пор. французький закон 1907 р. (с. 127).
19. ALPS § 276. Коментар.
20. ALPS § 287, 290, 307.
21. ALPS § 314. Пор.; § 206 і 256, 262.

АКМЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ С. ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА

Актуальність порушеної проблеми обумовлює констатація теоретиками та практикаками того факту, що сьогодні у правоохоронних структурах не вистачає фахівців, які б могли професійно виконувати обов'язки, витримуючи існуючі навантаження, сталої тенденції набув відтік юристів з правоохоронних органів [1, 131; 5, 3]. З огляду на це, метою даного дослідження є виявлення порад С. Оріховського, цінних для сучасного процесу підготовки правоохоронців-професіоналів. Для досягнення мети необхідно виконати два завдання: по-перше, систематизувати та проаналізувати погляди С. Оріховського на сутність та механізм формування складного феномена — професіоналізму правителя; по-друге, трансформувати ці погляди у концепцію професіоналізму працівника правоохоронного органу.

У цьому полягає наукова цінність даної розвідки. Адже творчу спадщину Роксолана вивчали В. Литвинов, Я. Стратій, Д. Вирський, М. Макарець, феномен професіоналізму правоохоронців був предметом досліджень В. Лапшиної, Є. Климова, О. Бандурки, проте акмеологічний аспект праць С. Оріховського залишився поза увагою вчених.

Справедливим вважаємо твердження, що жодне тлумачення тексту не може претендувати на загальне визнання, оскільки тлумачене містить приховану суперечність, яка зсередини підриває його зв'язаність, тому будь-який зміст є у вищій мірі невирішуваним, а «істинного» змісту взагалі не існує [8, 19]. Зважаючи на це, підкреслимо, що науковий пошук у текстах С. Оріховського-Роксолана конструктивних ідей, дотичних до проблем професіоналізму правоохоронця, неможливий без спеціальної субституції (заміщення поняття «правитель» на поняття «правоохоронець») та алегоричного інтерпретування [12, 441]. Обґрунтовуючи коректність та доцільність використання такого підходу, пригадаємо методологію досліджень В. Нічик, яка тлумачення тексту називає «реконструкцією», внаслідок якої текести (як набір «німих» знаків) перестає бути «текстом у собі» і стає «текстом для нас». Сама по собі історична пам'ятка є «річчю в собі, вона німа, мовчить, доки дослідник не почне задавати їй запитання», а ставлячи перед нею все нові і нові запитання, дослідник «не лише робить її річчю для нас, але й може здобути відомості про те, що безпосередньо в ній не висловлене, а міститься імпліцитно» [6, 30–31].

Дана концепція адекватно відображає авторське розуміння трактування творчої спадщини С. Оріховського, а думки мислителя про суть та механізм формування феномена професіоналізму правоохоронців належать до категорії таких відомостей, які у працях прямо не викладені, проте містяться імпліцитно.

Враховуючи складну природу професіоналізму, вважаємо доцільним здійснити гносеологію ідеологем акмеологічного спрямування С. Оріховського кризь

призму системних позицій В. Лапшиної, а саме з точки зору підсистем професіоналізму діяльності, професіоналізму особистості, нормативної діяльності й поведінки професіонала та продуктивної Я-концепції [3, 224].

Суть підсистеми професіоналізму діяльності правоохоронця полягає у гармонічному сполученні високої професійної компетентності і професійних навичок на рівні майстерності, а також соціальних інваріантів професіоналізму, які характеризують спеціальні базисні вміння [3, 224]. Керуючись даною схолиєю, в першу чергу, з'ясуємо, в якій сфері діяльності король повинен стати професійно компетентним, тобто володіти системою знань, які дозволять виконувати професійні завдання з високою продуктивністю.

«Найважче у світі правити державою», — виголошує С. Оріховський, а власне ця діяльність для короля є повсякденною справою [9, 35]. Майже дослівно повторюючи Арістотеля, Роксолан констатує, що усі функції праведного короля у державі споконвіку були «тройкі»: 1) провідництво у разі війни; 2) обов'язки верховного судді у кримінальних справах (додатковий аргумент коректності використання прийому субституції король — правоохоронець); 3) офірування Богу пожертв, тобто одноосібне представництво народу перед надприродними силами. Саме такими королями, на думку С. Оріховського, були святі біблійські патріархи від Адама до Ноя і аж до царя Саула [2, 154].

Збагатити комплекс знань, цінних для «найважчої в світі» праці, монарх не зможе тільки шляхом власного пошуку. Він повинен прислухатись до порад, бо «ніхто з королів, хоч який розумний, не зможе добре правити іншими, якщо сам спершу не навчиться дослухатися до своїх наставників» [9, 34]. Проте доцільність цих дій С. Оріховський обґрунтовував не тільки у зв'язку з їх раціональністю, але й для виправдання таким чином свого сміливого кроку, адже пропонувати королеві навчити мудрості означає ставити під сумнів його професійну компетентність. З цього приводу С. Оріховський пояснює: «Ти ще дуже молодий. А щоб хтось не зміг використати це тобі на шкоду, я змушений (якщо ти чогось не знав би!) в простій і щирій промові порадити, чого тобі слід остерігатися, чим нехтувати» [4, 308].

Ідентифікуючи короля найвищим майстром в державі, «сторожем королівства», С. Оріховський радив жити йому не всередині, а поза тими речами, які він стереже. «Так, — наводить мислитель приклад, — породистий собака ніколи не ховається у вівчарні, а лягає вночі за ворітьми, — щоб добре було чути вовків, відганяти їх і переслідувати. Навпаки, ледачий і непородистий собака ховається серед овець і часом ганебно шукає захисту в чабана». Далі Роксолан підсумовує: «Живи й ти заради спільного добра там, прошу, де всім серцем відчуваєш, що потрібен» [9, 39].

Мир і злагода у державі забезпечуються не тільки шляхом відвернення зовнішніх небезпек. Внутрішній неспокій, нелади, чвари, неповага до влади, непослух королеві, відсутність справедливості, віри серед громадян, які навіть перед ворогом продовжують сперечатись про права та привілеї — знищують і отруюють державу зсередини. «Дай Боже, — пише С. Оріховський, — щоб наші власні непорозуміння не принесли нам більше лиха, ніж ворожа зброя, бо чва-

ри можуть згубити нас, хоч ворога й близько не буде, якщо затаємо у своїх душах зерна незгоди, то марно будь-що планувати. Бо й що боронити будемо? Мир, якого нема? Чи свободу, яку втратили, дбаючи про особисту вигоду, замість того, щоб піклуватись про благо громадян?» [4, 322].

Не можна залишити поза увагою ту частину акроаматичних праць С. Оріховського, в якій мислитель висвітлює проблему співвідношення у державі влади короля та закону. Правителю беззаперечно слід взяти на озброєння, що «закон, коли він є душею і розумом держави, далеко кращий за непевну державу і вищий за короля». Більше того, Роксолан категорично констатує, закон власне і є правителем вільної держави, він сам навчає, що треба, а чого не слід робити, але, оскільки він «мовчазний», «сліпий» і «глухий», не може самостійно вислуховувати та провадити бесіду, виникає необхідність у виборі посередника, роль якого відіграє король і таким чином останній стає «вустами», «очима» та «вухами» закону. Отже, правитель, якого обирають відповідно до закону, повинен пам'ятати своє призначення інтерпретатора, присягнути «віру в королівстві зміцнювати й нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить». У протилежному випадку королівство потрапить до рук ворогів чи рабів правителя [9, 42–43].

Зауважимо, що Д. Вирський вбачає у такій позиції Роксолана завуальовану критику порядків Священної Римської імперії та інших християнських монархій, яка стосувалася політико-правового постулату про володаря як джерела закону. Замість нього С. Оріховський висуває інший принцип — «*quicquid principi contra legem placuit, id irritum est et inane*, тобто — будь-який правитель, який замишляє проти закону, є непридатний і нікчемний» [2, 157].

Досліджена кризь призму поглядів Роксолана перша підсистема професіоналізму діяльності перебуває у діалектичній єдності та тісних функціональних зв'язках із підсистемою професіоналізму особистості, в центрі якої стоять вимоги до рівня розвитку різноманітних характеристик і властивостей особи, професійно важливих якостей, які впливають на результативність професійної діяльності [3, 225].

Зауважимо, що у перелік особистих якостей і «констант», які забезпечують ефективну професійну діяльність правоохоронців, сучасні вчені включають доброзичливість, чуйність, безкорисливість, терпимість, глибоку повагу до особистості, її прав, свобод, гідності та честі [1, 133; 11, 32]. Пальму першості умовного рейтингу особистих якостей професіонала український гуманіст надавав мудрості [9, 50]. «Якщо ти мудрий, — звертався Роксолан до короля, — тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну а якщо ти не мудрий? — Тоді я раб, бурлака, вигнанець» [9, 34]. Аналогічно до висновків сучасних акмеологічних досліджень, С. Оріховський 400 років тому був переконаний, що інтелектуальний потенціал необхідно постійно розвивати, збагачувати, оскільки «природні здібності хоч би які були високі, але людина, яка знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали», тож «ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися» [9, 35].

Дбаючи про власний професіоналізм, правитель повинен не менш прискіпливо

ставитися до рівня індивідуального розвитку особистих та ділових характеристик і професійних здібностей вищих урядовців держави, свого оточення, слідкувати за їх професійною самореалізацією та перед призначенням на посади впевнитись в адекватності мотивів їх професійних досягнень. Подамо кілька застережень С. Оріховського у системній формі. Мислитель радить правителю:

– відганяти від себе підлабузників, які ніколи не скажуть неприємного, пліткарів та хвалителів. «Це ворони, і навіть набагато гірші. Бо ті лише мертвих обсїдають, а ці тебе (короля. — *О. М.*), живого» [9, 38];

– обирати у спільники найкращих, найвидатніших з-поміж громадян і завдяки їхньому авторитету, порадам, думкам можна оберігати державу і під час війни, і в мирний час. Талановитіших і вчених слід оточувати увагою, цінувати їхню працю, бо в майбутньому ці мужі знадобляться для держави [9, 43];

– остерігатися зажерливих, не довіряти їм високих посад у державі (до цієї вади найближча розкіш). Треба, щоб ніхто своє втративши, на чуже не зазіхав, бо в протилежному випадку у державі з'являться хитрощі, обман, зрада, грабунки, чвари, насилля над слабшими, тому слід обирати людей поміркованих, які задовольняються тим, що мають, навіть малим [9, 44];

– усувати від себе людей похитливих, жадібних, злочинних, блазнів і таким чином, дбаючи про своє оточення, проявляти свою мудрість [9, 51];

– справжня мудрість і правдива наука тісно пов'язані із чемністю, уникають титулів, виявляють благородство і не втручаються до чужих справ, тому необхідно підбирати людей не за титулами, але дивитись на їхні діла, які сприяють осягненню найвищих посад у державі [9, 51];

– бути прихильним до порядних мужів, які про гаразд держави дбають, а коли люди, схильні до пиятики, зманіжені й розбещені, почнуть вимагати почестей, їм слід відверто сказати, що державні посади надають тільки чесним, шляхетним і стриманим людям, які правду говорять, мужньо діють і ощадливо жити зміють [9, 54].

Підсумовуючи сказане, звертаємо увагу на те, що насичений ілюстративним матеріалом і неодноразовими акцентами стиль праць С. Оріховського не применшує цінність порад мислителя акмеологічного спрямування, адже до систематизованих вищевикладених думок у наш час варто прислухатись і керівникам правоохоронних структур при оцінці професіоналізму особистості підлеглих та кандидатів на цю службу, і кожному правоохоронцю зокрема, під час організації та здійснення професійної самореалізації та самовдосконалення. І для перших, і для других образ правителя-правоохоронця, окреслений С. Оріховським, відіграватиме роль своєрідного взірця.

Результати дослідження В. Лапшиної свідчать, що справжній професіонал, у якого високі еталони якості професійної діяльності і стосунків, має досить жорстку систему нормативної регуляції, що спонукає його постійно дотримуватися цих еталонів та стандартів. Іншими словами, дані норми виступають як моральний регулятор поведінки і стосунків [3, 226].

З огляду на це, у контексті дослідження підсистеми нормативної діяльності

та поведінки, вважаємо доцільним процитувати слова С. Оріховського, в яких відображено внутрішній суб'єктивний вибір мислителем тих еталонів та стандартів, які здійснюють нормативну (моральну) регуляцію діянь не тільки правителя чи правоохоронця, але й взагалі кожного індивіда: «Немає більшого блага для людини, ніж жити так, як вимагають Господні заповіді та природа» [10, 207]. Щоправда у Роксолана існує ще одне визначення того, що він вважав благом у вищій інстанції: «...тим найвищим і найостаннішим з усіх благ, — пояснює королеві свою думку мислитель, — є благо жити у твоїй державі за твоїм правом і волею, у згоді з законом і природою. Це кінцева мета, і до неї повинен ти спрямовувати державу...» [9, 53].

Дана смислова конструкція доповнює попередню тезу, по-перше, констатацією причетності правителя до блага громадян у його державі; по-друге, до числа еталонів та стандартів нормативної регуляції особистості приєднується закон, який, очевидно, не суперечить принципам природи.

Історичні твори українських гуманістів першої половини XVI ст. сприяли розвитку патріотичних почуттів, формували національну свідомість та історичну традицію, що мало велике значення, бо інтерес до історичного минулого свого народу згодом став загальною тенденцією у розвитку духовної культури України. Не остання заслуга в цьому належить С. Оріховському [7, 53].

Отже, завершуючи експлікацію проблем професійного становлення особи правоохоронця в алегоричній інтерпретації правових поглядів С. Оріховського, вважаємо необхідним акцентувати увагу на тому факті, що ключовою конструкцією на даному етапі наукової розвідки обрано образ правителя — професіонала, а не образ ідеального володаря, незважаючи на констатацію вченими існування у тогочасній політико-правовій думці тенденції до формування у творчій спадщині мислителів саме ідеалу верховного суб'єкта влади.

Література

1. Бандурка О. М., Соболев В. О., Московець В. І. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією: Підручник. — Х.: Вид-во Нац. уп-ту внутр. справ, 2003.
2. Вирський Д. Стаїслав Оріховський-Роксолап як історик та політичний мислитель. — К.; Креспічук: Вид-во КДПУ, 2001.
3. Лашина В. Л. Професіоналізм працівника органів внутрішніх справ: системний аналіз // Право і безпека. — 2004. — № 3.
4. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. — К.: Основи, 2000.
5. Лис А. Геспалій Москаль: «Кожес мас професійно викопувати свою роботу. І це потрібно поважати» // Міліція України. — 2005. — № 5.
6. Лісовий В. Валерія Пічик: основні напрямки та методологія історико-філософських досліджень // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. М. Пічик / Ред.-упоряд.: Л. Довга, П. Яковенко. — К., 2005.
7. Пічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — К.: Паук. думка, 1990.
8. Оборотов Ю. М. Герменевтичний метод у правознавстві // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2000. — № 1.
9. Оріховський С. Папучення польському королеві Сигізмунду II Августу // Оріховський С. Твори / Пер. з лат. та старопол. В. Д. Литвинова. — К., 2004.
10. Оріховський С. Про закоп целібату (промова на соборі проти Сиріція) // Оріховський С. Твори / Пер. з лат. та старопол. В. Д. Литвинова. — К., 2004.
11. Стулова І. М. Роль правової культури працівників органів внутрішніх справ у забезпеченні

- захисту прав людини в умовах демократизації // Держава і право: 36. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К., 2004. — Вип. 27.
12. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 1999.

УДК 347.734(410)(091)

Т. А. Латковська

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ БАНКУ АНГЛІЇ

Пошук дійових форм та методів грошово-кредитного регулювання припускає вивчення та узагальнення накопленого досвіду різних країн. У зв'язку з цим великий інтерес викликають різні аспекти діяльності центральних банків, які виступають основними провідниками грошово-кредитної політики держави. Вивчення досвіду діяльності центральних банків окремих розвинутих країн надає особливу актуальність питанням, пов'язаним із забезпеченням захищеності та стабільності національної валюти. Банк Англії відомий як особливий інститут, що вирішує публічно-правові завдання, виступає предметом вивчення вчених-юристів та вчених-економістів. Серед них Я. А. Гейвандов, Н. Б. Топорнін, Г. А. Тосунян, В. П. Поляков, Л. А. Московкіна, В. М. Столяренко, В. Сміт, І. І. Кауфман, І. Барнашов, К. Брайолт, Е. Wade, А. Bradley, Eddi George та ін. Метою даної статті є дослідження основних особливостей виникнення та розвитку Банку Англії, дослідження його організаційно-правової структури та правового становища.

Банк Англії, відомий давно під назвою «Стара Леді» of *Threadneedle Street*, був заснований спеціальним Королівським наказом у 1694 р. як приватна акціонерна компанія. Однак в момент утворення у Королівському наказі зазначалося, що Банк Англії утворений не тільки в інтересах підприємств, але й з метою забезпечення загального (публічного) благополуччя та інтересу. Необхідність виникнення такого банку була продиктована дефіцитом коштів у державі в період війни з Францією. Відповідно до схеми фінансиста Паттерсона (*Patterson*), яка припускала утворення інституту під назвою Керуючий і К^о Банку Англії (*Governor & Company of the Bank of England*), на підставі Закону Таннеджа (*Tunnage Act*), була утворена така установа. Згідно із статтею названого закону, необхідна сума коштів передавалася уряду (для фінансування воєнних дій) [1, 37] у борг, в обмін на це банку дозволялося випустити банкноти на таку суму [2, 38].

За отриману послугу, Банку Англії надавалися важливі привілеї по відношенню до всіх інших банків. Банк став не тільки банкіром уряду, але й отримав право на випуск банкнот. Незважаючи на те, що Банк Англії був фінансовим органом уряду, він виступав як приватна компанія. У 1718 р. Банк почав контролювати емісію урядових цінних паперів і у 1844 році, відповідно до Закону «Про статут Банку Англії», відомого як Акт Роберта Піля [3, 27] (*Bank Charter Act of 1844*), отримав монопольне право банківської емісії [4].

У 1946 р. Банк Англії був націоналізований у зв'язку з прийняттям Закону про Банк Англії [5] (Закон прийнятий 14 лютого 1946 р.). Цим законом визнавалася доцільність передавання статутного капіталу та акцій Банку Англії у державну власність («*into public ownership*»), крім того зробити Банк Англії підконтрольним державі («*bring the Bank under public control*»). Таким чином з цього часу єдиним власником Банку Англії була держава, а акціями Банку керував уряд через казначейство. Формально Банк Англії не вважався ні складовою частиною казначейства, ні урядовою установою. Доктрина англійського права відносила його до «публічних органів асоційованих з казначейством» [6, 286]. Казначейство мало право час від часу після консультацій з управляючим Банку Англії надавати Банку директиви, якщо вони вважаються «необхідними в інтересах суспільства» [6, 301]. Такий підхід підтверджений і в наступних законодавчих актах про Банк Англії. На підставі Закону про грошовий обіг та банкноти [7] від 1954 р., Банк Англії почав визначати грошову політику, і Законом про банківську діяльність [8] від 1979 р. була визначена внутрішня структура Банку та законодавчо закріплені контрольні функції у взаємовідносинах з банківськими установами.

До 1977 р. казначейство мало вирішальне право визначати цілі грошово-кредитної політики, яку реалізовував Банк Англії. Восени 1977 р. уряду було запропоновано надати, по-перше, Банку Англії ширшу автономію і, по-друге, маючи потенційну можливість вступити до Європейського економічного та валютного союзу, Велика Британія повинна була виконати певні вимоги уряду, серед яких — надання незалежності центральному банку та дотримання певного рівня інфляції. За нормами Європейського економічного та валютного союзу рівень інфляції має бути не вищим ніж 1,5%, в той час коли у Великій Британії у 1999 р. він становив 2,5%, що, на думку голови Банку Англії Едді Джорджа, було «симптомом дисбалансу між надмірним попитом та пропонуванням» [9].

Із прийняттям у 1987 р. Закону «Про банківську діяльність» Банку Англії були надані ще більші державні повноваження, а саме: він отримав право нагляду за діяльністю всіх банківських установ Великої Британії. Відповідно до закону була утворена Рада банківського нагляду (*Board of Banking Supervision*). Крім цього Банк Англії здійснював реєстрацію та ліцензування банківських установ. Такими широкими повноваженнями Банк був наділений до 1998 р. Починаючи з 1997 р. уряд приймає рішення про необхідність реформування системи державного управління банківською діяльністю і у 1998 р. приймається новий Білль про Банк Англії (*Bank of England Bill's*), що закріпив правовий статус Банку Англії, його функції та повноваження [10]. На підставі ст. 10 закону казначейство наділялося повноваженнями надавати Банку Англії вказівки («*direction*»). Однак при цьому незалежність Банку Англії від уряду та казначейства не виключалася, особливо при проведенні грошово-кредитної політики. Згідно з тією ж статтею закону встановлювалося, що повноваження казначейства надавати Банку Англії директиви обмежені і не розповсюджуються на ту частину діяльності Банку, яка пов'язана із здійсненням грошово-

кредитної політики («*monetary policy*») [11]. Таким чином, новий закон суттєво обмежив адміністративно-правові та наглядові повноваження Банку Англії.

Якщо порівняти з центральним банком України, правовий статус якого визначений Законом «Про Національний банк України», то згідно з цим законом, Національний банк є особливим центральним органом державного управління, якому властиві характерні ознаки органів виконавчої влади, але при цьому його суттєвою відмінністю виступає те, що він не входить до системи органів, яку очолює Кабінет Міністрів, та не підпорядкований йому. Згідно із ст. 53 Закону «Про НБУ» не допускається втручання органів законодавчої та виконавчої влади або їх посадових осіб у виконання функцій та повноважень Ради НБУ чи Правління НБУ.

Знаходячись у центрі британської фінансової системи, Банк Англії уповноважений сприяти розвитку та підтримці на стабільному рівні всієї грошової та фінансової системи Великої Британії, що є основним вкладом у функціонування економіки держави.

На думку керуючого Банком Англії, Закон про Банк Англії 1998 р. значно розширив відповідальність Банку. Якщо раніше Банк відігравав роль молодшого партнера уряду та фактично був підпорядкований казначейству, то з прийняттям закону, Банк отримав можливість самостійно визначати методи проведення грошово-кредитної політики, але в рамках встановлених урядом параметрів [12, 22–28]. Отже, вищевказана правова норма гарантує незалежність Банку Англії при вирішенні конкретних питань, пов'язаних з безпосередньою реалізацією грошово-кредитної політики, але не означає його абсолютну автономію від уряду.

Для здійснення координації діяльності державних органів у фінансово-кредитній сфері уряд в особі казначейства, Банк Англії та FSA підписали у 1997 р. відповідну угоду (меморандум) про розмежування своєї компетенції. Серед основних принципів діяльності таких публічно-правових інститутів Великої Британії, як казначейство, Банк Англії та FSA, меморандумом виділені: 1) принцип чіткого розподілу обов'язків вищеназваних інститутів; 2) принцип прозорості їх регулюючої діяльності; 3) принцип відсутності дублювання та відповідальності регулюючих органів; 4) принцип регулярного інформаційного обміну [13, 69–78].

Банк Англії, відповідно до угоди, відповідає за стабільність всієї фінансової системи Великої Британії, включаючи стабільність грошово-кредитної системи, за виконання функції грошової політики, відповідає за укріплення грошової системи, розвиток та покращення інфраструктури платежів.

FSA відповідає за регулювання та нагляд діяльності банків та інших комерційних установ у фінансовій сфері.

Казначейство відповідає за утворення єдиної системи регулювання фінансово-банківської сфери, яке включає законодавче регулювання відповідних відносин.

Законодавчо закріпивши незалежність Банку Англії, уряд залишив за собою право контролювати його діяльність. Це проявляється в тому, що, по-пер-

ше, Банк Англії зобов'язаний доповідати про свою діяльність комітету казначейства від палати общин (комітет також затверджує на посадах нового голову та членів комітету монетарної політики), по-друге, у зв'язку з розширенням складу правління Банку Англії за рахунок представників різних секторів економіки, з'являються більші можливості для здійснення контролю (правління у цілому відповідає за керівництво діяльністю банку) і, по-третє, якщо рівень інфляції виявиться на 1% вищим або нижчим, то голова банку та голова комітету монетарної політики зобов'язані надати письмові пояснення.

Закон про Банк Англії визначив юридичний статус комітету грошово-кредитної політики та закріпив за уповноваженою фінансовою службою відповідальність за банківський нагляд.

До комітету грошово-кредитної політики сьогодні входять дев'ять осіб, п'ять із них — з вирішальним правом голосу та чотири — з дорадчим. Діяльність комітету визначають такі три напрямки: 1) досягнення 2% річного рівня інфляції, визначеного урядом; 2) щомісячне встановлення рівня процентних ставок; 3) прозорість та відкритість грошово-кредитної політики [14, 53–55].

Таким чином Законом «Про Банк Англії» визначена незалежність Банку Англії у проведенні грошово-кредитної політики, в той же час встановлена вимога уряду щодо боротьби з інфляцією. Правом здійснення нагляду та управління національним боргом перейшло до казначейства та FSA, але відповідальність за стабільність фінансової системи несе Банк Англії.

Банк Англії з боку уряду завжди відчував повну підтримку, і це було власне не тільки за часів кризових ситуацій у банківському секторі, а й протягом всього існування інституту центрального банку у Великій Британії.

Як бачимо, роль Банку та його функції змінювалися протягом трьохсотлітнього періоду. З моменту його заснування це був банкір уряду, з кінця XVIII ст. він — банкір для всієї банківської системи, банк банків. Поряд з наданням банківських послуг своїм клієнтам Банк Англії управляв валютним обміном та контролював золоті заощадження.

З 1998 р. Банк несе відповідальність за прийняття процентних ставок (до цього часу міністр фінансів щомісяця зустрічався з головою банку та встановлював рівень облікової ставки). Рішення про процентні ставки приймаються *the Bank's Monetary Policy Committee. Monetary Policy Committee* визначає, яка потрібна процентна ставка для задоволення основних економічних вимог. Основним завданням Банку Англії є підтримка стабільних цін в економіці.

Сьогодні, якщо досліджувати участь Великої Британії у єврозоні, то залишається багато економічних і тим більше політичних факторів, які не дозволяють Великій Британії повністю та остаточно приєднатися до євроленду. Держава не тільки повинна відповідати критеріям такого переходу, вона попередньо має виразити своє бажання на здійснення таких змін [15, 70–75].

Підсумовуючи зазначене вище, відзначимо, що:

1) на відміну від України, де банківська діяльність створювалась та значний час розвивалась на державній основі (Україна входила до складу Російської імперії (за винятком західних земель, що були частиною Австро-Угорщини),

де первісно головний банк країни був утворений як державний) [16; 17], банківська діяльність у Великій Британії з самого початку здійснювалася приватними банками (ми відзначали, що Банк Англії був утворений як приватна акціонерна компанія);

2) необхідність у націоналізації Банку Англії була викликана об'єктивною потребою, що виникла в середині ХХ століття, у регулюванні банківської діяльності в інтересах всього суспільства та в захисті прав клієнтів банку, що привело до необхідності утворення публічно-правової системи регулювання приватно-правових відносин у банківській сфері;

3) чинна система законодавства Великої Британії, на відміну від української, не виключає можливості наділення інститутів, формально утворених як акціонерні установи, державними повноваженнями публічно-правового характеру;

4) правове становище та повноваження Банку Англії закріплені в Законі «Про Банк Англії» від 1694 р., в Законі «Про Банк Англії» від 1946 р. та в Законі «Про Банк Англії» від 1998 р. Юридичний статус та повноваження FSA (Financial Services Authority), організації, що регулює фінансовий ринок Великої Британії, визначені Законом «Про фінансові послуги та ринок» від 2001 р. Важливими джерелами правового регулювання організації та функціонування банківської системи виступають рішення, прийняті в рамках ЄС;

5) Банк Англії безпосередньо займається проблемами державного регулювання банківської діяльності, незважаючи на те, що формально залишається акціонерною установою. Таким чином, Банк Англії виступає особливим інститутутом, що вирішує публічно-правові завдання;

6) державно-правовий зміст функцій Банку Англії, юридичний зміст діяльності та належність Банку до системи державних інститутів не залежить від організаційно-правових особливостей його юридичного статусу.

Література і примітки

1. Брайолт К. Депожико-кредитная система Великобритании (к 300-летию юбилею Банка Англии) // Деньги и кредит. — 1994. — № 4-5.
2. Смит В. Происхождение центральных банков / Пер. Ин-т Нац. модели экономики. — М., 1996.
3. Кауфман И. И. История банковского дела в Великобритании. — С.Пб., 1877.
4. Про право Банку Англії випускати банкноти та враховувати комерційні векселі писав російський вчений М. Ф. Орлов. Розглядаючи детально фінанси Англії та Франції в період, обраний вченим, М. Ф. Орлов з розвитком системи державного кредиту пов'язав наявність мережі банків, кредитної системи, притаманних розвинутому капіталізму. М. Ф. Орлова визнають основоположником вчення про державний кредит, теоретичні розробки якого поклали певний відбиток на всю наступну літературу з цієї проблеми. Див.: У истоков финансового права / Под ред. А. П. Козырица. — М.: Статут, 1998. — С. 398-402. — (Золотые страницы русского финансового права).
5. Public general Acts. — 1946. — Ch. 20.
6. Wade E., Bradley A. Constitutional and Administrative Law. — L.: Longman, 1991.
7. Public general Acts. — 1954. — Ch. 12.
8. Public general Acts. — 1979. — Ch. 60.
9. Speech by Eddi George, Governor of the Bank of England 19 Nov. 1999.
10. Цей Закон англійськи вчені вважають частиною Конституції. Див.: Wade E., Bradley A.

- Constitutional and Administrative Law. — L.: Longman, 1991; Ware R. EMU: the Constitutional Implications. Research Paper 98/78. — L.: House of Commons Library, 1998.
11. Bank of England Act 1998. — Ch. 2.
 12. George E. Bank of England has become more independent // Central Banking. — 2000. — № 1.
 13. Гейвацдов Я. А. Особенности правового регулирования банковской системы Соединенного Королевства // Государство и право. — 2001. — № 9.
 14. Вісник ІВУ. — 2001. — № 4.
 15. Бурпашов И. Великобритания и евро // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 9.
 16. Фінансово-кредитна система України — Росії (XVIII–XX ст.) / В. С. Стельмах, І. І. Д'якопова, І. В. Сало та ін.; За ред. І. В. Сала. — Суми: Слобожанщина, 2000.
 17. Коломиец А. Финансовые реформы русских царей (от Ивана Грозного до Александра Освободителя): Очерки. — М., 2001.

УДК 343.98(477)(091)

В. В. Комаха

ПЕРШІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ МВС УКРАЇНИ

Криміналістичні установи в Україні почали формуватися вже на початку ХХ ст. Першим прикладом цього було впровадження в практику боротьби зі злочинністю нового цивілізованого методу реєстрації злочинців, який мав назву антропометричний, шляхом відкриття в Києві у 1902 р., з ініціативи начальника розшукового відділення Г. М. Рудого, антропометричного кабінету. Г. М. Рудий був призначений на цю посаду 9 серпня 1901 р. і завдяки чому скористався закордонним службовим відрядженням, відвідав у вересні і жовтні 1901 р. розшукові поліції в містах Лондоні і Парижі, де докладно ознайомився з постановкою питання стосовно розшукової справи. Результатом цього ознайомлення була повна реорганізація розшукової справи в Київському розшуковому відділенні, де, зокрема, було улаштовано антропометричне бюро — прототип першої криміналістичної установи.

За висловленням Г. М. Рудого, антропометрична система на той час без будь-якого сумніву була б самим достовірним засобом для офіційного впізнання особистості, якщо б вона була введена повсюди в Російській імперії, тобто у всіх поліціях і місцях відбування покарання і якщо б всі ці установи надсилали по одному екземпляру антропометричних карток в центральне антропометричне бюро.

У 1904 р., завдяки ініціативі і зусиллям того самого начальника розшукової частини Києва Г. М. Рудого, здійснюється впровадження нових прогресивних криміналістичних методів і засобів боротьби зі злочинністю, які були ним запозичені в результаті ознайомлення зі станом криміналістики на Заході. Зокрема, його перебування у Дрездені у вересні 1903 р. на виставці благоустрою міст, на яку він був спеціально відряджений для ознайомлення з новими досягненнями криміналістики з метою використання їх в Київському розшу-

ковому відділенні. Із багатьох експонатів виставки звернули на себе особливу увагу: валіза з численними інструментами і приладдями, необхідними при розслідуванні злочинів, а також новий спосіб ідентифікації особистості за допомогою дактилоскопічних відбитків. Після ознайомлення зі змістом валізи і з принципами дактилоскопії завідувач розшукової частини Г. М. Рудий за особисті кошти в Києві укомплектував аналогічну валізу, доповнив її багатьма приладдями, необхідними у місцевих умовах, а з 1 січня 1904 р. було створено при Київському розшуковому відділенні новий дактилоскопічний відділ — прототип майбутньої дактилоскопічної установи [5, 1–5].

Таким чином, вже у перші роки ХХ ст. в Києві почала діяти перша криміналістична установа, яка здійснювала реєстрацію злочинців цивілізованими методами і засобами — спочатку шляхом проведення вимірювань окремих частин тіла злочинців — антропометричний метод, а згодом шляхом використання відбитків пальців рук — дактилоскопічний метод і таким чином була створена перша криміналістична установа по ідентифікації особистості з використанням антропометричного і дактилоскопічного методів реєстрації.

Після відомих подій в центрі Росії, які відбулися в 1917 р. і були названі Великою Жовтневою соціалістичною революцією, всі надбання стосовно, зокрема, створених раніше криміналістичних установ було знищено. І формування криміналістичних установ в системі МВС України розпочалося з організації в квітні 1920 р. відділу карного розшуку Головного управління міліції УСРР, в якому відразу стали створювати реєстраційно-дактилоскопічну і науково-технічну служби. З другої половини 1922 р. відділ було перейменовано в Управління карного розшуку, до складу якого входило три відділи: адміністративно-організаційний, активно-розшуковий і загальний. Зокрема, в адміністративно-організаційному відділі почали діяти такі перші криміналістичні установи: Центральне реєстраційно-дактилоскопічне бюро, науково-технічне відділення і фотохімічна лабораторія. Зокрема, відповідно до п. 3 Інструкції про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губернських відділах охорони здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку, яка була затверджена 20 травня 1924 р. НКЮ УСРР, НКЗ УСРР та НКВС УСРР, діяльність реєстраційного бюро полягала у такому: а) реєстрація всіх злочинців та встановлення їх особистості; б) встановлення особистості трупів невідомих осіб; в) фотографування місця події у випадках, коли працівники кабінетів науково-судової експертизи (НСЕ) не надавали допомоги з цього питання; г) фотографування місця події і слідів на ньому, а також у трупних покоях у всіх випадках викликів працівників реєстраційного бюро із зазначеною метою, а також і тоді, коли працівники кабінетів НСЕ відмовлялися виїжджати на місце події [4, 193–195, 199–202].

Науково-технічне відділення повинно було займатися розробкою наукових методів боротьби зі злочинністю, організацією криміналістичного музею, кодифікацією і захистом інтересів Центрального управління розшуку УСРР.

До складу фотохімічної лабораторії входив завідувач (він же експерт-хімік) і фотограф, а також науково-технічне відділення, до складу якого входив началь-

ник, експерт (він же завідувач музею) і юрисконсульт. Основними завданнями, наприклад, фотохімічної лабораторії було: проведення різноманітних аналізів; дослідження плям, речовин забарвлення, рідин, отруєної їжі, складання колекції отруйних речовин, читання лекцій із фотохімії та інструктаж з цих питань працівників карного розшуку на місцях; проведення фотографічних робіт для потреб карного розшуку, фотографування місця події і речових доказів.

У вересні 1923 р. в Головному управлінні міліції УСРР було створено Науково-технічний кабінет, який очолював український криміналіст О. А. Єлісєєв. Як консультанта кабінету було запрошено відомого українського криміналіста і судового медика професора М. С. Бокаріуса. Новий підрозділ встановив з Науково-технічним відділенням Центрального управління розшуку УСРР практичні відносини [1, 37–38].

Усі зазначені установи дислокувалися у Харкові, який на той час був столицею України.

Однак у 1923 р. за ініціативою слідчого з надзвичайних справ при НКЮ УСРР С. С. Савченка і професора М. С. Бокаріуса було створено третю в Україні криміналістичну установу в системі Міністерства юстиції — Харківський кабінет науково-судової експертизи. Керівником цієї установи було призначено професора М. С. Бокаріуса [3]. Згодом у Харківському кабінеті науково-судової експертизи почав працювати і один із організаторів криміналістичних установ в системі МВС України О. А. Єлісєєв.

1930 р. для розвитку криміналістичних установ в системі Міністерства внутрішніх справ СРСР став ніби-то кульмінаційним за десятирічний період їх становлення і розвитку. Але їх розквіт продовжувався недовго. Вже 15 грудня Центральний виконавчий комітет і Рада Народних Комісарів СРСР прийняли постанову «Про ліквідацію народних комісаріатів внутрішніх справ союзних і автономних республік». ЦВК і РНК СРСР визнали, що на новому етапі будівництва соціалізму народні комісаріати внутрішніх справ стали зайвими ланками радянського апарату, і запропонували центральним виконавчим комітетам союзних республік не пізніше 1 січня 1931 р. ліквідувати їх [2, 839].

На засадах зазначеної постанови при радах народних комісарів союзних і автономних республік були створені управління міліції і кримінального розшуку. У зв'язку зі змінами в системі органів міліції в Москві було скликано нараду начальників оперативно-розшукових відділів управлінь міліції країв і областей РСФРР, яка проходила з 26 квітня по 1 травня 1931 р. і в якій брали участь і представники органів міліції України. На зазначеній нараді було розглянуто поряд з іншими питаннями і пропозиції щодо організації науково-технічних відділів, про що доповідав Я. М. Яковлев, який згодом був призначений першим керівником науково-технічного відділення оперативно-розшукового відділу Головного управління міліції СРСР.

У рішенні, яке було прийнято нарадою начальників оперативно-розшукових відділів, зокрема, зазначалось, що всі науково-технічні відділення повинні складатися із груп реєстрації і груп проведення судових експертиз. До складу останніх повинні входити відповідні лабораторії для проведення різноманіт-

них судових експертиз (почерку і документів, слідів зламу, судово-хімічних і судово-медичних) і криміналістичний музей. Поряд із зазначеними групами Науково-технічне відділення Головного управління міліції СРСР повинно було включати групу підготовки фахівців і редакцію журналу.

Науково-технічні відділення оперативно-розшукових відділів управління міліції організуються у складі обох груп або тільки групи реєстрації. До перших належали також і науково-технічні відділення оперативно-розшукових відділів в центральних містах оперативних секторів УСРР [1, 56–57].

До 1941 р. змінювалась підпорядкованість зазначених вище підрозділів та їх назва, яка нерідко супроводжувалась скороченням штатів працівників. В зазначений період в Україні діяли тільки три науково-технічні відділення — Науково-технічне відділення Управління міліції МВС УСРР, дислокувалося в Києві, Управління міліції Харківської та Львівської областей і 6 науково-технічних груп — управління міліції Полтавської, Житомирської, Ворошиловградської, Запорізької, Донецької та Одеської областей. Переважна більшість працівників науково-технічних апаратів не мали спеціальної підготовки, необхідного практичного досвіду, обладнання і спеціальної апаратури. Чисельність працівників науково-технічних апаратів становила всього 28 осіб, із яких: начальників науково-технічних відділень — 3 особи, старших експертів — 21 особа і експертів — 4 особи.

Таке становище з криміналістичними установами в системі МВС України в 20–30-ті рр. ХХ ст. спостерігалось тому, що в Україні на той час діяли три провідні і єдині на весь колишній Радянський Союз (крім республіки Білорусь, в якій також діяла подібна криміналістична судово-експертна установа) судово-експертні установи у системі МЮ України Київський, Одеський і Харківський інститути науково-судової експертизи (до 1926 р. вони називалися Кабінети науково-судової експертизи). У зв'язку з цим велика кількість матеріалів, що виникали в органах МВС України у процесі проведення розслідування кримінальних справ і які підлягали криміналістичному судово-експертному дослідженню, направлялись виключно в зазначені установи системи Міністерства юстиції України.

Таким чином першими криміналістичними установами в системі Міністерства внутрішніх справ України в 20–30-ті рр. ХХ ст. були: Центральне реєстраційно-дактилоскопічне бюро, науково-технічні відділення і фотохімічна лабораторія.

Література

1. Миронов А. И. Возникновение и развитие криминалистических подразделений органов внутренних дел: Учеб. пособие. — М., 1979.
2. О ликвидации народных комиссариатов внутренних дел союзных и автономных республик: Постановление ЦИК и СНК СССР от 15 дек. 1930 г. // Бюллетень НКВД РСФСР. — 1930. — № 41.
3. Положение о кабинетах научно-судебной экспертизы: Постановление СНК УССР от 10 июля 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — Отд. 1, № 26. — Ст. 384.

4. Про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губздравах та реєстраційних бюро при органах карного розшуку і про порядок надсилання різних об'єктів на дослідження: Інструкція Народного комісаріату юстиції, Народного комісаріату охорони здоров'я і Народного комісаріату внутрішніх справ від 20 трав. 1920 р. // Бюлетень Народного комісаріату юстиції. — 1924. — № 22.
5. Рудой Г. Отчет о деятельности сыскного отделения Киевской городской полиции за 1902, 1903, 1904 гг. — К., 1905.

Розділ 3

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

За сучасних умов розвитку українського суспільства проблема подолання бідності населення стала однією з центральних. Реалізація завдань, пов'язаних з скороченням масштабів бідності, потребує розробки методології і методів визначення кількісних і якісних параметрів майнових груп, причин їх позитивної або негативної динаміки, порівняльного аналізу стану в Україні та в розвинутих країнах Заходу на підставі загальноприйнятих світових стандартів.

Ми не можемо погодитись з твердженням багатьох дослідників соціальної політики про те, що її сутність полягає в здійсненні, головним чином, захисної функції. На нашу думку, тлумачення змісту державної соціальної політики залежить від тих проблем, які є першочерговими сьогодні для України. Політична діяльність влади має бути сконцентрована на дотриманні громадянських, економічних, соціальних прав людини, створенні сприятливих умов їх реалізації.

Треба звернути увагу й на ту особливість, що соціальну політику в Україні нині державні органи будують на основі певних соціальних стандартів. Однак законодавчо поки що встановлено лише прожитковий мінімум.

Рівень соціального розвитку України сьогодні визначається на підставі Індексу людського розвитку (ІЛР). Він надає приблизну оцінку людського розвитку взагалі. Головні компоненти ІЛР — очікувана тривалість життя, освіта (грамотність та кількість вступників до шкіл) і добробут (доходи на душу населення)» [1, 26].

За десятиріччя (1990–2000) Україна опустилася з 45 на 80 позицію серед 175 країн. Але вже в 2001 р. їй належало 5 місце з 175 країн.

Очікувана тривалість життя знизилася з 70,5 до 67,9 року, починаючи з 1990 р.

Освітній компонент ІЛР складається з індексу грамотності дорослого населення та індексу сукупної частки учнів (СЧУ). Останній індекс зріс з 74% в 1994 р. до 77% — у 2004 р. Однак зростаюча кількість безпритульних дітей, що не відвідують школу, погрожує погіршенням цього показника.

Доходи на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) відображають реальну вартість стандартного кошика споживчих товарів. За останні роки цей показник коливався в межах 4220–5000 дол. США.

Індекс людського розвитку дозволяє порівнювати рівні та тенденції людського розвитку в розрізі різних країн та часу. Однак показників, що використовуються для розрахунку індексу за міжнародною методикою, порівняно небагато. Це обмежує корисність глобального ІЛР для регіонального аналізу всередині кожної окремої країни. Тому, аби визначити причинні фактори та можливі політичні рішення, необхідний більш виважений і реалістичний погляд на подібності та відмінності регіонів. Регіональний індекс має бути не тільки

більш детальним, але і прилаштованим до реалій конкретної країни з огляду на наявні проблеми та дані.

Методологію розрахунку регіонального ІЛР для України було розроблено, за підтримки ПРООН, Радою з вивчення продуктивних сил Національної академії наук України спільно з Держкомстатом. Окрім того, що новий індекс повніше віддзеркалює картину людського розвитку в Україні, він, базуючись на широкому спектрі складових компонентів, зменшує ризик пере- або недооцінки внаслідок помилок в окремих індексах.

Регіональний підхід може бути конструктивним й в з'ясуванні джерел майнового розшарування, зокрема бідності.

Регіональний індекс людського розвитку для України складається з дев'яти окремо зважених компонентів. Найбільша увага приділяється освіті, умовам проживання та матеріальному добробуту населення. Це, в основному, відображає ключові компоненти глобального ІЛР. Менше ваги в українському регіональному ІЛР надається таким факторам, як розвиток ринку праці, демографічні тенденції, охорона здоров'я, соціальні умови, екологічна ситуація та фінансування людського розвитку. Такий розподіл стався через те, що за результатами факторного аналізу ці показники мають менше значення при визначенні загального рівня добробуту народу та рівня людського розвитку.

Регіональний ІЛР за загальним рейтингом регіонального людського розвитку постійно ставить Київ на перше місце. Протягом останніх трьох років столиця України за показниками стану освіти, умов проживання населення, демографії, розвитку ринку праці та матеріального добробуту населення залишила позаду всі інші області.

Великі доходи мають люди переважно у Східній Україні: в Запорізькій, Донецькій і Дніпропетровській областях. Ці високо індустріалізовані області генерують найбільші обсяги валової доданої вартості на душу населення в країні. Погляд на більш загальну картину розподілу доходу по областях свідчить, що різниця в матеріальному добробуті між найкращими та найгіршими областями (це, відповідно, східна та південна частини країни) значно менша, ніж між Києвом та будь-яким регіоном, який для України за значенням є середнім. Дійсно, за винятком Києва, розподіл доходу по Україні є досить рівним.

У деяких областях спостерігалось погіршення людського розвитку. Наприклад, у 2001 р. Івано-Франківська та Тернопільська області пересунулися вниз за рейтингом регіонального ІЛР. В обох областях відбулося погіршення стану ринку праці, головним чином, за рахунок збільшення безробіття.

Офіційна статистика свідчить, що економічна активність значно відрізняється залежно від регіонів. Більше того, з часом регіональні розбіжності збільшуються. Додана вартість (ДВ) є, мабуть, найкращим показником загальної економічної активності по областях України. Коливання доданої вартості на душу населення залежно від регіонів вивчалися в останньому дослідженні Світового банку. Була зроблена спроба пояснити, чому деякі регіони мають кращі показники, аніж інші [2]. Дослідження свідчить, що 80% розбіжностей у ДВ на душу населення пояснюються рівнями фізичного капіталу та праці, причому вияви-

лось, що основний капітал має втричі більший вплив, ніж забезпеченість робочою силою. Інвестиції в основний капітал регіону приводять до значного зростання доданої вартості на душу населення в регіоні, в той час як підвищення рівня зайнятості та працевлаштування значно менше впливає на регіональне зростання. З іншого боку, при розміщенні інвестицій відносно невелика залежність обсягу продукції від праці, ніж від інвестицій, означає, що в середньому зростання не просто створює більшу кількість низькооплачуваних робочих місць, але й дійсно приносить збільшення доходу кожного працівника.

Приблизно 20% коливань по регіонах не залежать від підвищення ані рівня інвестицій, ані рівня зайнятості. Проте їх можна пояснити ефективністю розміщення ресурсів, рівнем розвитку технологій, рентабельністю виробництва та іншими факторами, такими, наприклад, як якість управління та маркетингу. Всі ці факти свідчать: підтримка доброго інвестиційного клімату, створення гнучких ринків праці та заохочення технологічних інновацій можуть сприяти покращанню продуктивності в регіонах. Ці заходи разом з природною тенденцією до вирівнювання стану регіонів, за умов зваженої економічної політики, з часом забезпечать зменшення розбіжностей між областями та підвищення життєвого рівня.

Група фахівців, яка готувала Національний звіт з людського розвитку, також перевірила зв'язок між регіональними розбіжностями сукупних заходів щодо людського розвитку та іншими пояснюючими факторами, такими як освіта, охорона здоров'я, соціальні програми, очікувана тривалість життя. Результати аналізу свідчать про суттєвий позитивний кореляційний зв'язок між матеріальним добробутом і умовами проживання населення, з одного боку, та рівнем бюджетної підтримки соціальних програм — з другого.

Таким чином, кращі програми соціальної підтримки на місцевому рівні, очевидно, поліпшують загальні показники людського розвитку. Це свідчить про те, що місцеві органи влади можуть значно покращити людський розвиток шляхом реалізації програм, які усувають нерівномірність доходів, а також запровадженням програм підвищення якості інфраструктури та комунальних послуг, що в областях надаються населенню.

За результатами аналізу можна зробити ще один цікавий висновок: фінансування людського розвитку має значний зворотний зв'язок з «негативними» соціальними умовами в кожній окремій області, зокрема з безробіттям, рівнем злочинності, заборгованістю із заробітної платні та пенсій, нестабільністю шлюбів. Іншими словами, належне фінансування людського розвитку пов'язане зі зменшенням соціальних проблем. У підсумку, незалежно від того, з якого боку подивитися на проблему, зусилля на місцевому рівні, спрямовані на покращання соціальних послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, житло та комунальні послуги, мають прямий вплив на життя людей та створюють більш високий рівень людського розвитку.

Значна частина населення багатьох країн, що мають великі запаси природних ресурсів, живе у жалюгідних умовах. Але існують й країни з більш обмеженими природними ресурсами, які досягли високого рівня економічного та

людського розвитку. Що ж саме спричиняє таку різницю? На думку багатьох експертів, які вивчали це питання, різниця часто полягає в якості роботи інституцій і системи державного управління. А це тісно пов'язано з рівнями прийняття рішень місцевими урядами та участю громадян в процесах управління.

У світовій практиці уряди країн використовують прямі бюджетні трансферти (ПБТ), доля яких в доходах місцевих бюджетів різних країн утворює від 10 до 30%. В Україні — 3,1 %.

Традиційно ПБТ мають 3 види: дотації, субвенції, субсидії.

Дотація — це фіксована фінансова допомога, яка надається місцевим бюджетам без обмеження галузі використання цих засобів, без необхідності їх повертати або робити додаткові внески одержувачем. Такий вид допомоги за міжнародною термінологією зветься «незв'язаний» трансферт («general, non-conditional grant»).

Субвенція — це така форма ПБТ, яка має цільове призначення і передбачає фінансову участь одержувача (selective matching grant або «зв'язаний, умовний трансферт»).

Субсидія — це теж цільова допомога, але без фінансової участі одержувача.

У країнах зі стабільною економікою й розвинутим самоврядування (Німеччина, Франція, Швеція) головна роль належить бюджетним дотаціям, тоді як в країнах, що трансформуються, переважають зв'язані (цільові) трансферти (Польща, Латвія, Росія).

Таким чином, призначення ПБТ — бути засобом вирівнювання регіональних бюджетних доходів. Але згодом вони повинні перетворитись в засіб вирівнювання регіональних бюджетних витрат.

За своїми основними рисами існуюча сьогодні в Україні модель нагадує соціал-демократичний варіант соціальної політики з елементами лібералізму. Вона склалася під впливом поступового формування ринкових відносин і процесів демократизації суспільства, появи так званого «третього сектора» — об'єднань громадян, громадських, благодійних, неприбуткових, некомерційних організацій, що займаються благодійною та іншою соціальною діяльністю. Що обрано саме таку модель політики в соціальній сфері, підтверджує спосіб розподілу витрат державного бюджету на головні соціальні потреби [1, 13].

Забезпечення соціального захисту населення та реалізація всієї соціальної політики в значній мірі залежать від стратегії її фінансування. Головним принципом розподілу частки ВВП, яка повинна витратитись на соціальні цілі в Україні, є перекладення тягаря витрат на місцеві бюджети. За рахунок місцевих бюджетів фінансується 82% видатків на охорону здоров'я; близько 62% — на освіту та 50% — на соціальний захист та соціальне страхування.

Місцеві бюджети несуть тягар витрат на пільги ветеранам війни та праці, допомогу багатодітним сім'ям, житлові субсидії. Притому в більшості регіонів частка закріплених доходів у доходах місцевих бюджетів (без урахування цільових субсидій) становить залежно від місцевих особливостей від 15,4 до 50% і навіть при передачі майже всіх регулюючих доходів у місцеві бюджети деяких областей цих коштів не вистачає для забезпечення потреб місцевих регіонів.

Майнова структура України складається з групи багатих (за різними даними, від 3 до 6% населення), середніх (13–20%), бідних (за різними даними, від 70,8 до 86,5%). Серед бідних 11% живуть в умовах крайньої бідності. Але ця цифра має тенденцію до зменшення. В 1999 р. ця категорія громадян утворювала 14%. 65% отримують заробітну плату на рівні прожиткового мінімуму.

Майнове розшарування в США (для порівняння) виглядає таким чином: багаті — 3%, забезпечені — 17%, середні — 60%, бідні — 2%.

Два головних завдання соціальної політики можуть бути передбачені, коли мова йде про рівень добробуту. Перше з них — це соціальний захист малозабезпечених. Друге — це постійний контроль за процесом поляризації в суспільстві.

Згідно з вимогами ПРООН, для України, як і для інших перехідних економік, рівень крайньої бідності визначений як 4,3 долари США на добу.

Звичайно рівень офіційної межі малозабезпеченості та прожитковий мінімум розраховується Міністерством праці і соціальної політики. Межа малозабезпеченості є соціальним, а не фізіологічним мінімумом, оскільки окрім витрат на харчування включає витрати на непродовольчі товари, послуги та вартість утримання житла.

Прожитковий мінімум розраховується на підставі розрахунку споживчого кошику. Він, як правило, складається з продовольчого кошика, що включає від кількох десятків до сотень найменувань продуктів (у залежності від країни), кошика непродовольчих товарів і кошика послуг.

Споживчі кошики існують у кількох видах, обумовлених їх призначенням. Мінімальний споживчий кошик конструюється і розраховується різними способами для визначення мінімального рівня життя — прожиткового мінімуму. Часто під мінімальним споживчим кошиком розуміється реальний споживчий кошик найбідніших 10% населення.

Споживчий кошик у різних країнах, навіть близьких за умовами і рівнем життя, значно розрізняється при використанні його як нормативу для мінімального споживчого бюджету: у Люксембурзі споживчий кошик включає 173 найменування, у Великобританії — 600, у Нідерландах — 1000. Мінімальний споживчий кошик у США з початку 1960-х рр. будується по 11 групах продуктів харчування в розрахунку на тижневе споживання для 20 демографічних груп, з них 18 — за статтю та віком, а також для вагітних і жінок, що годують.

Споживчі кошики середнього або якого-небудь іншого рівня визначаються на основі поточної статистики і бюджетних обстежень домашніх господарств і служать для оцінки рівня і якості життя різних верств населення й особливостей їхнього споживання, дозволяють знаходити закономірності в житті різних родин і груп у міру росту їхніх доходів. Наприклад, споживчий кошик, побудований для середньодушових доходів, показує в динаміці, як змінюється можливість придбати в Україні продукти харчування (22 найменування) для людини із середніми доходами залежно від зміни самих доходів і середніх цін.

Аналогічні споживчі кошики відслідковуються статистичними органами для споживчих товарів (11 видів) і платних послуг (9 найменувань); усі зазначені

споживчі кошики відбираються на основі найважливіших, типових, найбільш розповсюджених товарів і послуг.

Ще одна група споживчих кошків служить для визначення індексу споживчих цін (ІСЦ) і/або виміру рівня інфляції; особливістю цих кошків є те, що кожен товар, що знаходиться в них, має певну вагу, що залежить від вартості споживаного товару стосовно загальної вартості кошика. Споживчий кошик в Україні для розрахунку ІСЦ являє собою єдину для всіх територій вибірку груп товарів і послуг, найбільш часто уживаних населенням, крім того, споживчий кошик враховує відносну важливість товарів для населення і стійку наявність їх у продажу; у багатьох країнах цей вид споживчого кошика розраховується не тільки офіційними статистичними органами, але й провідними профспілковими об'єднаннями для контролю даних, що повідомляються урядом. Таке дублювання пов'язане з важливістю індексації для рівня доходів населення, насамперед оплати праці і пенсій, встановленої у відповідних законах цілого ряду країн. Особливо важливий контроль за розрахунками вартості споживчого кошика там, де закон встановлює індексацію лише при перевищенні визначеного інфляційного порогу.

Якщо відносно продовольчих споживчих кошків для бідних груп населення важко дати точну оцінку їхньої якості (хоча зрозуміло, що бідні родини прагнуть здобувати найбільш дешеві продукти), то у відношенні до інших споживчих кошків можна стверджувати, що мова йде про предмети споживання найнижчої якості, а зі зростанням доходів цих груп спочатку йде лише розширення споживчого кошика без поліпшення якості товарів.

Багато дослідників і експертів при методологічних оцінках феномена бідності і її границь виходять із закономірності, виведеної наприкінці XIX ст. бельгійським економістом Е. Енгелем (так званий закон Енгеля), про підвищення частки витрат на харчування у структурі споживчого бюджету зі зменшенням рівня доходів родини (індивіда); цю закономірність, а також аналогічну залежність у відношенні до житла перевіряли у своїх обстеженнях у 1920-х рр. російські вчені С. І. Струмлінін, Г. С. Полляк.

Споживчі кошики, що будуються експертно-нормативним або статистичним методом, і є основою для оцінки прожиткового або соціального мінімуму і відповідно виступають як критерії в соціальних програмах, повинні періодично переглядатися й обновлятися, а їхня вартість також систематично індексуватися. У відношенні до перегляду мінімального споживчого кошика в ряді країн існують спеціальні процедурні правила, що можуть носити навіть законодавчий характер. Так, у США затверджений в 1948 р. продовольчий споживчий кошик переглядався до початку 1960-х рр., а кошик, прийнятий в цей період, є основою для визначення межі бідності дотепер.

Одна з найважливіших характеристик доходів населення — рівномірність (нерівномірність) їхнього розподілу, звичайно вона вимірюється коефіцієнтом Джині, величина якого може варіювати від 0 до 1, збільшуючись з ростом нерівномірності розподілу доходів у суспільстві; у більш егалітарному суспільстві, тобто з меншою соціально-економічною нерівністю, загальний еко-

номічний ріст, збільшення ВВП на душу населення веде до більшого прогресу в доходах населення, до зменшення бідності. Так, за оцінками експертів, річний приріст ВВП на душу населення в розмірі 10% знизив би убогість за доходами на 30% у якій-небудь країні при коефіцієнті Джіні, що становить 0,25, і тільки на 10% — у країні з коефіцієнтом 0,50.

В Україні статистична інформація про доходи населення надходить з обстежень бюджетів домашніх господарств, проведених щомісяця на основі одноразових вибіркового обстежень, одноразового обліку заробітної плати, звітів підприємств і установ по обслуговуванню населення, балансу грошових доходів і витрат населення. Регулярно публікуються дані про абсолютну чисельність населення з доходами нижче прожиткового мінімуму; у структурі грошових доходів населення статистикою виділяються: оплата праці, соціальні трансферти й доходи від власності, підприємницької й іншого виду діяльності.

В оплату праці включаються усі виплати соціального характеру.

Аналіз державної політики заробітної плати дозволяє побачити суперечності, які можуть також спричинити повільні темпи скорочення бідності.

У політиці заробітної плати України спостерігається порушення нормативів, згідно з якими мінімальна заробітна плата повинна утворювати 68% середньої і дорівнювати прожитковому мінімуму. Але ж відомо, що в 2004 р. прожитковий мінімум був 365 грн, мінімальна заробітна плата — 237 грн, а середня — 500 грн. Тобто мінімальна зарплата становила 47% від середньої.

Зростання розмірів середньої заробітної плати слабо сприяють зростанню її купівельної спроможності. Так, якщо в 2004 р. купівельна спроможність середньої заробітної плати становила 137% $[(500/365) \times 100\%]$, то в 2005 р., при зростанні заробітної плати до 600 або 700 грн, а прожиткового мінімуму — до 423 грн купівельна спроможність досягла 142% в першому випадку і 165% — в другому.

Кількісні показники бідності свідчать про розміри соціальної відстані між групами в сучасному суспільстві, про рівень поляризації в ньому і, як наслідок, про погрозу можливих конфліктів. Децільний коефіцієнт (співвідношення середнього доходу 10% високодохідних сімей до 10% сімей з найнижчим рівнем доходу) по Україні дорівнює, за даними Київського міжнародного інституту, 35,4:1.

Децільний коефіцієнт доповнюється показником концентрації доходу (коефіцієнтом Джіні). Для України — це 0,54, тоді як граничний дозволений світовий показник Джіні — 0,40–0,45.

Порушення балансу споживання пов'язане з тенденцією зменшення частки заробітної плати у структурі ВВП. Вона становить 45%, тоді як в розвинутих країнах — від 62 до 80%. Доля заробітної плати в собівартості продукції становить 12% (у ФРН вона коливається на рівні 40–50%). Погодинна вартість робочої сили становить в Україні 37–40 центів, у Німеччині — 25 доларів, в США і Франції — 15,5, в Польщі — 2, Угорщині — 1,8, Чехії — 1,6, в Румунії і Болгарії — 40–80 американських центів.

Найбільш важким наслідком бідності слід вважати її вплив на структуру

споживання населення. Споживча діяльність має соціальний та економічний аспекти. Споживання, в соціальному аспекті, є важливою умовою фізичного та духовного формування особистості.

Економічний аспект споживання полягає в тому, що воно активно впливає на процес утворення вартості товару. Без фігури споживача не можливе існування ринку.

Споживча та трудова діяльність діалектично переплетені. Гіпертрофоване перебільшення значення праці в трудовій теорії вартості або споживання в теоріях граничної корисності вели до недооцінки не тільки двох важливих джерел утворення і існування людських цінностей, але й до певних практичних соціально-політичних дій. Зниження значення особистісного споживання як головної цілі виробництва в ідеології і практиці радянських часів призводило до ігнорування такого важливого фактора соціальної політики, як задоволення потреб людини. Особистість в старому ідеологічному уявленні виконувала головним чином роль трудівника, виробника. Особливістю споживчої сфери була відсутність умов для вільної діяльності, для здійснення вибору. Обмежений споживчий асортимент товарів і послуг робив споживання примусовим.

Теоретико-методологічними засадами аналізу споживчої діяльності повинні стати не лише економічні концепції, але й психологічні та соціологічні підходи до проблеми вивчення людських потреб. Споживання є умовою реалізації останніх лише тоді, коли за своєю структурою воно відповідає структурі потреб. Відомі психологічні теорії поділяють потреби на вищі та нижчі, матеріальні і духовні. Наприклад, американський психолог і соціолог А. Маслоу до фізіологічних потреб відносить потреби у харчуванні, житлі, відпочинку, продовженні роду тощо. Група екзистенціальних потреб утворена з потреби у гарантованому захисті, впевненості в своєму майбутньому. Іншу групу утворюють потреби соціального характеру: в приналежності до колективу, спілкуванні, участі у сумісній діяльності, піклуванні. Група престижних потреб свідчить про те, що людині не достатньо їх просто задовольнити. Предмет задоволення повинен відповідати її соціальному статусу, викликати поважне ставлення в суспільстві, бути символом її місця в соціальній ієрархії. Духовні потреби — це потреби у самовираженні, у творчій діяльності, в розвитку людини як особистості.

У процесі задоволення всіх цих потреб споживання матеріальних та духовних цінностей є тим двигуном, за допомогою якого потреби кожного нового рівня стають актуальними для індивіда лише після того, як йому вдається задовольнити попередні. В протилежному разі виникає дискомфорт, стан психологічної фрустрації, відчуття обмежених можливостей, загальне незадоволення.

Зараз картина споживання або розподіл сімейного бюджету більшості громадян України свідчить про те, що вони перебувають в стані відносної бідності, виходячи з визначення, яке було наведено вище.

Витрати на харчування становлять 82,4% в небідних сім'ях і 86,4% в бідних. Витрати на непродовольчі товари у перших дорівнюють 7,4% і 3,5% — у других. Житло та комунальні послуги потребують 4% бюджету в небідних

сім'ях і 5,6% — в бідних. Медичне обслуговування утворює 2,5% всіх витрат небідних сімей і 2,2% в бідних сім'ях. На задоволення інших потреб залишається від 3,2% в небідних сім'ях до 2% в сім'ях бідних.

Аналізуючи структуру витрат, ми бачимо, що економічна ситуація прирікає людей до відносної бідності. Навіть люди, що мають середній рівень доходу (не бідні), змушені формувати своє споживання, ігноруючи задоволення потреб вищого рівня.

За даними статистичного бюро Європейської комісії, індекс купівельної спроможності в Україні — один з найнижчих в Європі і становить 17% від європейської норми.

Значним соціальним наслідком такого становища стає поступове виникнення феномена, що отримав у соціології назву «культура бідності». Його не можна ігнорувати в випадку, коли мова йде про свідому розбудову соціальної політики держави, про цінності нових поколінь громадян України.

Ще в XIX ст. соціологи розуміли під культурою бідності певний стиль життя [3]. Сучасний дослідник бідності професор Ілінойського університету О. Льюс фіксує такі сталі риси «культури бідності»: бідні не поділяють суспільних цінностей; вони мають низький рівень організації; їм притаманні специфічні стосунки між статевими та віковими групами (відсутність дитинства, вільні форми одруження); в їх свідомості домінують беспорядність, залежність, приниженість, низька трудова вмотивованість, нездатність до планування свого майбутнього [4].

Така характеристика поведінкових стереотипів нам здається не досить повною. «Соціологія бідності», яка з'явилась зараз на теренах СНД, суттєво доповнює соціопсихологічну картину бідності. Не всі вітчизняні бідні відрізняються пасивним ставленням до свого становища. Тому їх слід підрозділяти на активних і пасивних. У межах пасивного типу поведінки мають місце такі його прояви, як рефлекторно-запізнювальний (веде до поглиблення бідності) та помірковано-приспосувальний (веде до консервування того рівня бідності, що вже склався).

Активна поведінка поділяється на позитивно-кар'єрний тип (орієнтація на вищий матеріальний рівень); позитивно-інструментальний (стратегія використання нових економічних умов); кримінально-кар'єрний (використання існуючої в господарстві дезорганізації та аномії для особистого збагачення). Вивчення психологічних механізмів поведінки соціальної групи бідних, а також структури бідності є важливою умовою діяльності соціальних працівників і всіх, хто повинен розробляти і здійснювати соціально-захисну політику. Соціологи виділяють три групи бідних за рівнем доходу та стилем життя [5]:

- депривовані категорії, тобто особи, що не мають певного соціального статусу (п'яниці, психічно хворі, наркомани);
- ті, що живуть на фіксовані доходи (пенсіонери, багатодітні сім'ї, одинокі матері);
- «нові бідні». Це категорія осіб, які працюють, але їх заробітної плати не вистачає на забезпечення себе та сім'ї.

Врачування специфіки кожної групи бідних дозволяє державі використовувати різні механізми соціального захисту. Про них свідчить перелік програм, що були включені до системи заходів соціально-захисного напрямку: соціальний захист дитини, материнства, інвалідів, ветеранів; допомога на дітей віком до 16 (учнів до 18) років; виплати у зв'язку з підвищенням роздрібних цін; виплати державної допомоги одиноким матерям та матерям по догляду за дітьми; виплати допомоги на дітей віком від 1,5 до 3 років; фінансування програм по соціальному захисту інвалідів; надання додаткових пільг ветеранам; виплати на утримання будинків-інтернатів та інших установ соціального забезпечення; покриття збитків від реалізації газу та відшкодування різниці в цінах на тверде паливо, що реалізується населенню тощо.

Крім того, певні соціальні пріоритети визначаються і регіональними особливостями [6].

Таким чином, дослідження проблеми бідності в Україні потребує визначення певних теоретико-методологічних засад, які дозволяють побачити майнове розшарування, його причини та наслідки в контексті світової соціальної політики.

Найефективнішим, на нашу думку, є запропонований правовий погляд на феномен бідності, пов'язаний з дотриманням і захистом державою прав людини, який дозволяє розглянути соціально-економічні, політичні, поведінково-психологічні причини та наслідки бідності. На цій основі і має формуватись перспективна модель державно-правового механізму сучасної соціальної політики з урахуванням позитивних та негативних надбань існуючих світових моделей соціальної політики.

Література

1. Україна: звіт з людського розвитку. 2003. — К.: ПРООН, 2003.
2. Світовий банк. Україна: рухаючись вперед у розвитку регіонів та регіональній політиці. — 2001.
3. Ярошенко С. С. Синдром бідности // Социологический журнал. — 1994. — № 2.
4. Lewis O. La vita. — New York: Random House, 1966.
5. Воронков В. Типологические критерии бідности // Социологический журнал. — 1995. — № 2.
6. Гілко В. І., Кормич Л. І., Гапсова Е. А. Соціальні орієнтири державної політики: діагностика соціального розвитку Одеського регіону. — О., 2005.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Культура в сучасних умовах відіграє вирішальну роль у формуванні й утвердженні громадянського суспільства з високими гуманістичними цінностями, в розвитку й самореалізації особистості, сприяє зміцненню суверенітету України. Сучасні демократичні держави відійшли від ідеї підпорядкованості культури іншим сферам суспільного життя. Концепції підтримки культури випливають із самоцінності культури, але водночас — із обов'язку держави зберегти цю самоцінність, мінімально впливаючи при цьому на самостійність культури. Формування такої національної культури потребує проведення відповідної культурної політики нашої держави. Саме від обґрунтованої політики в галузі культури залежить забезпечення необхідних умов для розвитку і діяльності кожної людини незалежно від статі, як найвищої цінності суспільного розвитку.

Тому в контексті окресленої проблеми особливої уваги заслуговують праці вчених, присвячені дослідженню культурної політики в умовах демократичної держави. Якщо в роботах 50–80-х рр. ХХ ст. проблема розглядалась однобічно і значна увага приділялась ролі держави, практично ігнорувались інші суб'єкти культурної політики та процеси співвідношення їх у культуротворчих процесах, то сучасні погляди більш різнобічні, а нові методологічні засади дають широку можливість для комплексного аналізу завдань, методів та інструментів культурної політики. Незважаючи на різні підходи авторів, можна стверджувати, що більшість розглядає державну культурну політику як певну взаємодію держави із сферою культури та комплекс регульованих принципів адміністративних і фінансових видів діяльності й процедур, що забезпечують основу діяльності держави й суспільства у сфері культури.

У широкому плані, державна культурна політика охоплює культурні аспекти всіх державних програм її розвитку. У вузькому значенні вона передбачає розробку концепції функціонування й подальшого прогресу систем освіти, науки, культури і створення із цією метою сукупності норм і принципів, що визначають зміст, розвиток та поширення культури, регулювання тенденцій прогресу духовно-ціннісних аспектів суспільного життя [2, 4–6].

У роботах радянського періоду підкреслювалась позиція про вирішеність жіночого питання в СРСР і не враховувався реальний вплив жінок на конструювання суспільства, передачу традицій, формування духовних цінностей.

У 90-х роках розповсюджуються ідеї фемінізму та задекларовано принципи про необхідність написання «історії жіночої культури» [5; 6]. І, нарешті, з'являється термін «гендер», який більш конструктивно вміщує в собі багатомірні стосунки між людьми як носіями культури, духовності і традицій. На сьогодні вже є певний доробок в галузі фемінології і гендерології у вивченні проблеми участі і самореалізації жінок у культурних процесах, з'явилися ком-

плексні праці [1]. Завдяки творчості С. Павличко, В. Агеєвої, Т. Гундорової та О. Забушко були запроваджені феміністичні підходи в аналіз новітньої культури. Найбільш яскраво це проявилось в нових поглядах на творчість Л. Українки та О. Кобилянської, що вивело феміністичне літературознавство в лідери трансформації культурного ландшафту сучасної України. Серед посткомуністичних країн її культура виділяється рівнем уваги до гендеру в обговоренні шляхів трансформації національної культури в постмодерному контексті. Свідченням чого стала поява центрів гендерних досліджень в Києві, Одесі, Харкові та Львові.

Але, незважаючи на певну феміністичну традицію, загальне ставлення до фемінізму в українському суспільстві є досить настороженим. Серед діячів культури багато тих, хто вважає правильними традиційні гендерні стереотипи. Так, Н. Лавріненко стверджує, що «матріархат, зафіксований у документах Київської Русі, стосувався лише заміжніх жінок. Нині це міф. Берегиня — мати нації. Така фікція вводить в оману жінок, приваблюючи хибким відчуттям високого статусу та влади, і прив'язує до традиційних обов'язків» [4, 23].

Сучасний підхід досліджень культури тісно пов'язаний з тенденцією антропологізації мислення, що, зокрема, відзначається широким використанням термінів психології і навіть психіатрії [3, 27], а також поняттям ментальності як основи для визначення типу культури, тобто сукупності змістовних і феноменологічних характеристик культури у даному просторово-часовому вимірі.

Розглядаючи менталітет як об'єктивний чинник, що формує політико-психологічну спільність людей, в конкретних його проявах мову потрібно вести про уявлення почуття, цінності та інші характеристики спільності, що вивчаються. Менталітет є сукупністю духовних людських проявів у процесі життєдіяльності. Тому саме переважаючий вид діяльності накладає відбиток на ментальні риси будь-якого етносу, що в свою чергу впливає і на розподіл соціальних ролей чоловіків та жінок у певному соціумі.

У фольклорі та художній творчості знаходить відображення такий архетип, як образ «матері-землі». Він, зокрема, визначає і шанобливе ставлення до жінки в українському суспільстві. Більш того, у несвідомому психіки українського народу домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим [3, 28]. А перевага жіночого компонента в психічній структурі українця визначає характер його уявлень про своє місце у світі. Пріоритет родини, оточення близьких людей, а не великих об'єднань, згуртованих по типу громади, проникнутих єдиною метою, — все це ознаки родинного типу життя нашого народу.

Починаючи з Д. Чижевського, багато дослідників приписують українському менталітетові «філософію серця», чутливість, вразливість, емоційність, сентиментальність, тобто риси чисто жіночого характеру, на протизвагу раціоналізму, здатності до ризику, динамічності західних європейців. Особливо яскраво це проявилось в культурі періоду романтизму. Українська література XIX ст. — це справжній культ жінки, трудівниці, коханої. І найвизначніша серед них — мати, яка дає нове життя і виховує з сина воїна-захисника власного народу.

Розглядаючи духовно-інтелектуальну ауру нації, більшість дослідників зазначає, що в Україні був і є значний інтелектуальний потенціал, здатний поставити країну в ряд найбільш прогресивних і передових. Для цього необхідна чітка стратегія і бажання держави. Тому культурну політику можна розглядати і як комплекс заходів для своєчасного налагодження наукового й освітнього забезпечення таких принципів, які передбачають цілеспрямовану підготовку кадрів для кваліфікованого регулювання соціокультурних процесів. Очевидно, що визначення ролі жінок не може бути побудоване тільки на статистиці їх участі і представництві в установах науки і освіти.

Сучасна демократія спирається на міцний фундамент участі всіх громадян у визначенні мети і завдань політики, в т. ч. і у сфері культури. Зростання ролі жінок у структурах влади трансформує її в бік соціально-культурних аспектів розвитку суспільства — охорони здоров'я, освіти, духовності і т. д. Тому висновок ООН при аналізі діяльності парламентів країн з різними гендерними характеристиками — тільки паритетна участь чоловіків і жінок в структурах державної влади гарантує прийняття збалансованих рішень, а тому забезпечує стабільний розвиток кожної країни.

В Україні завжди було сильне прагнення до самоствердження особистості, автономії особистості і суспільства. Це свідчить про надійну соціальну основу для демократизації суспільства на принципах самоврядування. На мікрорівні влади — в повсякденному житті, сім'ї — гендерні відносини все більш стають партнерськими, базуючись на нормах рівних прав.

Таким чином, існують різні думки, часто досить суперечливі, серед представників певних соціальних груп та політичних сил, інших суб'єктів, які мають свої інтереси та пріоритети.

Досвід нашої країни переконує, що, по-перше, державна культурна політика повинна враховувати історичні традиції та сучасну соціокультурну ситуацію. По-друге, тільки завдяки зваженій державній політиці можна ліквідувати нерівність громадян, забезпечити право представникам кожної статі на користування національними духовними і матеріальними здобутками.

Література

1. Гендер і культура. — К.: Факт, 2001.
2. Горлова И. История правового регулирования отношений использования земель и развития культуры общества // Политические науки. — 2002. — № 5.
3. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей// Український історичний журнал. — 2002. — № 11.
4. Лаврінченко П. Гендерні стереотипи масової свідомості // Пекін+5. — К., 1995.
5. Павличко С. Фемінізм. — К.: Основа, 2002.
6. Теория и история феминизма. — Х.: Ф.-Пресс, 1996.

КОНФЛІКТИ В ДЕРЖАВНОМУ РОЗВИТКУ ТА ФОРМИ УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТАМИ

Актуальність аналізу конфліктологічних чинників обумовлена як існуванням та проявом багатоманітності конфлікту як явища та специфічної діяльності, так і запровадженням в ряді ситуацій конфліктної моделі розвитку. Це, зокрема, стосується процесу державного розвитку.

Питання конфліктів достатньо широко висвітлювались у вітчизняних та зарубіжних наукових дослідженнях. Йдеться як про класичні теорії конфлікту Р. Дарендорфа, Л. Козера, Т. Парсонса, К. Боулдінга, так і про сучасні розробки щодо політичних конфліктів, насамперед, вітчизняних авторів І. Бекешкіної, В. Небоженка, О. Москаленка, інших. Особливо активно досліджують етнічні конфлікти такі автори, як Є. Головаха, В. Євтух, І. Кресіна, І. Оніщенко, Ю. Римаренко, інші.

Однак при всьому цьому цілий ряд аспектів проблем конфліктів може бути продовжений. Це стосується, передусім, правових та політологічних досліджень процесу державотворення.

Аналіз динаміки розвитку держави неодмінно приводить до необхідності з'ясування місця та ролі конфліктологічного чинника в процесі державотворення.

При цьому тип конфлікту визначається суб'єктом впливу, що має інституціональний чи особистісний характер.

Кожен з таких суб'єктів є носієм конфліктологічного фактора як у вертикальному, так і у горизонтальному розрізах.

Передусім, це стосується еліт, як центральної, так і регіональних. Адже саме конфлікти між різними елітарними групами спроможні створити нестабільні умови перебігу політичного процесу. Свого роду «клановий» характер еліти, наявність в ній лобістських груп створює напругу в політичному середовищі. Таке протистояння призводить до намагання підпорядкувати собі якомога більший політичний простір завдяки змінам правового поля, що регламентує державний розвиток, перерозподіляє управлінські функції.

Звідси — часті зміни законодавства чи, навпаки, обмеження правових важелів впливу на певні сфери, наявність правових прогалів, правових колізій тощо.

Конфліктність, притаманна еліті, посилюється і залежно від провладної або опозиційної орієнтації її складових.

Тому важливим засобом управління конфліктом у даному випадку є всебічний аналіз такого суб'єкта як еліта, який включає генетичний, динамічний і структурний компоненти. В аспекті генетичного аналізу з'ясовуються особливості, що визначені різними статусами: соціальними, професійними, віковими, гендерними, національними, партійними тощо.

Динамічний аналіз надає можливість визначити ступінь стабільності, терміни ротації.

Структурний же аналіз дозволяє з'ясувати ресурсну базу і інтереси окремих елітарних груп. Такий аналіз ґрунтується на детальному дослідженні за різними критеріями: економічним, ідеологічним (партійними уподобаннями), національним, особистісним (типи лідерів, що об'єднують), інституціональним (входження до структур та інститутів, що конкурують чи співпрацюють). Це створює умови розрізнати елітарні групи, визначаючи традиційні підходи, сучасні тенденції і перспективи розвитку їх формування і поведінки.

Виступаючи як складний, неоднорідний конгломерат, еліта, таким чином, породжує різні моделі взаємин між своїми окремими складовими. Такі взаємини можуть бути як партнерськими чи нейтральними, так і суто конфліктними. Модель взаємин відповідатиме інтересам груп — спільним, узгодженим чи протилежним.

Корегувати ці інтереси можна, використовуючи фінансово-економічні, інформаційно-агітаційні, організаційні важелі. Спираючись на такі ресурси, можна відповідним чином впливати на внутрішньоелітарну модель поведінки. Завдяки їй корекції ми отримуємо або підтримку елітою державної стратегії, або накопичуємо протестний потенціал суспільства, прискорюючи системні зміни.

Не менш значущим конфліктологічним суб'єктом державного розвитку виступають такі інститути, як політичні партії та громадські рухи, структуровані в загальносуспільному масштабі.

Порівняльний аналіз, що дозволяє визначити їх чисельний склад та їх динаміку, соціальну базу та політичний вплив в державі в цілому та в окремих регіонах зокрема, стає основою характеристики ступеня впливовості та потенційних можливостей в процесі формування і реалізації державної політики, сприяння їй або протидії. При цьому прив'язка має бути не лише географічна, а й хронологічна, бо обидва ці критерії надто динамічні, консервативна традиція в даному аспекті не просліджується. Багатопартійність, наприклад, в сучасній Україні одночасно виступає як ознака демократичного розвитку і як параметр, що характеризує перехідний етап суспільства. Тобто йдеться як про позитивні, так і про негативні наслідки функціонування даного суб'єкта.

Крім того, розглядаючи конфліктологічний фактор державотворення, слід виділити етнонаціональні суб'єкти [4; 9]. Оскільки абсолютна більшість країн світу є багатонаціональними, Україна включно (понад 130 націй і народностей проживає в Україні), то роль цього конфліктологічного чинника не можна недооцінювати. Формою прояву ролі даного суб'єкта можуть бути поширення сепаратистських настроїв, намагання закріпити конкретні пільгові статуси за окремими національними групами, провокація національних конфліктів чи, навпаки, міжнаціональна злагода як модель поведінки етнонаціональних суб'єктів.

При цьому національний критерій може бути застосований і до аналізу двох попередніх суб'єктів, тобто до еліти та партій і рухів.

Адже тенденції формування, пропорційності представництва, повноти відоб-

раження національних інтересів тощо значною мірою змінюють реальну поведінку суб'єктів у політичному процесі. Зокрема, це стосується їх позицій на загальнодержавному та локально-регіональному рівнях.

Подібного роду конфліктопровокуючу роль можуть відігравати також релігійні конфесії. Поліконфесійність створює більш складно контрольовану ситуацію, ніж моноконфесійність. Однак сучасний світ має долати такого типу перешкоди на шляху державного розвитку, не допускаючи ані проявів сепаратизму на цьому ґрунті, ані проявів іредентизму.

Україна, будучи поліконфесійною державою (67 релігійних конфесій), теж потребує зваженої політики і досконалішого правового регулювання щодо релігійних питань.

Ще одна група суб'єктів пов'язана з економічними конфліктами, які несуть або соціальні, або регіональні ознаки.

Багатство і бідність, донорство і реципієнтство можуть бути притаманні як окремим соціальним стратам, так і конкретним регіонам, причому і в масштабі однієї держави, і в площині світової політики. Намагання роздмухувати цю тему породжує протистояння, політичну напругу, призводить до звинувачень і зневаги, що посилює конфлікт.

Економічна нерівність в Україні сягає надзвичайно великих розмірів. Адже прибутки 10% найбагатших і 10% найбідніших в Україні відрізняються майже в 38 разів, що виходить за критичну межу.

Тож маємо враховувати цей фактор, не допускаючи соціальної катастрофи та розширюючи можливості створення потужного середнього класу, який виступає стабілізуючим чинником суспільного розвитку.

Ще один з аспектів суперечностей розвитку держави пов'язаний з інституціональними конфліктами [5; 6; 8; 11]. Йдеться про певне протистояння політичних інститутів різних рівнів. Головну роль при цьому відіграють конфлікти гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової, а також конфлікти мегарівня влади — центральними органами влади та управління з інститутами мезорівня — місцевими органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, чи між останніми двома на регіональному рівні. Україна за останні роки неодноразово ставала ареною певного протистояння між президентом та Кабінетом Міністрів, президентом та Верховною Радою, структурами виконавчої влади і судовими органами, між головами обласних держадміністрацій і міськими головами тощо.

Подібні інституційні конфлікти багато в чому обумовлені законодавчою невизначеністю компетенції тих чи інших структур, а також підтримуються суб'єктивно-психологічними чинниками, пов'язаними з лідерськими амбіціями, високим ступенем політизації владно-управлінських відносин, боротьбою за перерозподіл влади навіть на найвищому конституційному рівні. Тож ефективність політичної реформи напряму залежатиме від вміння управляти конфліктом і від бажання всіх сторін знаходити механізм розв'язання конфлікту.

На державний розвиток активно впливають і зовнішні конфлікти, проблеми міждержавних стосунків, економічні, політичні, ідеологічні зовнішні впли-

ви [1, 2–7; 3; 10, 12–28]. Для України це дилема вибору: Європа (ЄС, НАТО) чи Росія як пріоритет стратегічного партнерства. В певні періоди подібна невизначеність, що декларується як багатовекторність, призводить до накопичення масового внутрішнього протестного потенціалу, як це відбулось восени 2004 — взимку 2005 років. Або посилює інституційний рівень конфлікту, про що свідчить конфлікт президента з прем'єр-міністром після вересневих заяв 2006 р. щодо НАТО з боку останнього.

Таким чином, конфлікт може породжуватись багатьма причинами, однак при цьому залишаються спільні загальні параметри, за якими ми можемо аналізувати сам зміст конфлікту.

Це, зокрема, визначення типу конфлікту, його учасників та їх цілей. Далі має бути розглянута динаміка розвитку конфлікту від зародження, через проміжкові результати і аж до кінцевого. Потім слід чітко оцінити ступінь напруженості, межі конфлікту. А також важливо визначити його центр та периферійний ореол, при цьому зосередивши увагу на моменті піку інтенсивності прояву конфлікту. Це забезпечить можливість характеризувати поведінку окремих суб'єктів, конструюючи при цьому модель їх взаємодії та взаємовпливів.

Модель взаємин різних суб'єктів потребує вдосконалення, передусім, в аспекті формування управлінської стратегії, яка передбачає створення системи стримувань та противаг [2, 202–212; 7, 80–87].

Така стратегія має вибудовуватись на засадах забезпечення дотримання основних конституційних принципів щодо статусу кожного суб'єкта. Вона потребує формування чіткого правового механізму врегулювання будь-якого роду чи рівня конфліктів. Це, в свою чергу, має включати роботу по вдосконаленню законодавства. Зокрема, йдеться про нагальну потребу прийняття законів про Президента, про Кабінет Міністрів, про опозицію, що неодмінно знизить рівень інституційних конфліктів через чітке розмежування компетенції суб'єктів. Вдосконалення потребують закони про державну службу в Україні, про місцеве самоврядування, про службу в органах місцевого самоврядування. Уточнення мають бути внесені і до законодавства щодо національних, релігійних проблем. І, насамперед, правове регулювання соціальною сферою та економічний блок мають багато суперечностей. Та, головне, це слабкий контроль над виконанням законодавства, дотриманням встановлених норм всіма без виключення суб'єктами.

Чітке правове поле, досконалий організаційний механізм, створення сприятливого психологічного клімату забезпечать зниження рівня конфліктності, зробивши його стимулом динамічного розвитку, а не руйнації держави і суспільства, вдосконалюючи політичну систему в цілому і запроваджуючи модель політичної рівноваги.

Література

1. Богданов С. А. Вероятный облик вооруженной борьбы будущего // Военная мысль. — 2003. — № 12.

2. Говлет Міхаель, Рамеш Магадеван. Дослідження державної політики. — Л.: Кальварія, 2004.
3. Иванов И. Д. Европа регионов. — М., 1998.
4. Киссе А. И. Этнический конфликт: теория и практика. — К., 2006.
5. Ларина Н. И., Кисельников А. А. Региональная политика в странах рыночной экономики. — М., 1998.
6. Мелкушов А. А. Канадский федерализм: теория и практика. — М., 1998.
7. Ростецька С. І. Наукові підходи та методи управління конфліктом у сучасному суспільстві // Перспективи. — 2002. — № 3.
8. Туровский Р. Ф. Сравнительный анализ тенденций регионального развития России и Украины // Полис. — 1999. — № 6.
9. Туровский Р. Ф. Территориальное распространение этносоциального конфликта // Вестник Московского университета. Сер. 12. — 1995. — № 3.
10. Семченков А. С. Формы управления межгосударственным конфликтом // Вестник Московского университета. Сер. 12. — 2005. — № 6.
11. Черкасов А. Сравнительное местное самоуправление: теория и практика. — М., 1998.

УДК 340.12:008:281.9

І. А. Бальжик

ПРАВО Й ДЕРЖАВА В УМОВАХ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Сучасні уявлення про право й державу багато в чому визначаються виходом до нових світоглядних підстав, до іншої психології сприйняття життя, до іншої позиції людини в сучасному світі. Показово у цьому зв'язку використання методології цивілізаційного підходу з ідеєю існування культурно-історичних типів (локальних цивілізацій) [10, 11].

Можна помітити, що в цивілізаційному підході виділяються два напрямки: теорія стадіального розвитку цивілізації та теорія локальних цивілізацій. Для стадіальної теорії характерний розгляд цивілізації як єдиного процесу прогресивного розвитку людства, у якому виділяються певні стадії (етапи). Більш обґрунтованою й такою, що відповідає існуючим реаліям, є теорія локальних цивілізацій, у якій всесвітньо-історичний процес подається як сукупність історично сформованих спільностей, які займають визначену територію та мають свої особливості соціально-економічного, політичного, правового й культурного розвитку [9, 9].

Культурно-історичні цивілізації, що мають свої особливості культурного й соціального розвитку, становлять, за Н. Я. Данилевським, — 13 типів або «самобутніх цивілізацій», у А. Тойнбі — 6 типів, у О. Шпенглера — 8 типів. Сильна сторона методології цивілізаційного підходу — урахування специфіки країн і регіонів, розгляд суспільних процесів крізь призму багатолітності, багатофакторності розвитку, зіставлення різних цивілізацій та їхніх досягнень, тлумачення таких характеристик розвитку, як релігія, культура, менталітет [22, 409–411, 429–431].

Сьогодні уявлення про класифікації сучасних цивілізацій пов'язуються з п'ятьма різновидами: західною, південноазійською, далекосхідною, ісламською та євразійською. Вважається, що для культурного ядра євразійської цивілі-

зації пріоритетні цінності держави, влади й владного статусу, які співіснують із цінністю освіти, інтелігентності, волі-свободи як повної незалежності від влади-держави [16, 16]. Як відзначав Н. Я. Данилевський, характеризуючи цю цивілізацію як слов'янський культурно-історичний тип, у ньому проявляється синтез всіх сторін культурної діяльності, здатний вирішувати задовільно не тільки релігійні, політичні, власно культурні, але й суспільно-економічні завдання [2, 91–92].

Для А. Дж. Тойнбі кожна цивілізація є своєрідною спробою загальнолюдської творчості й загальнолюдського досвіду. Певні межі у часі, просторі, культурі дають інтелігібельну одиницю цивілізації тому, наприклад, «якщо ви йдете від Греції, Сербії або Росії, намагаючись зрозуміти їхню історію, ви приходите до Православного християнства або Візантійського миру». А. Дж. Тойнбі вважав, що Росія завжди перебувала у руслі візантійської історичної традиції, імперської й православно-християнської і навіть більшовикам не вдалося її перебороти. Показово, що головним системоутворюючим фактором, фундаментом російської цивілізації він вважав православ'я і візантизм [19, 369].

Традиції візантійської культури мають для нашого суспільства особливе значення, оскільки Візантія виступала наставницею слов'янського світу [6, 21]. Можна погодитися з розумінням візантизму та його впливом на розвиток нашого суспільства К. Н. Леонтьєвим, який писав, що «візантизм, тобто Церква й Цар, прямо або побічно, але у всякому разі глибоко проникають у самі надра нашого суспільного організму» [7, 45]. Історик С. М. Соловйов вважав, що в наслідок прийняття християнства від Візантії греко-римський вплив виявляється переважно в галузі права [18, 26].

На думку істориків візантійського права, серед цивілізацій минулого не було такої, яка б залишила після себе більше писаних законів, ніж Візантія [8, 6]. Візантійське право розвивалося під впливом комплексу норм, успадкованих від Римської імперії, у першу чергу мова йде про звід Юстиніана, який зберігав свій вплив на візантійську правову культуру не тільки в період існування Візантійської держави. Разом з тим нормативи римського права були перероблені й переглянуті візантійськими юристами з використанням місцевих традицій і норм канонічного права.

Розмаїтість використаних у Візантії джерел права дозволила дослідникам правової культури Візантії стверджувати існування в ній деякого юридичного плюралізму як співіснування і взаємодії багатьох правових систем різного походження.

Суть візантійської цивілізації становить органічну єдність трьох компонентів: по-перше, елінізм як духовну наступність з культурою античної Греції; по-друге, романізм як систему державно-правових і політичних доктрин, успадкованих від Римської імперії; по-третє, християнство як складний комплекс вірувань, що йдуть зі Сходу. Важливо при цих обставинах бачити істотне розходження не тільки між римською й візантійською цивілізаціями, але й між римським і візантійським правом. Насамперед, принципове розходження між римським і візантійським правом полягає у тому, що канонічне право

виступає як антитеза римському праву, у той час як у візантійське право канонічне входить як його складова частина [8, 23].

Найбільш значним фактором, що вплинув на правову культуру Стародавньої Русі, безсумнівно, було християнство з його ідеями першості божественного над людським, духовного над матеріальним і земним [15, 33]. Правові ідеї давньоруської епохи склалися в основному завдяки церковному (канонічному) праву, що і саме було важливим компонентом правової системи Київської Русі [20, 15].

Отже, як і у візантійському праві, канонічне право в давньоруському праві виступало як найважливіша складова світської правової системи [3, 32].

У наш час про феномен візантійського права пише С. С. Алексєєв, підкреслюючи, що саме воно стало серцевиною самобутньої російської цивілізації. Це право спирається на догми православ'я і має за змістом позитивні риси [1, 192].

Така характеристика візантійської правової культури — суть лише відображення тривалої дискусії щодо феномена візантійської цивілізації та її складової — візантійського права, яка вибудована на основі ідей супротивників візантизму, що зводять саме існування візантійської цивілізації до виключно зовнішніх форм взаємин влади і людини [10, 178].

Слід зазначити, що чимала роль у генезисі держави належить християнській релігії. При цьому християнство було одним з перших віровчень, яке не тільки не претендувало на статус державної релігії, але спочатку перебувало в опозиції до влади. Зокрема, якщо розглядати Західну Європу, де сформувалася концепція світської держави, то дохристиянські релігії Стародавньої Греції й Риму були державними. Інакше кажучи, споконвічно релігійна ідеологія була водночас державною ідеологією. Існуючі опозиційні уряду культури й релігії, наприклад піфагорейство, прагнули опанувати державною владою для твердження норм і цінностей свого вчення як державних. Християнство, як відзначають дослідники, «проголосило, що є сфери, непідвласні державі, що виходять за рамки її повноважень ...індивід відгороджував ділянку, в якій вважав себе вільним від контролю держави» [5, 60]. Наступним кроком на цьому шляху стало встановлення правових норм, що використовувалися для огороження від державного втручання в особисту сферу, що вивело до ідеї правової держави [17, 80].

Канонічне право християнської церкви відіграло важливу роль як один з факторів правових систем, що вплинули на формування багатьох. Це було обумовлено не тільки важливим місцем, яке займала церква протягом декількох історичних періодів у розвитку права, але й об'єктивними властивостями самих канонічних приписів. Свого часу канонічне право церкви поряд із системою норм римського цивільного права розглядалося органами різних держав, уповноваженими творити право, як свого роду ідеальний правовий порядок для втілення високих ідеалів, до яких варто прагнути кожному законодавцеві при створенні власної правової системи.

Безспірно, що священна книга християнської релігії — Біблія вплинула на формування права багатьох країн як на рівні всієї правової системи, так і на рівні окремих галузей права [11, 5].

Характеристику православної цивілізації варто пов'язати із теократичною моделлю держави.

Звичайно під теократією розуміється форма держави, де політична й духовна влада зосереджена в руках однієї людини — глави духовництва, визнаного як «земне божество», «первосвященик» тощо. Разом із тим дослідники обґрунтовано стверджують, що у виявленні теократичних тенденцій сучасного суспільства необхідно брати до уваги весь комплекс взаємодії державної влади із соціальними інститутами, а не тільки структуру верховного управління [17, 20].

Слід підкреслити, що в теократично організованому суспільстві існує не просто державна релігія, а релігійна держава, тобто держава являє собою релігійну організацію в масштабі суспільства з усіма атрибутами державної влади.

Генезис теократії дістав свого вираження у різних формах — від родоплеми́нних утворень до теополітичних співтовариств і держав, при цьому теократія характеризується політико-владними взаємодіями, що складаються із приводу здійснення релігійно-правових норм та у результаті здійснення вищої політичної влади релігійними лідерами. В цілому теократія виступає як система релігійно-політичних владовідносин, що складаються в родоплеми́нних союзах на стадії їхнього переходу до держави, у державах та у теополітичних співтовариствах у процесі реалізації релігійно-правових приписів, а іноді у ході здійснення верховної політичної влади релігійними лідерами.

Проблема теократизації держави є актуальною і для сучасної України. Приблизно протягом півтора тисячоліття ідеалом церковно-державних відносин у православ'ї вважався принцип симфонії, який припускає співробітництво церкви й держави у справі досягнення Царства Божого. Дані уявлення про взаємодію світської та духовної влади зародилися у Візантії, де після навернення імператора Костянтина в християнство було розпочато спробу державотворення. Образно симфонія виражається у вигляді співвідношення душі й тіла: як людина являє собою нерозривну єдність духовного та тілесного, так і держава повинна представляти релігійно-політичну цілісність [21, 430]. Маючи перед собою загальну священну місію, світська й духовна влада, проте, виконують її, залишаючись у межах власної сфери відання. Держава, використовуючи зовнішні засоби соціального управління, зобов'язується здійснювати в політиці принципи християнської моралі, заступатися за православну віру, оберігати цінності православного віровчення й культу, захищати зовнішні форми релігійного життя: храми, монастирі та приналежну релігійним громадам власність, а також бере на себе функцію санкціонування й забезпечення реалізації норм церковного права. Ці обов'язки можна назвати священними тому, що, виконуючи їх, держава, з погляду православ'я, змінюється, перетворюючись зі знаряддя насильства на інструмент реалізації істини та добра. Церкві ж, при симфонічному устрої, слід займатися, головним чином, внутрішнім перетворенням світу шляхом здійснення функцій богослужіння та учителювання, наповнюючи політику держави релігійно-моральним змістом.

Симфонія є однією з моделей теократичних владовідносин. При симфонії

стирається чітка грань між державою та церквою: вони зливаються в єдине утворення — церковну державу, кінцевою метою якої є досягнення божественного царства [12, 41]. Держава, яка прагне втілити в життя релігійні ідеали, бере на себе виконання зовнішніх релігійних функцій та визнає юридично рівну силу за церковним і світським правом, є теократичною. Такою і була Візантійська держава.

Коли йдеться про той або інший регіон у парадигмі «плюралізму цивілізацій», мається на увазі дещо статичне, якийсь стійкий сплав історії та географії, цінностей та укладу, в яких втілений кристалізований досвід, що передається з покоління в покоління. Таким чином, православний світовий регіон характеризується своєрідним сплавом цивілізаційних і формаційних механізмів; він характеризується перманентною полемікою з місцевими особливостями (тобто з самим собою) в ім'я руху до сакрального й універсального.

А. С. Панарін вважає, що на сьогоднішній день необхідно оцінити відповідний потенціал російської цивілізації, що коріниться, зокрема, у її православному архітепі [14, 10].

Також слід зазначити, що, на думку провідного євразійця Н. Н. Алексеєва, ідеальним типом євразійської держави буде повноцінна візантійська модель, яка поєднує грізний принцип іосиплянського спостереження з милосердним принципом заволзького спогляду [4, 79].

Цивілізаційна проблематика у своїх основах є духовною та вимагає вміння читати знаки майбутнього в культурній спадщині й насамперед у сакральних цінностях, що становлять її ядро. Стійкість довгостроковим суперетнічним спільностям надають релігії. Для східнослов'янської спільності такою релігією є православ'я [13, 367]. Тому логічними є пропозиції щодо використання спадщини візантійської — материнської (якщо вживати термін А. Тойнбі) цивілізації.

Мова іде про звертання до родинного духовно-релігійного типу, норми якого близькі нашій культурі, на відміну від західноєвропейського або американського типу. В останньому випадку потрібна відмова від власної традиції, бруталне трощення ідентичності, у той час як перша ситуація пов'язана з реконструкцією власної традиції й поглибленням ідентичності. Той факт, що візантійський досвід вилучений від нас історичною відстанню в кілька століть, має натхненне значення, оскільки, у зв'язку з неможливістю механічного перенесення далекого досвіду, ми використовуємо його творчу інтерпретацію [14, 182–185].

Література

1. Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиски и решения. — М.: Норма, 2001.
2. Данилевский П. Я. Россия и Европа. — М.: Книга, 1991.
3. Древнерусское государство и право: Учеб. пособие / Под ред. Т. Е. Новицкой. — М.: Зерцало, 1998.
4. Дугин А. Г. Теория евразийского государства // Философия права. — 2000. — № 1.
5. История политических учений / Под ред. О. В. Мартышина. — М., 1996. — Вып. 1.
6. Каядан А. П. Византийская культура (X–XII вв.). — 2-е изд. — С.Пб.: Алетейя, 2000.
7. Леоптьев К. Н. Византизм и славянство // Апология мировой правовой мысли: В 5 т. — М., 1995. — Т. 5. Россия, конец XIX–XX век.
8. Медведев И. П. Правовая культура и Византийская империя. — С.Пб.: Алетейя, 2001.

9. Оборотов Ю. П. Традиции и новации в правовом развитии. — О.: Юрид. л-ра, 2001.
10. Оборотов Ю. П. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права): Монография. — О.: Юрид. л-ра, 2002.
11. Опорні конспекти з курсу «Капоницьке право». — Тернопіль: Юрид. ін-т ТАНГ, 2004.
12. Павлова С. В. Симфония властей: историко-теоретический аспект // Актуальные проблемы истории и теории российского права. — 2002. — № 1.
13. Панарян А. С. Политология. — М.: Проспект, 1998.
14. Папарип А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. — М.: Алгоритм, 2002.
15. Папаян Р. А. Христианские корни современного права. — М.: Норма, 2002.
16. Розов П. С. Структура социальной оптологии по пути к синтезу макроисторических парадигм // Вопросы философии. — 1999. — № 2.
17. Салыгин Е. П. Теократическое государство. — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999.
18. Соловьев С. М. Предисловие к «Истории России с древнейших времен» // Чтения и рассказы по истории России. — М., 1989.
19. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. — 2-е изд. — М.: Айрис-пресс, 2002.
20. Федоренко Т. Влияв християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі (кінець X — перша третина XIII ст.) // Право України. — 2001. — № 8.
21. Цыпин В. А. Курс церковного права: Учеб. пособие. — Київ: Християн. життя, 2004.
22. Энциклопедический словарь по культурологии / Под общ. ред. А. А. Радугина. — М.: Центр, 1997.

УДК 342.5:316.3

Р. М. Міщенко

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Побудова України, зокрема, як суверенної правової, соціальної держави, що має передусім ефективно здійснювати конституційні функції забезпечення законних прав і свобод людини і громадянина та науково-обґрунтовано вирішувати завдання прогресивного руху українського суспільства, неможлива без демократичної трансформації. Проблема сучасної державної організації українського суспільства на демократичних засадах, у тому числі організації Української держави, є однією з фундаментальних теоретичних і практичних проблем. «На моє глибоке переконання, — наголошує президент АПрН України, академік НАН України та АПрН України В. Тацій, — і практика державно-правового будівництва постійно підтверджує цей висновок, розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави можлива лише на міцному фундаменті знань, які дає юридична наука» [1].

Слід зазначити, що у юридичній літературі немає чіткого визначення понять «державна влада», «правова, соціальна держава», «громадянське суспільство», хоча окремі аспекти зазначених явищ досліджувалися в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених (зокрема, Л. Алексєєва, С. Алексєєва, В. Бабкіна, Ж. Бержеля, В. Дзодзієва, Ф. Гаска, С. Головатого, Р. Гринюка, А. Дайсі, А. Зайця, Дж. Кіна, М. Козюбри, В. Колейчикова, Є. Лук'янова, М. Матузова, В. Нерсесянца, М. Орзіха, О. Орлової, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Селі-

ванова, О. Скрипнюка, Ю. Тодики, І. Фіхте, В. Цветкова, М. Цвіка, Я. Шевченко, Ю. Шемшученка, Г. Шершеневича, Г. Щедрової та ін.). Існує велика різниця у розумінні зазначених термінів, зокрема терміна «громадянське суспільство», що призводить до значної плутанини в процесі теоретичних дискусій і практичних перетворень [2]. Наприклад, громадянське суспільство розуміють як систему суспільних відносин, яка не тільки самостійна від держави, а й не підпадає безпосередньо під вплив державно-владного регулювання.

Мета даної публікації полягає у з'ясуванні основних ознак, пов'язаних з відносинами державної влади, громадянського суспільства в Україні та їх взаємодію.

Якщо на етапі ухвалення Конституції України в 1996 р. країна дійсно для свого розвитку фактично вимагала виокремлення лише державних інтересів і зосередження уваги виключно на таких адміністративних елементах, як розмежування компетенції органів державної влади і повна елімінація сфер можливого перетинання повноважень їх посадових осіб, то нині така організація державної влади заважає руху демократичним шляхом. Окрім того, наслідком зазначеного підходу стали посилення порушення цілісності та єдності такого соціального явища, як державна влада, її відірваність від свого безпосереднього джерела — народу, українського суспільства. І донині в суверенній Україні цей наслідок не подоланий. Як наголошує Президент України В. А. Ющенко, «ми маємо конфлікт між старими методами авторитарного керівництва й новими умовами життя в незалежній країні. Наша система влади не вміє рухатися за інтересами громадян. Влада продовжує вважати себе єдиним джерелом вироблення рішень» [3]. Звідси і сучасна вітчизняна державна політика продовжує бути спрямованою головним чином на обслуговування суб'єктивних інтересів представників держави, а не об'єктивних потреб і інтересів суспільного розвитку [4]. Об'єктивно, це вимагає наповнення конституційної норми щодо джерела державної влади конкретним і гарантованим незалежною державою змістом.

По суті, вимоги демократичного трансформування суспільного ладу і державного устрою України, тобто вітчизняної системи державно упорядженого українського суспільства, з перших днів незалежності передбачали, зокрема, посилення взаємодії держави і суспільства задля служіння публічним інтересам українського народу. Тим самим політична реформа в Україні, актуальність якої сьогодні не викликає жодних сумнівів, хоча її зміст розуміється різними соціальними силами по-різному, не повинна, як уявляється, обмежуватися лише розподілом повноважень вищих посадовців країни, а має обов'язково торкатися системних зв'язків із суспільством. Всесвітній досвід доводить, що коли державна влада відривається від народу, не відчуває його потреб і інтересів, державна політика і відповідно законодавство та державне управління абсолютизуються, спрямовуються на забезпечення не національних інтересів, а інтересів сил, що перебувають у даний час при владі. Наслідком цього, як правило, є соціальна революція. Саме тому демократична трансформація українського державно упорядженого суспільства вимагає власної сучасної концепції дер-

жавної влади, в тому числі і на місцях, її взаємозв'язку з місцевим самоврядуванням, суспільством в цілому. Відомо, що без самоврядування не може бути правової, соціальної держави, не може бути демократії. Демократизація же українського суспільства має розглядатися, як уявляється, найефективнішим засобом його стабілізації, бо її основними засадами є гармонія і справедливість.

В умовах демократичної трансформації українського суспільства, зокрема державної влади, коли влада все більше має зміщуватися до рівня структур самоорганізації громад, оцінка її ефективності має ґрунтуватися насамперед на висновках вітчизняної юридичної науки, що повинна не тільки фіксувати існуючу державну і правову дійсність, а й бути орієнтиром для практики сучасного, зокрема, державотворення і юридичного нормотворення в Україні. В свою чергу, вітчизняна практика, як уявляється, має сприймати конструктивні ідеї, що висловлює наука.

Зазначене вимагає передусім переосмислення старих і вироблення нових знань про державну владу, державу, політику, законодавство, управління тощо як багатомірні, але єдині за природою соціальні феномени, які органічно пов'язані із суспільним буттям, в тому числі з культурою, є імперативними чинниками суспільного життя, специфічними соціальними регуляторами, взаємозв'язаними як між собою, так і з різними людськими стосунками і відносинами. Цьому має сприяти, як уявляється, і Універсал національної єдності, підписаний під час «круглого столу» Президентом України, Головою Верховної Ради України, главою уряду України і лідерами фракцій партій, що перемогли у парламентських виборах 2006 р. (окрім лідера БЮТ, партії, яка перейшла у політичну опозицію). «І в діях, і у вчинках неухильно керуючись національними інтересами України, наголошується в зазначеному документі, проголошуємо спільну волю до об'єднання зусиль задля реалізації таких пріоритетів національного розвитку, як висока якість життя громадян, конкурентоспроможна, заснована на знаннях економіка, ефективна та справедлива влада, інтегрована у глобальні процеси та поважана у світі держава, погоджуємось на першочергове здійснення Плану дій для забезпечення національної єдності...» [5].

Універсал, хоча і не є конституційною формою політичного волевиявлення Президента України і українського парламенту, є, по суті, документом суспільного порозуміння, джерелом формування політично відповідального коаліційного уряду. Парламентська коаліція, як форма правлячої парламентської більшості, через конституційний статус підконтрольності й підзвітності Верховній Раді України стала новим для України конституційним інститутом реалізації державної, зокрема законодавчої, влади [6].

Відомо, що сутність державної влади в усіх державно упоряджених суспільствах, з технологічної точки зору, однакова. Принаймні, вона прагматична і бажає бути ефективною. А це, безумовно, передбачає всебічне задоволення людських потреб і інтересів, знання потреб суспільного розвитку. Поки цього не буде, не буде, зокрема, в українському суспільстві ані свободи, ані демократії. Вони передбачають не тільки державну владу, а й її професійність. Інакше влада може перетворитися на безвладдя.

У сучасних історичних умовах сфери права, держави, зокрема законодавства, правової культури, правової політики тощо, як самостійні об'єкти наукового пізнання, стають перспективними з точки зору соціальної філософії, серед неї філософії пізнання, і соціології, що обумовлено в значній мірі необхідністю подальшого розвитку методології та загальної теорії юридичної науки, її складових — правознавства і державознавства. Звідси вітчизняна юриспруденція має не тільки спиратися на методологію соціальної філософії і соціології, а й удосконалювати і розробляти на їх основі свої конкретно-методологічний і теоретичний фундаменти, які, власне, сприяють більш глибокому пізнанню соціальної, зокрема правової і державної, дійсності сучасної України.

Рівень наших уявлень, знань, пізнання істини, зокрема стану і тенденцій розвитку громадянського суспільства, публічної влади, її конкретних дій, що завжди оформлюються в тому чи іншому законодавчому акті, може служити певною основою визначення ефективності прогнозів зворотного впливу державних, юридично оформлених, рішень на розвиток українського суспільства. Проте слід наголосити, що юридичні акти, які приймаються «законодавцем» без урахування природних властивостей конкретно-історичної країни та її населення [7], загальної суспільної волі, рівня суспільної свідомості, в тому числі правосвідомості, не можуть визнаватися справедливими або правовими. Правові закони повинні передусім мати людський вимір, тобто їх основою мають бути реальні соціальні потреби та інтереси. Тільки тоді вони будуть спроможними консолідувати суспільство в процесі впровадження в життя ідей свободи, справедливості та рівності [8]. Слушно зазначає проф. М. І. Козюбра, що будь-який «соціальний нормативний інститут, навіть бездоганний за юридичною формою, який не втілює ідеї справедливості, не може бути названий правом. Справедливість, яка безпосередньо породжується суспільством, надає праву і закону відповідного змістовного забарвлення, гнучкості і динамізму, вона спонукає до критичного сприйняття конкретного закону чи іншого нормативного акта» [9]. Головне, що справедливість надає праву, як певному соціальному явищу, відповідного людського виміру, об'єктивно орієнтуючись на конкретний баланс людських потреб і інтересів, тим самим водночас позбавляючи право і юридичний закон абстрактного характеру, спрямовуючи їх на ефективне регулювання суспільних відносин.

У різних суспільствах завжди діють люди як унікальні, обдаровані свідомістю, творчі соціально-біологічні істоти, які потенційно спроможні і природно, і соціально постійно розвиватися, удосконалюючи як себе, так і оточуюче середовище, правда, постійно породжуючи різноманітні суспільні суперечності, насамперед владно-політичні і національні. Невипадково ще видатний російський правник М. М. Коркунов зазначав, що «трагічна боротьба індивідуальності із суспільним авторитетом неминуча. Досягнення ж балансу між ними — є мета, завдання і результат функціонування розвинутого громадянського суспільства» [10], яке, по суті, стимулює розвиток людських знань і узгоджених з ними дій [11] і дозволяє вирішувати зазначені суперечності демократичним шляхом. Звідси, як уявляється, громадянське суспільство в Україні має розглядати-

ся не тільки як результат, а й як активний, живий процес людської діяльності, і, як таке, воно має включати у себе все буття людини, як його матеріальний, раціональний аспект, так і ірраціональний, зокрема мрії, пристрасті, духовні інтереси людини тощо, які не завжди явні. Дійсно, громадянське суспільство завжди обумовлюється вимогою послухності, додержання якої потребує матеріального, безособового, кінцевого, раціонального. Але послухність обумовлюється також і вимогою духовного забезпечення, бо без віри людей у істину та справедливість реальної соціальної дійсності, які переважають, врешті-решт, суспільну користь, неможливий суспільний прогрес. Необхідна самостійна точка зору на суспільний прогрес, яка може сформуватися лише у відкритому громадянському суспільстві, що ґрунтується на реальних потребах і інтересах людини, невіддільності від своєї організації. Слушно, як уявляється, зазначає О. В. Орлова, що «автономія особистості передбачає формування індивідуалістичної точки зору, вироблення критичного мислення, тобто раціоналізму, незалежності у судженнях і оцінках» [12]. Таким чином, громадянське суспільство — це не тільки певна форма соціальної взаємодії, а й певна форма відображення людської суперечливої натури в динаміці, в русі. Саме тому дослідження проблеми становлення громадянського суспільства в Україні, яке традиційно береться лише в статичі, не має кінцевого вирішення, бо ця проблема органічно пов'язана з еволюцією суспільства, а отже людини. Тому її вирішення знаходить своє викривлене відображення, зокрема, у праві і державі. Відомо (бо вже доведено), що людина у своєму ставленні до реального світу керується знаннями не реального буття, зокрема соціального (тобто тим як їй уявляється), а системою певних символів цього буття, в тому числі соціальним міфом, який все ж пов'язаний з конкретно-історичним суспільством. «Необхідно бути дуже поганим ідеалістом, — зазначав ще у 1930 р. О. Ф. Лосєв, — щоб відривати міф від самої гущі історичного процесу і проповідувати ліберальний дуалізм: реальне життя — само по собі, а міф — сам по собі» [13].

Формування громадянського суспільства є складовою процесу соціального прогресу і пов'язано передусім із створенням відповідних морально-психологічних, економічних, ідеологічних, політичних, державно-юридичних тощо умов, які стимулюють творчу активність індивідів у різних сферах життєдіяльності суспільства. Громадянське суспільство виникає тільки тоді, коли держава, як форма його організації, сама демократично упоряджена і здатна та спроможна забезпечити своїми силами конституційні права людини і водночас сприяє функціонуванню як громадських, так і комерційних організацій, що діють в інтересах суспільства. Тим самим громадянське суспільство взаємодіє з державою, але остання не втручається у правомірну поведінку першого.

Складність сучасного теоретичного освоєння суті та цінності національного буття, зокрема державотворення і правотворення, перехідного історичного періоду, в якому перебуває Україна, полягає перш за все в тому, що країна стоїть тільки на початку тривалого історичного етапу переходу від державно організованого суспільства авторитарного типу до демократичної організації суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоман-

нітності. Передусім йдеться про напрям соціально-політичного руху, який Україні майже невідомий. Політична і правова системи українського суспільства перебувають нині тільки на стадії формування, коли лише створюється, зокрема, самостійна система чинного права, підґрунтя якої (система) становлять принципи взаємодії і розмежування публічних і приватних норм, галузей і інститутів, замість абсолютного пріоритету публічного права [14], відбувається становлення нового, демократичного по суті політичного і правового порядків. Вони нині набирають сили і спрямовані на подолання владно-авторитарного свавілля, соціального страху перед державною владою і її установами на основі економічної самостійності громадян України, відносини яких мають становити систему громадянського суспільства.

Держава ж, як складова системи державно упорядженого суспільства, ухвалюючи і реалізуючи юридичні норми, по суті об'єктивно сприяє посиленню організації суспільних відносин через створення умов співпричетності кожного до загального блага, певної форми соціальної взаємодії, в тому числі суспільства, захисту цілості останнього. Саме тому, як уявляється, будь-які наукові дослідження у сферах держави і чинного права мають бути спрямовані на вивчення зазначених сфер у співвідношенні з поведінкою людини, яка має розглядатися як осердя цих сфер. Це актуалізує процеси наукового пізнання і розроблення не тільки спеціальних, формально-юридичних, а й загальносоціологічних і соціально-філософських проблем права і держави як продуктів розвитку суспільства.

Відомо, що люди утворюють різні форми співтовариств, які за зворотним зв'язком впливають на конкретну людину. Дійсно, людина одержує в готовому вигляді різні «життєві форми», такі, наприклад, як мова, традиції, знання, стереотипи спілкування тощо як продукти прихованих архетипів суспільних свідомості і підсвідомості. Але людина в соціальному бутті не тільки змінює форму і зміст того, що дається природою, а й разом з тим здійснює і свою певну свідому мету і певний ідеал, що є результатом як раціональних, так і ірраціональних чинників, які певними чином і мірою впливають на визначення характеру її поведінки і існуючих суспільних відносин, учасником яких є ця людина. У суспільстві, як правило, ніщо не робиться без свідомого наміру, бажаної мети, хоча і постійно спостерігаються випадки немотивованих вчинків, основою яких можуть бути різноманітні почуття, наприклад пристрасть. Це стосується як індивідуальних, так і колективних дій, які завжди потребують своєї упорядженості, урегульованості.

Особливістю сучасного стану національної юридичної науки, з гносеологічної точки зору, є певна невизначеність її методологічних і теоретичних підвалин та установок. Традиційні дослідницькі підходи до наукового аналізу державних і юридичних явищ і процесів, що ґрунтувалися виключно на принципах марксистсько-ленінської філософії, за умов нестандартної економічної і соціально-політичної ситуації у суверенній Україні виявляють певну наукову обмеженість. Окремі з них за рівнем своєї пізнавальної здатності не встигають за динамікою радикальних суспільних перетворень, інші стають інстру-

ментом, за допомогою якого видається за дійсне те, що існує тільки в уяві або до чого є лише прагнення і не більше.

Добре відомо, що «успадкованими» Україною від колишнього СРСР були не тільки реальні, зокрема, держава і законодавство, а й юридична наука, її загальна теорія держави і права та її методологія. Вітчизняна юридична наука й досі перебуває, по суті, на старих методологічних і теоретичних позиціях, що не відповідають потребам як сучасної практики демократичного вітчизняного державотворення, в тому числі законодавчого забезпечення державної діяльності, так і потребам розвитку національної юридичної науки. Їй донині, маються на увазі останні роки періоду незалежності України, нема чіткого розуміння, що таке державна влада, держава, що таке право і його основне джерело, що таке громадянське суспільство тощо. Так, наприклад, незважаючи на реальну необхідність методологічного переосмислення суті і змісту загального поняття права [15], і сьогодні наголошується, що «закон був та залишається основним джерелом права в Україні, що в цілому обумовлює змістовну специфіку вітчизняної національної правової системи, її спрямованість, зміст та механізми правового регулювання суспільних відносин, спричиняє особливу увагу юридичної науки як до процесу законотворчості, так і до питань формування стану ефективності системи законодавства» [16].

Як уявляється, сучасне вітчизняне наукове обґрунтування і розроблення проблеми взаємодії державної влади і громадянського суспільства в Україні мають ґрунтуватися, насамперед, на принципах переходу від абсолютизації «монізму», який мав пріоритетне значення в умовах радянського політичного режиму, зокрема в чинному праві, до визнання певної ролі «плюралізму», діалектики взаємодії і розмежування об'єктивного і суб'єктивного, справедливого і несправедливого, приватного і публічного тощо, з метою адекватного пізнання і перетворення сучасної соціальної дійсності, переходу від односторонніх поглядів та оцінок політичних і юридичних явищ до порівняльного аналізу результатів їх функціонування, отриманих за різними методиками. Плюралізм та монізм у процесі пізнання вітчизняних державної влади і громадянського суспільства як соціальних явищ мають, на нашу думку, діалектично доповнювати один одного, а не виключати, що дозволяє цілісно відображати соціальну дійсність, продукувати нові системні знання про неї. Основою пізнавального потенціалу сучасного українського суспільства має бути об'єктивний діалектичний погляд на світ, зокрема на державну владу і громадянське суспільство, на їх багатогранну природу, що становлять єдину систему державно упорядженого суспільства.

Закони держави, які не ґрунтуються на потребах і інтересах людей, суспільства в цілому, неспроможні подолати неправомірність поведінки людини. Наслідком їх застосування завжди будуть нові хвилі суспільних суперечностей, а звідси агресії людини і насильства з боку держави. Питання ж духовного і фізичного здоров'я суспільства залишається на старому рівні. Не може бути досягнута національна єдність. Саме тому сучасна вітчизняна юридична наука має зосередити свою увагу на подальшому дослідженні закономірностей дер-

жавної влади, її обумовленості об'єктивними і суб'єктивними чинниками, взаємодії з громадянським суспільством як форми суспільних відносин, що обумовлює, врешті-решт, законодавчий процес в країні.

Література і примітки

1. Тацій В. Про основи підсумки діяльності Академії правових наук України у 2005 році та її завдання на перспективу // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 1. — С. 3.
2. Поляков Ю. Ещё раз о гражданском обществе // Свободная мысль XXI. — 2006. — № 1/2. — С. 58; Орлова О. В. Автономия личности и автономия гражданского общества // Государство и право. — 2006. — № 1. — С. 12.
3. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році // Урядовий кур'єр. — 2006. — 10 лют.
4. Авер'янов В., Лук'янець Д., Педько Ю. Чи забезпечить вітчизняне адміністративне судочинство верховенство права // Віче. — 2006. — № 7-8. — С. 35.
5. Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. — 2006. — 5 серп.
6. Селіванов А. Конституційні цінності підтверджено парламентською коаліцією // Голос України. — 2006. — 4 серп.
7. Йдеться, зокрема, про природні умови країни, клімат, ґрунт, ментальність народу, зовнішнє оточення країни тощо. Див., зокрема: Аристотель. Політика // Сочинения: В 4 т. — Т. 4. — С. 414; Моптсське Ш. О духе законов // Избранные произведения. — М., 1955. — С. 168; Руссо Ж.-Ж. О политической экономии // Об общественном договоре: Трактаты. — М., 1998. — С. 163.
8. Тацій В., Тодика Ю. Проблеми розвитку науки конституційного права України // Право України. — 1994. — № 10. — С. 9-10.
9. Ковзобра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 86.
10. Коркунов П. М. Общественное значение права. — С.Пб., 1898. — С. 67.
11. Відомий німецький філософ і громадський діяч І. Г. Фіхте (1762-1814) наголошував, що головною рисою людської сутності є творча діяльність людини. Призначення людини, писав він, «полягає не тільки в знанні, а й в діях, які узгоджуються з цим знанням» (Фіхте І. Г. Назначение человека. — С.Пб., 1905. — С. 126).
12. Орлова О. В. Автономия личности и автономия гражданского общества // Государство и право. — 2006. — № 1. — С. 13.
13. Лосев А. Ф. Миф — Число — Сущность. — М., 1994. — С. 7.
14. Методологія приватного права: Зб. наук. пр.: За матеріалами наук.-теорет. конф., Київ, 30 трав. 2003 р. / Редкол.: О. Д. Кручач (гол.) та ін. — К., 2003; Рабінович П. Приватне й публічне у природному праві та законодавстві // Вісник Академії правових наук України. — 2004. — № 3. — С. 3-15; Мисник Г. А., Мисник П. П. Публичные и частные интересы в экологическом праве // Государство и право. — 2006. — № 2. — С. 29-37; Черемных И. Г. Сочетание публично-правовых и частно-правовых аспектов в правовой природе института российского патариата // Государство и право. — 2006. — № 3. — С. 37-45.
15. Проблеми методології сучасного правознавства: Матеріали міжпар. наук.-теорет. конф., Київ, 9-10 жовт. 1966 р.; Рекомендації міжпар. наук. конф. «Методологічні проблеми правової науки», 13-14 груд. 2002 р. — Х., 2002; Тацій В. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 7-8.
16. Тацій В. Шлях «спроб та помилок» падто дорого обходиться суспільству // Віче. — 2005. — № 9. — С. 56; Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 5. П-М. — С. 5.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ГОСУДАРСТВОВЕДЕНИИ

Следует отметить, что исследованием социальных институтов вообще и институтов государства в частности занимаются представители не только юридических наук. В частности, понятие «институт» используется в политологии для наиболее полной и точной характеристики элементов политической системы общества. Изучение политических институтов и по сей день занимает одно из ведущих мест в исследованиях политологов. Понятие «институт» также весьма широко используется в социологии для характеристики определенных общественных учреждений, влияющих на социальную действительность того или иного общества.

Широкое распространение теории институтов удачно объяснил В. Е. Гулиев: «Несколько упрощая и схематизируя сложную социальную действительность, можно сказать, что если в домонополистический период гражданин выступал по отношению к государству как обособленный индивид, то при империализме эта линия «гражданин — государство» обогатилась еще одним элементом и приобрела такой вид: «гражданин — организация — государство» [1, 59]. Однако П. С. Грацианский замечает, что, несмотря на широкое признание теории институтов, продолжается дискуссия по вопросу о самом понятии института [2, 61].

Институциональная характеристика государства связана с рассмотрением его в качестве определенной целостности, выделенной из социальной среды, организованной системы разнообразных органов и учреждений, находящихся во взаимной зависимости друг от друга, то есть того, что именуется механизмом государства [3, 47].

На мой взгляд, элементы, составляющие механизм государства, не следует сводить только к органам государства, т. к. его функционирование было бы невозможно без таких институтов государства, как чрезвычайное положение, выборы, референдум. Основной заслугой институционалистов как раз и является теоретическое обоснование существования в рамках общества элементов, которые являются большим, чем простая совокупность людей.

Для определения понятия института государства обратимся к определению понятия института.

В социологии под институтом понимается исторически сложившиеся устойчивые формы организации совместной деятельности людей. Термин «социальный институт» употребляется в самых разнообразных значениях. Говорят об институте семьи, институте образования, здравоохранения, институте государства и т. д. Чаще всего употребляемое значение термина «социальный институт» связано с характеристикой всякого рода упорядочения, формализации и стандартизации общественных связей и отношений: стабильные комплексы статусов, ролей, групп и организаций, которые обеспечивают основу для удов-

летворения фундаментальных социэталных потребностей человека [4, 34]. А сам процесс упорядочения, формализации и стандартизации называется институционализацией.

Термин «институт» в политической науке используется прежде всего для обозначения разного рода упорядоченных и формализованных политических отношений либо для характеристики разного рода устойчивых объединений людей.

Институционалисты (Т. Веблен, М. Ориу, Ж. Ренар, А. Грачи, М. Прело и др.) под политическими институтами понимают группы людей, объединенных какой-либо идеей, чувством солидарности для выполнения определенных функций. Т. Парсонс и П. Хортон трактуют политические институты как систему ролей, организованную систему поведения и политических отношений. Р. Кениг под политическими институтами понимает систему норм, регулирующих поведение человека в политической сфере.

В связи с этим структура, внутренние элементы политических институтов выглядят следующим образом: а) статус людей в политической сфере деятельности и политических отношений; б) совокупность ролей, которые выполняют люди, ассоциированные в рамках данного института; в) политические нормы, как субъективные компоненты деятельности, которые функционируют в форме обычаев, традиций, законов, принципов. Важным является и функция политических институтов. Следует сосредоточить внимание на трех из них: регулятивной (регулирование деятельности и политических отношений); закрепление и воспроизводство политических отношений; включение людей в политическую деятельность и политические отношения при соблюдении преемственности и непрерывности. Главная функция всех институтов — регулирование общественно-политических процессов и явлений с целью сохранения их стабильности и поддержания равновесия между ними [5, 409].

Обосновывая свою концепцию институционалисты указывали что первоначально субъектами властных отношений были только индивид и государство. Начиная с эпохи буржуазных революций, во властные отношения стали включаться также разнообразные ассоциации. Нечто схожее происходило и с государственной властью. Если первоначально государственная власть выступала как власть одного лица (монарха, вождя) или группы лиц (аристократия), то с развитием общества власть из личной превратилась в институциональную. Данный процесс получил название институционализация.

Также в процессе институционализации некоторые институты политической системы получают свое институциональное выражение в рамках государства. Так, политические партии, получившие в ходе выборов места в парламенте, образуют фракцию в парламенте. В США даже группы давления (лоббисты) — представители фирм, банков, общественных объединений, ставящие своей целью способствовать или препятствовать принятию определенных законов в интересах тех лиц и организаций, которых они представляют, институционализированы в рамках Конгресса. В соответствии с законом о лоббизме 1946 г. лоббисты обязаны зарегистрироваться у клерков Конгресса и сообщить, чьи

интересы они представляют, кто финансирует их деятельность и каков их личный гонорар, указать все источники, связанные с внесением в фонд лоббизма более 500 дол. [6, 370].

В политологии под институционализацией понимается механизм, обеспечивающий организацию совместной политической деятельности людей и предполагающий формирование определенных организаций, в рамках которых протекает та или иная политическая деятельность. Например, институционализация политической партии — это процесс превращения политических партий из обычной ассоциации граждан в полноценный конституционно-правовой институт, проявляется в двух взаимосвязанных процессах: в конституционализации, т.е. включении в конституции основных принципов статуса политических партий, и законодательной институционализации, в результате которой правовое положение партий получает дальнейшее регулирование в законе.

В соответствии с социологическими теориями процесс институционализации включает в себя ряд моментов: а) необходимым условием появления института служит соответствующая социальная потребность; б) он образуется на основе социальных связей, взаимодействия и отношений конкретных лиц, индивидов, социальных групп и иных общностей; в) важным элементом институционализации является организационное оформление института; т.е. институт представляет собой совокупность лиц, учреждений, снабженных определенными материальными средствами и выполняющими определенную социальную функцию.

Итак, каждый социальный институт характеризуется наличием цели своей деятельности, конкретными функциями, обеспечивающими достижение такой цели, набором социальных позиций и ролей. Можно определить социальный институт как организованное объединение людей, выполняющее определенные социально значимые функции, обеспечивающее совместное достижение целей на основе выполнения его членами своих социальных ролей, задаваемых социальными ценностями, нормами и образцами поведения.

Под институционализацией также понимается взаимная типизация опривыченных действий деятелями разного рода. Иначе говоря, любая такая типизация есть институт. Что здесь следует подчеркнуть, так это взаимность институциональных типизации и типичность не только действий, но и деятелей в институтах. Типизации опривыченных действий, составляющих институты, всегда разделяются; они доступны для понимания всех членов определенной социальной группы, и сам институт типизирует как индивидуальных деятелей, так и индивидуальные действия. Институт исходит из того, что действия типа X должны совершаться деятелями типа X. Например, правовой институт устанавливает правило, согласно которому головы будут рубить особым способом в особых обстоятельствах и делать это будут определенные типы людей (скажем, палачи, представители нечистой касты, девственницы определенного возраста или те, кто назначен жрецами) [7, 90–91].

Институты предполагают также историчность и контроль. Взаимные типизации действий постепенно создаются в ходе общей истории. Они не могут

быть созданы моментально. Институты всегда имеют историю, продуктом которой они и являются. Невозможно адекватно понять институт, не понимая исторического процесса, в ходе которого он был создан. Кроме того, институты уже благодаря самому факту их существования контролируют человеческое поведение, устанавливая predetermined образцы, которые придают поведению одно из многих теоретически возможных направлений. Важно подчеркнуть, что этот контролирующий характер присущ институционализации как таковой, независимо от того, созданы ли механизмы санкций, поддерживающие институт [7, 90–91].

Утверждение того, что какая-то человеческая деятельность была институционализирована, всегда означает, что она была подвергнута социальному контролю. Дополнительные механизмы контроля требуются лишь в том случае, если процессы институционализации не вполне успешны.

В юриспруденции понятие института развивалось в рамках социологических подходов к праву и государству. Социологическая теория права базируется на понимании права как фактического уклада жизни общества, тех отношений, которые существуют в действительности. Ключевая категория социологической теории права — «живое право», то есть то, что отображает сложившийся порядок в обществе. Сторонники социологической теории права требуют отдавать приоритет «живому праву», а не системе официальных норм.

Особое место среди социологических правовых концепций принадлежало институционализму. Его основы были заложены известным французским административистом, деканом факультета права Тулузского университета Морисом Ориу (1856–1929). Концепцию института он выдвинул еще в 1906 г., но более полное выражение она нашла в диссертации «Теория института и ее основания. Очерки социального витализма» (1925), а также в более поздних его работах [8, 43].

Институционализм исходит из того факта, что существующие в каждом обществе коллективы (социальные общности, учреждения), такие как семья, рабочий коллектив, добровольная ассоциация, а также коллективы, организованные во имя удовлетворения умственных и иных запросов, следует воспринимать учреждениями интегративными, т. е. обеспечивающими сплочение общества в нацию-государство. При этом интегративная роль каждого коллектива выполняется им вместе с выполнением той роли, которая связана с выгодой для него самого.

М. Ориу рассматривал общество как совокупность огромного числа институтов, представляющих собой организации или институты, включающие в себя людей, а также идею, идеал, принцип, которые служат своего рода горнилом, извлекающим энергию этих индивидов. И если первоначально лица, объединившись для совместных действий, образует организацию, то с момента, когда входящие в нее индивиды проникаются сознанием своего единства, формируется институт [9, 113]. У Ориу институт — это идея дела или предприятия, осуществляемая правовыми средствами. Например, коммерческое предприятие построено на идее прибыли, госпиталь — на идее сострадания.

В книге «Основы публичного права» М. Ориу указывает, что в юридическом языке слово «институт» имеет несколько значений: в первом значении оно обозначает всякую организацию, созданную обычаем или правом, если даже эта организация является простым средством юридической техники. В таком понимании иск гражданский или административный являются институтами. Однако для Ориу интерес представляли институты не как средства правовой техники, а как элементы социальной организации [9, 114].

Как считал М. Ориу, необходимо различать два типа таких институтов: корпоративные и институты-вещи. Общим для них является то, что и те и другие имеют определенную социальную индивидуальность. Различие заключается в свободе или отсутствии свободы для выполнения социальных функций.

Корпорации обладают внутренней свободой, позволяющей им самим преследовать свои цели и самим выполнять свои функции и делающей из них живые индивидуальности, в то время как вещи не имеют такой свободы, по крайней мере постольку, поскольку речь идет о выполнении социальных функций [9, 115].

Корпоративный институт в соответствии с его определением — это социальная организация, осуществившая в самой себе высшую степень правового порядка, т. е. организация, обладающая одновременно суверенитетом власти, конституционным устройством этой власти с определенным статутом и юридической автономией. Приняв такое определение, тотчас же можно заметить, что корпоративный институт есть не что иное, как определенная форма существования социальной организации, социальная организация, доведенная до известного совершенства [9, 116].

Данное определение института с некоторыми поправками поддерживает большинство представителей старой школы институционализма.

При этом социальная организация будет доведена до определенной степени совершенства (т. е. станет корпоративным институтом) при выполнении таких условий:

- 1) ее органы, располагающие властью, будут наделены суверенитетом власти для осуществления целей группы;
- 2) согласованная деятельность всей организации, взятой в целом, и ее органов будет обеспечена конституционным устройством власти;
- 3) социальная организация как корпоративный институт будет обладать более или менее полной юридической автономией [9, 116].

Французский юрист, политолог и социолог Морис Дюверже выработал новое понятие института и изложил его в таких работах, как «Политические партии» (1951) и «Политические институты и конституционное право» (1960).

Сложившееся под влиянием идей структурализма, оно как по своему характеру, так и по объему существенно отличается от традиционного понятия института. Для М. Дюверже институты — это известные модели человеческих отношений, с которых копируются конкретные отношения, приобретающие таким образом, характер стабильных, устойчивых и сплоченных. При этом он

выделяет два элемента в понятии института: структурный элемент и элемент верований, коллективных представлений [2, 64].

Французский политолог рассматривает два типа институтов: институт как простая система отношений, скопированная со структурной модели, и другие, которые, кроме того, имеют техническую и материальную организацию: юридические тексты, регламентирующие их деятельность, помещения, машины, эмблемы, бланки, административную иерархию, персонал. При этом М. Дюверже считает технические и материальные элементы вторичными, признавая однако, что технические и материальные элементы усиливают сплоченность, стабильность структурных моделей, объективируя их, давая им осязаемую реальность.

Кроме отмеченных институциональных концепций в рамках современной политической науки широко распространена неoinституциональная теория. В соответствии с идеями неoinституционалистов под институтом понимаются «правила игры в обществе или созданные человеком ограничительные рамки, которые организуют взаимоотношения между людьми» [10, 58].

Однако среди неoinституционалистов нет единого мнения по поводу перечня этих правил игры и ограничительных рамок. При этом представители социологического институционализма включают в этот перечень нормы, культуру, символы, обычаи или даже мифы и церемонии. В то время как представители рационального институционализма определяют институт как набор правил, которые структурируют поведение индивидуума и принятие им решений [11, 6]. Интересной является концепция, выдвинутая представителями исторического институционализма, в соответствии с которой институты — это структуры и организации государства и общества, обеспечивающие среду, в которой политические акторы формулируют свои стратегии и воплощают в жизнь свой интерес.

Политологи подразделяют институты на формальные и неформальные. К формальным институтам относят нормы, установленные или санкционированные государством и имеющие универсальный характер. Наиболее ярким примером формальных институтов являются правовые нормы. К неформальным институтам относятся нормы, носящие характер обычаев, традиций или взаимных соглашений; при этом они носят партикулярный характер и их исполнение контролируется только заинтересованными субъектами.

Неoinституционалисты разработали новый критерий определения степени институционализации тех или иных организаций, обозначенный как символический капитал. При этом под символическим капиталом понимаются определенные верования, представления, иные внутренние особенности людей, на основе близости которых происходит сплочение этих людей в рамках конкретной организации.

Рассмотрение основных подходов к определению понятия «институт» позволяет сделать вывод, что институты государства — это структуры и организации государства, которые, с одной стороны, обеспечивают среду, в которой формулируется государственная стратегия и воплощается в жизнь государ-

ственный интерес, а с другой — это структуры и организации, осуществляющие в самих себе правовой порядок, т.е. реализующие суверенитет власти, конституционное устройство с определенными статутами и юридической автономией.

Для определения понятия института государства необходимо также выяснить основные его признаки, к которым В. Е. Чиркин относит следующие:

1) институт государства — это не система норм (как в праве) и не определенная часть, компонент в политической системе (как в политологии), а элемент государственности, основная единица для ее анализа в той или иной стране;

2) это всегда относительно обособленная часть государственной структуры, обладающая определенной автономией;

3) будучи частью более широкой структуры — государства, институт государства обладает регулятивным характером, который регулирует определенную сферу общественных отношений;

4) институт государства всегда является способом организации определенных связей и отношений как целостной структуры;

5) любой институт государства всегда имеет не только свою организацию, но и свое функциональное назначение [12, 124].

Как представляется, к признакам института государства относятся также его нормативное закрепление на уровне национального законодательства.

Исходя из перечисленных выше признаков института государства, его можно определить как автономную организационно-функциональную структуру, выполняющую особую функцию в целостной структуре государственного бытия.

Литература

1. Гулиев В. Е. Современные буржуазные учения о капиталистическом государстве. — М., 1967.
2. Грацианский П. С. Политическая наука во Франции: Критические очерки. — М.: Паука, 1975.
3. Оборотов Ю. П. Современное государство: основы теории: Учеб. курс. — О.: Астропринт, 1998.
4. Черепецкий Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4.
5. Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М.: МГСУ; Союз, 1997.
6. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. — 3-е изд. — М.: Юристъ, 2005.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. — М.: Медиум, 1995.
8. Воротилин Е. А. Онтология права в теории институционализма // Правоведение. — 1990. — № 5.
9. Ориу М. Основы публичного права. — М.: Изд-во Ком. акад. 1929.
10. Панов В. П. Трансформация политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ // Полис. — 2002. — № 6.
11. Judge D. Political Institutions in the United Kingdom. — Oxford: Univ. Press, 2005.
12. Чиркин В. Е. Государствоведение. — М.: Юристъ, 1998.

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВІ ВИТОКИ

Метою статті є показати, що громадянське суспільство є правовим утворенням, що процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий, аналіз його потребує конкретно-історичного підходу. Аналіз структурних елементів громадянського суспільства в умовах розвитку суспільних інститутів дає можливість глибше зрозуміти їх природу на юридично-правовому рівні. Теоретичні напрацювання у цьому напрямі здійснили такі дослідники, як А. М. Колодій, А. О. Селіванов, В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук, А. Ю. Олійник, П. М. Рабінович, А. П. Заєць.

Специфіка сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави. А це означає, що:

- має місце виключення будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевовіковими ознаками;
- має місце надійний законодавчий захист особистості і гідності громадянина, недоторканність його житла і майна, свобода вибору проживання, виїзду або в'їзду в країну, таємниця листування і телефонних розмов, свобода слова, преси, інформації;
- людині надане право вільно виявляти свій світогляд та духовні інтереси;
- має місце всебічний захист громадянських прав з боку судових органів та громадських організацій.

Попередній розвиток нашої країни засвідчує, що всюди складалася практика ототожнювання реального стану справ з програмними настановами. Мала місце невідповідність між реальним і формальним узагальненням виробництва. Таким чином поглиблювалася суперечність між існуючими суспільними відносинами і декларованими в документах гаслами. Ця суперечність стала важливим фактором деформації правової системи, системи інтересів і цінностей. Необхідно, щоб будівництво нашого законодавства відбувалося цілеспрямовано, поступово.

Специфіка законодавчої діяльності нашого суспільства на нинішньому етапі полягає в тому, що:

- вона носить базисний характер, оскільки створюються якісно нові суспільні відносини, нові парадигми суспільного життя;
- цей процес здійснюється в умовах, коли життя здебільшого спирається на старі структури і в ньому немає об'єктивно нових, спроможних реалізувати вимоги закону;
- ця діяльність виходить з принципу повної її суверенності, коли законодавчий процес може бути незалежним від реального стану даного суспільства.

У нашій державі ще існують суперечності між законом і дійсністю, що веде

до примноження конфліктів в суспільстві. Вихід із такого становища — у форсуванні реалістичного характеру законодавства, спроможного враховувати конкретні ситуації, необхідні для формування громадянського суспільства.

Після проголошення незалежності України і вибору демократичного шляху розвитку держави з'явилося достатньо наукових праць, присвячених теорії громадянського суспільства. А це засвідчує, що теорія громадянського суспільства знаходить своїх прихильників у нашій державі. Біда тільки в тому, що ідеї громадянського суспільства залишаються ще мало відомими широкому загалу, слабо задіяними в нашому суспільному розвитку. На сучасному етапі розвитку проблема суспільства має практичне значення, як питання становлення і функціонування громадянського суспільства. Осмислення загального поняття громадянського суспільства полягає у прагненні систематизувати притаманні даному терміну відмінні ознаки.

Більшість існуючих підходів до визначення громадянського суспільства, незважаючи на наявність у них розбіжностей, мають загальний недолік: у них суспільство, що підлягає аналізу, пов'язується з якимись конкретними інститутами держави або їх сукупністю.

Громадянське суспільство — сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних і т. ін.), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів і їх асоціацій. Таке визначення громадянського суспільства має свої позитивні риси, оскільки більш чітко (через сучасне розуміння суті правової держави) пов'язує громадянське суспільство з державою, вказує на вторинність державності, підкреслює службові обов'язки державної влади захищати своїх громадян і тим самим регулювати їх життєдіяльність.

Іноді підкреслюється, що тенденція до формування громадянського суспільства реалізується через розвиток горизонтальних зв'язків шляхом перехресчування економічних зв'язків чисто господарськими рамками, коли громадянське суспільство стає арматурою горизонтальних зв'язків, закріплює політичну владу [1, 124].

Таке розуміння громадянського суспільства переплітається з точкою зору, коли під громадянським суспільством розглядають стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виросла безпосередньо із відносин власності, але не зводиться до них. У цій системі концентруються і оформляються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп.

Визначення суті громадянського суспільства має важливе значення. Але завжди слід пам'ятати, що громадянське суспільство — це таке суспільство, де інтереси людини мають пріоритетне значення. Адже людині за своєю природою притаманне прагнення жити в суспільстві людей, в якому вона прагне задовольнити, насамперед, свої приватні інтереси. В той же час, звичайно, інститути громадянського суспільства покликані забезпечити певний баланс між соціальними та політичними силами за допомогою правових норм.

Таким чином, громадянське суспільство — це не якісь ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різні цінності, інтереси і потреби членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій і організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади. Такий підхід до аналізу громадянського суспільства дає змогу зробити висновок про те, що воно має відображати громадянські відносини, взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя людини. В той же час громадянське суспільство — це не будь-яке суспільство, а сукупний індивід, який виступає через систему різних асоціацій, об'єднань своєрідним регулятором свободи людини. Іншими словами, громадянське суспільство — це сфера правової і соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Його часто розуміють як місце соціальної дії, відносно автономної від держави.

Основою громадянського суспільства є поділ і різноманітність, механізм стримування та урівноваження. Політичні інституції відокремлені від культурних і позбавлені можливості отримувати економічний зиск; чиновники не мають змоги зловживати своїм службовим становищем; держава не контролює культурне, релігійне та наукове життя; високий соціальний статус не може бути запорукою авторитету в культурній або політичній сфері. Завдяки пресі, законодавчій ініціативі та іншим факторам вільне суспільство одержує можливість контролювати та стримувати державну владу. Словом, важливе місце у розумінні громадянського суспільства посідає асоціатичний аспект, тобто наявність певної спільності соціальних суб'єктів, що прагнуть самоідентифікації. Проблематика громадянського суспільства є доволі складною. Вона не обмежується тільки аспектом надання соціальним суб'єктам достатнього простору для реалізації їх вільного вибору у власних діях на свою і суспільну користь. Але не слід забувати, що громадянське суспільство — це людське суспільство, взяте з точки зору його конкретної якісної характеристики. Саме за таких умов здійснюється його функціонування, коли встановлюється відносна рівновага між моментом самодіяльності і владної обумовленості поведінки конкретних соціальних суб'єктів, коли вплив центральної влади на життя суспільного організму є гнучким, коли влада та її адресати діють взаємовідповідально і обмежують себе і одне одного в експансіоністських проявах.

Важливо, щоб громадянське суспільство не тільки в теорії, але й на практиці стало полем вільної життєдіяльності людей і взаємної волі народу. Воно може існувати і розвиватися лише в умовах консенсусу між його силами з ряду суспільних цінностей (форм власності, моментів демократії та інше). Адже сутність громадянського суспільства — це поєднання економічного, політичного і культурного плюралізму, який знаходить своє відображення в багатстві форм власності, в запереченні ідеологічних стереотипів, в розкритті духовного життя у всьому обсязі.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку громадянського суспільства в Україні є наповнення національної ідеї нормативними регуляціями громадянського суспільства. Але при цьому слід пам'ятати, що національна ідея підносить колектив, а ідея громадянського суспільства — особу; різні тут і носії суверенності — нація і особа.

Відмінним є ставлення до держави. Національна ідея підносить державу як мету нації для власної реалізації, тоді як ідея громадянського суспільства передбачає обмеження держави, аби вона не загрожувала цінності і суверенності особи. Щоб залучити певною мірою національну ідею до розвитку суспільства, необхідно насамперед демократизувати національну ідею. Основний напрямок — це співпраця з державою, яка б гарантувала не тільки звичайні економічні, громадянські та політичні права, але й забезпечувала якнайбільшу відкритість і свободу дискусій між максимально автономними індивідуумами, а саме:

- гарантування прав інтимності і приватності, щоб індивіди та групи мали простір на виявлення своєї самобутності;
- гарантування прав доступу до публічної сфери.

Громадянське суспільство, в свою чергу, має також дбати про права індивідууму на різні форми колективної діяльності, всіляко підтримувати розвиток національної ідеї, наповнюючи її принципами демократії. Адже відомо, що історія не знає жодного громадянського суспільства, яке жило б відповідно до декларованих принципів.

Зміцнення громадянського суспільства на сьогодні передбачає:

- фінансування незалежних мас-медіа;
- встановлення контактів не лише з урядом, але й з опозиційними силами;
- надання допомоги задля зміцнення ключових інститутів громадянського суспільства, органів судочинства та охорони правопорядку;
- створення і розвиток благодійницьких та добровільних організацій, за допомогою яких населення менше сподівалося б на допомогу держави і більше покладалося на власні сили;
- розширення каналів обміну технічної та гуманітарної допомоги, обміну в галузі освіти та культури.

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема сутності та тенденцій розвитку громадянського суспільства надзвичайно актуальна, вона невіддільна від питань реформування суспільного життя в Україні. Адже наша держава пройшла складний шлях історичного розвитку. Тривала провінційна роль України, відсутність розвитку її державності стали причиною слабого розвитку громадянського суспільства та його теорії [2, 6]. Тому проблема становлення громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з необхідністю розбудови державності, з утворенням правових основ, які є необхідною умовою демократичного розвитку країни.

Література

1. Четвертин В. А. Демократическое конституционное государство и гражданское общество: введение в теорию. — М., 2003.
2. Заєць А. П. Принципи верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 1.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО Й ЛОКАЛЬНА (МУНІЦИПАЛЬНА) ДЕМОКРАТІЯ

Сучасна демократична держава не може розвиватися й успішно справлятися зі своїми завданнями без ефективно діючої системи місцевого самоврядування. Як сказано в преамбулі Європейської хартії місцевого самоврядування, органи місцевого самоврядування є однією з головних основ будь-якого демократичного ладу [1, 90–94].

Існування наділених реальними повноваженнями органів місцевого самоврядування забезпечує одночасно ефективне й наближене до громадян управління.

Процес децентралізації державної влади й управління, створення місцевого самоврядування відбуваються в нашій державі досить непросто й супроводжуються деякими суперечностями. З одного боку, є спроби абсолютизувати самостійність місцевої влади, відокремити місцеве самоврядування від державного управління, що неминуче призводить на практиці до вседозволеності та порушенню нормального функціонування управлінської системи. З другого боку, обґрунтовані дії центра по зміцненню законності й наведенню порядку в системі управління породжують в деякій частини суспільства та державного апарату прагнення істотно обмежити права й можливості органів місцевого самоврядування, фактично звести нанівець їх самостійність у вирішенні певної частини публічних справ.

Для вільної демократичної держави також необхідним є існування «повнокровного громадянського суспільства, яке зрівноважує й контролює влада». Вищезгадані крайності в підходах до місцевого самоврядування були б просто неможливі в умовах справжнього громадянського суспільства, в якому демократичні цінності й інститути, ефективно діюче місцеве самоврядування є самостійною цінністю. Без них існування сучасної демократичної держави й суспільства просто неможливо. Всі перебудови, що відбувалися в історії Української держави, незмінно закінчувалися невдачею саме тому, що не могли опертися на чинність самодіяльного громадянського суспільства. Отже, насущним завданням державного будівництва в цей час є паралельний, одночасний розвиток інститутів громадянського суспільства й місцевого самоврядування, що можливо вирішити лише за умови розроблення теоретичної концепції їх співвідношення, а також законодавчого закріплення й практичного втілення основних її постулатів.

Насамперед, слід уточнити поняття громадянського суспільства. У теорії держави і права громадянське суспільство визначається як сукупність позадержавних і позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), що утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів-власників та їх об'єднань.

Як відзначає М. С. Бондар, з позицій функціональної характеристики громадянське суспільство являє собою суспільство, здатне самостійно, без втручання держави, здійснювати певні функції в тих або інших сферах громадського життя. Структура громадянського суспільства являє собою систему щодо незалежних від держави інститутів і відносин, які забезпечують умови для вільного розвитку особистості, задоволення приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, розвитку місцевого самоврядування. Виходячи з найбільш істотних характеристик громадянського суспільства, М. С. Бондар визначає його як засновану на самоорганізації систему соціально-економічних і політичних відносин, що функціонують у конституційно-правовому режимі соціальної справедливості і які мають своєю метою створення умов, що забезпечують гідне життя людини, захист її прав і свобод як вищої цінності громадянського суспільства й правової держави [2, 124].

У правовій науці в питанні про співвідношення громадянського суспільства й місцевого самоврядування поки не спостерігається єдності поглядів. Деякі вчені розглядають місцеве самоврядування як елемент системи громадянського суспільства. При цьому основний акцент робиться на такі його риси, як самоорганізація населення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, відособленості органів місцевого самоврядування від органів державної влади. Однак при цьому не враховується той факт, що місцеве самоврядування, на відміну від інших інститутів громадянського суспільства, є обов'язковим елементом державного устрою, однією з основ конституційного ладу України, що прямо впливає з положень Конституції України й свідчить про політичну природу місцевої влади. Законодавчо закріплюється обов'язкова наявність виборних органів місцевого самоврядування, обов'язковість рішень органів місцевого самоврядування, прийнятих у межах їх повноважень, і відповідальність за їх невиконання. Всі ці ознаки говорять про спільність місцевого самоврядування й державного управління як різновидів публічного управління. Органи і посадові особи місцевого самоврядування у своїй діяльності не завжди керуються інтересами населення, через що можливі суперечності та конфлікти між ними і жителями відповідних територіальних громад, відчуження органів публічно-самоврядної (муніципальної) влади від місцевого співтовариства, порушення ними прав і законних інтересів громадян. Так, останнім часом подібне протистояння представників публічно-самоврядної (муніципальної) влади і жителів територіальних громад у ряді регіонів України виявилось досить гостро із проблем житлово-комунальної реформи.

Більш правильним уявляється підхід до місцевого самоврядування як цілісного структурованого громадянського співтовариства на локальному (муніципальному) рівні. При цьому аналіз співвідношення понять «місцеве співтовариство», під яким розуміється все населення відповідної територіальної громади, і «місцеве громадянське співтовариство», як мікромодель громадянського суспільства в цілому в рамках відповідної територіальної громади, ґрунтується на тих же методологічних прийомах, які використалися при вивченні співвідношення термінів «суспільство» і «громадянське суспільство» у маш-

табах всієї держави. У територіальній громаді також можна виділяти інститути економічної організації місцевого громадянського співтовариства, його соціальну і суспільно-політичну організацію.

Але в останньому випадку виникають деякі особливості. Так, суспільно-політичну організацію громадянського суспільства відокремлюють від державно-політичної організації, від державного управління суспільством. Чи варто так само ставитися до муніципального управління, здійснюваного органами місцевого самоврядування? Якщо, ґрунтуючись на ст. 5 Конституції України, вважати органи місцевого самоврядування по своїй природі повністю недержавними структурами, відокремленими від системи органів державної влади, то їх варто розглядати як інститути місцевого громадянського співтовариства, поряд із суспільними об'єднаннями, добровільними суспільствами та іншими формами самоорганізації населення.

Однак природа публічно-самоврядної (муніципальної) влади, джерелом якої є місцеве самоврядування, не дає підстав для подібного твердження. Місцеве самоврядування відносно до ст. 5 Конституції України [3] являє собою різновид організації публічної влади, тому його характеристики як форми здійснення публічної влади реалізуються в єдиній системі української державності. Місцеве самоврядування, будучи формою народовладдя, є одночасно й державно-правовим інститутом політичної влади. Звідси виникають такі положення законодавства, як обов'язкова наявність виборних органів місцевого самоврядування, обов'язковість рішень органів місцевого самоврядування, прийнятих у межах їх повноважень, і відповідальність за їхнє невиконання (ст. ст. 1, 73, 74 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. [4]).

Все це дозволяє зробити висновок про те, що в структуру такого інституціонального компонента місцевого громадянського співтовариства, як його суспільно-політична організація, не повинні включатися органи і посадові особи місцевого самоврядування, що є елементом системи органів державного управління суспільством.

Разом з тим місцеве самоврядування як певний соціальний інститут є особливою, специфічною частиною в механізмі державного устрою й не входить повністю до системи державного управління, оскільки має якості, властиві суспільному управлінню, інститутам громадянського суспільства. Більш справедливою є характеристика місцевого самоврядування як соціального інституту, що має державно-суспільний характер і виступає своєрідною сполучною ланкою між державною владою і громадянським суспільством. Поєднання влади й волі в місцевому самоврядуванні робить його особливим елементом держави і суспільства, що існує одночасно як у структурі державного устрою, так і у структурі громадянського суспільства, що «проникають» у обидві ці сфери та поєднує їх у певне ціле й істотно впливає на розвиток як одного, так і іншого. Подібний підхід знайшов відбиття в теорії дуалізму влади місцевого самоврядування.

Формування громадянського суспільства в Україні багато в чому залежить від стану локальної (муніципальної) демократії, забезпечення реальної само-

стійності населення у вирішенні питань місцевого значення. Ще Л. А. Велихов відзначав, що місцеве самоврядування розвиває в громадянах самостійність, енергію, заповзятливість і веде до високого розвитку суспільних чинностей. Люди припиняють очікувати всіх благ від уряду, звикаючи покладатися на самих себе. Беручи участь у керуванні, громадяни готові сприяти йому всіма чинностями як своїй власній справі. Громадське життя, при наявності місцевого самоврядування, рівномірно розподіляється по всій державі, а не стягається штучно до центру, залишаючи провінцію неспроможною [5, 235].

Все вищевикладене відносно цінностей та питомої ваги місцевого самоврядування у процесі розвитку громадянського суспільства свідчить про необхідність удосконалення правового регулювання механізмів локальної (муніципальної) демократії, підвищення реальної участі населення в різних формах самоорганізації, у вирішенні питань місцевого значення.

Істотною проблемою останнього часу стала проблема відсутності зв'язку органів публічно-самоврядної (муніципальної) влади великих міст з населенням, фактичне перетворення місцевого самоврядування в якесь квазіуправління, що не входить до системи державного управління, але й місцевому населенню практично не підконтрольне. Здається, що проблеми організації місцевого самоврядування у великих містах вимагають окремого законодавчого регулювання. Варто подумати над тим, щоб конкретизувати перелік питань, по яких обов'язково публікуються проекти рішень, відбуваються публічні слухання, встановити періодичність звітів сільських, селищних, міських голів, інших посадових осіб органів місцевого самоврядування, депутатів перед населенням.

Отже, як показує практика нашої держави, найважливішою гарантією розвитку місцевого самоврядування є реальне існування громадянського суспільства. Однак саме воно може виникнути також за умови розвитку місцевого самоврядування, становлення інститутів локальної (муніципальної) демократії. Участь місцевих територіальних колективів у здійсненні самоврядування, усвідомлення ними себе справжніми носіями влади в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць є необхідною передумовою й умовою розвитку громадянського суспільства в Україні в цілому.

Література

1. Європейська хартія про місцеве самоврядування // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 1-2.
2. Бондарь Н. С. Гражданин и публичная власть: конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении. — М., 2004.
3. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.
5. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. — М., 1928.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛОБІЗМУ, ЙОГО ВИДИ

Лобізм як особлива система і практика реалізації інтересів окремих організацій та різноманітних груп громадськості шляхом цілеспрямованого впливу на законодавчі та виконавчі органи державної влади став невід'ємною складовою політичного процесу демократичного суспільства. За своєю глибинною сутністю лобіювання забезпечує гласність політичного процесу, робить його передбачуваним, збільшує коло учасників політичного життя та обмежує все-силия апарату державної влади. Тому вивчення інституту лобізму та його класифікація, безумовно, мають велике теоретичне та практичне значення.

Поза межами будь-якого обраного способу класифікації видів та типів лобізму суб'єкти відповідної діяльності виступають як об'єктивна реальність, існування якої зафіксовано багатьма дослідниками політичної науки (Е. В. Зверев, Н. Г. Зяблюк, Н. Б. Іванов, В. А. Лепехін, А. П. Любимов, С. Г. Перегудов) і яка складається з:

- специфічної мотиваційної спрямованості;
- психології відповідної діяльності;
- пошукового, новаторського поведіння;
- результату взаємодії пізнавальних, мотиваційних, емоційних та комунікативних процесів.

Однією з найбільш змістовних є класифікація групових видів лобізму, розробниками якої виступають російські політологи С. Г. Перегудов та К. В. Семенов і яка має такий вигляд:

- політизований (бізнес-групи та їх політичні представники, які використовують політичний вплив через участь у виборах та прямо залучені у відповідну боротьбу);
- соціальний (представники аграрного сектора, профспілки, жіночі, молодіжні та екологічні організації, які захищають інтереси власних соціальних груп);
- корпоративний (галузеві комплекси, промислові та фінансові корпорації, які намагаються отримати різноманітні пільги та привілеї для власної фінансово-економічної діяльності) [1, 28–42; 2, 74–86].

Найбільш рельєфно класифікація видів лобізму та відповідної діяльності проявляється у способах та методах впливу на законодавчі органи державної влади. Виходячи з цього, конкретний аналіз типів суб'єктів лобістської діяльності доцільно проводити на основі провідних факторів законодавчої діяльності парламенту.

Основними та найвпливовішими суб'єктами лобістської діяльності в парламенті в першу чергу виступають найбільш потужні й впливові державні, цивільні інститути та промислово-фінансові корпорації, до яких належать:

- президент країни та його адміністрація;
- уряд, силові структури, міністерства, відомства, комітети;

- одно- або двопалатний парламент;
- судові інстанції (федеральні, апеляційні, окружні, регіональні);
- банкові установи, промислові корпорації, різнопланові фонди;
- регіони, штати, провінції, кантони, графства тощо;
- галузеві та промислові об'єднання (ВПК, АПК, космічна промисловість, виробники алкоголю й тютюну, транспортники, зв'язківці тощо);
- політичні партії, громадські організації, профспілки;
- церква, релігійні організації, закордонні секти;
- іноземні держави й фірми [3, 64; 4, 415–416; 5, 26–34].

У будь-якій країні сучасного світу президентський (прем'єр-міністрський) лобізм є найбільш представницьким, розгалуженим та існує як розвинутий потужний інститут відстоювання та просування інтересів вищої посадової особи країни в парламенті. Його життєздатність та відповідна ефективність породжені насамперед особливостями існування та функціонування політичних систем західних країн демократичного типу.

Законодавча база, яка регулює різні аспекти вищезазначеного типу лобістської діяльності, існує лише в тих країнах, де до лобізму та його складових чинників ставляться як до звичайних атрибутів існування демократичного суспільства. Так, в 1995 р. конгрес США прийняв новий закон про розкриття лобістської діяльності, який поширював свою дію не лише на конгресменів, а й на самого президента країни. Головним ідеологом та ідейним натхненником цього законопроекту був президент США Білл Клінтон.

На шляху до повної (часткової) реалізації суспільно-політичних та фінансово-економічних інтересів високопосадових лобістів знаходяться багато різнопланових як реальних, так і віртуальних (моральних) перешкод, ефективне подолання яких залежить від дії таких факторів й чинників існування сучасного світу, а саме:

- від працездатності й досвіду;
- від характеристик загального стану відносин президента (прем'єр-міністра) з парламентом;
- від ролі, що президент (прем'єр-міністр) відводить власному лобістському апарату;
- від повноважень, відданих президентом (прем'єр-міністром) власній команді (адміністрації, секретаріату тощо).

Виступаючи як єдине ціле, лобістська діяльність адміністрації президента й апарату уряду через дію ряду суспільно-політичних обставин (боротьба за владу, суперництво апаратів, існування різних точок зору на ті чи інші ситуації тощо) мають окремі, а в ряді випадків й досить істотні розходження. Саме тому об'єктивно буде говорити не про єдиного суб'єкта лобістської діяльності в особі адміністрації президента й урядового апарату, а як про два окремих суб'єкти відповідної діяльності, що лобіюють свої особливі (специфічні) інтереси в парламенті окремо взятої країни.

У ряді окремих випадків для просування своїх власних корпоративних інтересів, всупереч існуючим як офіційним, так і неофіційним правилам відповід-

ної гри, силові структури, окремі міністерства, організації та відомства здійснюють самостійну лобістську діяльність у парламенті. Наприклад, лобізм верхньої палати парламенту Великобританії виступає за своїм рівнем і значущістю як самостійний суб'єкт лобістської діяльності в нижній палаті законодавчого органу. Необхідність здійснювати власну лобістську діяльність сенатом та реалізацію конкретних своїх інтересів на законодавчому рівні закладена й в Конституції США, в якій зазначається, що вищий законодавчий орган країни формується із представників штатів і що закони обов'язково повинні бути розглянуті і в палаті представників США.

Таким чином, у конституції США вже досить довгий час існують юридично визначені передумови необхідності проведення лобіювання парламентської діяльності палати представників сенатом США, оскільки його члени досить зацікавлені в просуванні інтересів штатів, які вони представляють [6, 40].

Дослідження різноманітних аспектів лобістської діяльності в законодавчих органах провідних країн світу вказує дослідникам політичної науки на той факт, що як самостійний суб'єкт лобізму найчастіше виступає й таке специфічне утворення, як команда центрального бюрократичного апарату, що відстоює свої особливі інституціональні інтереси та потреби чиновницького класу.

Поряд з президентськими, урядовими та парламентськими структурами та апаратом федеральних (регіональних) органів влади суб'єктами лобістської діяльності є адміністративно-територіальні утворення різних країн, такі як штати, провінції, кантони, мегаполіси, міста, етнічні групи тощо, які в своєму значенні утворюють так званий регіональний лобізм.

Єдиними повноцінними суб'єктами лобізму є фінансово-промислові групи (ФПГ), що використовують всі вищепераховані суспільно-політичні та економічні умови для задоволення власних інтересів та досягнення конкретних цілей у своїй діяльності. В більшості випадків груповий інтерес ФПГ позначається на економічних аспектах своєї діяльності, таких як:

- боротьба за владу;
- боротьба за податкові пільги;
- боротьба за «шматок» бюджетного пирога.

За оцінками спеціалістів, поряд з фінансово-промисловими групами діють й інші великі економічні угруповання, які за допомогою власної лобістської діяльності відстоюють інтереси конкретних галузевих комплексів. Типовим прикладом відстоювання таких інтересів є існування реальних коаліції громадян і бізнесу, які поєднують свої інтереси для підтримки або проти конкретної ініціативи. Свого часу деяких аспектів економічної політики відомої у світі компанії «Кока-Кола» торкнулася урядова постанова щодо використання нею одного з інгредієнтів у виробленні своєї продукції. Для уникнення збитків вона заснувала тимчасову ситуаційну коаліцію з всесвітньою асоціацією діабетиків і домоглася таким чином скасування постанови, виставивши на перший план не свої власні інтереси, а серйозної побоювання своїх споживачів.

Згідно з оцінкою ряду провідних фахівців, галузевий лобізм існує й найбільш

яскраво проявляє свої властивості саме в суспільно-політичному просторі США. Наприклад, в другій половині 2001 р. розгорівся скандал, пов'язаний зі спробами адміністрації президента Дж. Буша шляхом проведення силового тиску обмежити імпортні поставки сталі до своєї країни. Однак ця спроба впливати на ринок в односторонньому порядку викликала вкрай різку негативну реакцію в торговельних партнерів США та спричинила відповідний тиск на урядові кола американськими споживачами сталі, які були явно не зацікавлені в скороченні імпорту й підвищенні цін на відповідну сировину [7].

Свій особливий внесок в лобістський процес як у складову частину парламентської діяльності демократичних країн сучасного світу вносять лобісти політичних партій, громадських організацій, рухів та профспілок.

Численні суспільні об'єднання й дрібні політичні партії, які представлені на світовому політичному просторі, активно займаються власною лобістською діяльністю. Як правило, такі групи інтересів опираються на розгалужену мережу добровільних організацій, а їхні лобістські можливості є досить обмеженими й найчастіше характеризуються особистим авторитетом лідерів. За своїм впливом і ресурсами у порівнянні з наявними можливостями галузевих та регіональних лобістських угруповань вони не мають прямого виходу на владні кола своєї країни.

Одним із самих впливових лобістських масових угруповань у політичній діяльності провідних країн сучасного світу є профспілкові організації. Масовість цих об'єднань, широко розгалужена мережа регіональних відділень та організованість дій робить їх впливовою соціально-політичною силою. Політична вага профспілок багато в чому визначається процентним співвідношенням числа членів профспілки й всіх найманих робітників. Воно складається під впливом історичних, національних, економічних, культурних факторів і помітно варіюється залежно від конкретної країни, а саме:

- у Франції — 9% найманих робітників;
- у США — 17%;
- у Великобританії — 38%;
- у ФРН — 39%;
- у Швеції — 90% [8, 232].

Крім профспілок, є певна кількість великих суспільних об'єднань, які представляють потужну лобістську силу, включаючи до свого складу:

- молодіжні товариства;
- спілки жінок;
- асоціації обманутих вкладників;
- груп населення, які залежать від державного бюджету;
- екологічні організації;
- благодійні фонди;
- просвітницькі організації;
- товариства інвалідів;
- спортивні асоціації.

Одним із найспецифічніших типів лобізму є відповідна діяльність релігій-

них конфесій. Незважаючи на той факт, що в уставах та інших документах релігійних конфесій, які регулюють різнопланові види їх діяльності, забороняється поєднувати служіння Богу з політикою, представники даного суспільного інституту ведуть активну, приховану, а в деяких країнах досить ефективну лобістську діяльність й відстоюють власні інтереси.

Найбільша активність конфесійного лобізму проявляється в США з боку протестантської, католицької, іудейської й мусульманської релігій. А показова позиція католицької церкви на політичні події, що відбуваються у світі, фактично засудила розширення НАТО на Схід, заявивши, що Східна Європа повинна зберегти свою своєрідність і не бути космополітичною «тінню» НАТО. В своїх публічних промовах та виступах глава Ватикану Іоанн Павло II засудив повітряні бомбардування Югославії підрозділами північноамериканського військового альянсу.

Як однією із складових частин лобістської діяльності виступає й іноземний лобізм. Лобісти, які працюють на користь іноземних держав, органічно доповнюють законну дипломатію, діючи в статусі місцевих радників іноземних урядових кіл. Таким чином лобісти виконують багато видів різних завдань, які через протокольні або інші міркування не можуть брати на себе офіційні дипломати.

До іноземних суб'єктів лобістської діяльності належать:

- закордонні уряди країн;
- закордонні політичні партії;
- релігійні конфесії;
- товариства, асоціації, корпорації й інші об'єднання осіб, створені за законами закордонних країн.

Іноземний лобізм задовольняє інтереси та виконує різнопланові замовлення держав та їхніх політичних організацій, які домагаються від іншої держави якої-небудь допомоги або прагнуть впливати на політику цієї країни на свою користь. За обсягом лобістської діяльності представництво саме цих інтересів на даний час є домінуючим в іноземному лобізмі.

У 80-х рр. XX ст. найпотужнішим іноземним лобі на території США вважалася відповідна діяльність ізраїльських і японських груп інтересів. Ситуація змінилася в 1990-х рр., коли на політичну сцену вийшли:

- лобі в особі ЄС;
- республіки колишнього СРСР, які почали наймати своїх лобістських представників;
- лобі в особі КНР.

Керівництво Національної асоціації лобістів (НАЛ) на початку XXI ст. дало характеристику лобіюванню інтересів Росії у проведенні міжнародної все-світньої виставки «ЕКСПО-2010» з позицій країн-конкурентів, яка полягала в існуванні таких суспільно-політичних чинників:

- Китай має сильне прокитайське лобі в Конгресі США;
- США є однією із провідних країн світової виставкової індустрії;
- Польща є країною, близькою до НАТО;

– Мексика, Аргентина й Корея також виступають як активні гравці у відповідній лобістській діяльності;
– на підготовчу роботу до проведення тендера у всіх вищеперерахованих країнах виділені величезні кошти (бюджетні, позабюджетні);
– наявний досвід та правильність виробленої стратегії лобіювання;
– лобізм виступає як продовження конкуренції бізнесу, перенесеної в коридори влади.

Виходячи з вищезазначених фактів, можна зробити висновок, що організації, які займаються лобістською діяльністю, можна розділити на три об'єднуючі категорії, а саме:

- перша категорія (найбільш потужна) — адміністрація президента (прем'єр-міністра), урядові бюрократичні структури, регіональна влада;
- друга категорія (найбільш численна) — корпоративні групи, які представляють найважливіші сфери життєдіяльності суспільства;
- третя категорія (офіційно оформлена) — організації, основним родом діяльності яких є безпосередній лобізм.

Література

1. Перегудов С. П., Семенов І. В. Лоббизм в политической системе России // МЭМО. — 1996. — № 9.
2. Перегудов С. П. Корпоративный капитал и институты власти: кто в доме хозяин? // ПОЛИС. — 2002. — № 5.
3. Ивапов П. В. Лоббизм в политической культуре США // Власть. — 1995. — № 4.
4. Политическая психология / Под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. С. Лаптева. — М., 2000.
5. Васильев Т. В. Лоббизм как форма политической деятельности: природа, функции, современные виды // Вестник Московского университета. Сер. 12. Полит. науки. — 2004. — № 4.
6. Шуровский М. В. Законодательное регулирование лоббистской деятельности в органах представительной власти: опыт США // Бизнес и политика. — 1995. — № 3.
7. Гонтмахер А. П. Лоббизм без границ: в борьбе за рынок стали США сменили тактику, но не стратегию // ПОЛИТ. РУ: Информ.-полит. капал. — 2001. — 28 нояб. (электронная версия).
8. Мухасев Р. Т. Политология: Учеб. для студ. юрид. и гуманитар. ф-тов. — М.: ПРИОР, 2000.

УДК 34:008

І. І. Поляков

РОЛЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ, СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Незважаючи на позитивні тенденції зростання політичної активності населення, інтересу до демократичних перетворень, гуманітарних цінностей, до права і його ролі в процесі реформування суспільства, поки що рівень правової культури нашого народу залишається незадовільним, не відповідає вимогам сучасних демократичних перетворень.

© І. І. Поляков, 2006

На формування й майбутнє правової і соціальної держави впливає не тільки становлення цивільного суспільства, підвищення соціальної цінності держави, зміцнення національних основ державності, але й еволюція державності. Саме людина в концепції правової й соціальної держави є цінністю державно-правового життя суспільства.

Правотворча й правозастосовна діяльність тільки тоді буде ефективною, коли поряд із міцними самоорганізуючими джерелами пріоритетне місце займе свідомо організаційна творчість. Правосвідомість суспільства, окремих соціальних груп, індивідів і його більше значуща соціальна форма — правова культура — органічно пов'язані із правом як соціальним цілісним інститутом, його виникненням, функціонуванням і розвитком, правотворчістю і правозастосуванням й іншими сторонами правового буття суспільства.

Актуальність дослідження ролі правової культури у формуванні соціальної держави визначена рядом принципово важливих обставин.

По-перше, в умовах трансформації й демократизації суспільства, прийняття нових законодавчих актів, переходу до ринкових відносин відбуваються значні зміни в суспільній правосвідомості, а тому вагомого значення набуває погляд на правову культуру з позиції змін суспільної свідомості, що відбулися протягом останніх 10–15 років.

По-друге, стан правової свідомості й правової культури суспільства в цілому й особистості зокрема не відповідає європейським стандартам, внаслідок чого виникає байдужність людей до правових цінностей, відсутність потреб і навичок користування нормами права, що призводить до появи нелегітимних норм поведінки й правопорушень.

Питання теоретичного осмислення правової культури й формування правової, соціальної держави є в працях вчених В. С. Нерсисянца, С. С. Алексеєва, Е. А. Лукашової, В. В. Копейчикова, В. М. Кудрявцева, О. П. Білого, В. М. Селіванова, О. Ф. Скакуна, Ю. М. Оборотова, К. Г. Волинки, І. В. Осики, В. М. Протасова, В. В. Головченка, М. І. Матузова та ін.

Метою дослідження даної проблеми є аналіз поняття, структури, видів, форм і змісту правової культури як однієї з головних ознак процесу формування правової, соціальної держави з теоретичної й практичної точок зору.

Необхідно розібратися з поняттєво-категоріальним апаратом з проблеми дослідження. Що ж таке «соціальна держава», «правова культура» та які їхні форми взаємодії?

Слово «соціальний» у латинській мові означає «загальний», «суспільний», тобто той, що стосується життя людей у суспільстві. Тому «соціальною» у самому широкому значенні цього слова є будь-яка держава, будучи продуктом суспільного розвитку. Однак у цьому випадку під «соціальною державою» розуміється держава, що володіє особливими якостями й функціями [1].

Існування й діяльність соціальної держави тісно пов'язані з такими суспільними явищами, як правова культура, демократія, громадянське суспільство, правова держава, свобода й рівність, права людини.

Правова культура є результатом правосвідомості, причому не можна ото-

тожнювати правосвідомість із правовою культурою, а необхідно розглядати їх як структурно складне неподільне утворення, що складається з таких основних об'єктивних і суб'єктивних елементів:

- 1) рівня розвитку права (розвитку правового знання, ставлення до права);
- 2) рівня розвитку правової діяльності (правозастосовної діяльності, правосвідомості й правового розвитку особистості, правовідносин);
- 3) рівня правосвідомості (установки на правові норми й поведження особистості).

Формування правової культури — довгостроковий процес, у якому мають значення правові знання, правовий досвід, реальна практика юридичної діяльності й, поза всяких сумнівів, вся правова реальність.

Правова культура повинна бути усвідомлена особистістю, перетворитися зі знань у переконання. Цьому покликане служити правове виховання — цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів, громадських організацій і трудових колективів по формуванню й підвищенню правової свідомості та правової культури.

Цілі правового виховання визначають завдання, які стоять перед правовиховним процесом. До завдань, які випливають із цілей правового виховання й освіти, можна віднести:

- 1) формування й розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;
- 2) виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності;
- 3) вироблення потреб і навичок активного захисту у встановленому законном порядку своїх прав й обов'язків.

Реалізація вищезгаданих цілей і завдань дозволить сформувати належний рівень правової культури громадян.

Основна або головна мета правового виховання полягає у формуванні особистості в суспільстві високого рівня правової культури. Правова культура особистості може бути й повинна стати базою для затвердження в суспільстві норм моралі як головного регулятора суспільних відносин.

У загальному розумінні правова культура відображає юридичну дійсність і регулює поведження будь-якої особистості у сфері права. Правова культура є засобом регулювання суспільних відносин, заснованих на законах, які виконують роль регулятора відносин між суб'єктами. Структурними елементами правової культури в особливому ракурсі еталонів поведження виступають такі компоненти юридичної дійсності, як правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правомірне поведження суб'єктів.

Саме по собі усвідомлення особистістю своїх прав і свобод, обов'язків і відповідальності ще не формує ставлення до правового життя суспільства. Осмислення цього, інших явищ правової дійсності пов'язане з їхньою оцінкою. Оцінюючий компонент — важливий аспект правової культури. Правова культура особистості означає не тільки знання й розуміння права, але й правові судження про нього як про соціальну цінність і реалізацію правових норм.

Усе більшого значення набуває наукове осмислення суті, ролі й місця правової культури в становленні демократичного українського суспільства, його соціальної структури. Правова культура як явище, що здатне матеріалізуватися, значною мірою пов'язана із соціальною сферою. Вона наповнює відносини правовим змістом, сприяє досягненню правовими засобами певної мети.

Таким чином, правова культура є системою правових цінностей, які складаються зі ступеня оволодіння правом, правових уявлень, меж застосування отриманих правових знань і поведження особи в суспільстві.

Правова культура виступає показником правового розвитку свідомості особи, що забезпечує правомірність поведінки.

Правова держава є одним з істотних досягнень людської цивілізації. Її основними якостями є:

- а) визнання й захист прав і свобод людини й громадянина;
- б) верховенство правового закону;
- в) організація й функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади [1].

У змістовній площині цим якостям (ознакам) відповідають три взаємозалежних компоненти правової держави. Ці компоненти (елементи теорії й практики) правової держави умовно можна назвати так: гуманітарно-правовий (права й свободи людини і громадянина), нормативно-правовий (правовий характер закону, конституційно правова природа й основа джерел чинного законодавства) та інституційно-правовий (система поділу й взаємодії галузей влади, включаючи систему стримувань і противаг).

Ідея правової держави термінологічно означає зв'язок права й держави. Але розкрити дійсний зміст цього зв'язку можна тільки через призму людини, що створює правові й державні установи у процесі розвитку своєї інтелектуальної й духовної суті, удосконалення індивідуальних і соціальних рис, які формують вільне громадянське суспільство.

О. Ф. Скакун, наприклад, відзначає, що соціальна держава — це правова держава розвиненого громадянського суспільства із соціально орієнтованим ринковим господарством, яка здатна створити умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантувати соціальну справедливість і соціальну безпеку особистості, установити соціальну згоду в суспільстві [2, 197].

У сучасних умовах суспільного розвитку до основних характеристик правової держави додається соціальний характер держави. Правова й соціальна держава, на думку К. Г. Волинки, — це не антитези, а діалектика розвитку держави, що визнає пріоритет прав людини й визначає відповідно до них форми й методи своєї діяльності. Соціально-економічні, культурні, екологічні права громадян можуть забезпечуватися лише за участі держави, що повинна здійснювати активну соціально-економічну політику, спрямовану на перерозподіл коштів в інтересах незахищених верств населення, забезпечення зайнятості, соціального страхування, розвитку доступної освіти, охорони здоров'я тощо [3, 84].

Серед основних елементів соціальної держави вона виділяє: гарантований достатній прожитковий мінімум, соціальну рівність і рівність можливостей

для самореалізації, загальне підвищення добробуту, наявність ефективної системи соціального забезпечення.

Автор згодний з Ю. М. Оборотовим, що фактично всі сфери соціальної держави вимагають дедалі збільшення витрат, і проблема полягає в тому, щоб установити суворі межі фінансових зобов'язань із боку суспільства. Прикладом, відзначається значне і безперервне зростання числа одержувачів соціальної допомоги. У цьому зв'язку все більш складно вирішити проблему коштів, за допомогою яких можна було б виконати обіцянки, дані соціальною державою [4, 44].

Побудувати правову, соціальну державу неможливо без дотримання законності. Законність у демократичному суспільстві являє собою сукупність взаємних вимог суспільства до держави й інших учасників суспільних відносин; відображення цих вимог у суспільній свідомості; реалізацію даних вимог у соціальній практиці.

Правова культура містить у собі атмосферу політичного життя держави. Дія права, його ефективність, стан законності створюють умови, у яких ставлення суспільства до права є негативним або позитивним. Для того щоб визначити рівень правової культури, необхідно зрозуміти реальне ставлення до права не тільки посадових і службових осіб, але й пересічних громадян.

Для другої половини ХХ ст. в конституційній організації держави характерним є сполучення правового принципу із соціальним, що дає формулу соціальної правової держави.

Основним ядром у правовій соціальній державі є універсальний механізм правового й соціального захисту.

Відповідно до ст. 1 Конституції України, вона є демократичною, соціальною і правовою [5].

У цей час Україну можна назвати лише країною, що перебуває на перехідній стадії до соціальної держави, а побудова соціальної держави повинна бути стратегічним її завданням.

Необхідно виділити деякі проблеми державотворення в Україні:

- не створено фундамент правової держави: державотворення у нас не є новим етапом розвитку правової держави (як це мало місце на Заході);
- відсутнє розвинене, зріле громадянське суспільство;
- знижений рівень моральності в суспільстві, практично загублені звичні духовні орієнтири;
- у суспільстві відсутні чітко позначені реальні цілі, науково вивірені моделі життєустрою;
- знижена соціальна роль держави.

Побудова соціальної демократії повинна стати метою й формою нової політики. У результаті побудови соціальної демократії правова культура суспільства відчуває потребу:

- 1) у виробленні нової державно-правової системи регулювання відносин соціуму й людини, побудованої на принципах правової держави із чіткою системою гарантій громадянських прав і свобод особи;

2) у формуванні нового механізму саморегулювання, самоконтролю поведінки людини;

3) у виробленні у широких верств населення навичок і потреб для свідомої участі їх у керуванні державою.

На наш погляд, необхідно погодитися з В. М. Протасовим, який відзначає, що становлення соціальної держави — це процес не тільки економічний і політичний, але й процес моральний, що потребує «людського» виміру.

Основними завданнями сучасної соціальної держави повинні бути:

- 1) державно-правове регулювання економіки;
- 2) захист суспільства від розколу й потрясінь, підтримка соціального миру, захист населення в умовах ринкових відносин;
- 3) боротьба з бідністю, зниження соціальної нерівності;
- 4) боротьба із правопорушеннями.

Поряд із цим основним завданням у сфері підвищення правової культури громадян, є формування правосвідомості.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити узагальнення, що тільки соціально правова держава забезпечує повноцінний захист і реалізацію всього комплексу прав і свобод людини й громадянина. Це держава, у якій на першому місці перебуває право й закон, що віддає перевагу правам особистості, а не владі державного апарату. Саме людина в концепції держави правової і соціальної стає найвищою соціальною цінністю.

Література

1. Протасов В. М. Теорія права й держави. Проблеми теорії права й держави: Питання й відповіді. — М.: Повий Юрист, 1999.
2. Скакуп О. Ф. Теорія держави й права: Енцикл. курс. — Х.: Зспада, 2005.
3. Волинка К. Г. Теорія держави й права: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003.
4. Оборотов Ю. Н. Сучасна держава: основи теорії. — О.: Астроприпт, 1998.
5. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

УДК 342.33

В. В. Таросва

СУЧАСНА ДЕРЖАВА ТА ПРИНЦИПИ ЄДНОСТІ І ПОДІЛУ ВЛАД

Для сучасних держав принцип поділу влад виступає як визначальний в організації механізму держави. Стало тривіальним положення про існування в механізмі держави таких гілок влади, як законодавча, виконавча та судова, а також і контрольна гілка державної влади, яка сьогодні лише формується. У дійсності ж проблема полягає не стільки в тому, щоб конституційно закріпити самостійність поділу влад в механізмі держави, скільки фактично забезпечити самостійність кожної влади, відповідальність кожної влади за рішення,

© В. В. Таросва, 2006

що приймаються, а також домогтися узгодження діяльності влад в державному механізмі [1, 47].

Безпосередньо дослідженням принципу поділу влад займалися такі видатні вчені, як П. П. Копейчиков, Л. Т. Кривенко, Ю. М. Оборотов, В. Ф. Погорілко, Н. С. Прозорова, Н. І. Нижник, В. М. Шаповал, В. Є. Чиркін, С. С. Алексеев, А. О. Селіванов, Б. Н. Чичерін, А. Б. Венгеро́в. Наразі політична ситуація в державі вимагає нових глобальних досліджень механізму відносин між гілками влади.

Як зазначав професор С. С. Алексеев, для демократичного суспільства принцип поділу влад особливо важливий і значимий. Він виражає не тільки поділ праці між державними органами, але й стримування, відкритість державної влади, що запобігає її концентрації, перетворенню в авторитарну та тоталітарну владу. Цей принцип у демократичному суспільстві передбачає, що всі гілки влади однакові, рівнозначні за силою, виступають противагами стосовно одна одної і можуть стримувати одна одну, не допускаючи домінування якоїсь однієї [2, 20].

У свій час професор Б. Чичерін звертав увагу на те, що вища мета держави полягає не у встановленні сваволі, а навпаки — у запровадженні законного порядку, що досягається системою незалежності однієї влади від іншої, які однаково походять від верховної влади, взаємно обмежують і стримують одна одну [3, 412]. Закріплення на конституційному рівні принципу поділу влад не суперечить єдності державної влади, тобто законодавчої, виконавчої, судової та контрольної гілки державної влади. При цьому не ставитися під сумнів сам суверенітет народу.

Професор В. Є. Чиркін говорить також і про єдність державної влади. Вона має три різних аспекти. По-перше, це соціальна єдність, яка бере початок з єдиної сутності соціальних груп, що панують у суспільстві. У багатьох країнах цю єдність розуміють як владу народу (демократичні держави), в інших — як владу трудящих (країни тоталітарного соціалізму), у третіх — як владу патріотичного блоку неоднорідних сил із протилежними кінцевими цілями, але першочергові інтереси яких сходяться у площині досягнення найближчих цілей (деякі країни, що розвиваються). По-друге, це єдність принципових цілей і напрямків діяльності державної влади, всіх органів держави. Єдність напрямків діяльності забезпечується, з одного боку, роллю домінуючого класу (соціальної верстви) і, з іншого — необхідністю виконання «спільних справ». Основні цілі й напрямки діяльності держави фіксуються в конституціях держав (Ірландії, Португалії). По-третє, це організаційно-правова єдність. У демократичних державах вона відкидається, їй протиставляється ідея поділу влад. Організаційна єдність державної влади має авторитарний характер, і в демократичних країнах лише за певних умов суспільного розвитку може бути доцільним тимчасове зосередження повноти державної влади в руках одного органу.

Існують протилежні думки про поділ влад. Величезний інтерес становлять праці теоретиків державності дореволюційної Росії. Корисними та актуальними є фундаментальні розробки М. Ворошилова (XIX ст.). «Держава являє со-

бою єдність всього життя народу; поділ цієї єдності призводить і до знищення самої держави. Через це державна влада як вираження цієї єдності повинна бути одна: наявність кількох влад, однаково самостійних і рівних одна одній, призводить до постійних суперечностей, боротьби між ними, і як наслідок — до знищення держави».

Наведені положення отримали подальший розвиток у теорії державної влади на початку XX ст. Г. Шершеневич заперечує рівність влад, трактуючи цю проблему з погляду функцій влади: «Трьох рівних за силою влад бути не може... законодавство, виконання (керування) та суд — це не три влади, це тільки три форми прояву єдиної, неподільної державної влади, або як висловлюються — трьох функцій влади» [4, 59].

Закріплені сьогодні на конституційному рівні ідеї народовладдя та поділу влад зародилися ще у Стародавній Греції у V ст. до н. е. на підставі афінської демократії. Видатний учений того часу Арістотель зазначав: «Влада — це не суддя, не член ради, не член народних зборів, а суд, рада і народні збори; кожний з названих членів являє собою тільки частину власне інституцій. Тому народ на законних підставах має верховну владу над найважливішими справами в житті держави» [5, 82].

Теорія поділу влади остаточно сформувалася в XVII ст., у період світових буржуазних перетворень як реакція на абсолютизацію верховної влади. Запровадив її ідейне обґрунтування Джон Локк — просвітитель і сучасник буржуазної революції 1688 р. в Англії. Як ідеолог соціального компромісу в питаннях влади, він стверджував, що, оскільки кожне політичне суспільство не може не бути, не існувати, не володіючи правом охороняти власність і з цією метою карати злочини всіх членів цього суспільства, то політичне суспільство буде там, і тільки там, де кожний з його членів відмовився від цієї природної влади та поступився нею, передавши в руки суспільства у всіх випадках, що не перешкоджає йому звертатися за захистом до закону, який запроваджений цим суспільством. І, таким чином, усякий приватний суд кожного окремого члена виключається, і суспільство стає третейським суддею, запровадивши певні правила; а також призначаючи людей, які володіють даною їм від суспільства владою для здійснення цих правил, вирішують усі суперечності, які можуть виникнути між членами цього суспільства щодо будь-якого правового питання... І це переносить людей із природного стану в державу, тому що на Землі з'являється суддя, який має всю владу вирішувати всі суперечки і стягувати будь-який збиток, котрий може бути заподіяний будь-якому члену держави [6, 50–51].

Своїми поглядами Локк дав поштовх для подальшого розвитку ідеї поділу влад, яка була блискуче розвинена французьким юристом і мислителем Ш. Л. Монтеск'є, котрий у роботі «Про дух законів» зазначав, що для громадянина політична свобода є той душевний спокій, який корениться у впевненості кожного у своїй безпеці; щоб володіти цією свободою, необхідно таке правління, при якому громадянин міг би не боятися іншого громадянина.

Обґрунтовуючи необхідність поділу влад на законодавчу і виконавчу, мис-

литель попереджав, що не буде досягнуто свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відокремитися від влади законодавчої й виконавчої. Якщо вона з'єднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян опиняться під владою сваволі, тому що суддя буде законодавцем. Якщо вона з'єднана з виконавчою владою, то суддя отримує можливість стати гнобителем [7, 282].

На сьогодні теорію поділу влад покладено в основу державного механізму більшості країн: ідеєю балансу влади, системою стримувань і противаг. Цей принцип означає, що у своїй сфері кожна гілка влади самостійна, але кожна з них перебуває під контролем, оскільки одна зрівноважує іншу; необхідність взаємодії різних гілок влади. Як відзначають сучасні французькі юристи, ще Монтеск'є говорив не лише про поділ влад, а й про їхню взаємодію, вимагаючи, щоб вони діяли «в концерті». Це впливає з необхідності дотримання загального напрямку державної політики, що не виключає розходжень у способах здійснення державної влади тими або іншими органами держави, не запобігає можливим конфліктам влад, але такі суперечності прийнятні по приватних питаннях, вони не мусять торкатися загального напрямку державної політики. Розбіжності не повинні спричиняти розбрат і застосування насильницьких методів боротьби [8, 96].

Поділ влад — це й результат, і характеристика ступеня розвитку права, умов для організації та функціонування держави, законності. Без поділу влад і відповідної ефективної системи стримувань і противаг не може бути правової держави та правових законів [9, 13].

У правовій державі принцип поділу влад діалектично пов'язаний із принципом народного суверенітету, тому що суверенітет влади народу — це основа суверенітету державної влади. Що стосується України, то в ст. 5 Конституції України проголошується, що державна влада є єдиною, тому що її єдиним джерелом є народ [10]. У ст. 5 Конституції України нашу державу проголошено республікою і закріплено принцип конституційного устрою в Україні — принцип народного суверенітету.

Конституція не тільки визначає основні форми народовладдя. З метою недопущення узурпації влади вона проголошує основні гарантії прав суверена, до яких насамперед належать конституційні положення, де безпосередньо закріплюється, що державна влада в Україні здійснюється на принципах поділу на законодавчу, виконавчу й судову. У зв'язку із цим у ч. 2 ст. 6 Основного Закону України встановлюється, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Крім того, Конституція України, закріплюючи основи взаємодії між органами державної влади, тим самим сприяє соціальній згоді та миру. У зв'язку із цим варто зауважити, що принцип поділу влад створює важливі гарантії для реалізації народовладдя, тому що призначення цього фундаментального принципу полягає, з одного боку, в недопущенні узурпації державної влади, а з іншого — у сприянні миру в суспільстві та державі.

Проблема полягає в тому, що проголошення цих ідей за умов політичного конфлікту в суспільстві може спричинити виникнення соціальної та політич-

ної напруги, тому що ті або інші сили матимуть намір опанувати якщо не всією повнотою влади, то хоча б одним з її органів.

Поділ влад в Україні є основою її єдності. Єдність же влади, як єдність її джерел і її мети (ч. 1 ст. 5 і ст. 3 Конституції України), є основою поділу влад.

Принцип поділу влад в Україні включає систему вимог: розподіл функцій і повноважень між державними органами відповідно до вимог поділу праці, закріплення певної самостійності кожного органу влади при здійсненні своїх повноважень, неприпустимість втручання в прерогативи одне одного і їхні злиття, наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішенню іншого органу і виключення зосередження всієї повноти влади у одній з гілок. Наявність в органів влади взаємного контролю дій одне одного й неможливість змінювання компетенції органів держави позаконституційним шляхом [11, 104].

Професор А. Б. Венгеров, розглядаючи механізм поділу влад і аналізуючи республіканську форму правління, відзначає, що це така форма правління, за якої всі вищі органи державної влади обираються народом або формуються загальнонаціональною представницькою установою. У різних країнах існують різні виборчі системи, одні з них менш, інші більш демократичні. Однак безперечним залишається той факт, що народ обов'язково бере участь у формуванні органів державної влади [12, 134].

Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок — а сьогодні формується ще й четверта гілка державної влади (контрольна) — є політичною формою вираження влади народу. Будучи розділеною, влада в державі повинна залишатися цілісною, єдиною, тому що мова йде про поділ не влади, а функцій здійснення цієї влади. І не лише про поділ, але і про взаємодію даних функцій.

Поділ влад треба сприймати як загальний принцип, а не як жорсткий регулятор у процесі реформування державної влади України.

Література

1. Оборотов Ю. Н. Современное государство. — О.: Астроприпт, 1998.
2. Алексеев С. С. Государство и право. — М., 1994.
3. Чичерин Б. П. Курс государственной науки: политика. — М., 1898.
4. Кривенко Л. Законодавча влада в системі державної влади // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 1.
5. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюча. — К., 2000.
6. Локк Дж. Избранные философские произведения: В 2 т. — М., 1960. — Т. 2.
7. Перессяц В. С. История политических и правовых учений. — М.: Норма-инфра, 1999.
8. Чиркин В. Е. Государствоведение. — М.: Юрист, 2000.
9. Прилуцький С. Формування корпусу професійних суддів України в аспекті реалізації поділу влади // Право України. — 2003. — № 2.
10. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.
11. Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Консум, 2000.
12. Венгеров А. Б. Теория государства и права. — М., 1998.

УДК 316.347

І. Ю. Перекрестова

ФЕНОМЕНИ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Результати наукових соціологічних досліджень вступають у суперечність з очевидним фактом: Україна проходить шлях становлення незалежної держави без серйозних міжнаціональних конфліктів. Підтримка мирного співіснування представників різних етнічних культур є значною заслугою як влади, що проводить досить зважену внутрішню і зовнішню політику у сфері міжнаціональних відносин, так і населення. Громадяни України в умовах краху тоталітарної системи і найжорстокішої економічної кризи, коли цілком можна було чекати сплеску національної нетерпимості, не утягнулися ні в один помітний конфлікт.

Так склалося, що за останні десять років методична основа більшості досліджень національної толерантності в Україні представлена шкалою соціальної дистанції Богардуса. Була потрібна методика, що дозволяє вимірювати соціальну настанову людини стосовно представників інших національностей — визначену психологічну готовність до зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої національності. Ці розуміння в кінцевому підсумку обумовили остаточний вибір методики, авторська назва якої — «Шкала расової дистанції» (один з різновидів шкал соціальної дистанції Богардуса) [1, 19]. Щодо наукової розробки досліджуваної проблеми, то на даний час на дисертаційному рівні відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню міжнаціональної толерантності в правовій культурі України. При цьому слід зазначити, що окремі аспекти даної проблеми досліджувались такими вченими, як Н. В. Паніна [2; 3], О. Кривицька [4], О. В. Швачко [5], В. О. Іщенко [1], А. Ю. Чепур [1].

Багаторічні дослідження з 1990 по 2002 р. із застосуванням шкали соціальної дистанції, дозволили знайти ряд феноменів національного менталітету у сфері особливостей ставлення населення до інших національностей, що дозволяють розглянути визначені передумови тенденцій загального розвитку правової культури в Україні.

У перших же дослідженнях (1990–1992 рр.) були отримані досить несподівані дані. З одного боку, результати виміру індексів національного дистанціювання дозволили поставити під сумнів ряд стереотипних уявлень того часу.

По-перше, були спростовані стереотипи відносно поширення антиросійських настроїв («русинофобії») у західних регіонах України.

По-друге, не підтвердився і стереотип про масове поширення антисемітизму.

По-третє, не одержало підтвердження також і розповсюджене в кризових соціальних умовах уявлення про високу привабливість шлюбів з іноземцями (зокрема, із представниками розвинених країн) [2, 38].

У той же час дані наочно демонстрували, що ставлення населення до представників різних національностей значно більш «насторожене», ніж це можна

було припускати на тлі відсутності серйозних міжнаціональних зіткнень в Україні.

Феномен «надобережності». Схильність до більш близьких, безпосередніх контактів (сімейні, дружні, сусідські, виробничі) з боку більшості населення була в основному виявлена щодо українців, росіян, білорусів, поляків і євреїв — тільки тих національних груп, стосовно яких накопичений визначений історичний досвід спільного проживання. Основна більшість національностей за шкалою соціальної дистанції характеризувалася значеннями від 4 до 5 балів, що можна інтерпретувати в такий спосіб: «Нехай живуть в Україні, але мені б не хотілося вступати з ними в безпосередні контакти».

На найбільш категоричну дистанцію — «Не допускав би в Україну» — населення «відсувало» азербайджанців, вірменів, узбеків, кримських татар, турків; у 1991 р. група «віддалених» поповнилася грузинами. Неважко зробити висновок, що більшістю населення в першу чергу відриваються національності, що асоціюються з кровопролитними міжнаціональними конфліктами. Складалося враження, що масова свідомість просто прагнула відмежуватися від всіх учасників конфліктів, навіть не намагаючись зайняти визначену політичну чи гуманітарну позицію, визначити правих і винуватих, потерпілих і переслідувачів.

Уже в 1992 р. можна було з упевненістю говорити не просто про обережне ставлення, а про «надобережність» українського населення в прояві готовності до контактів з узагальненими представниками більшості національностей. Обережність у зв'язках з «незнайомцями» в деякій мірі похвальна, але «підозрілість» практично до всіх народностей, з якими немає досвіду тривалого співіснування, характерна, як правило, для закритих суспільств.

Феномен «східнослов'янської відокремленості». Дані першого загальнонаціонального опитування населення України, проведеного в 1992 р., підтвердили і деякі інші феномени, виявлені при дослідженні міжнаціональних настановлень українців. Тільки стосовно українців, росіян, білорусів, представників української діаспори і до поляків середнє значення індексу соціального дистанціювання було менш 4 балів, що свідчило про той чи інший ступінь схильності більшості населення України до безпосередніх контактів із представниками даних національностей. Результати факторного аналізу дозволяли робити висновки про те, що, по-перше, у міжнаціональній свідомості населення України в 1992 р. домінував фактор «східнослов'янської відокремленості», а по-друге, що прояв «відторгнення» стосовно якої-небудь конкретної національності є, як правило, приватним випадком прояву загальної ксенофобічної настанови — недовіри і підозрливості до всіх «чужих». Іншими словами, якщо хто-небудь виявляє «неприйнятність» стосовно якоїсь однієї національності, можна з великою часткою впевненості припускати, що він буде «з підозрою» ставитися і до представників більшості інших етнокультурних груп, яких не відносить до «своїх».

Феномен «посилення прикордонного контролю». Результати моніторингу, проведеного в Інституті соціології НАНУ, виявляють україн несприятливу тен-

денцію наростання національного ізоляціонізму. Протягом 1992–2002 рр. відбувалося поетапне збільшення як загального показника національного дистанціювання, так і показників «дистанціювання» населення України практично від усіх національностей, що включаються в список. По суті, це означає, що істотно зменшується частка людей, що думкою припускають представників різних національностей як громадян України і, відповідно, збільшується відсоток тих, хто взагалі не допускав би їх в країну. До 2002 р. практично всі національності (за виключенням українців, росіян і білорусів) масово свідомістю були «відсунуті» за шкалу 5 балів («виселені з країни»).

Класифікація населення за величиною інтегрального індексу соціального дистанціювання дозволяє виділити чотири категорії населення з різним рівнем відкритості до соціальних контактів.

Відкритість стосовно нових соціальних контактів у даному контексті може розцінюватися як визначений показник: національної толерантності чи, точніше, схильності до національної толерантності. Повне ж відкидання соціальних контактів з представниками різних національних груп може розцінюватися як прояв ксенофобії.

На підставі такого підходу виділяється чотири категорії населення України:

1. Переважно відкриті (толерантні) люди, що із представниками більшості національностей готові вступати в соціальні контакти, що найменше, на рівні виробничих відносин.

2. Люди, схильні до відокремлення, що стосовно більшості національностей займають таку позицію: «нехай живуть на Україні, але мені б не хотілося вступати з ними в безпосередні контакти».

3. Третя категорія характеризується орієнтацією на ізолюваність, яка виявляється в людей, що не бажають бачити представників більшості національностей як громадян, але не заперечують, щоб вони відвідували Україну як гості і туристи.

4. І, нарешті, четверта категорія людей характеризується перевагою ксенофобічних настановлень — небажанням узагалі допускати в країну представників більшості національностей [2, 36].

Така класифікація дозволяє визначити «розміщення сил» на різних етапах шляху до відкритого демократичного суспільства.

Загальний підсумок трансформації масової свідомості такий, що за десять років незалежності України питома вага психологічно відкритих (толерантних) людей знизилася більш ніж у три з половиною рази. Практично половину населення до дійсного часу становлять громадяни з ізоляціоністськими настановами щодо міжнаціональних відносин. Особливу тривогу викликає розростання ксенофобічних настановлень: чисельність їхніх носіїв за десять років зросла більш ніж у чотири рази.

Феномен «великого стрибка». Якщо з 1992 по 2001 р. відбувалося поступове зниження середнього індексу загального національного дистанціювання, то в 2002 р. відбулося різке «дистанціювання» практично від усіх національ-

ностей. Які ж причини могли викликати «великий стрибок», зафіксований у лютому 2002 р.?

У свій час аналіз причин, що призводять до збільшення масової дистанційності жителів Америки від тієї чи іншої національності, привів Е. Богардуса до висновку, що перше місце серед них займають драматичні події в країні і світі, зокрема ті, яким приділяється значне місце в ЗМІ. Так, наприклад, події Перл-Харбора змінили ставлення американців до японців, а період «холодної війни» — до росіян і т. д. Населення України, як ми бачили, теж помітно реагувало на міжнаціональні конфлікти. У даному випадку складається враження, що трагічні події в Америці, пов'язані з терористичним актом у вересні 2001 р., і наступне позиціонування більшості країн із приводу створення анти-терористичної коаліції, що провіщає безкомпромісну боротьбу з режимами, які підтримують терористів, викликало в українського населення глобальну «страусину» реакцію — «обкопатися і перечекати».

Феномен «одностайного ізоляціонізму». Спроба розібратися, для яких же категорій населення в більшій мірі характерна відкритість, а для яких — ізоляціонізм і ксенофобія, привела до висновку про те, що підвищення рівня ізоляціонізму і ксенофобії є феноменом, що охоплює всі категорії населення України. На рівень національної толерантності практично не впливають такі соціально-демографічні фактори, як стать, вік, національність, сімейний стан і національний склад родини, рівень доходу, тип зайнятості (у державному чи приватному секторі економіки). Незначний вплив роблять такі характеристики, як рівень освіти, рід занять, мова спілкування, тип населеного пункту (місто/село). Хоча в цих групах і зафіксовані невеликі розходження, але вони неprincipiові, тому що навіть у самих «благополучних» групах середній індекс національної дистанційності перевищує оцінку 5 балів. Не впливає на рівень національної дистанційності і життєвий досвід, пов'язаний з випадками зіткнення з дискримінацією на національному ґрунті, чи досвід роботи за кордоном. Навіть у тих людей, що тільки планують попрацювати за кордоном, — приблизно ті ж міжнаціональні настанови, що й у всього населення в цілому [3, 451].

Описані вище феномени викликані, на мій погляд, тим, що масова свідомість українського населення знаходиться «на роздоріжжі» національно-цивільної ідентифікації. Від одних народів, з якими зв'язував досвід спілкування в рамках єдиної держави, уже досить віддалилися, а до інших — ще не наблизилися. Проголосувавши за вихід із Союзу і за побудову самостійної незалежної держави, люди з різними почуттями оглядаються на спільне минуле. Одні — з почуттям величезного полегшення, пов'язаного зі звільненням від комуністичного і шовіністичного диктату імперські налаштованого сусіда. Інші, згадуючи молодість, дотепер не можуть зрозуміти, чи правильне було прийняте рішення. Але і погляд, звернений на Захід, теж відкриває аж ніяк не милостиву ідилію міжкультурного співробітництва різних націй і народів. Тут уже почалася боротьба цивілізацій. І від кожного учасника потрібна виразна геополітична позиція, що має на увазі необхідність у тому чи іншому ступені втягува-

тися у відкритий конфлікт. Але це не підходить національному менталітету, народна мудрість якого сконцентрована у вислові «Моя хата з краю». У результаті формується комплекс національної відособленості, спрямований до позиції державного ізоляціонізму.

Література

1. Іщенко В. О., Чепур А. Ю. Структура та динаміка етнічної толерантності населення України (1994–2001) // Наукові записки. — К., 2002. — Т. 20. Соціологічні науки.
2. Папица Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4.
3. Папица И. В. Национальная толерантность, национальный изоляционизм и ксенофобия в Украине // Украина — 2002: Мониторинг социальных zmian. — К., 2002.
4. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — № 6.
5. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 2.

УДК 327.5

М. В. Тельник

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ РЕГУЛЮВАННЯ

У вітчизняній науці довгий час домінувала точка зору, що державна влада та політика призначені для пошуку балансу інтересів, який повністю ліквідує конфлікт. Вважалося, що конфлікти є тимчасовими та плінними, а у владних структурах вони взагалі не повинні мати місця, що є основним гарантом стабільного розвитку суспільної системи. Але сучасна історична реальність показує, що конфлікти, які набули розвитку у пострадянському суспільстві, є проявом та наслідком серйозних суперечностей, що не отримували свого вирішення в межах системи, яка існувала того часу. Причому всі ці політичні конфлікти є різноманітними за суттю та змістом. Всі вони, хоча і є взаємопов'язаними, не впливають один з одного автоматично, а відрізняються за суб'єктами творення, за своїми масштабами та глибиною.

Політичний процес, зміст якого в самому загальному сенсі можна трактувати як різноманітні форми взаємодії політичних суб'єктів [1, 549], відбиває динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ і подій суспільства. Передумовою політичного процесу є, безумовно, процес соціальний, який треба розуміти як сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи [2, 189]. Таким чином, політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру в найскладнішій сфері суспільного життя — політичній. Сутність політичного процесу в тому, що він відображає ре-

алії того суспільства, в якому відбувається. Завдяки такому процесу відбуваються глибинні зміни політичної системи, а сама політична система переходить від одного стану до іншого, тобто політичний процес розкриває рух, динаміку, еволюцію політичного життя.

Конфлікти у політичному процесі — це не випадкові незрозумілі явища. Вони сигналізують суспільству та владі про розбіжності, суперечності, що існують, стимулюють дії, які здатні поставити ситуацію під контроль, подолати збудження, що виникло в політичному процесі. Тому дестабілізація влади та дезінтеграція суспільства виникають не тому, що виникають конфлікти, а через невміння врегулювати політичні суперечності, а те й через елементарне ігнорування цих колізій [3, 367]. Вони мають свої закони, створюються людьми та розвиваються в часі, тобто на них можна і треба впливати. Необхідність попередження конфліктів потребує розуміння динаміки розвитку конфлікту та складових досягнення миру. В зв'язку з чим виникає нагальна необхідність у розробці засобів аналізу конфліктів, вибору політичних стратегій їх попередження та впливу на їх протікання.

Конфлікт присутній тоді, коли дві або більше сторін відчують, що їх інтереси несумісні, причому виявляють ворожість чи переслідують власні інтереси діями, що шкодять іншим сторонам [4, 351]. Сторонами конфліктів можуть бути індивіди, малі та великі групи, країни. Таким чином, суб'єкти конфліктів можуть бути індивідуальними чи груповими. Груповий суб'єкт формується тоді, коли певна сукупність індивідів усвідомлює тотожність своїх інтересів на противагу іншій групі.

Варто також усвідомити, що конфлікт у політичному процесі не потрібно розглядати в негативному сенсі суто як механізм руйнування. Конфлікт — це надзвичайно важливий механізм розвитку суспільства. Позитивна функція конфлікту, згідно з такою точкою зору, полягає в забезпеченні модернізації, рівноваги та збереження соціальних систем. Кожне суспільство перебуває в постійних змінах, тому соціальні конфлікти присутні завжди і всюди, а сам конфлікт є чималою мотиваційною основою соціальної діяльності. Суспільний розвиток породжує причини соціальних конфліктів, але він сам і відкриває можливість ними керувати. Таке розуміння конфлікту впливає з того, що конфлікти можуть бути приведені до стану гармонії шляхом взаємовпливу та задоволення інтересів та потреб конфліктуючих сторін. Таким чином конфлікт розуміється як засіб соціальної взаємодії. Повний консенсус у сучасному політичному житті практично неможливий, особливо, коли мова йде про глибоко укорінені невіршальні конфлікти [4, 361]. Тож конфліктність — це нормальний стан суспільства, тобто конфліктів неможливо позбутися, але можливо взяти участь в їх розв'язанні. Ця участь також має назву управління або регулювання конфлікту, оскільки мова йде про певні засоби для переведення конфлікту з насильницької форми в ненасильницьку, а також для зменшення їх інтенсивності. Зокрема, йдеться про необхідність маніфестації конфлікту, тобто створення явних форм його прояву, а також на необхідність прийняття учасниками конфлікту певних «правил гри». Після

цього пропонуються методи розв'язання: переговори, арбітраж, обов'язковий арбітраж [5, 363].

У світовій суспільно-політичній практиці існують апробовані стратегії впливу на конфлікт. В першу чергу до них належать:

1. Попередження конфлікту, яке включає превентивну дипломатію, попередження кризи, профілактичне примирення. Дії, політичні процедури, що застосовуються на особливо уразливих територіях для уникнення загрози або насильственного використання збройних сил як засіб пом'якшення політичних диспутів, що виникають через дестабілізуючий ефект економічних, соціальних, політичних та міжнародних змін.

2. Керування конфліктом, яке включає управління кризою та управління конфліктом. Управління кризою — це зусилля з утримання ситуації підвищеної напруги та конфронтації між конфліктуєчими сторонами (звичайно пов'язаної із загрозою застосування сили та розгортанням воєнних дій) від переходу до збройного насильства. Управління конфліктом — це зусилля зі стримування та, якщо можливо, зниження рівня насильства, що використовується сторонами, які втягнуті у жорстокий конфлікт, що вже спалахнув, та включення їх до переговорів для пом'якшення конфлікту. Для керування конфліктами політичний суб'єкт повинен враховувати найбільш принципові зовнішні та внутрішні фактори їх формування та протікання [3, 373]. Стратегія керування конфліктом застосовується звичайно, коли у сторін однакові інтереси та цілі, але різні шляхи їх досягнення. В цих умовах загалом використовується метод посередництва. Деякі конфлікти не піддаються керуванню. Це, перш за все, етнічні та релігійні конфлікти, в яких такі традиційні методи стратегії керування, як переговори та посередництво, не функціонують, загалом, через болісні втрати, насильство та травматичну агресію (наприклад, серби та хорвати, араби та ізраїльтяни, вірмени та турки в Азербайджані, католики та протестанти в Північній Ірландії). Недолік стратегії керування полягає в тому, що її ціллю, перш за все, є зниження або контроль за нестабільною конфліктною ситуацією, а не вплив на безпосереднє джерело конфлікту.

3. Вирішення конфлікту — мирний та взаємозадовільний засіб повністю припинити або значно чи на довгий час погасити конфлікт. Припинити конфлікт можна насильством чи війною або шляхом ліквідації свого опонента. Конфлікт можна також зупинити капітуляцією. Можливо також тимчасово пом'якшити інтенсивність конфлікту, обманувши свого опонента. Однак всі ці методи не є «вирішенням конфлікту». Вони не вирішують конфліктну ситуацію, конфлікт залишається, він просто втрачає свою інтенсивність. Стратегія вирішення шукає шляхи виходу з конфлікту, які не потребують примусових засобів. Різноманітні теорії конфлікту по-різному характеризують стратегію вирішення конфлікту. Застосовуються різноманітні засоби: громадянська дипломатія, дедуктивний аналіз, аналітичне вирішення проблеми тощо. Використовується посередництво третьої сторони з метою підведення сторін до взаємного визнання потреб та пошуку нових підходів до вирішення проблем. Найбільш близька

ціль — підвищити взаєморозуміння, повагу та довіру сторін, зняти негативні стереотипи по відношенню одне до одного.

Кожному етапу конфлікту відповідає певна стратегія. Наприклад, стратегія вирішення конфлікту не може бути застосована на будь-якому етапі конфлікту. Так, доти, доки сторони знаходяться в процесі збройної боротьби, стратегія вирішення не застосовується. Спочатку треба припинити військові дії, роз'єднати конфліктуючі сторони та дати їм час для заспокоєння. На цьому етапі найбільш ефективна стратегія припинення вогню стратегіями миротворчості. Тільки після цього можливо застосування стратегії вирішення конфліктів. Вказана стратегія часто застосовувалась для вирішення палестино-ізраїльських конфліктних ситуацій. Якщо метою стратегії керування конфліктом є стримування, контролювання конфлікту, то метою стратегії вирішення — повністю або на довгий час припинити конфлікт. Не важко вирішити конфлікт, що виник через зіткнення інтересів. Більш важко вирішити конфлікт, в якому не задоволені фундаментальні людські потреби однієї зі сторін. Такі конфлікти є глибокими та часто невіршальними.

4. Трансформація конфлікту. Стратегія трансформації конфлікту, на відміну від стратегій керування та вирішення, не передбачає контролювання або припинення конфлікту, а визнає та бере до уваги саму «діалектичну природу конфлікту». Тобто загальна відмінність полягає, перш за все, в самому розумінні природи конфлікту. Згідно з теоретиками стратегії трансформації, соціальний конфлікт природним образом створюється людьми, що вступають в соціальні відносини. Коли конфлікт одного разу виникає, він змінює, трансформує ті події, людей та відносини, що були початковими ініціаторами конфлікту. Таким чином, причинно-наслідкові зв'язки стають двосторонніми: від людей та їх відносин до конфлікту та знов до людей та їх відносин. У світлі даної теорії «трансформація конфлікту» — це термін, що описує природні події. Однак конфлікт сам по собі може мати деструктивні наслідки. Але ці наслідки можна трансформувати таким чином, щоб сторони прогресували, а не деградували внаслідок конфлікту. Це загальна ідея та мета стратегії трансформації. Трансформація передбачає зміну сприйняття сторонами конфлікту одна одної, а також зміну самого засобу проявлення конфлікту. Так конфлікт може проявлятися у вигляді агресивного суперництва та насильства або ж у вигляді ненавистливої пропаганди, мирних диспутів тощо. Стратегія трансформації використовується як засіб впливу на невіршені глибоко укорінені конфлікти, до яких інші стратегії не застосовуються. Найбільш ефективним трансформативним підходом є «конструктивна конфронтація» — стратегія, що заслуговує окремого розгляду.

Конструктивна конфронтація політичного конфлікту — це стратегія трансформації невіршальних політичних конфліктів (1% всіх конфліктів), що включає деякі техніки консенсусу та застосовується, коли консенсусне вирішення неможливе. Теоретичне підґрунтя конструктивної конфронтації наголошує: конфлікт є невідворотним явищем у суспільстві, але деструктивна природа більшості конфліктів не є невідвотною. Використовуючи страте-

гію конструктивної конфронтації, сторони, що конфліктують, та посередники можуть трансформувати деструктивні конфлікти в конструктивні, тобто такі конфлікти, які не обов'язково вирішальні, але приводять до росту та укріплення сторін, а також їхніх взаємовідносин. Таким чином, мета стратегії конструктивної конфронтації — привести до мінімуму деструктивні елементи конфлікту та сприяти розвитку конструктивного потенціалу політичного конфлікту.

Процес конструктивної конфронтації становлять три стадії: діагностика, лікування, заключна фаза. На етапі діагностики складаються мапи, графічні схеми конфлікту, ключові розбіжності сторін відділяються від другорядних нашарувань, визначається деструктивна динаміка конфлікту. На етапі лікування обираються та, якщо можливо, застосовуються спеціальні засоби. В першу чергу, ліквідуються другорядні деструктивні нашарування. На заключній стадії відбувається оцінка обраних засобів, уточнення діагнозу конфлікту, радикальна ліквідація деструктивних елементів та конструктивна трансформація конфліктних відносин. Стратегія конструктивної трансформації політичних конфліктів має декілька ключових елементів або принципів [4, 361]:

1. Багато політичних конфліктів неможливо вирішити та не треба вирішувати. Конструктивна конфронтація пропонує сторонам та посередникам набір засобів для ведення конструктивного конфлікту, що включає краще розуміння інтересів іншої сторони та своїх власних.

2. Чітке виділення ключових першочергових розбіжностей з «конфліктних другорядних нашарувань». До першочергових розбіжностей належать інтереси, цінності та (чи) потреби, що несумісні з іншою стороною. Другорядними нашаруваннями або ускладнюючими факторами є непорозуміння, процедурні проблеми, технічні проблеми, суб'єктивні загострення. Вони закривають собою фундаментальні розбіжності та заважають їх подоланню. Конструктивна конфронтація максимально обмежує та усуває конфліктні нашарування.

3. «Диференційований підхід». Більшість проблем не мають простих виходів, де виграють обидві сторони та результатом є повне та завершальне вирішення. Навпаки, це складні, багатосторонні ситуації, з великою кількістю серйозних розбіжностей між сторонами. Найбільш ефективним у цій ситуації є диференційоване поліпшення розуміння обома сторонами можливостей суміщення власних інтересів, потреб, цінностей з інтересами іншої сторони, щоб ведення конфлікту стало максимально конструктивним.

4. «Стратегічна суміш». Комбінація декількох стратегій: загрози застосування сили, переговорів, інтегративних підходів. Стратегії, що застосовуються в синтезі, найбільш результативні.

Таким чином, на підставі вищевикладеного ми можемо зробити такі висновки: політичні конфлікти є природними та невідворотними явищами у будь-якому суспільстві. Вони можуть мати як деструктивні, так і конструктивні прояви. Деструктивні прояви політичних конфліктів призводять до деградації суспільства, але цих проявів можливо уникнути. Конструктивні прояви політичних конфліктів бажані та приводять до суспільного прогресу та зростанню.

Головною метою регулювання політичних конфліктів є їх утримання в конструктивних межах.

Література

1. Политология: Учебник / Под ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гуторова. — М.: Юрайт-Издат, 2006.
2. Политология: Підручник / За заг. ред. В. Г. Кремень, М. І. Горлача. — Х.: Сдиноріг, 2002.
3. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: Учеб. для студ. высш. учеб. завед. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 1999.
4. Москаленко Е. М. Конфликт и консенсус в современном обществе // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — О., 1999. — Вип. 6-7.
5. Ковальова ІІ. Сучасна конфліктологічна теорія та специфіка соціальних конфліктів в Україні // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — О., 1999. — Вип. 6-7.

УДК 930.1

М. А. Польовий, І. Г. Нєнов

ДЕЯКІ МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ НЕЙРОМЕРЕЖЕВОГО МОДЕЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ІСТОРІЇ

Вихідним міркуванням даної роботи є те, що в останні десятиріччя спостерігається певна криза традиційної теорії історії. Вивчення причин цієї кризи не входить до питань нашої роботи, але залишається проблема подолання цієї кризи. На цьому шляху дуже важливими можуть виявитися як філософсько-історичні роботи (які йдуть від чистої філософії), так і такі, які укладаються у напрям теорії історії (або історико-теоретичні). Зрозуміло, що межа між цими підходами не може бути проведена досить чітко, але майже в кожному відповідному творі можна знайти перевагу складових першого чи другого напрямку. Не заперечуючи можливість досягнення певних позитивних результатів у рамках першого — філософського — напрямку, ми віддаємо перевагу другому напрямку — історико-теоретичним дослідженням.

Стратегічною метою нашої роботи є з'ясування того спектра концепцій та теоретичних підходів, які мають визначати історичне пізнання у найближчому майбутньому та скласти те, що називають парадигмою історичного пізнання.

Зрозуміло, що не впізнавши закономірності формування давніх парадигм історичного пізнання, неможливо пролонгувати, у вигляді прогнозу, їх подальший розвиток. Як видно, ми виходимо з припущення про наявність принципової можливості пізнання закономірностей розвитку теорії історії, в тому числі щодо закономірностей найцікавіших етапів цього розвитку — часів «наукових революцій», або змін наукових парадигм. У цьому наш підхід відрізняється від підходу Т. Куна, який заперечував будь-які номотетичні властивості етапів зміни парадигм [1]. До речі, майже підтримував Т. Куна у даному пункті його опонент І. Лакатос, який також доходив висновків про те, що наука («дослід-

ницькі програми») розвивається майже непередбачувано та залежить від конкретно-історичних умов [1, 343–346].

До нашого часу в історіографії накопичено чимало описів окремих напрямів, шкіл та течій в історичній науці, існує багато компаративних досліджень, в яких порівнюються, щонайбільше, течії чи школи, які існували майже синхронно [2; 3]. Це стосується як вітчизняної, так й закордонної історіографії, як історіографії історії України, так й історіографії всесвітньої історії [3; 4]. Нам невідомі історіографічні роботи, присвячені опису законів чи хоча б закономірностей зміни одних наукових історичних шкіл і поглядів іншими, однієї парадигми історичного пізнання іншою. Певні претензії на з'ясування шуканих закономірностей має, крім історичної науки, філософія історії (особливо та її частина, яка виходить із філософії) та філософія науки [1; 5]. Цей напрям пошуку, маючи довгу традицію, достатню кількість досліджень та безліч течій та підходів, в цілому негативно оцінює можливості винаходження вказаних закономірностей. Навіть коли припускається наявність таких закономірностей, це стосується тільки природничих наук.

Ми вже висловлювали припущення про те, що відсутність у сучасній науці чітких знань про закономірності історіографічного розвитку не може бути пояснена ані відсутністю закономірностей взагалі, ані недостатністю зусиль, що докладалися для пошуку цих закономірностей історіографами чи теоретиками наукового розвитку. Ми вважаємо, що головне пояснення полягає в тому, що існуючий в історіографії понятійний апарат непристосований до вияву шуканих закономірностей, внаслідок чого вони «проковзують» крізь нього [6]. Крім того, на нашу думку, потребують значного удосконалення методи вивчення цієї проблематики [7].

Отже, у попередніх публікаціях нами було запропоновано та обґрунтовано формалізований підхід до пошуку закономірностей історико-теоретичного розвитку шляхом побудови імітаційної моделі цього процесу [8–10].

Останнім часом ми схилиємося до думки, що перспективним засобом аналізу проблеми може стати апарат штучних нейромереж та побудова нейромережевої моделі історико-теоретичного пізнання [6; 7; 11].

Для перевірки роботи моделі та самого нейромережевого підходу видається більш придатним використання матеріалу більш усталеної, пізньої доби, коли «наочно» виділяються певні відмінності між різними ідейними течіями. Тому було вирішено зупинитися на модельному аналізі кількох історико-теоретичних концепцій, розроблених у XIX ст.

Як вже вказувалося [7], основою побудови нейромережевої моделі розвитку теорії історії є виявлення понять, які й обробляють штучні нейрони або елементи нейромережі.

Отже, завданням даної роботи є аналіз кількох методичних проблем підготовки та аналізу нейромережевої моделі розвитку теорії історії, а саме проблем розробки та верифікації методики створення понятійної структури нейромережевої моделі розвитку теорії історії, тобто методики виділення з тексту певної історико-теоретичної концепції системи понять, які мають

скласти субстрат нейромережевої моделі процесу теоретичного пізнання історії.

Як матеріал для аналізу було обрано тексти двох історико-теоретичних побудов російської історіографії XIX ст. — текст книги М. Я. Данилевського «Росія та Європа» (1869) та тексти курсу «Методологія російської історії» (1884/1885) і щоденникових записів, що належали В. О. Ключевському [12–14].

За запропованою у [7] методикою передбачалося, що нейромережева модель процесу пізнання історії, що пропонується нами, буде представлена кількома шарами штучних нейронів. Структура моделі мала будуватися таким чином, щоб у ході роботи моделі формувалася певний образ історичного процесу чи явища, що складається з системи ранжируваних великих понять. За розробленою схемою підготовки матеріалу до моделювання передбачалося, що підсумкові поняття (систему образів, що стоїть за цими поняттями), які представляють відповідну концепцію загальноісторичного процесу, буде отримано під час поступового агрегування нейромережевим алгоритмом сукупності найпростіших понять нижчого рівня. Від такого підходу довелося відмовитися внаслідок того, що, по-перше, виникли технічні труднощі у виділенні репрезентативної сукупності простих понять та, по-друге, виявилось неможливим на даному етапі досліджень надати несуперечливе та переконливе з формальної точки зору обґрунтування включення у згадану сукупність тих чи інших простих понять.

Згадані «технічні труднощі» полягають у такому.

З одного боку, не є великою проблемою переведення у електронний вигляд текстів, які аналізуються; не є також проблемою використання доволі простих програм аналізу текстів на зразок програми «ТАСТ», для того щоб шляхом застосування кількох простих алгоритмів та частково «ручного», «не машинного», вводу скласти спочатку перелік усіх слів тексту, а потім виділити серед них усі поняття, що зустрічаються у тексті, та навіть з'ясувати частоту їхньої зустрічаємості у тексті. З іншого боку, з цього приводу виникає кілька проблем: оскільки машинним аналізом можна виявити усі взагалі поняття, не зрозуміло, яким чином виділити серед них поняття, які належать власно до концепції історичного процесу, яка вивчається, та вирізнити їх від понять, що будуть стосуватися супутніх прикладів, аналогій, алегорій та інших відступів від тексту. До цього ж багато чого можуть наплутати нібито різні, як для комп'ютерного аналізу, «синонімічні» поняття — одні й ті ж поняття, які виражаються синонімами. Крім того, немає достатніх підстав вважати, що до тексту концепції потрапили усі поняття, які використовувалися гіпотетичною нейромережею автора, концепція якого вивчається, у вигляді «вхідних» — певні поняття могли, навіть обов'язково мали «прослизнути» поміж тексту — як правило, це ті поняття, що належать до «загальнокультурного фону» відповідної епохи (наприклад, для певної епохи частиною цього «фону» є брички чи фаєтони, для іншої — метро та літаки). Насамкінець, неясно, як поводитися у випадку «машинно-частотного» аналізу з перекладами з інших мов — важко сказати, наскільки слова перекладу будуть відображати «вхідні» іншомовні поняття.

У цій роботі ми знаходили систему підсумкових понять-образів шляхом виділення таких понять із тексту вербалізованої концепції. За прийнятою спочатку методикою передбачалося, що ми знаходимо «головні» (найбільш великі) поняття, навколо яких й існує весь виклад автора тексту. Передбачалося, що таких понять має бути не більше семи — за кількістю понять, які середня людина здібна одночасно брати до уваги, але, роблячи поправку на геніїв, ми збільшили число очікуваних «головних» понять до 15. Потім необхідно було знайти компоненти цих «головних» понять, ці дрібніші поняття-компоненти й повинні були стати поняттями, що використовуються у нейромережі. Шар великих понять повинні були скласти такі поняття, як «історичний процес», «держава», «народ(и)», «розвиток» etc. У процесі започаткованих спроб наслідувати цій методиці виявилось таке:

— по-перше, однозначна формально несуперечлива диференціація великих — дрібних понять виявилася неможливою, оскільки, наприклад, навіть для XIX ст. неможливо знайти одностайної оцінки того, яке поняття — «держава» чи «народ» — є більшим чи похідним. Залежно від уподобань та переконань того чи іншого історика на перше місце ставилося то одне, то інше поняття. Крім того, інколи неможливо точно виявити, які саме поняття історик вважав головними. Оскільки головним завданням є створення нейромережевої моделі, яка має враховувати різні за змістом концептуальні побудови, було вирішено відмовитися від виділення «головних» понять та їх дрібних компонент;

— по-друге, при виборі понять передбачалося, що виявиться певна описово-лінійна (нециклічна) структура, ланцюжок понять, які йдуть одне за одним. Під час роботи несподівано з'ясувалося, що замість цієї очікуваної структури з'явилась певна «мережа» понять, які постійно «перетиналися» одне з одним, беручи участь у визначенні одне одного. Потребує подальшого вивчення питання, чи можна за частотою зустрічаємості виділяти ті поняття, які були найбільш істотними для автора концепції (наприклад, якщо поняття бере участь у визначенні більше ніж трьох інших понять, воно могло б вважатися більш важливим для автора концепції);

— по-третє, кількість змістовних понять для концепцій М. Я. Данилевського та В. О. Ключевського не перевищила тридцяти. Тих же понять, які навіть умовно можна було б назвати, за старою відхиленою методикою, «головними», не налічилося й очікуваних семи.

Отже, методика формування понятійної структури нейромережі теоретичного пізнання має полягати у пошуку в тексті певної концепції «мережі» взаємопов'язаних понять та створенні певного графу цієї понятійної «мережі». При цьому треба мати на увазі, що не слід намагатися шукати «головні» поняття — продуктивніше передбачати приблизну семантичну однорівневість усіх шуканих понять. Ступінь взаємної «вкладеності» понять (поняття, що є атрибутами інших понять; поняття, що є атрибутами попередніх понять; поняття, що є атрибутами цих попередніх понять etc.) уявляється раціональним обмежувати третім-четвертим рівнями «вкладеності», на яких, до речі, найчастіше ці поняття й починають «перетинатися».

Оскільки єдине певне, що ми маємо, — це вербальний опис тієї чи іншої концепції, ми намагаємося з'ясувати згадану результуючу сукупність образів, які були результатом роботи невідомої гіпотетичної нейромережі, та, за можливістю, сукупність понять, які їх складали. В результаті вибору з тексту таких понять (деякі з них, можливо, ближчі до образів, деякі — більш далекі від них, але ступінь близькості кожного поняття до образу — поки що відкрите питання) ми отримуємо зріз стану (або просто стан) вказаної гіпотетичної нейромережі на момент закінчення її роботи з вироблення сукупності понять-образів, відбудований за наявним вербальним описом. Оскільки передбачається, що кожен активізований штучний нейрон у будь-який момент часу містить лише одне поняття, отримавши сукупність понять, ми отримуємо й субстрат активних нейронів тієї гіпотетичної нейромережі, а також (з огляду на те, що при виділенні понять було винайдено їх «перетинання» та «мережевість») певну інформацію щодо зв'язків, що існували між окремими нейронами тієї нейромережі. Тоді наступне завдання полягає у побудові такої структури нейромережевої моделі, яка максимально відображувала би винайдений субстрат (нейрони мережі, що містять певні поняття; при тому, що це тільки активні на час закінчення роботи нейромережі нейрони) та взаємозв'язки між окремими нейронами. Зрозуміло, що ця модель буде лишень одним з можливих варіантів того, як виглядала насправді та гіпотетична нейромережа.

Наявність кількох наборів такого субстрату та взаємозв'язків (тобто наборів понять, виділених з кількох різних концептуальних побудов) дозволить побудувати кілька нейромережевих моделей, що будуть імітувати стани закінчення роботи відповідних гіпотетичних нейромереж. Цілком ймовірно, що якщо одна модель може не дуже відповідати справжній нейромережі, то за збільшення їх кількості та поступового удосконалення методики їх побудови можна досягти добрих результатів, виходячи з того, що принципи роботи усіх нейромереж однакові. Але опис побудови нейромережі не входить до завдань даної статті.

Започаткована спроба виділення з текстів М. Я. Данилевського та В. О. Ключевського систем понять для подальшого їх використання при побудові відповідних нейромережевих моделей, крім значного уточнення початкової методики, привела також до такої гіпотези.

Якщо виходити з набору понять, які використовуються у концепціях, що розглядалися, видно, що вони не так вже й далекі одна від одної, як це звичайно прийнято вважати в історіографії (саме завдяки цим звичайним поглядам вони й були обрані для аналізу — одна концепція суто органічна, інша, поряд із максимальною критичністю, суто лінійна). Різниця між цими концепціями проглядає перш за все у дрібних деталях. Виходячи з цього логічно припустити, що розбіжності між різними концепціями (які представлені системами понять) різних епох, більш значні, ніж відмінності концепцій однієї епохи. Можна сподіватися, що підхід, заснований на нейромережевому моделюванні, дозволить перевірити цю гіпотезу та знайти переконливі засади для періодизації цих епох.

У процесі верифікації розробленої методики формування наборів понять для використання у моделі та наступного моделювання виявилось, що в результаті побудови навіть кількох нейромережових моделей, заснованих на матеріалах різних концепцій загальноісторичного розвитку, ми ніби не маємо жодних уявлень про початкові, «вхідні» поняття, розгляд яких здійснювали гіпотетичні нейромережі XIX ст. Але з огляду на асинхронність створення та появи різних концепцій уявляється доречним припустити, що у вигляді «вхідних» понять при побудові відповідної концепції використовувалися, з різним ступенем поваги, усі «вихідні» поняття-образи попередніх концепцій. Більше того, порівняння масивів цих нібито «вхідних» понять із старих концепцій з «вихідними» поняттями нової концепції дозволить з'ясувати, які поняття було відхилено, та зробити певні висновки про сутність фільтрів нейромережової моделі, які могли б зімітувати таке відхилення. Зрозуміло, що з накопиченням таких моделей чутливість їхніх фільтрів ставала би більш високою.

Серед наступних проблем, які потребують вивчення, перші місця посідають проблеми виявлення за верифікованою у даній роботі методикою сукупностей понять, що характеризують відповідні концепції загальноісторичного розвитку, та побудови і аналізу нейромережових моделей, заснованих на цих сукупностях понять.

Література

1. Кун Т. Структура научных революций. — М., 2003.
2. Шапиро А. Л. Историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993. — 761 с.
3. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — 256 с.
4. Историография истории пового времени страп Европы и Америки / А. В. Адо, И. С. Галкиц, И. В. Григорьева и др. — М., 1990.
5. Канке В. А. Основные философские направления концепции науки. — М., 2004.
6. Польовий М. А. Проблеми побудови прогностичних моделей історико-теоретичного пізнання // Вісник міжнародного гуманітарного університету. — М., 2005. — Вип. 2. — С. 67–75.
7. Польовий М. А. До побудови імітаційної нейромережової моделі розвитку теоретичної історіографії // Сторінки історії: 36. наук. пр. — К., 2004. — Вип. 19. — С. 183–191.
8. Польовий М. А. Про деякі можливості формального аналізу концепцій загальноісторичного процесу // Актуальні проблеми політики. — О., 2001. — Вип. 10–11. — С. 396–398.
9. Полевой Н. А. Формализация концепции всемирно-исторического процесса Н. Я. Данилевского средствами параметрической общей теории систем // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе: Тр. VII конф. Ассоциации «История и компьютер». — М., 2001. — С. 432–453.
10. Польовий М. А. Використання універсальної системи моделювання Stratum 2000 при формальному аналізі концептуальної інформації // Актуальні проблеми політики. — О., 2001. — Вип. 12. — С. 734–737.
11. Польовий М. А. Базові характеристики нейромережової моделі гуманітарного пізнання // Актуальні проблеми політики. — О., 2003. — Вип. 17. — С. 75–82.
12. Данилевский П. Я. Россия и Европа. — М., 1991. — 574 с.
13. Ключевский В. О. Методология русской истории // Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. — М., 1989. — Т. 6. Специальные курсы. — С. 5–93.
14. Ключевский В. О. Дневники и дневниковые записи // Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. — М., 1989. — Т. 10. Материалы разных лет. — С. 267–358.

ЕТНОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Розвиток будь-якої країни відбувається в просторі світової економіки, де економічна взаємодія завжди супроводжується одночасним виникненням міжетнічних контактів. Процесам зіткнення етнокультурних домінант притаманні свої власні принципи і логіка розвитку. Це має значний вплив на економічні результати міждержавної взаємодії, призводячи до суттєвої різниці між реальними та очікуваними її наслідками. Економічна особливість етнічного чинника полягає в тому, що при відсутності кризових явищ в економіці його вплив фактично непомітний. Однак при виникненні певних економічних ускладнень про нього згадують майже відразу. Це пов'язано з тим, що *етнокультурне середовище безпосередньо реагує не на цілі економічних проєктів, а на конкретні дії* щодо їх втілення. Саме тому великі міжнародні проєкти далеко не завжди мають успіх, незважаючи на бездоганність своїх бізнес-планів та попередніх економічних розрахунків. Таким чином, *економічне порівняння є відображенням соціальних наслідків зіткнення етнічних розбіжностей у світовій економіці*. Однак статистика не дозволяє отримати задовільну відповідь на досить принципове запитання: *чому з одних попередньо зовсім незначних ідей виростають економічні гіганти, а інші грандіозні інвестиційні проєкти зазнають фіаско, незважаючи на всіляке дотримання вимог економічної науки?*

Очевидно, що розв'язання цієї проблеми спирається у визначення впливу на економіку етнічного фактора, який нікуди не зникає і в моноетнічному середовищі, формуючи в ньому певну систему господарювання. Тому для визначення економічних наслідків міждержавної взаємодії необхідно розробити *універсальну модель впливу моноетнічного середовища на власну економіку* (в гіпотетичній етнічній та економічній порожнечі).

Виникнення питання щодо ролі етнічного чинника в економіці обумовлювалось неоднаковою реакцією різних етнічних груп на подібні економічні дії. Етнічні психологія, світовідчуття та світосприйняття різних народів є об'єктивними факторами, що визначають економічний розвиток. Етнічні особливості надзвичайно важко оцінювати за єдиною системою, оскільки вони є позаекономічними і не підлягають порівнянню через призму інших етнічних домінант.

Існує таке об'єктивне явище, як компліментарність середовища щодо економічних дій, певним чином пов'язане з етнічним чинником. Економічна компліментарність обумовлена власними параметрами середовища і безпосередньо не залежить від цілей і бізнес-планів проєктів, результатів маркетингових досліджень, попереднього досвіду виконавців та обсягів вкладених в проєкт коштів. Економічна компліментарність проєкту є однозначним критерієм можливості його здійснення. За її наявності для реалізації проєкту достатньо прикласти

необхідний мінімум зусиль, а у разі її відсутності будь-які надмірні зусилля не стануть ефективними.

Безпосереднє зіткнення з феноменом економічної компліментарності відбувається в той момент, коли після фіаско майже бездоганного за бізнес-планом проекту починаються «звинувачення» зовнішнього середовища. Зокрема, йдеться про такі поширені штампи, як «нерозуміння та неадекватна реакція громадськості», «недобросовісна конкуренція», «відсутність волі і бажання з боку бізнесу, влади, соціальних груп» тощо. Отже, економічна компліментарність є об'єктивним фактором, що виходить за межі розгляду суто економічних знань. Тому цілком можна припустити, що *при зіставленні економік різних країн фактично відбувається порівняння компліментарностей їх середовищ щодо певних економічних дій!*

Якщо систематизувати та узагальнити всі сучасні дослідження, що стосуються економічних наслідків взаємодії держав СНД з країнами Заходу, то стає очевидною наявність глобального направленої струму енергії у всебічних її формах. Не тільки безпосередньо енергоносії та похідні їх використання, але й в переважній мірі трансформована праця людей (завдяки різноманітним економічним механізмам) спрямовується від етнокультурних систем СНД до країн західної цивілізації. Незаперечним також виглядає той факт, що економічна активність при таких контактах значно зростає, хоча її наслідки для учасників виглядають суттєво відмінними. Це дає підстави припустити, що контакти великих етнокультурних систем (суперетносів) приводять до виникнення спрямованих струмів енергії.

У багатьох дослідженнях зверталась увага на досить неформальний зв'язок між економічною динамікою та етнічними процесами. Достатньо пригадати такі поняття, як «етнічний котел», що характеризує географічну концентрацію економічної взаємодії різних етносів, або «гуманітарні інвестиції», що є засобом вирішення світовим капіталом своїх економічних завдань в площині цільового впливу на етнічні чинники [1, 76–80]. Тому варто поставити запитання інакше: *не як позначається на світовій економіці зіткнення етнокультурних домінант, а як кожна така домінанта самостійно визначає характер своєї власної економіки?*

Енергетичні струми між суперетносами свідчать, що поведінці етносів у світовій економіці притаманні векторні характеристики. Внаслідок економічної діяльності відбувається розширення потреб споживання і вихід етносів за природні межі своїх екологічних ніш. Етнічний колектив характеризується своїм власним оригінальним стереотипом поведінки та колективною психологією, що змінюються у часі. Для стереотипів поведінки фактор колективної психології є ведучим. Це приводить до появи нових видів господарської діяльності, які початково не були необхідними для звичайної підтримки існування етносу в своїй екологічній ніші. Тому як модель етнічної динаміки може виступати вектор, побудований на сполученні «немотивована активність — фактори зовнішньої мотивації» [2].

Етнічна динаміка означає, що стереотипам поведінки і колективній психо-

логії в кожний момент часу притаманні свої власні набори видів господарської діяльності із загальної їх можливої кількості. Саме такими розбіжностями обумовлені всі потенційні можливості для економічного розвитку етносів. Відповідно, сферою «існування» етнічного вектора є багатовимірний простір видів господарської діяльності. Проекції етнічного вектора на орти X_i означають відповідні кількості представників етносу, що займаються на даний час мотивованими зовнішніми чинниками видами діяльності або проявляють немотивовану соціальну активність [3, 63–69].

На сьогоднішній день найбільш яскравою концепцією, що пояснює виникнення, розвиток та поступовий занепад народів, імперій та цивілізацій, є теорія етногенезу Л. М. Гумільова [4]. Із багатьох прикладних аспектів цієї концепції виділимо такі принципові моменти:

1. Етногенез ініціюється імпульсом природної енергії, що концентрується в довкіллі і при виникненні певних зовнішніх умов «проривається» на поверхню Землі.

2. Етногенез є процесом, який відбувається у відповідності до II закону термодинаміки, про що свідчить розподіл в історичному часі соціально-економічних подій.

3. Ознаками етносу є дискретність прояву та мозаїчність структури. Це означає, що результати економічної діяльності завжди матимуть чітку культурну приналежність, а взаємодія етносів є суперпозицією всіх можливих комбінацій взаємодії всіх їх членів попарно між собою.

Крім того, як економічну ознаку етносу також слід відзначити інверсний характер взаємодії із зовнішніми чинниками. Це означає, що при взаємодії етносів утворюються такі типи ринкових відносин, що призводять до «скасування» етнічних цінностей [5]. В моделі етнічної динаміки це означатиме, що вектор ринкових відносин буде перпендикулярним площині, утвореній векторами етносів, які вступили у взаємодію. Абсолютне кількісне значення вектора ринкових відносин дорівнює сукупності всіх варіантів мозаїчних взаємодій етнічних векторів між собою. Все це означає, що в моделі *система ринкових відносин є результатом векторного множення етнічних векторів*. А оскільки ринкові відносини представляють спрямований струм енергії, то і кожний етнос є таким же самостійним енергетичним струмом. Ця модель дозволяє вивести такі енергетичні параметри, як *енергетична щільність та напруженість суперетносу* [6]:

– енергетична щільність дорівнює відношенню поточного рівня енергетичного потенціалу до наявного на цей момент в системі інтелекту та енергетичних витрат на утримання техносфери, створеної енергією етнічної системи протягом терміну попередньої розрядки;

– енергетична напруженість визначається як відношення поточного рівня енергетичного потенціалу системи до її сумарного інтелекту.

Взаємодія етносів, що належать до одного суперетносу, фактично означає зіткнення систем з однаковими значеннями енергетичної щільності. Між цими системами не виникає умов для значного обміну енергією. Тому кожний етнос

виконує в історичному часі свою власну роботу, яка поступово стає основою культурної цементації суперетносу. Протистояння між етносами в межах одного суперетносу відбувається лише для панування на певній території. В межах суперетносу дія ринкових механізмів є сприятливою та ефективною для досягнення позитивних соціально-економічних результатів, а економічній інтеграції притаманні ознаки ринкової рівноваги, переваги міжнародного розподілу праці, стимулююча ефективність конкуренції тощо.

При взаємодії етносів із різних суперетносів виникають сприятливі умови для інтенсивного поглинання енергії, оскільки значними є розбіжності між їх енергетичними потенціалами та щільностями. Виконана в межах кожного етносу робота безпосередньо не потрібна іншому суперетносу, адже вона має чітку культурну приналежність. Інший суперетнос виступає в ролі фізичної системи, для якої винятково необхідним є споживання поточної зовнішньої етнічної енергії (безпосередня та трансформована праця людей). Тому між суперетносами відбувається боротьба, спрямована на знищення одне одного, в тому числі і в економічній площині. Внаслідок енергетичної нерівності застосування ринкових механізмів при взаємодії суперетносів може мати вкрай негативні наслідки для систем з більшим рівнем енергетичного потенціалу [7, 162–168]. Цим відносинам притаманні такі відомі в міжнародній економіці явища, як «нееквівалентний обмін», «цінові ножиці», «інтелектуальна рента», «відсутність ринкової рівноваги» тощо.

Значення енергетичної щільності суперетнічної системи принциповим чином визначає перспективи для науково-технічного прогресу (НТП). Його просування обумовлено необхідністю реалізації низки проектів, які для досягнення поставленої мети потребують певного рівня енергетичної щільності і напруженості. Якщо відповідні параметри економічного середовища згідно з принципом інверсії не дозволяють таким проектам реалізуватись, то це означатиме енергетичне обмеження суперетносу щодо НТП [8].

Це приводить до необхідності введення поняття *економічних полів суперетносів як певних сфер світового економічного простору, де одночасне здійснення подібних економічних заходів обумовлює суттєво відмінні результати*. Якщо етнічне поле існує в просторі взаємодії людей, а проявляється в наслідках їх дій, то економічне поле суперетносу існує в просторі техносфери певної культурної приналежності і проявляється в стереотипах поведінки та колективній психології.

Модель взаємодії суперетносів дозволяє під іншим кутом розглянути роль інвестицій в міжнародній економіці. Фінансові ресурси є відображенням етнічної енергії, якщо вона є, і, певною мірою, економічним міражем у разі її відсутності. Безпосереднього впливу на значення енергетичної щільності суперетнічної системи фінансові ресурси не мають, оскільки така енергія є цілком природним явищем. Тому обмін енергією між суперетносами відбувається незалежно від обсягів інвестицій, вкладених однією системою в іншу. *Фінанси відображають енергію економічного середовища, де вони мають обіг, тобто енергію тих людей, які здатні і згодні за них працювати*. Відповідно, іноземна

валюта є відображенням енергії інших суперетносів, що готова рухатись до її емітентів. Саме в цій площині виникає системна помилка при порівнянні бюджетів різних країн або статей відповідних видатків. Отже, фінансові ресурси стають інвестиціями лише в тому випадку, якщо вони є відображенням додаткової енергії, що з цими коштами може реально надійти з іншої суперетнічної системи [9, 4–11].

З цього випливають принципи розбіжності між наслідками «фіаско» та «успіхів» в економічних системах різних суперетносів. *У менш енергетично щільній системі навіть невдача проекту не означатиме вихід його енергії за межі суперетносу.* Невдача одних стане успіхом інших, але все це піде на користь системі в цілому. Однак фіаско проекту в енергетично більш напруженій системі одночасно може означати подолання ним потенційного бар'єру суперетносу з подальшою розрядкою в іншу енергетичну систему.

Схема і квота споживання природної енергії кожним етносом визначається його оригінальним стереотипом поведінки та колективною психологією. Ці характеристики передаються в поколіннях завдяки дії умовно-рефлекторного механізму сигнальної спадковості (УРМСС), що означає пересування етнічної енергії у часі [10]. Але в сучасній економіці часто виникає необхідність розглядати наслідки пересування етнічної енергії не в часі, а у просторі. Йдеться про феномен етнічної діаспори як економічного чинника. При розгляді цього питання необхідно чітко відрізнити діаспору в межах одного суперетносу від діаспори з різних суперетносів. Адже через покоління дія УРМСС приводить до того, що параметри споживання енергії представниками цієї діаспори синхронізуються з відповідними параметрами суперетносу їх поточного проживання. Тобто за характеристиками енергетичного споживання вони фактично стають невід'ємною частиною іншого суперетносу. Як наслідок, при їх взаємодії із своїми «історичними земляками» проявляється II закон термодинаміки, у відповідності до якого діаспора в змозі тільки поглинати енергію, реально не даючи нічого взамін. Саме тому майже жодній з країн світу діаспора не змогла допомогти вийти з кризового становища [11, 195–202].

Література і примітки

1. Двойних К. С. Особливості економічного світогляду дипломатів // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2001. — № 5.
2. Боговлевская Д. В. Психология творческих способностей. — М.: Академия, 2002.
3. Двойних К. С. Етнологічний підхід до вивчення криміногенної ситуації в Україні // Криміногенна ситуація на Півдні України: особливості та проблеми стримування: Зб. наук. ст. — О., 2003. — (Б-ка журн. «Юридичний вісник»).
4. Гумилев Л. П. Этногенез и биосфера Земли. — С.Пб.: Кристалл, 2001.
5. Папарин А. С. Искусство глобализмом. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
6. Суперетнічна система складатиметься з групи етносів, що виникли одночасно і розрядка енергетичного потенціалу яких відбувається пропорційно.
7. Двойних К. С. Психологічні особливості інтеграції України до ЄС // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2002. — № 7.
8. Голоцкий М. М. Что нас ждет в 2015 году?: (Экономический прогноз против утопий). — М.: Наука, 1992.

9. Двойных К. Е. Пеаналитический менеджмент для крупного бизнеса // Менеджмент и менеджер. — 2003. — № 8.
10. Платонов Ю. П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение): Учеб. пособие. — С.Пб.: Изд-во Спбкт-Петербург. ун-та, 2000.
11. Двойных К. С. Модель інтеграційної дипломатії // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2003. — № 9.

УДК 339.727.22/24

В. А. Бабенко

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РУХУ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ

До прямих іноземних інвестицій (надалі — ПІІ) належать інвестиції, які передбачають встановлення довготермінових фінансово-економічних відносин і відображають тривалий інтерес і контроль, виявляє і здійснює організація — резидент однієї економіки або країни щодо підприємства, яке є резидентом іншої економіки або країни. Прямі іноземні інвестиції прийнято вважати безпосередньою участю іноземного інвестора (інвесторів) у виборі об'єкта інвестування, здійсненні вкладень, отриманні кінцевого результату. Іноземний інвестор бере участь, як правило, у всіх стадіях інвестиційного процесу, у тому числі в інвестиційних дослідженнях, проектуванні, будівництві, технічному оснащенні побудованих чи реконструйованих підприємств тощо.

У сучасних умовах розвитку економіки іноземні інвестиції відіграють особливу роль серед форм міжнародного руху капіталу, оскільки при переході товарного виробництва від стадії світового ринку до стадії світового господарства виникає міжнародне переміщення вже не тільки товару, а й чинників його виробництва, насамперед капіталу у формі прямих інвестицій.

У зв'язку з цим інвестиційна діяльність суб'єктів господарювання вимагає глибоких знань теорії та практики прийняття рішень у сфері обґрунтування інвестиційної стратегії, виборі напрямів та форм інвестування, а пошук шляхів удосконалення відносин в інвестиційній сфері в умовах ринкової трансформації економіки є не лише актуальним, а й важливим завданням теоретичного та практичного значення.

Досліджуючи теоретичні та практичні засади інвестування, автор спирався на авторитетну думку відомих вітчизняних спеціалістів, таких як І. А. Бланк, Б. В. Губський, К. Г. Зуллас, Л. І. Нейкова, А. А. Пересада, та іноземних — В. Бернс, Г. І. Бірман, В. С. Балабанов, Дж. М. Кейнс, В. В. Ковальов, І. В. Ліпсіц, Г. Марковіц, П. Массе, М. Міллер, Ф. Модільяні, В. Шарп, П. М. Хавроанек та ін.

Метою даного дослідження є з'ясування динаміки та структури ПІІ в сучасному світовому господарстві для визначення перспектив України в цьому процесі.

Перші ПІІ виникають у XVII ст. і пов'язані з діяльністю створеної в Англії Ост-Індської компанії.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку з розвитком промисловості та інфраструктури Американського континенту та Індії туди направляються потоки ПІІ.

До Другої світової війни основна частка ПІІ припадає на обмін між Європою та Америкою. Хоча вже тоді 53% ПІІ Великої Британії йшли у добувні галузі і 31% — в інфраструктуру країн Азії, Африки та Латинської Америки.

У цей період відкриваються перші філії американських корпорацій «Форд» і «Дженерал моторз» в Європі, Латинській Америці та Азії. В цілому розвиток ПІІ йде повільними темпами.

Бурхливе зростання потоків ПІІ розпочинається в повоєнні роки, особливо з початку 1960-х рр. внаслідок поглиблення транснаціоналізації і формування світогосподарського поділу праці. Сукупні прямі іноземні інвестиції після Другої світової війни мають усталену тенденцію до зростання з 68 млрд доларів в 1960 р. до 211 млрд доларів у 1973 р. і 3,2 трлн доларів у 1996 р., що засвідчує зростаючу роль цього чинника в економічному розвитку світового господарства і становлення інвестиційної глобалізації [1].

Динаміка ПІІ має стійкий позитивний характер: якщо напередодні Першої світової війни вони становили лише приблизно 10% всіх закордонних капіталовкладень, то наприкінці 1990-х рр. їх обсяг зріс більш ніж утричі. Річний обсяг ПІІ світу у 1980 р. дорівнював 57 млрд дол., у 1990 р. — 172 млрд дол., у 1995 р. — 331 млрд дол., у 2000 р. — 1271 млрд дол. Накопичені ПІІ за цей період просто вражають: 1980 р. — 615 млрд дол., 1990 р. — 172 млрд дол., 1995 р. — 2937 млрд дол., 2000 р. — 6314 млрд дол. [2, 42–43].

Компанії, фізичні особи, уряди та міжнародні організації щорічно вивозять за кордон капітал на суму близько 1,0 трлн. дол., у тому числі 0,15–0,25 трлн дол. прямих інвестицій [3, 263].

Характерно, що в 1990-ті рр. склалася тенденція випереджаючого зростання ПІІ у порівнянні з ростом світового ВВП і міжнародної торгівлі (навіть незважаючи на фінансову кризу 1997–1998 рр.). Так, у 1999 р. приріст світового ВВП склав 3%, світової торгівлі — 4,6, а ПІІ — 25,3% [4, 19–20].

Стрімке зростання темпів ПІІ пояснюється декількома причинами.

По-перше, незважаючи на загальне зменшення торговельних бар'єрів, яке ми спостерігаємо впродовж останніх 30 років, комерційні фірми й досі побоюються протекціоністських заходів з боку урядів інших країн. Керівники компаній розглядають ПІІ як засіб обійти бар'єри, що можуть з'явитись у майбутньому. Інвестиції багатьох японських автомобільних компаній у США в 1980-ті рр. й на початку 1990-х рр. були спричинені бажанням максимально скоротити імпорт з Японії і в такий спосіб усунути напруження в торгівлі між двома країнами.

По-друге, різке збільшення потоків ПІІ, що спостерігається останнім часом, значною мірою завдячує драматичним політичним та економічним змінам, які відбулися та продовжують відбуватися у багатьох країнах, що розвиваються. Загальний рух у напрямку демократичних політичних інституцій та вільної ринкової економіки, сприяє збільшенню потоків ПІІ. Економічний розвиток,

дерегуляція, програми приватизації, відкриті для іноземних інвесторів, та усунення багатьох обмежень на ПІІ, які спостерігаються у більшості країн Азії, Східної Європи та Латинської Америки, роблять ці країни дедалі привабливішими для іноземних інвесторів. За даними ООН, у період з 1991 до 1996 р. понад 100 країн світу запровадили 599 поправок до законодавства щодо ПІІ. 95% цих поправок передбачали лібералізацію національного законодавства у сфері ПІІ з метою полегшення іноземним компаніям доступу на національні ринки. Бажання урядів цих країн полегшити практику ПІІ знайшло своє відображення у разючому збільшенні кількості двосторонніх інвестиційних угод, спрямованих на захист і заохочення інвестицій між двома країнами. За станом на 1 січня 1997 р. у світі налічувалося 1330 таких угод за участю 162 країн — втричі більше, ніж п'ять років тому.

Економіка масштабу, високий рівень концентрації виробництва та потреба в природних ресурсах — це чинники експорту ПІІ.

Потреба в капіталі, значна кількість національних філій, більш низькі витрати виробництва, більш великий захист внутрішнього ринку та його значний розмір є чинниками імпорту ПІІ.

Водночас слід зауважити, що існує багато чинників, що визначають рух ПІІ, які збігаються для країн-інвесторів та країн, які приймають ПІІ (приймаючі країни). До них належать: переваги розвитку НДДКР, рівень кваліфікації робочої сили, переваги у рекламі та розмір корпорації. Ці чинники обумовлюють потоки перехресних інвестицій.

Спостерігається не лише швидке збільшення потоків ПІІ, а й важливі зміни їх напрямків.

Лівова частка капіталопотоків йшла до промислово розвинутих країн: в 1990–1996 рр. приплив інвестицій сюди щорічно збільшувався в середньому на 3,6%, в 1997 р. він зріс на 30%, в 1998 р. — на 70%, в 1999 р. — 30%.

Історично склалося так, що більшість ПІІ спрямовувались з одних промислово розвинутих країн до інших (тобто ПРК одночасно виступали і експортерами, і імпортерами капіталу). Ініціюючи понад 95% прямих закордонних інвестицій, вони ж і отримували близько 75% цих інвестицій. Така ситуація цілком зрозуміла: адже саме ПРК, по-перше, мали надлишки капіталу, щоб інвестувати його за кордон, по-друге, ця група країн мала найпривабливіший інвестиційний клімат.

У той же час щорічний приплив ПІІ у країни, що розвиваються, характеризується нестійкою динамікою: так, якщо з 1990 по 1996 рр. включно він зростав на 21%, то в 1998 р. — лише на 0,5, а в 1999 — на 15%. Практично не збільшились ці капіталовкладення і в економіку постсоціалістичних країн.

За оцінками експертів, зсув міжнародних капіталопотоків в бік високо розвинутих країн — явище тимчасове. Все більша кількість країн, що розвиваються, та країн перехідної економіки реформують свої національні господарства з метою збільшення привабливості для іноземних інвесторів.

Експерти прогнозують суттєве збільшення обсягів ПІІ у регіони третього світу. Такий перерозподіл інвестицій пов'язаний із значними політичними та

економічними зрушеннями, які відбуваються в країнах, що розвиваються, та країнах перехідної економіки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Багато країн демонструють високі темпи економічного розвитку, підвищення рівня конкурентоспроможності економіки.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. відновився приплив ПІІ до країн, що розвиваються. Лідером стала Латинська Америка, до якої разом з країнами Карибського басейну надійшло 97 млрд доларів прямих інвестицій (передусім до Бразилії (31 млрд дол.) та Аргентини (25 млрд дол.), на другому місці — Азія (91 млрд дол. ПІІ, з яких 84 млрд дол. припадають на країни Східної та Південно-Східної Азії), на третьому — Африка (11 млрд дол. ПІІ), яка, як і раніше, не становить значного інтересу для інвесторів.

Обсяги ПІІ в країні Центральної та Східної Європи, в тому числі Росію та Україну, досягли в 2001 р. рекордної позначки 28,2 млрд дол. [4, 19–20].

Це дає підстави прогнозувати в 2000–2015 рр. відновлення минулих темпів припливу ПІІ до країн т.з. периферії (від 18 до 22%) та зростання щорічного надходження ПІІ (в дол. 1999 р.) до 450–530 млрд в 2005 р., 1030–1430 млрд в 2010 р. та 2400–3800 млрд в 2015 р. [4, 19–20].

Отже, постає питання про необхідність державного регулювання ПІІ в країнах, що приймають.

Масштаби прямих інвестицій і темпи їх вкладання залежать від обсягів, капіталів країн-донорів і змін в економіці, юрисдикції, внутрішнього господарського механізму країн, що приймають іноземний капітал. Створення необхідних умов для сприятливого клімату для залучення прямого, реального капіталу — це комплексна проблема, яка містить у собі економічну, соціальну, політичну й технологічну складові. Світовий досвід доводить, що умови іноземним інвесторам створюються за допомогою економічних та соціальних заходів, юридичних норм, що є складовою інвестиційного законодавства держави, яка приймає капітал; міжнародних договорів; інвестиційних договорів між іноземним інвестором і державою, яка приймає, страхування інвестицій у національних та міжнародних страхових організаціях.

Література

1. ЮНКТАД 1997. — Женева, 1997. — С. 2: Corporativ. Leipziger Beitrage Zur Universal Gezchichte und vergleichenden Gesellschaftsordnung. — 5 Jahrgang, 1995, Heftl 4. S.151.
2. Габайдуліна Ф. Прямые ипострапные ипвестиции, деятельность ТНК и глобализация // МЭ и МО. — 2003. — № 2.
3. Шевчук В. Я., Рогожин П. С. Основи іпвестиційної діяльності. — К.: Генеза, 1997.
4. Загашвили В., Шишков Ю. Мирова торговля и международные ипвестиции // МЭ и МО. — 2000. — № 8.
5. Шакина А. Прямые ипострапные ипвестиции в странах Восточной Европы // МЭ и МО. — 2003. — № 2.

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА ТА ЇЇ СТРУКТУРА

Якщо певна проблема є практично значимою, то на неї звертають увагу перш за все ті, хто на практиці відчуває недостатність того чи іншого компонента і згоден шукати вихід із цієї ситуації. Про невисокий рівень економічної культури в суспільстві сьогодні пишуть політологи, соціологи, економісти, етнографи. Кожен із них користується своїми методами для дослідження цього досить складного явища і категорії — економічна культура.

Про економічну культуру пишуть як про те, чого нам не вистачає, чого у нас недостатньо, що потребує формування та підвищення [1, 58]. Всім тим, хто працює і хто хоче більш ефективно працювати у ринкових умовах, потрібні чіткі відповіді на запитання, що стосуються місця і ролі економічної культури.

Проблема економічної культури є порівняно новою серед суспільних наук. Повної характеристики економічної культури взагалі та економічної культури юриста зокрема як явища та категорії покищо немає.

Рівень наукової розробки проблеми економічної культури в широкому розумінні визначає теоретико-методологічну базу дослідження зміни економічної культури в умовах ринкової трансформації. Окремі аспекти економічної культури завжди перебували в колі наукових інтересів економістів — представників різних шкіл і течій. Зокрема вони розглядалися у роботах А. Сміта, П. Хейне, Ф. Хайєка, Д. Мак-Клелланда, П. Печчеї, А. Маслоу, Ф. Герцберга, Л. Портера, Е. Лоулера, П. Самуельсона, Р. Рютингера, В. Оучі, Т. Петерса, Я. Корнаї, Р. Уотермана та інших дослідників.

Широке відображення різних проявів економічної культури знайшло в працях українських вчених: Л. Бесчасного, В. Богині, А. Гальчинського, В. Геця, Б. Губського, І. Лукінова, А. Чухно, В. Лагутіна, В. Колота, С. Покропивного, В. Сизоненко та ін. А також російських вчених: А. Агеєва, Л. Кузьміна, В. Щербина, Т. Заславської, Р. Ривкіної, В. Попова, Л. Пономарьова, В. Чичканова, А. Морозова та ін. У той же час сьогодні немає комплексних глибоких розробок, узагальнень та пропозицій щодо ролі економічної культури в розвитку економіки, які б сформуливали теоретичні основи та методологічні підходи до розробки державної стратегії, безпосередньо спрямованої на оновлення економічної культури як засобу і мети економічного зростання.

Одним із найважливіших завдань юридичної науки на сучасному етапі розвитку України є вироблення обґрунтованих наукових рекомендацій щодо ефективного правового впливу на економічні відносини. Це може бути досягнуто за умови всебічного аналізу тенденцій суспільного розвитку, правильного визначення характеру суспільних відносин, що піддаються регулюванню, передбачення соціальних результатів, які повинні настати в результаті спроб регулювати їх засобами права.

Історія свідчить, що взаємодія права, економіки та держави набуває особли-

вого значення у періоди інтенсивних соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень. Досвід так званих «нових індустріальних країн» показує, що перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбуваються за активної ролі права та участі держави. Існує достатньо історичних і логічних підстав стверджувати, що серйозні економічні перетворення, успішний економічний розвиток значною мірою залежать від місця та ролі права в організації економічних процесів. Все це пояснює постійну актуальність наукових досліджень, пов'язаних із з'ясуванням ролі права як фактора економічного розвитку, аналізом механізму правового впливу на економічні відносини, вивченням взаємозалежності окремих економічних і правових інститутів. Такого роду дослідження є необхідною передумовою вирішення цілого ряду практичних завдань у галузі правотворчості, правозастосування та правореалізації.

Проблема співвідношення економіки та права як в економічній, так і правовій науці є певною мірою традиційною, але сучасний момент характеризується новими особливостями функціонування економічних систем та новими можливостями і завданнями формально-правового регулювання, наявністю нових тенденцій, які неможливо було врахувати раніше. Постійно розвиваються і методологічні основи дослідження взаємодії економіки і права.

Економічна теорія права (economics of law) недавно відзначила півстолітній ювілей. Даний напрям неінституціоналізму досліджує вплив правових механізмів на економічне життя суспільства, на легальний бізнес, а також на економічні принципи конструювання та використання правових норм. Оскільки однією із найважливіших проблем при цьому визнається питання щодо оптимального розподілу прав власності, то даний напрям доволі часто називають економічною теорією прав власності (property rights economics), хоча, на наше переконання, термін «економіка права» більш ширше поняття, ніж економіка прав власності.

Основоположником і лідером теорії прав власності по праву вважається американський економіст Р. Коуз. У своїй знаменитій статті «Проблема соціальних втрат» [2, 95], після опублікування якої у 1960 р. економіка права остаточно сформувалась як самостійний економічний напрям, він звернувся до давньої проблеми негативних зовнішніх ефектів — ефектів, від яких потерпають ті особи, хто не має жодного стосунку до шкідливих виробництв.

Економічна культура юриста — це система економічних знань, вмінь та навиків, які дозволяють реалізовувати економічні права та економічно обґрунтовано виконувати свої професійні обов'язки.

Формування економічної культури юриста продиктовано економічною політикою держави, спрямованою на мобілізацію зусиль усіх професіоналів щодо розвитку української економіки та підтримки вітчизняного товаровиробника. Внесок юриста-професіонала у реалізацію економічної політики держави полягає в тому, щоб:

- 1) приймати правові рішення у сфері економічних відносин на належному професійному рівні;
- 2) перешкоджати правопорушенням в економічній сфері.

Структура економічної культури юриста полягає в:

– оволодінні знаннями економічної теорії та законодавством у сфері економіки, широкій інформованості про економічне життя суспільства, його закономірностях, правах і обов'язках громадян, які виступають активними учасниками економічних відносин;

– переконаності в необхідності економічних реформ ринкового типу, піднятті економічного рівня країни, звільненні економіки від тіньових структур та схем, утвердженні її стабільності, охороні та захисті економічних прав і свобод громадян;

– участі в недопущенні та попередженні різного роду зловживань у системі економіко-правових відносин.

Надзвичайно важливе значення має знання юристом економічних прав, тобто суб'єктивних прав у сфері економіки, у сфері економічних (майнових) відносин. Глибина пізнання механізму їх здійснення необхідна не лише для реалізації власних прав. Вона дозволяє юристу кваліфіковано охороняти та захищати економічні права потенційних клієнтів.

Економічні права — це можливості або свободи людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними факторами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти зацікавленість та ініціативу при реалізації своїх здібностей та набутті засобів для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ.

До цих прав належать: право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право громадян на користування: а) природними об'єктами права власності народу; б) об'єктами права державної та комунальної власності.

Особливе місце серед економічних прав займає право на приватну власність. У ст. 41 Конституції України записано, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися власністю та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [3]. Право приватної власності набувається у порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Разом з тим використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Глибока орієнтація юриста в механізмі реалізації економічних прав громадян неможлива без знання економічного чи господарського механізму в широкому розумінні цього слова. Це — закони, норми, правила поведінки, податкова політика, колективні договори, міжурядові та інші угоди. Всі вони органічно взаємодіють між собою та з механізмом ринкового регулювання економіки. Знання про них можна отримати в економічній теорії. Саме економічна теорія виступає фундаментом економічної культури юриста: вона забезпечує його професіоналізм при вирішенні юридичних справ, що мають економічний зміст (наприклад, при розгляді господарських спорів у господарському суді). Юрист-професіонал повинен вільно орієнтуватися в економічних поняттях, на перший погляд простих, але в дійсності надзвичайно складних: що таке виробництво, споживання, гроші, ціни, доходи, витрати. Він зобов'язаний відрізнити показне

в економіці від дійсного. Наприклад, при розгляді юридичної справи та визначенні рівня добробуту особи необхідно враховувати не лише поточний грошовий дохід, але й накопичене майно чи грошові збереження.

Для юриста вкрай важливе знання основ: мікроекономіки — на рівні окремої людини, сім'ї, підприємства, фірми; макроекономіки — уявлення про економіку як про цілісну, єдину систему, тобто про процеси виробництва, розподілу, споживання товарів та послуг в масштабах регіону, країни, світу.

Враховуючи той факт, що в економічній науці виділяють теоретичну (політичну) економіку і практичну (прикладну) економіку, виникає логічне питання, наскільки глибоко юрист повинен знати кожну із них. Юридична практика свідчить, що для юриста будь-якої спеціалізації (насамперед, юриста, котрий займається правотворчістю) важливе знання основ теоретичної частини економічної теорії, а для юриста, котрий вирішує завдання у сфері реальних економічних відносин, необхідні глибокі знання прикладної економіки. Така ситуація пояснюється тим, що прикладна економіка тісно пов'язана з економічною конкретикою, предметно аналізує господарську діяльність, вивчає економічну ситуацію, що стосується ведення домашнього господарства, підприємництва тощо. Прикладна економіка спирається на реальну інформацію, широко використовує практичні дані.

Ефективність професійної діяльності юриста закономірно пов'язана з його економічною культурою. Відомо, що економіка — це певна система цінностей, яку здобула держава та її народ. Економіка похідна від політики, вона залежить від неї, тобто стабільність економіки визначає державна політика.

У науковій літературі є спроби визначення економічної культури. Так, деякі автори під економічною культурою особистості розуміють активну громадську діяльність, спрямовану на практичне використання економічних знань, переконань, навичок [4, 111]. Проте зміст економічної культури юриста більш багатогранний, оскільки включає в себе такі поняття, як відповідальність та професіоналізм. Тому доцільно говорити про вироблення певної моделі економічної культури юриста у сучасних економічних перетвореннях.

Виходячи з цього, економічна культура юриста — це рівень економіко-правового регулювання суспільних відносин на основі високої економічної обґрунтованості професійних дій з метою розвитку економічної незалежності України.

Таким чином, економічна культура юриста, передусім, передбачає ґрунтовне знання чинного законодавства у галузі економіки для ефективного здійснення економіко-правового регулювання. З цим пов'язані уміння орієнтуватися в потоці економічної інформації, розуміння причин виникнення певного дисбалансу в економіці, знання принципів перехідних економічних форм, економічної політики держави, визначення економічних та культурних прав громадян тощо. Економіка, як відомо, часто може перебувати в тіньовому секторі, що є однією із причин циклічного коливання виробництва. Тому на кожне таке «коливання», як правило, з'являються нові нормативно-правові акти. Тільки високий рівень економічної культури дозволить усвідомити вимушений (хоча й не виправданий) і, головне, тимчасовий характер таких правових норм. У про-

цесі реалізації важливо не знищити справді підприємницької, комерційної діяльності громадян, не принизити їх гідності.

Економічна культура юриста передбачає також глибоке знання природних економічних (або духовно-економічних) законів, які повинні стати моделлю економічних законів, що приймаються державою. Разом з тим економічна культура юриста є певним відображенням економічної культури суспільства, недотримання духовно-економічних законів призводить до непередбачуваних наслідків, катастроф, катаклізмів. Аналогічні мікроекономічні явища часто стають причиною правових явищ, де, в основному, і реалізується службовий обов'язок юриста. Тобто так чи інакше стихійний чи активний економічний розвиток суспільства включений у правовий простір.

Економічна культура дозволяє юристу проникати в економічну суть правових інститутів, розкривати закономірності їх розвитку, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між економічними та правовими явищами.

Високий ступінь оволодіння економічними знаннями і навиками дає можливість ефективно виконувати практичну юридичну діяльність: попереджати і запобігати недотриманню фінансової дисципліни посадовими особами та окремими громадянами; не допускати фінансово-господарських зловживань в державі; активно сприяти перетворенню тіньової економіки в державну; підтримувати чесне підприємництво і ставити перепони злочинним махінаціям тощо.

У здійсненні юристами-професіоналами державного контролю над економічною сферою життя суспільства і полягає їх захист економічної безпеки держави.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що економічна культура юриста допомагає йому глибше зрозуміти суть економічних реформ ринкового типу, ознайомитись із основними методами саморегулювання господарства та особливостями розвитку нових форм господарювання, що зміцнює економічний і науковий потенціал нашої держави. Економічна культура підвищує ефективність професійної діяльності юриста, ознаками якої виступають проведення економічного аналізу протиправних дій, логіка економічних узагальнень, захист економічних прав вітчизняного виробника тощо.

Література

1. Бресв Б. Д. Человек и производство. — М.: Мысль, 1989.
2. Коуз Р. Проблема социальных издержек // Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М., 1993.
3. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К.: Велес, 2004.
4. Педагогічні технології: Навч. посіб. / О. С. Падалка, А. С. Нісімчук, І. О. Смолок, О. Т. Шпак. — К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1995.

Розділ 4

**ПРАВОВЕ РЕФОРМУВАННЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

1

1

ПЕРШІ ЗМІНИ КОНСТИТУЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ «НОВОЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ЕРИ» В УКРАЇНІ

Завершення п'ятирічної науково-дослідної роботи кафедри за темою «Конституційна реформа в Україні» збігається у часі із першими нормативно-юридичними наслідками конституційного реформування, проведення політичної реформи, її конституційного супроводження та пропонування нових ідей щодо конституційних перетворень, ініційованого Президентом України започаткування «нової конституційно-правової ери», що науку конституційного права зобов'язує осмислити не тільки саму правотворчу ініціативу Президента України, а й причини та наслідки її втілення [1].

Політична реформа в країні визрівала поступово як результат державотворення незалежної України, розширення змісту конституційної реформи, що розпочалася ще в 1990-ті рр. (перший етап) зі змін Конституції УРСР, ухвалення Декларації про державний суверенітет України, ідеї якої було закріплено та розвинуто в Акті проголошення незалежності України, Законі України «Про правонаступництво України».

Концепція нової Конституції України, що була ухвалена Верховною Радою України 19 червня 1991 р., і проект Конституції, що всенародно обговорювався протягом півроку у 1992 р. — зміст другого етапу конституційної реформи. Третій етап — прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України.

Але це не було завершенням реформи. Навіть співголови Конституційної комісії — Голова Верховної Ради України та Президент України — відразу після прийняття Конституції наголошували про необхідність її удосконалення [2]. Вже тоді, з урахуванням перших кроків у реалізації Конституції України, з'явилися підстави щодо твердження про необхідність продовження конституційної реформи [3].

Першою реальною спробою новелізації Конституції був Всеукраїнський референдум 2000 р. Як відомо, на референдум було запропоновано шість питань, два з яких Конституційний Суд визнав неконституційними — про довіру Верховній Раді 14-го скликання й у зв'язку з цим доповненням до Конституції про вираження недовіри Верховній Раді на всеукраїнському референдумі, що дає підстави Президенту для розпуску парламенту і про прийняття Конституції на референдумі. Указом Президента ці питання були виключені.

Чотири питання, що залишилися для винесення на референдум: (1) про дострокове припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України, якщо протягом місяця не буде сформовано постійно діючу парламентську більшість, (2) про зменшення загальної чисельності народних депутатів, (3) про обмеження депутатської недоторканності, (4) про формування двопалатного парламенту — одержали підтримку громадян (більш 70%). Хоча

відповіді на запитання практично, за діючою Конституцією, не визначали майбутній зміст відповідного закону, а лише констатували позицію громадян. Верховна Рада третього і четвертого скликання не змогла з ряду причин, в основному політичних — неможливість знайти компромісне рішення, внести зміни до Конституції України, що були представлені у результаті референдуму.

Черговим етапом на шляху конституційної трансформації, слідом за Всеукраїнським референдумом, була президентська ініціатива проведення в країні політичної реформи з метою «забезпечення подальшого динамічного розвитку української державності... створення передумов для підвищення реальної ролі партій і структур громадянського суспільства і впровадження демократичних інститутів, що відповідають європейській моделі будівництва сучасної демократичної держави» [4]. Ця мета більш змістовна, аніж зміни у Конституції (що були метою референдуму 2000 р.), і тому цей етап конституційної реформи фактично становить політичну реформу з її конституційним супроводженням. Цей етап був задекларований зверненнями Президента України до Українського народу у зв'язку з 11-ю річницею незалежності України (24 серпня 2002 р.) і до народних депутатів у зв'язку з початком 2-ї сесії IV скликання Верховної Ради України (3 вересня 2002 р.). Організаційне забезпечення реформи передбачалося Указом Президента України від 3 жовтня 2002 р. «Про організацію роботи по підготовці законопроектів про внесення змін у Конституцію України і виборчі закони» та Постановою Верховної Ради України від 26 грудня 2002 р. «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по доробці проектів законів України про внесення змін у Конституцію України». Одночасно було прагнення до ідеологічного обґрунтування реформи в Указі Президента України від 6 березня 2003 р. «Про внесення змін у Конституцію України» і Постанові Верховної Ради України від 1 квітня 2003 р. «Про проведення парламентських слухань «Реформа політичної системи в Україні: мета і концептуальні основи конституційних змін».

Після цього протягом 2003–2004 рр. були внесені у Верховну Раду України законопроект № 3207-1 (липень 2003 р.) «Про внесення змін у Конституцію України», декілька законопроектів про зміни в Конституцію, зокрема № 4105, 4180 (вересень 2003 р.), прийнята Постанова Верховної Ради України від 11 липня 2003 р. «Про деякі питання порядку підготовки законопроектів про внесення змін у Конституцію України до розгляду Верховної Ради України» і від 3 березня 2004 р. «Про деякі заходи для законодавчого забезпечення проведення конституційної реформи в Україні».

Не звертаючись до аналізу політичної ситуації, що пов'язана з підготовкою та обговоренням законопроектів про внесення змін до Конституції, тобто з урахуванням цільової спрямованості конституційної реформи, що переросла в політичну з конституційним супроводженням, слід відзначити її фактичну обмеженість, у всякому разі на сучасному етапі, у порівнянні з проголошеною метою [4]. Цю обмеженість, що проявилась у зведенні на практиці реформи до перерозподілу повноважень у трикутнику Президент — Парламент — Уряд і способам формування конституційних органів (із встановленням нових

термінів), навряд чи можна характеризувати як політичну реформу, орієнтовану на створення сучасної політико-правової системи українського конституціоналізму. В існуючому нормативному вигляді цільова орієнтація реформи зведена, як слушно відзначала Венеціанська комісія Ради Європи, до «забезпечення переходу до більш парламентської форми», «трансформації з квазіпарламентської у квазіпрезидентську», що в загальному сенсі не має прямого відношення до формування елементів системи сучасного конституціоналізму.

Деякою мірою до системи сучасного конституціоналізму може бути віднесене введення пропорційної системи виборів Президента України, представницьких органів майже усіх рівнів влади. Але, по-перше, як вірно відзначив член Венеціанської комісії К. Туорі, «розпорошеність (політичних сил) є однією з проблем української політичної системи, а пропорційна виборча система не буде найкращим способом для її вирішення» [5], по-друге, пропорційна система виборів депутатів місцевих рад суперечить самій муніципальній ідеї. Тут представництво повинно бути не від партій, а від територіальної громади чи її складових, наприклад органів самоорганізації населення. У протилежному випадку з'являється велика імовірність того, що «представляти» територіальну громаду будуть політики, далекі від її інтересів, і, можливо, такі, що не проживають і не працюють на її території.

Характерним прикладом у цьому відношенні є реєстрація на виборах 2006 р. кандидатом на посаду міського голови міста Одеси народного депутата М. М. Поплавського, якого з Одесою зв'язувало, мабуть, тільки місце народження — колись це була Одеська область (тепер — Кіровоградська). На прес-конференції М. М. Поплавський так обґрунтував своє бажання стати головою міста: «Я родився в Ульяновске (тогда он был в составе Одесской области), по духу — одессит... Я бы хотел, чтобы в Одессе появилась на выборах альтернатива действующему городскому голове Эдуарду Гурвицу. Почему Поплавский? Мне так захотелось». За повідомленням журналістів, кандидат на пост міського голови «не зміг повідомити про жодний пункт своєї передвиборної програми... не назвав жодної специфічної одеської проблеми, яку збирається вирішувати на випадок обрання» [6].

Нарешті, найважливішим елементом громадянського суспільства є місцеве самоврядування, самоорганізація громадян, територіальна громада, що володіє первинною публічною правосуб'єктністю. Але ж за конституційним проектом не вбачається прагнення законодавця використати чинне законодавство в контексті практики його застосування для того, щоб на конституційному рівні закріпити концептуально напрацьовані тенденції муніципальної реформи і пов'язаної з нею адміністративної реформи і реформи адміністративно-територіального устрою країни. В результаті, з урахуванням дії з 1 січня 2006 р. змін до Конституції України, склалась парадоксальна ситуація, коли центральна влада формується за принципом парламентсько-президентської республіки, а місцева — за принципом президентсько-парламентської.

Законопроектна робота на цьому етапі була завершена прийняттям «пакетним голосуванням» Закону України «Про внесення змін у Конституцію Украї-

ни» (закон № 2222-IV, 2004), Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» і — у першому читанні — законопроекту № 3207-1, 2004 «Про внесення змін у Конституцію України» (8 грудня 2004 р.). Останній законопроект у зв'язку з уточненням редакції тексту Верховною Радою України та з врахуванням Рішення Конституційного Суду України від 9 квітня 1998 р., № 8-рп/98 був попередньо схвалений Верховною Радою України та наданий для висновку Конституційному Суду України під № 3288-IV від 23 грудня 2005 р. При цьому чинність Закон № 2222-IV, 2004 і законопроект № 3207-1 мали одержати з 1 вересня 2005 р. за умови, якщо проект № 3207-1 буде схвалений Конституційним Судом України, розглянутий і прийнятий на сесії Верховної Ради України. Якщо ж за будь-якими причинами законопроект № 3207-1 не буде прийнятий, Закон України № 2222-IV набере юридичної сили після 1 січня 2006 р.

Другий варіант був найбільш імовірний та був фактично реалізований — зміни до Конституції, що були визначені Законом України від 8 грудня 2004 р., № 2222-IV, набрали чинності з 1 січня 2006 р., хоча деякі конституційні новели юридично можуть бути реалізовані:

– після виборів народних депутатів, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 26 березня 2006 р.;

– після сформування нового конституційного складу Верховної Ради України, сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, що діятимуть п'ять років (ст. ст. 76, 77, 78 Конституції України — тут і далі у ред. Закону України від 8 грудня 2004 р.);

– після введення нового порядку подолання несумісності депутатського мандату з іншими видами діяльності (ст. 78 Конституції України);

– після введення нових підстав для дострокового припинення повноважень народного депутата (п. 5, 6 ч. 2, ч. 3–6 ст. 81 Конституції України);

– після введення нових порядку роботи та партійно-політичного (фракційного) структурування парламенту, формування Уряду України, його відповідальності, прийняття резолюції недовіри Урядові та його відставки (ст. ст. 83, 85, 113, 114, 115 Конституції України);

– після введення нових повноважень Президента України щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, формування та відставки Уряду України, призначення та відставки Генерального прокурора України (ст. ст. 106, 116, 122 Конституції України).

Тут варто відмітити, що на всіх етапах реформи пріоритетним був інтерес до удосконалення форми держави, її переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської. Не торкаючись обумовленості цього інтересу з боку різних політичних сил, треба визнати важливість проблеми форми держави, зокрема державного правління для загальної організації державного та суспільного життя. На цьому наголошували ще Платон і Арістотель, ідеї яких було розвинуто у новітній історії держави у відомій праці Г. Еллінека «Общее учение о государстве».

Але саме європейський вимір сучасного змісту цієї реформаторської проблеми обумовлює необхідність наукового аналізу. На думку багатьох політичних та державних діячів, вчених-юристів та політологів парламентсько-президентська республіка — більш ефективна форма державного правління, яка запроваджена у більшості європейських країн.

При цьому не враховується, що, по-перше, в європейських конституціях не прийнято визначати назву державного правління, по-друге, «статистичний» підхід є недостатньо переконливим — різниця становить декілька країн: із 41 європейської держави 24 парламентські або парламентсько-президентські. По-третє, застосування будь-якого визначення державного правління далеко не завжди відображає реальну політико-державницьку практику. Так, Болгарію, Литву, Чехію прийнято іменувати парламентськими республіками, хоча перша — фактично полупрезидентська, друга і третя — парламентсько-президентська.

Якщо ж звернутися до реальних повноважень парламентів та президентів, засобів їх формування та обрання, призначення глави виконавчої влади і ін., труднощі нівелювання державного правління у країнах Європи неможливо подолати, тим більш — репродукувати в Україні. Так, при класифікуванні європейських країн за визначенням місця президента чи парламенту парламентсько-президентськими або парламентськими є Австрія, Албанія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Словачія, Словенія, Турція, Чехія, Угорщина, Швеція, Швейцарія, Естонія. До президентських або президентсько-парламентських маємо віднести Азербайджан, Армению, Білорусь, Грузію, Казахстан, Кіпр, Македонію, Молдову, Польщу, Португалію, Росію, Румунію, Фінляндію, Францію, Хорватію, Югославію.

Про небезпеку прагнення «наслідувати європейців у всьому», копіювати європейський досвід слушно говорив помічник генерального секретаря ООН Кальман Міжей, презентуючи звіт «Пропозиції Президенту: нова хвиля реформ», розроблений комісією «Блакитної стрічки», до складу якої входять провідні міжнародні та українські експерти.

Звертаючись до цих Пропозицій та Копенгагенських критеріїв демократії, правосуддя та ринкової економіки можливо виокремити мінімальну номенклатуру принципів, що мають бути послідовно втілені у суспільне та державне життя країни: «Влада не повинна керувати громадянами задля своїх інтересів, а навпаки — служити своєму народові. Великий бізнес треба відсторонити від влади. Керівництво держави має нести відповідальність перед суспільством. Влада має бути відкритою для народу, а її діяльність прозорою. Бо без суспільної довіри державна машина не може працювати ефективно... змінити роботу міністерств з галузевої на функціональну, ліквідувати численні контролюючі та податкові інстанції, податкову міліцію, скоротити повноваження держслужбовців і підняти їм заробітну плату, визнати міжнародні наукові ступені, укрупнити територіальні громади, ліквідувати військові суди, а також відмовитися від створення Апеляційного та Касаційного судів України, створивши натомість Верховний цивільний та Верховний кримінальний суди» [7].

Ці принципи та відповідні дії, по-перше, об'єднатимуть єдиним уявленням «європейський вибір України», по-друге, слугуватимуть критерієм щодо подальших конституційних модернізації та реформування аж до обговорення проблеми нової редакції Конституції України або нового Основного Закону держави і суспільства.

Така ініціатива була здійснена Президентом України на підставі п. 6 ст. 106 Конституції України. Сформована конституційна комісія, яка вже почала роботу. На це відгукнулись у спеціальній літературі та у публіцистиці науковці, практикуючі юристи. Наприклад, запропоновано закріпити в Конституції України новий суспільний устрій — «соціальний капіталізм», ідеї свободи капіталу — подібно тому, як це прописано в Європейській конституції 2004 р. («Договір, що встановлює Конституцію для Європи»), є й інші пропозиції, що сформульовані були відразу після прийняття Конституції України 1996 р. та у процесі її реалізації, перевірки на реалізуємість конституційних правоположень [8].

Література

1. Селіванов А. Стабільність Конституції України як умова нових конституційних ідей // *Голос України*. — 2006. — 4 берез.
2. Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистій церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 року // *Голос України*. — 1996. — 16 лип.
3. Орзіх М. Новая Конституция действует. Конституционная реформа продолжается // *Юридический вестник*. — 1996. — № 3.
4. Про організацію роботи з підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів: Указ Президента України від 3 жовт. 2002 р. // *Офіційний вісник України*. — 2002. — № 41. — Ст. 1903; Див. докладніше: Започаткування сучасного етапу конституційної реформи в Україні / Авт. вступ. ст. та уклад. докум. частини М. П. Орзіх. — О.: Юрид. л-ра, 2003.
5. Коментар члена Європейської комісії «За демократію через право» К. Туорі (Фінляндія) до проекту Закону про внесення змін до Конституції України (CDL (2003)33).
6. Воронцов М. Диалог с кандидатом в поющие мэры // *Одесский вестник*. — 2006. — 18 марта.
7. Кінська К. Європейський вибір по-українськи // *Урядовий кур'єр*. — 2005. — 22 січ.
8. Див., наприклад: Орзіх М. Нотатки вчепого на полях проекту Конституції // *Голос України*. — 1996. — 3, 7, 20 жовт.; Орзіх М., Крусяк А. Современный конституционализм в Украине. — К.: Алерта, 2006. — Гл. 5.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ ЯК ОКРЕМОЇ ГІЛКИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Одним з різновидів державної влади є судова влада, основним призначенням якої є здійснення правосуддя, яке являє собою вид державної діяльності, спрямованої на розгляд і розв'язання певних соціальних конфліктів, пов'язаних із здійсненням або припущеним порушенням норм права.

У численних джерелах, які стосуються визначення сутності судової влади, на жаль, досить однобічно висвітлюється її зміст, оскільки не розкривається її характеристика як окремої гілки державної влади.

Так, одні дослідники, визначаючи, що судова влада у відповідності з теорією розподілу влади є самостійною і незалежною сферою публічної влади, основну увагу приділяють системі органів дії влади, характеристиці їх повноважень [1, 6–7].

Інші обмежуються лише ствердженням, що державна влада є гілкою державної влади, а її суттєвою відмінністю є те, що вона може реалізуватися лише державними судами, які входять до складу судової системи [1, 6–7].

Окремі вчені вважають, що судова влада із відповідністю до теорії розподілу влади є самостійною і незалежною сферою публічної влади (поряд з законодавчою і виконавчою) і являє собою сутність повноважень по здійсненню правосуддя [2, 106].

Нарешті окремі автори, поряд з історією виникнення судової влади, починаючи з античних часів і до нашого часу, характеристикою судової системи України, її складових та повноважень зазначають, що судова влада є однією з гілок державної влади, основним завданням якої є здійснення правосуддя, яка взаємодіє з законодавчою і виконавчою владою на засадах принципу поділу влади і не може мати ні повноважень, ні засобів для оцінки державної політики, що реалізується парламентом, президентом та урядом, і, водночас, саме вона повинна мати всю необхідну владу (виникає питання — яку?) для захисту прав і свобод особи, вирішення правових спорів та забезпечення додержання конституційності всіх правових актів у державі [3, 110].

У цьому визначенні досить багато непорозумінь, зокрема щодо оцінки державної політики, що реалізується парламентом, президентом та урядом. Виникає закономірне питання, а як же бути з актами Конституційного Суду України, в яких, крім правової оцінки актів цих органів, в більшій або у меншій мірі оцінюється і політика.

Незрозуміло, яку власну, необхідну владу повинна мати судова влада.

Одночасно зміст судової влади як виду державної влади та особливості, які притаманні лише їй, у визначенні не розкриті.

У демократичних державах аксіомою є правило, згідно з яким як сама держава, так і об'єднання громадян, перш за все політичні партії, нарешті, громадяни, повинні співвідносити свої дії з правом.

Проте розбіжність їх інтересів, різне розуміння права є природним, що породжує правові конфлікти. Прийняття законів представницькими органами, виконання цих актів виконавчою владою самі по собі не можуть попередити такі конфлікти і забезпечити неухильне додержання прав всіма його суб'єктами, тобто забезпечити правопорядок правоохоронними органами, перш за все судовими.

Вірне розуміння співвідношення права і судів досить точно виражено принципом, який з давніх часів існує у Великобританії: «Право там, де є засоби його захисту (ubi jus ubi remedium)».

Особливістю судової влади є те, що, будучи учасником здійснення всіх функцій держави, вона одночасно є незалежною по відношенню до інших гілок влади.

У будь-якій державі, особливо у демократичній, виконавча влада є найбільш небезпечною для суспільства і особи, оскільки саме від неї йде головна загроза правам і свободам людини і громадянина.

Ця небезпека урівноважується законодавчою владою, яка приймає закони, а також судами, які, застосовуючи право, по суті контролюють виконавчу владу.

Незалежна судова влада, таким чином, стає серцевиною демократичної держави і конституціоналізму, головною гарантією свободи народу.

Отже, на підставі викладеного, відзначимо дві основні складові судової влади, які далеко не завжди виділяють вчені: її незалежність по відношенню до двох інших гілок державної влади та її спроможність контролювати виконавчу владу.

Одночасно, на жаль, слід відзначити, що судова влада за своєю правовою та матеріально-технічною базою, є найбільш слабкою з трьох гілок влади, проте, захищаючи конституційні свободи, суд ставить себе в становище посередника між державою і фізичними і юридичними особами. Але посередницька роль може бути ефективною лише в тому випадку, якщо вона спирається на довіру з двох сторін, якщо є реальними незалежність, професіоналізм, непорушність судового апарату, рівність всіх перед судом.

Судова влада повинна не піддаватися політичним впливам. Не можна взагалі відгородитися від політики, оскільки судова влада є складовою частиною держави, а держава, у свою чергу, є формою політичної організації суспільства. Теж можна сказати і про право, застосувати яке покликані судові органи, вони порушуються завдяки політичній боротьбі і в певному сенсі служать знаряддям політики. Саме тому юстиція стикається з політичними проблемами, а судді, як і інші люди, не можуть не мати власних політичних поглядів.

На жаль, в Україні судова влада ще не зайняла належного місця у суспільному житті. Громадяни, виховані у своїй масі у тоталітарний період, не мають довіри до судової влади з точки зору її відданості законності і справедливості, не розглядають суд як їх захисника. За оцінками соціологів більш 65% населення України незадоволені діяльністю судів.

Цьому сприяють неукомплектованість судового корпусу, корупція, недостатнє фінансування судів, юридична підготовка багатьох з них.

Саме усунення цих недоліків є основним завданням судової реформи, яка проводиться в Україні.

На підставі викладеного можна з'ясувати місце судової влади у системі органів державної влади України, яке у вирішальній мірі визначається положенням про розподіл єдиної державної влади, закріпленим у ст. 6 Конституції України.

Судова влада визнається як різновид єдиної державної влади поряд з законодавчою та виконавчою владою, її органи характеризуються самостійністю, що виявляється у незалежності суддів, які підкоряються лише Конституції України і закону.

Судова влада, на підставі ст. 125 Конституції України, належить не лише найвищому судовому органу у системі судів загальної юрисдикції, а й вищим судовим органам спеціалізованих судів в особі відповідних вищих судів, апеляційних та місцевих судів.

Принцип розподілу влади не лише розподіляє функції державної влади між її гілками, але й встановлює їх самостійність і взаємну урівноваженість. У цій системі суди пов'язані з законодавчою й виконавчою владою, обов'язковістю застосовувати закони та інші нормативно-правові акти, а також відносно призначення суддів на їх посади.

Проте судова влада наділена можливістю фактичного скасування указів Президента України, постанов уряду, якщо вони будуть визнані нею неконституційними.

Судова влада повністю самостійна у винесенні судових рішень і вироків, проте їх виконання належить до обов'язків виконавчої влади. Функції і повноваження судових органів, таким чином, служать певною противагою по відношенню до двох інших гілок влади, а у сукупності з ними утворює єдину державну владу.

Принцип розподілу влади полягає і в тому, щоб взаємний контроль і збалансованість повноважень не призвели до привласнення повноважень судової влади будь-якою іншою владою, оскільки судити не в праві ні органи законодавчої, ні органи виконавчої влади.

З другого боку, судова влада не повинна займатися нормотворчістю, підмінювати законодавчі органи, втручатися у прерогативу виконавчої влади. Разом з тим судова практика, безумовно, впливає на спрямованість законодавчої діяльності, а також виправляє багато помилок органів виконавчої влади. Більш того, своїм тлумаченням норм права в процесі його застосування суди виявляють дійсний зміст правових норм, які часто відрізняються від закладених в них положень.

Судова влада в Україні здійснюється на підставі чотирьох видів судочинства: конституційного, цивільного, адміністративного і кримінального.

Найменш чітко у Конституції України визначені основи організації і діяльності судової гілки влади. Це пояснюється тим, що протягом багатьох років в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, проводилась політика фактичного нехтування суду, бо суд, як і право взагалі, розглядався як «чужий», як спадок капіталізму.

Ігнорування судової влади якоюсь мірою давалося взнаки й в період існування незалежної України. Зокрема, судова система, її побудова і діяльність свідчили про те, що ця гілка державної влади, на жаль, працює далеко не так, як того вимагають загальновизначені стандарти демократичної правової держави. Перш за все, стосовно самої системи організації судової влади, яка здійснює правосуддя в Україні.

Конституція України, на нашу думку, не дуже чітко визначає систему судів України. Так, у ст. 124 Конституції України встановлюється, що «судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції». При цьому, згідно зі ст. 125 Конституції, судами загальної юрисдикції визнаються і суди, що базуються на принципі їх спеціалізації. У цій статті визначається також, що «вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди». У зв'язку з цим виникають природні запитання: які саме спеціалізовані суди організуються в Україні, чи можна спеціалізовані суди відносити до судів загальної юрисдикції, нарешті, чи можна Верховний Суд України вважати вищою судовою інстанцією стосовно спеціалізованих судів?

Згадані проблеми мали бути вирішені шляхом проведення судово-правової реформи, яка розпочалася в Україні у 1993 р., згідно з прийнятою Верховною Радою України Концепцією судово-правової реформи в Україні, що набула динамічного розвитку після 1996 р. на основі принципів, закріплених у Конституції України.

Великого значення у судово-правовій реформі надавалося втіленню у життя концепції правової держави, що означало: поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову; законність у всіх сферах життя держави та суспільства; встановлену законом незалежну судову владу; безпосередній судовий захист прав і свобод людини та законних інтересів громадянина; судовий захист фізичних та юридичних осіб як суб'єктів суспільних відносин; пряму дію норм Конституції та законів України; захист від незаконного затримання, обшуку та арешту; незворотню дію законів щодо учасників суспільних відносин, права і свободи яких реалізуються тільки за їх волевиявленням; гарантії на право звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина; розгляд у судах справ, які охоплюються правовим регулюванням суспільних відносин.

Судова влада у державі виступає як незалежний інститут в ієрархії структури державної влади. На користь цього свідчить той факт, що компетенція і повноваження органів судової влади закріплені у спеціальному розділі Конституції України. Органи судової влади є судами права та фактів, вони дають оцінку конституційності та законності актів суб'єктів законодавчої й виконавчої влади, актів Президента України і не оцінюють їх з позицій доцільності.

Суди прийнятими рішеннями не дають оцінки діяльності державних органів, не підмінюють їх, не втручаються у їхню діяльність і не можуть творити норми права. У рішеннях судів виявляється правова позиція суддів, яка має бути вільною від практичної доцільності та політичних поглядів. Це безпосередньо стосується і Конституційного Суду України, який не може розглядати будь-яке

питання за власною ініціативою (крім власного Регламенту), не наділений функціями попереднього контролю за актами, які видаються органами державної влади. Жоден із судів не повинен втручатися у діяльність політичних сил, починаючи з начального етапу підготовки та прийняття законів та інших правових актів.

Судова влада зобов'язана діяти згідно з Конституцією і законами України. Саме у цьому знаходить прояв державно-владна сила судової влади, яка не повинна нехтувати своїми принципами, має завжди діяти в ім'я закону і справедливості. Саме висока місія суду дає підстави будувати громадянське суспільство, члени якого та їх об'єднання користуються широким колом прав і свобод, а всі їх взаємовідносини будуються на основі права.

Використовуючи притаманний тільки судовій владі спосіб розв'язання конфліктів інтересів, остання здійснює правосуддя, виступаючи регулятором відносин суб'єктів суспільства та забезпечуючи відповідність цих відносин нормам права. Для цього має бути гарантовано право будь-якого суб'єкта суспільних відносин на судовий захист своїх інтересів, зокрема від дій виконавчої влади, що й забезпечується поданням позовної заяви (скарги) до суду.

Багато з перелічених проблем організації і здійснення судової влади в Україні знайшли своє розв'язання в Законі України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., який набрав сили з 1 червня 2002 р. [4].

Новий Закон за своєю сутністю об'єднав правовим регулюванням такі важливі напрями: організацію судової влади та здійснення правосуддя; визначення системи судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів; систему та порядок здійснення судового самоврядування; встановлення загального порядку забезпечення діяльності судів.

Такий обсяг правового регулювання притаманний кодифікованим актам. У перспективі імовірно перетворення цього комплексного Закону на Судовий кодекс, який за предметом регулювання має створити достатню правову основу для функціонування судової влади в Україні. Закон України «Про судоустрій України» можна вважати багатоматричним законом, що умовно завершив перший етап судової реформи. Це означає, що у вказаному законі знайшли втілення конституційні принципи побудови і організації судової влади в Україні. В матеріальному праві закріплені основні засади судового ладу, визначена ієрархія інстанцій правосуддя, передбачені органи судового самоврядування. Системний порядок розгляду парламентом України процесуальних кодексів — цивільного, кримінального, адміністративного — має забезпечити єдність процесуальних форм реалізації функцій та повноважень усіх органів судової влади.

До цього було прийнято (21 червня 2001 р.) пакет законів України, якими було внесено доповнення та зміни до чинного законодавства і, таким чином, втілено основні найважливіші конституційні вимоги стосовно здійснення правосуддя, закріплені як в Основній частині, так і в Перехідних положеннях Конституції України. Етап «малої судової реформи» засвідчив плідну роботу Верховної Ради України, її профільних комітетів, робочих груп, які склалися з практиків-юристів та вчених.

Як зазначалося, відповідно до засад організації судової влади в Україні, остання реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. При цьому судочинство здійснюється судами загальної юрисдикції та Конституційним Судом України.

Судову систему України становлять суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України.

Суди загальної юрисдикції становлять єдину систему судів, а Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Новий Закон ставить за мету привести компетенцію судів у відповідність до вимог правової держави. Йдеться про те, що реальне коло політичних, майнових і особистих прав і свобод суб'єктів суспільства раніше визначалося не законами, а принципами права і судова система фактично складалася із загальних судів, у тому числі військових і арбітражних. Продовжує існувати Міжнародний комерційний арбітражний суд, який має окремий статус, але теж потребує певних змін щодо формування взаємовідносин із системою правосуддя.

Виходячи з цієї позиції, слід відзначити, що реформування судової системи, проведене відповідно до Концепції судово-правової реформи в Україні (затвердженої 28 квітня 1992 р.), досягло головного призначення — до сфери судових повноважень віднесено багато категорій суспільних відносин, однією з яких є право громадян на звернення за судовим захистом у конфліктах з роботодавцями, чиновниками державного апарату, представниками виборчих комісій тощо. Хоча багато положень вказаної Концепції ще не реалізовані, вона залишається актуальним документом. Йдеться, зокрема, про формування спеціалізованих судів (адміністративної юстиції та інших, які утворюються Президентом України), створення нових судів вищої інстанції — спеціалізованого Апеляційного суду України та Касаційного суду України.

Правова конструкція цих судів досить складна, оскільки, наприклад, Апеляційний суд, за існуючим цивільним процесуальним законодавством, не зв'язаний доказами, що були розглянуті у місцевому суді, і може розглядати справу як за матеріальним обсягом, так і за її процесуальним проведенням у першій інстанції. До складу Касаційного суду України входять судові палати з цивільних та кримінальних справ, а також військова палата. Функціонування вказаних органів системи правосуддя прямо залежить від підсудності справ, які ще не визначені процесуальними законами [5, 7].

Актуальною проблемою, яка вимагає свого вирішення, є утворення суду присяжних.

Незважаючи на прийняття Закону «Про судоустрій України», судова влада ще залишається дуже слабкою, по суті не реформованою до кінця, що не відповідає вимогам розвитку демократії в країні на сучасному етапі її розвитку, яка в силу цих причин залишається послухною, корумпованою служницею, в обмін на підвищення заробітної плати, призначення на посаду, перш за все, виконавчої влади. Остання неминує веде до порушення принципу верховенства права, розбалансуванню всього державного механізму.

Перехід від президентської форми правління до парламентської моделі державної влади в кінцевому підсумку нічого не змінив.

На цю закономірність звертав увагу ще Наполеон I Бонапарт, який зазначав, «що по суті назва і образ правління не мають ніякої важливості, є тільки правосуддя, яке надається громадянам, і вони урівнені у правах, держава управляється добре».

Саме тому найважливішу роль в системі розподілу державної влади повинна відігравати саме судова влада і, в першу чергу, її демократична форма — суд присяжних.

Тобто одну з найбільш ефективних форм захисту своїх прав і свобод Український народ зможе набути в тому випадку, коли положення ст. 124 Конституції України та відповідних статей Закону «Про судоустрій України» щодо утворення суду присяжних буде реалізовано, адже до цього часу вони не утворені, незважаючи на те, що в інших державах, зокрема в Росії, вони плідно працюють, оскільки саме суд присяжних — це єдина форма правосуддя, у здійсненні якої народ бере безпосередню участь.

Небажання влади виконувати закон щодо утворення суду присяжних призводить до нерозв'язаних політичних конфліктів, оскільки єдина за своєю природою влада народу тільки тоді гарантована від узурпації, коли всі гілки влади не лише формуються, але і контролюються народом.

Отже, можна стверджувати, що про рівень свободи народу в державі можна судити лише по наявності у складі її судової системи суду присяжних. У формі суду присяжних захист прав і свобод людини і громадянина від свавілля виконавчої влади стає справою самого народу і в повній мірі залежить від його культури, правосвідомості і природженого почуття справедливості.

Разом з тим суд присяжних зможе відіграти свою позитивну роль лише за умови, якщо самі громадяни в особі присяжних зможуть проявити співчуття і здоровий глузд при розв'язанні кожної конкретної кримінальної або цивільної справи. Лише об'єднані ідеєю соціальної солідарності люди мають шанс захищати життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку один одного в якості найвищої соціальної цінності і відбутися як нова і монолітна «європейська нація» — Український народ.

Послідовне проведення в життя принципу розподілу влади вимагає, щоб всі гілки влади в рівній мірі підлягали обранню і контролю безпосередньо і виключно народом.

На жаль, в Україні до цього часу лише парламент і глава держави обираються безпосередньо народом, судова ж влада, у відповідності до ст. 128 Конституції України, формується двома іншими гілками влади, незалежно від волі народу. Отже, вже на цьому вихідному етапі формування судової гілки влади закладаються умови для порушення принципу розподілу влад, оскільки правосуддя одвічно потрапляє в залежність від тих самих гілок влади (законодавчої і виконавчої), які, у свою чергу, підлягають судовому контролю.

Зрозуміло, що у керівників законодавчої та виконавчої гілок влади виникає

спокуса використовувати суддів у політичній боротьбі, враховуючи свою роль у призначенні на посаду у порядку ст. ст. 128 та 148 Конституції України.

На жаль, наша країна після проголошення своєї незалежності і визнання демократичних принципів прогресивних країн світу відмовилася від існуючого у СРСР порядку обрання суддів безпосередньо народом.

Проте ще в період середньовіччя була визначена істотна відмінність щодо формування судової влади, яка визначалася формулою: «при монархії правосуддя виходить від короля, а при республіці воно повинно виходити від народу».

Отже, при будь-якому іншому способі формування судових установ основоположний принцип розподілу влад стає юридичною фікцією, оскільки при цьому кожне відгалуження єдиної за своєю природою влади народу здатне відриватися від своїх народних коренів. Тобто для підтримки дійсного балансу сил між бажаним і справжнім, використання системи стримання і противаг України як ніколи потребує суду, який повинен демократично формуватися безпосередньо народом.

Уявляється необхідним і відновлення інституту мирових суддів, безпосередньо обираємих народом, які існували на підставі учредження судових установлень від 20 листопада 1864 р. і які функціонують у Російській Федерації на підставі Закону «Про мирові суди Російської Федерації» від 17 грудня 1998 р. Зокрема під юрисдикцією цих суддів відійшло більш як 60–70% цивільних і приблизно 20% кримінальних справ [6, 549; 7, 650–651; 8, 436–437].

Виходячи з наведеного, уявляється доцільним утворення в Україні такої організації судоустрою, при якому у сполученні з присяжними обрання професійних суддів загальної юрисдикції здійснювалося б безпосередньо народом (зокрема, населенням відповідних територіальних громад) виключно з числа провідних адвокатів, практикуючих не менш як п'ятнадцять років, що дозволило б в країні сформувати дійсно незалежне і справедливе правосуддя.

Література

1. Організація судової влади в Україні / За ред. А. О. Селівапова. — К.: Юрінком-Інтер, 2002.
2. Мучник А. Г. Коментарій к Конституции Украины. Кн. 1. — К.: Парлам. изд-во, 2000.
3. Коментарій к Конституции Украины.
4. Голос України. — 2002. — 19 берез.
5. Осетипський А. Утвердження авторитету суду в контексті судової реформи // Право України. — 2006. — № 4.
6. Козлова Е. И., Кутафий О. Г. Конституционное право России. — М.: Юристъ, 2005.
7. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. — М.: ИОРМА, 2006.
8. Конституційне право України. — К.: Юрінком-Інтер, 2004.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Цілком очевидно, що питання, пов'язані з визначенням поняття, місця та ролі органів місцевого самоврядування в процесі реалізації державної влади, є одними з центральних, що об'єктивно постали сьогодні як перед зарубіжною, так і перед вітчизняною юридичною наукою. При цьому значна кількість змістовних наукових розробок, що з'явилися в Україні останнім часом з приводу тих чи інших проблем місцевого самоврядування, авторами яких є насамперед провідні українські фахівці в галузі конституційного права, свідчить не лише про тимчасову актуальність цієї теми, але й про реальну необхідність її дослідження в контексті здійснюваної в Україні державно-правової реформи. Фактично проблема науково-теоретичного дослідження процесів становлення системи місцевого самоврядування пов'язана принаймні з двома питаннями, які часто досліджуються окремо одне від одного. З одного боку, це формування в Україні демократичної системи державної влади, оскільки як таке місцеве самоврядування є «укоріненим і суттєвим елементом всіх без винятку демократичних систем урядування» [1, 8]. А з іншого боку — становлення громадянського суспільства. Це пояснюється тим, як зазначає І. Дробуш, що місцеве самоврядування одночасно містить в собі елементи як державної влади, так і громадського утворення [2, 178].

По суті, подібне специфічне становище місцевого самоврядування, яке дозволяє створити механізм оптимального сполучення інтересів і прав людини і громадянина та місцевих, регіональних і загальнодержавних інтересів [3, 168], відбито вже на рівні його понятійного визначення. Так, наприклад, на думку Ю. Тихомирова, місцеве самоврядування — це перспективна форма демократизації та формування нової «публічності», коли органічно поєднуються інтереси особистості, колективу та суспільства і якій властиві ознаки: а) формування населенням на основі виборів; б) самостійної, але в межах закону діяльності та в) включення в загальну систему державного управління шляхом субординації діяльності органів місцевого самоврядування з представниками урядової влади [4, 121–125]. У визначенні І. Видріна та А. Кокотова місцеве самоврядування тлумачиться як процес управління територіальними спільнотами, який засновано на принципах: сполучення представницьких інститутів та інститутів безпосередньої демократії, надання всім суб'єктам територіальних громад широких можливостей щодо реалізації власних інтересів та політико-правової зв'язаності діяльності органів місцевого самоврядування з інтересами мешканців відповідної території [5, 33].

Проте, досліджуючи політико-правову сутність і зміст поняття місцевого самоврядування, слід звернутися не лише до тих чи інших дефініцій, але й до тих методологічних підходів, які дозволяють всебічно уявити розглядуване

нами поняття і продемонструвати його зв'язок з теорією демократичної організації влади, державного управління, громадянського суспільства тощо.

Так, одним з найбільш цікавих і методологічно обґрунтованих підходів до розуміння сутності місцевого самоврядування в контексті розбудови системи демократичної державної влади є його тлумачення через поняття демократичної децентралізації. Під якою, як зазначає М. Корнієнко, мається на увазі деволюція частини державної виконавчої влади на рівень населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць: територіальних громад, територіальних колективів та тих органів, які воно обирає [6, 351]. При цьому він пропонує розмежовувати такі поняття, як «демократична децентралізація» та «децентралізація адміністративна», коли на місцях створюються спеціальні урядові органи, що наділяються повноваженнями здійснення виконавчої влади [7, 641]. Цю ж саму думку, хоч і дещо в іншій термінології, висловлює А. Осавелюк, який пропонує чітко відмежовувати поняття «місцеве врядування» — управлінська діяльність на рівні місцевих територіальних одиниць, яка здійснюється центральною владою чи адміністрацією вищого територіального рівня управління, та «місцеве самоврядування» — діяльність самого населення чи територіального колективу та його виборних органів щодо управління власними справами [8, 697–698]. У визначенні, яке пропонують П. Біленчук та В. Кравченко, це фіксується через співвідношення понять «місцеве самоврядування» та «місцеве управління», причому останнє розуміється як управлінська діяльність в адміністративно-територіальній одиниці, яка здійснюється через адміністрацію, що призначається центральними або іншими вищими органами державної влади [9, 12–13].

Так само, виходячи з проблеми взаємозв'язку між органами місцевого самоврядування та державою, зміст цього поняття визначають Б. Ольховський та В. Єрмолаєв, на думку яких ключовим питанням теорії місцевого самоврядування є встановлення балансу взаємодії держави та органів місцевого самоврядування. Зокрема, запропонована ними схема може бути подана так: місцеве самоврядування володіє власною компетенцією і діє самостійно в її межах, але на державному рівні законодавчо визначаються рамкові обмеження здійснення самоврядування, хоча органи державної влади не мають права втручатися в діяльність місцевого самоврядування, якщо вона здійснюється відповідно до чинного законодавства [10, 4].

Схожої позиції щодо визначення процесів функціонування систем місцевого самоврядування дотримується і М. Баглай. Місцеве самоврядування він визначає як «систему створюваних громадянами органів для вирішення питань місцевого значення» [11, 709]. Зокрема, порівнюючи типи взаємодії між місцевими органами влади та органами державної виконавчої влади, він пропонує виділяти три основні організаційні моделі систем самоврядування: а) ті, в яких муніципальні органи в межах своєї компетенції вирішують всі питання; б) ті, в яких законодавчо припускається можливість втручання центральних органів державної влади в діяльність органів місцевого самоврядування чи то через спеціальних представників, чи то в інших формах; в) ті, в яких

органи місцевого самоврядування діють за дорученням державної влади, а територіальні громади самостійно вирішують проблеми відповідно до законів. Хоч, по суті, подібна класифікаційна модель, на нашу думку, лише відтворює розподіл на три основні типи систем місцевого самоврядування, які сформувалися на сьогоднішній день і які реалізовано в різних політико-правових системах. Мається на увазі англосаксонська, французька та німецька моделі, чи інтегровані системи місцевого самоврядування: регіональні і місцеві органи влади контролюються представником центру на кшталт префекта, який відповідає за надання місцевих послуг; протиположним є виборні чиновники органів місцевого самоврядування, але вони обмежені у своїх повноваженнях, оскільки є зв'язаними з державною політикою, яку проводить префект, дуальні системи: у цій системі місцеве самоврядування здійснюється комітетами, а відповідальність за урядування несе виборна рада в цілому та системи межованої ієрархії: місцеві та регіональні органи мають значну автономію, а виборні мери й ради несуть колективну відповідальність; водночас центральна влада може мати значний юридичний та фінансовий вплив на місцеві органи [12, 216-217].

Та ж сама проблема взаємодії органів місцевого самоврядування та держави, але розглянута в більш широкому контексті визначення статусу органів місцевого самоврядування дозволяє сформулювати принаймні дві концепції розуміння місцевого самоврядування, які можна умовно визначити як «державницьку» та «громадівську» [13, 5-6], хоча деякі дослідники висловлюють думку щодо доречності виділення третьої — «державницько-громадівської» концепції. Відповідно до першої з них, територіальні громади мають виконувати функції державного управління шляхом набуття частини функцій та повноважень державної влади. Зрозуміло, що у цьому випадку місцеве самоврядування розглядається як найнижча ланка в системі державного управління, яка є цілком інтегрованою в структуру державної влади і становить один з елементів виконавчої вертикалі. З критикою подібного розуміння сутності місцевого самоврядування виступає В. Графський, який досить переконливо наголошує, що «злиття» інститутів місцевого самоврядування з державною машиною призводить до загальної деградації принципу самоврядування і поступового знищення цієї системи [14, 5]. На відміну від цього, громадівська (чи громадська) концепція місцевого самоврядування передбачає закріплення за територіальними колективами та їхніми органами спеціальних владних повноважень, які дозволяють розглядати їх як незалежну від держави і самостійну гілку влади. Не вдаючись до обговорення критичних аргументів щодо цієї концепції, слід зауважити лише те, що і з приводу неї висловлюється чимало зауважень як суто методологічного і теоретичного, так і практичного характеру.

Деякий інший підхід до тлумачення змісту поняття місцевого самоврядування пропонує відома українська дослідниця О. Скакун, яка виділяє цілий ряд характерних властивостей, які і складають зміст поняття місцевого самоврядування: а) здійснюючи публічну владу, місцеве самоврядування однак не є складовою частиною державного управління в країні; б) місцеве самоврядування поєднує в собі начала інституту громадянського суспільства та державної вла-

ди, причому органи місцевого самоврядування можуть наділятися окремими повноваженнями органів виконавчої влади та брати участь у здійсненні державних функцій; в) воно є однією з найважливіших форм народовладдя; г) є самостійним; д) підлягає різноманітним формам контролю з боку населення; е) має свій специфічний суб'єкт — населення, що проживає на певній території, та об'єкт управління — питання місцевого значення [15, 113].

Ще одним способом розкриття змісту поняття місцевого самоврядування є його розгляд в контексті проблеми розподілу державної влади. У цьому сенсі, заперечуючи щодо органів місцевого самоврядування статус елемента чи складової частини системи державних органів, до речі, відповідно до чинного українського законодавства, на що звертає увагу О. Дяченко [16, 72], службовці органів місцевого самоврядування не є формально-юридично державними службовцями, Є. Козлова та О. Кутафін, однак, визначають їх як одну з форм реалізації публічної влади, що наділяє ці органи такими властивостями органів державної влади, як наявність владних повноважень та обов'язковість їх рішень [17, 455–456]. Хоч, на думку того ж О. Кутафіна, найбільш адекватно зміст поняття місцевого самоврядування може бути відображено лише в тому випадку, якщо воно одночасно розглядатиметься в трьох аспектах: як основа конституційного ладу, як форма народовладдя та як право населення на самостійне вирішення питань місцевого значення [18, 83]. При цьому, незалежно від того, в якому саме безпосередньому значенні використовується це поняття, основними принципами місцевого самоврядування в демократичній системі організації влади мають залишатися: самостійність населення у вирішенні питань місцевого значення; відособлення місцевого самоврядування та його органів в системі державного управління; відповідність фінансових та матеріальних ресурсів місцевого самоврядування його повноваженням; відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування перед населенням; розмаїття організаційних форм здійснення місцевого самоврядування; дотримання прав і свобод людини і громадянина; законність в організації та діяльності місцевого самоврядування; гласність; державні гарантії місцевого самоврядування [18, 91–92]. Разом з тим, якщо для О. Кутафіна всі ці принципи мають, так би мовити, «рівнопорядкове» значення, то інші дослідники намагаються визначити серед них найбільш важливі. Так, зокрема, В. Куйбіда акцентує увагу на принципі самостійності, який він пропонує визначати через поняття потрійної автономії: правової — наявність у органів місцевого самоврядування власних повноважень), організаційної — можливість визначати власну внутрішню структуру та фінансової — право на володіння і розпорядження власними коштами [19, 6; 20, 13–14].

Проте, крім щойно згаданих науково-теоретичних дефініцій місцевого самоврядування, не можна не відзначити й того, що як таке воно набуло свого юридичного тлумачення і в багатьох нормативно-правових актах.

Так, скажімо, в переважній більшості сучасних конституцій проблемам самоврядування присвячені чи окремі статті, чи цілі розділи та глави. Причому це стосується не лише, так би мовити, «класичних демократій». В Конституції

Франції це ст. ст. 72–75 розд. XI, в Конституції Іспанії — ст. ст. 140–158 розд. VIII, в Конституції Італії — ст. ст. 114–133 гл. V, в Конституції Бельгії — ст. ст. 115–140 гл. IV і т. д. Це також стосується нових держав Східної Європи та держав — учасниць СНД. Так, наприклад, в Конституції Естонії проблемам організації та діяльності органів місцевого самоврядування присвячено гл. 14 (ст. ст. 154–160), в Конституції Литви — гл. 10 (ст. ст. 119–124), Вірменії — гл. 7 (ст. ст. 104–110), Азербайджану — гл. 9 (ст. ст. 142–146), Туркменістану — розд. 4 (ст. ст. 85–88), Білорусі — розд. 5 (ст. ст. 117–124), Болгарії — гл. 7 (ст. ст. 135–146), Македонії — гл. 5 (ст. ст. 114–117), Польщі — гл. 5 (ст. ст. 70–75), Словенії — ч. 5 (ст. ст. 138–145), Угорщини — гл. 9 (ст. ст. 41–44/с) і т. д. При цьому повноваження органів місцевого самоврядування можуть бути закріплені чи в загальному вигляді, як це сформульовано, скажімо, в ст. 154 Конституції Естонії: «Органи місцевого самоврядування займаються вирішенням усіх питань місцевого життя та його устроєм», чи може бути надано їх детальний перелік, що можна побачити в ст. 44/а Конституції Угорщини: «Органи місцевого самоврядування: незалежно регулюють і керують муніципальними справами; здійснюють право власності щодо муніципального майна, незалежно використовують прибутки муніципалітету та мають право вступати в ділові відносини на власний розсуд; наділяються правом мати свій власний прибуток; визначають види і розмір місцевих податків; утворюють свою власну організацію і визначають порядок її функціонування; мають право створювати символіку місцевого характеру та встановлювати місцеві нагороди та звання; мають право виступати з ініціативами щодо справ місцевої общини; мають право об'єднуватися з іншими органами місцевого самоврядування для спільного вирішення справ у межах своєї компетенції».

Звертаючись до системи міжнародного права, варто зауважити, що важливим кроком, який було здійснено на міжнародному рівні щодо закріплення поняття та основних принципів місцевого самоврядування, стало прийняття Всесвітньої декларації місцевого самоврядування та Європейської хартії місцевого самоврядування, від імені України її було підписано 6 листопада 1996 р. і ратифіковано у 1997 р. Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування». Зокрема, в ст. 3 Хартії місцевого самоврядування було визначено як право та реальну можливість органів місцевого самоврядування — це ради чи збори, які складаються з членів, яких було обрано шляхом вільного, таємного, рівного та загального голосування — регламентувати значну частину державних справ та управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність та в інтересах місцевого населення.

При цьому окремими статтями Хартії було визначено: а) сферу компетенції місцевого самоврядування — органи місцевого самоврядування в межах, що встановлені законом, користуються повною свободою дій для здійснення власних ініціатив щодо будь-яких питань, не виключених з їх компетенції та не віднесених до компетенції інших органів влади; повноваження органів місцевого самоврядування можуть бути обмежені центральними чи регіональними органами влади лише у встановлених законом межах; б) принцип відповід-

ності адміністративних структур цілям органів місцевого самоврядування — місцеві органи влади повинні мати можливість, не порушуючи більш загальних правових норм, самі визначати свої внутрішні адміністративні структури з тим, щоб вони відповідали місцевим потребам та забезпечували ефективне управління; в) умови реалізації повноважень на місцевому рівні — статус органів місцевого самоврядування має забезпечувати їм вільне здійснення повноважень та дозволяти отримувати відповідну матеріальну компенсацію збитків, понесених у зв'язку із здійсненням функцій місцевого самоврядування; г) принципи адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування — будь-який адміністративний контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування може бути призначеним лише для забезпечення законності та конституційних принципів, хоч він і може включати в себе контроль вищих органів влади за виконанням органами місцевого самоврядування делегованих їм повноважень; д) джерела фінансування органів місцевого самоврядування — фінансові кошти органів місцевого самоврядування мають відповідати їх повноваженням і принаймні частина цих фінансових коштів має надходити за рахунок місцевих податків та зборів, ставки яких встановлюються в межах, визначених законом, самими органами місцевого самоврядування.

Стосовно ж системи українського законодавства, яка становить правову основу реалізації функцій місцевого самоврядування в нашій державі, то тут, безумовно, необхідно згадати Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 4 якого закріпила такі базові принципи місцевого самоврядування в Україні: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність в межах законодавчо визначених повноважень; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування.

Таким чином, узагальнюючи отримані в ході дослідження процесів правового забезпечення діяльності систем місцевого самоврядування в контексті проблеми формування демократичної державної влади, можна сформулювати такі положення. По-перше, правове закріплення поняття та основних принципів здійснення повноважень місцевого самоврядування далеко не завжди означає наявність єдиного погляду щодо змісту та сутності цього терміна. Більш того, різноманітні організаційні форми здійснення органами місцевого самоврядування своїх повноважень свідчать про відсутність єдиної та універсальної — так би мовити, на всі випадки — моделі місцевого самоврядування. У цьому сенсі на процеси становлення і розвитку системи місцевого самоврядування в тій чи іншій державі впливають такі чинники, як рівень політичної структурованості суспільства [21, 32], рівень політичної активності населення та ступінь розвитку правової культури, характер взаємодії між органами місцевого самоврядування та органами державної влади і т. д.

По-друге, однією з загальних тенденцій, яка властива інститутам місцевого самоврядування в розвинутих демократичних країнах і яка зараз запровад-

жується в українській політико-правовій практиці, є те, що А.Автономов пропонує визначати «принципом субсидіарності» [22, 337]. Тобто, ведучи мову про встановлення механізмів взаємодії між органами місцевого самоврядування та центральними органами державної влади, вже не йдеться про визначення того, які з них мають займати пріоритетне чи домінуюче становище в системі управління. Фактично мається на увазі створення такої моделі управління, коли розподіл повноважень дозволяє вирішувати два основних завдання: ефективно вирішення суспільних проблем правового, політичного, економічного, соціального характеру та забезпечення прав людини і громадянина. У цьому сенсі справжня проблема, з якою стикається сьогодні Україна, полягає не стільки в тому, щоб вирішити, що більше відповідає конституційно проголошеним цілям державотворення — централізація влади чи її децентралізація, скільки в тому, яким чином ці два принципи мають реалізовуватися в процесі здійснення державної влади, оскільки як централізація, так і децентралізація влади, за словами М. Чумаченка, є необхідними складовими елементами системи управління [23, 7]. Щодо політико-правового досвіду надмірної централізації, то тут, очевидно, одразу має бути згадана радянська практика управління. Але зараз Україні не варто вдаватися до безоглядної децентралізації, оскільки, як і будь-яка абсолютизація, вона може призвести до цілого ряду негативних наслідків: руйнації системи демократичного врядування, різкого падіння координації та ефективності управління, посилення територіального сепаратизму, нехтування загальнодержавними інтересами, боротьби місцевих політичних еліт за державну владу і т. д.

Таким чином, ставлячи за мету розбудову в Україні системи демократичної державної влади і виділяючи розвиток системи місцевого самоврядування як одну з найважливіших складових цього процесу, слід постійно тримати в полі уваги два аспекти цієї проблеми. З одного боку — це питання правового забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування, в цьому сенсі мають бути доведені до свого логічного завершення ті законодавчі дії, що вже були запроваджені в Україні, та прийняті закони «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про територіальний устрій України», «Про планування територій», «Про фінансове вирівнювання територій». А з іншого боку — проблеми науково-теоретичного забезпечення цієї законодавчої діяльності, оскільки фактично має бути остаточно обрана певна модель місцевого самоврядування та його організації, реалізацію якої і забезпечуватимуть державні закони. Виявлення такого теоретичного консенсусу дозволить значним чином зняти напругу зайвої політизації в питаннях правового забезпечення становлення і розвитку системи місцевого самоврядування в Україні та перейти від загальних політичних дебатів до безпосередніх правових дій.

Література

1. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. — К., 1997.
2. Дробуш І. В. Поляття функцій представницьких органів місцевого самоврядування в Україні // Держава і право. — 2001. — Вип. 9.

3. Прієшкіна О. В. Місцеве самоврядування в Україні та проблеми розвитку його правової бази // Держава і право. — 2001. — Вип. 9.
4. Тихомиров Ю. А. Публичное право. — М., 1995.
5. Выдрип И. В., Кокотов А. Н. Муниципальное право России. — М., 1999.
6. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К., 1999.
7. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — К., 1999.
8. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Ред. Б. А. Страшуп. — М., 1995. — Т. 1-2.
9. Білещук П. Д., Кравченко В. В., Підмогильний М. В. Місцеве самоврядування в Україні. — К., 2000.
10. Ольховський Б. І., Срколаєв В. М. Місцеве самоврядування в Україні. — Х., 1998.
11. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. — М., 1997.
12. Андреев Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи. — К., 1997.
13. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування. — К., 2000.
14. Графский В. Г., Ефремова П. П., Карпец В. И. Институты самоуправления: историко-правовое исследование. — М., 1995.
15. Скакуп О. Ф. Теория государства и права. — Х., 2000.
16. Дяченко О. Адміністративна відповідальність державних службовців та деяких інших категорій осіб // Вісник АПРІ України. — 2000. — № 3.
17. Ковлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации. — М., 1995.
18. Кутафин О. Е., Фадеев В. И. Муниципальное право Российской Федерации. — М., 1997.
19. Куйбіда В. Міське самоврядування і управління територіальним розвитком: історичні аспекти, сучасні реалії і проблеми удосконалення. — Л., 1999.
20. Перспективи розвитку місцевого самоврядування: досвід України та Швеції: Апарат. бюл. — К., 1998.
21. Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні. — К., 1997.
22. Автопомов А. С. Правовая оптология политики: к построению системы категорий. — М., 1999.
23. Чумаченко Н. Г., Биренберг Б. М., Вожик Л. М. Самоуправление и самофинансирование регионов: теория и практика. — К., 1994.

УДК 352:342.724(477)

В. О. Куранін

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Транскордонне співробітництво є одним з важливих засобів локального економічного, культурного та соціального розвитку. Воно є вагомим чинником інтеграційних процесів у сучасній Європі. Для України, яка проголосила європейську інтеграцію пріоритетною метою своєї зовнішньої політики, активне транскордонне співробітництво місцевих влад може послугуватися ще й певним індикатором того, якою мірою проголошена державна політика відповідає державній політиці, що насправді реалізується.

До основних нормативних документів, які регулюють транскордонне співробітництво ОМСУ, слід віднести, по-перше, Конституцію України [1] та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2] як акти, що визначають

систему та гарантії, основні принципи організації та діяльності, правовий статус органів місцевого самоврядування; по-друге, ратифіковані Україною як державою, що входить до Ради Європи, Європейська хартія місцевого самоврядування [3, 90–94] та Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. із Додатковим протоколом до цієї конвенції від 9 листопада 1995 р. [4].

Забезпечення дійової інтеграції норм Ради Європи в українське законодавство було основною метою прийняття Закону України «Про транскордонне співробітництво» від 24 червня 2004 р. [5], який фактично виконує функції «трансляції» змісту цих норм до правового простору України.

Статтею 10 Європейської хартії місцевого самоврядування гарантовано право органів місцевого самоврядування здійснювати співробітництво із відповідними органами інших держав.

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями 1980 р. визначає це співробітництво як будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох учасників конвенції, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей.

Галузями транскордонного співробітництва, що охоплюються цією конвенцією, можуть виступати регіональний, міський або сільський розвиток, захист навколишнього середовища, поліпшення публічної інфраструктури та служб, взаємна допомога у випадках надзвичайних ситуацій, захист національних меншин.

Міждержавними угодами держав — учасниць конвенції визначаються такі питання транскордонного співробітництва:

- розвиток транскордонного співробітництва;
- транскордонні регіональні зв'язки;
- транскордонні місцеві зв'язки;
- транскордонне співробітництво на контрактній основі між місцевими органами влади;
- утворення та визначення статусу органів транскордонного співробітництва.

До питань, що регулюються угодами між місцевими органами влади, конвенція відносить:

- основні принципи створення групи зв'язку між місцевими органами влади;
- основні принципи координації управління транскордонними місцевими державними справами;
- основні принципи створення транскордонних асоціацій приватного права;
- основні принципи поставки товарів або надання послуг між прикордонними місцевими общинами (типу «приватне право»);
- основні принципи поставки товарів або надання послуг між прикордонними місцевими общинами (типу «публічне право»);
- основні принципи створення органів транскордонного співробітництва між громадами.

Україною ратифіковані Європейська рамкова конвенція про захист національних меншин [6] та Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [7]. Нормами цих документів на держави-учасниці покладені обов'язки не перешкоджати особам, які належать до національних меншин, встановлювати та підтримувати транскордонні контракти з особами, що поділяють з ними спільну етнічну, культурну або релігійну спадщину.

Також держави — учасниці рамкової конвенції про захист національних меншин зобов'язалися не перешкоджати здійсненню прав осіб, що належать до національних меншин, брати участь у діяльності неурядових організацій як на внутрішньодержавному, так і на міждержавному рівні.

Сторони конвенції також прийняли на себе зобов'язання заохочувати транскордонне співробітництво, як один із засобів забезпечення вільного розвитку національних меншин.

Участь органів місцевого самоврядування у транскордонному співробітництві в галузі захисту національних меншин обумовлена як зобов'язаннями, що взяли на себе держави, які ратифікували конвенцію про захист національних меншин, так і усвідомленням об'єктивних політичних реалій, що існують для будь-якої європейської держави, оскільки жодна з цих держав не є моноетнічною.

Зміст транскордонного співробітництва, яке пов'язано із забезпеченням вільного розвитку національних меншин, є досить різноманітним. Визначимо основні галузі, у яких можливо таке співробітництво.

Співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища. Метою такого співробітництва можуть бути збереження традиційних екосистем та, як наслідок, підтримання у незмінному вигляді життєвого середовища у місцях історичного та сучасного розселення представників національних меншин.

Співробітництво у галузі транспорту та зв'язку. Існування сучасних мереж транспорту та обміну інформацією є вагомим чинником стимулювання розвитку території, де можуть проживати представники національних меншин, зміцнює інфраструктуру місцевої економіки, посилює її інтеграцію до світової системи розподілу праці.

Співробітництво у галузі економіки. Ця сфера є доволі актуальною для місцевих влад, проте слід визнати, що органи місцевого самоврядування України ще не повною мірою використовують усі наявні форми такого співробітництва. Також слід зазначити, що ця галузь співробітництва здійснює скоріш опосередкований, але, безумовно, позитивний вплив на розвиток населення, що належить до національних меншин.

Співробітництво у галузі культури. Питома вага транскордонного співробітництва, що має своєю метою захист національних меншин, повинна припадати саме на культурно-освітню галузь, оскільки для збереження та відтворення культурного надбання нетитульних етнічних груп на теренах України саме вона є вирішальною та, як зазначено у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про сприяння транскордонному співробітництву в галузі культури між територіальними громадами або владами» від 12 січня 2000 р., є цементуючою основою транскордонних відносин.

Принципами, на яких має здійснюватися транскордонне культурне співробітництво, відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи є:

– об'єднання людей і забезпечення того, щоб населення з обох боків кордону одержувало однакову користь від цього;

– врахування територіальними громадами або владами в процесі випрацювання своєї культурної політики її транскордонного виміру, а також сприяння та заохочення культурних установ до встановлення контактів з колегами за кордоном;

– регулярний обмін інформацією між територіальними громадами або владами, які здійснюють таку діяльність, та відповідними міністерствами, з тим щоб забезпечити проведення національних політик і дотримання міжнародних зобов'язань;

– якнайбільше охоплення транскордонною культурною діяльністю культурних установ (музеї, театри, бібліотеки, архіви, школи, засоби масової інформації та ін.);

– стабільність транскордонного співробітництва в галузі культури;

– створення центральними урядами необхідної правової бази, відповідно до якої територіальні громади або влади можуть брати участь у транскордонному співробітництві в галузі культури за принципом субсидіарності.

Ця галузь співробітництва поєднує діяльність по взаємному обміну викладачами середніх шкіл та вищих навчальних закладів, учнями та студентами, що дозволяє останнім отримувати освіту рідною мовою та поглиблено вивчити досягнення рідної національної культури, а першим — підвищити професійну кваліфікацію. Також до цієї галузі належать проведення днів національної культури, дво- та багатосторонніх видавничих проєктів, спільне заснування засобів масової інформації, теле- та радіомовлення, створення бібліотек та музеїв, проведення виставок, ярмарок та ін. Цією галуззю співробітництва охоплюється також діяльність із збереження традиційної національної епоніміки.

Література

1. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.
3. Європейська хартія про місцеве самоврядування // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 1-2.
4. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними об'єднаннями або владами // Офіційний вісник України. — 2006. — № 9. — Ст. 585.
5. Про транскордонне співробітництво: Закон України від 24 черв. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 45. — Ст. 499.
6. Європейська рамкова конвенція про захист національних меншин. — Страсбург, 1995.
7. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. — Страсбург, 1992.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ

Прогресивний розвиток України — суверенної держави залежить від цілеспрямованої державної політики щодо забезпечення її національної безпеки. Україна — суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [1].

Нейтралізація існуючих і постійних загроз національним інтересам України вимагає виконання комплексу заходів щодо зміцнення обороноздатності і безпеки держави до того часу, поки не відбудуться незворотні позитивні зміни, які унеможливають розв'язання воєнних локальних конфліктів і війн. Одночасно ми не маємо права ігнорувати забезпечення воєнної складової національної безпеки. Прагнення України до оптимізації чисельності Збройних Сил, без втрати боєздатності вимагають високого рівня керування Військовою організацією держави.

Правову основу у сфері національної безпеки України становлять Конституція України, Закони України «Про основи національної безпеки України», «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», Військова доктрина України. Також, цими нормативно-правовими актами визначені органи вищого військового управління держави. У Конституції України докладно регламентується процес формування органів держави [2, 70].

Прийнятий Верховною Радою України Закон «Про основи національної безпеки України» вперше на законодавчому рівні основним напрямом державної політики з питань національної безпеки визначив набуття членства в альянсі [3].

Будівництво та реформування Військової організації держави, її складової частини — Збройних Сил, а також відповідність цієї організації завданням оборони країни — це корінні питання, які обумовлюють могутність і, в кінцевому підсумку, обороноздатність держави.

Одним із заходів забезпечення готовності держави до оборони є побудова стійкої системи державного та військового управління.

Наукова зацікавленість до основ національної безпеки і в тому числі її складової — принципів засад організації та функціонування центральних органів влади зростає у зв'язку з необхідністю створення ефективної системи управління Військовою організацією держави.

Розбудова органів керівництва обороною держави без достатнього наукового обґрунтування їх діяльності за умов загрози або розв'язання агресії не буде сприяти ефективному вирішенню завдань, покладених на центральні органи вищого військового управління держави.

Вітчизняні розробки в галузі теоретичного обґрунтування сутності конституційно-правових основ центральних органів управління Військової органі-

зації держави перебувають в стадії розвитку. Серед українських учених, які торкалися порушених питань, слід відзначити Г. В. Атаманчука, В. Ф. Погорілка, М. П. Орзіха, Ю. М. Тодику, В. Б. Толубка, О. Ф. Фрицького, Ю. С. Шемшученка та ін.

Метою статті є аналіз законодавчих актів України з питань діяльності вищих органів керівництва обороною держави та розгляд конституційних засад системи центральних органів управління щодо вдосконалення структури органів вищого керівництва Збройними Силами України.

Розгляд досліджень і публікацій, які продовжують висвітлювати проблему, дає підстави стверджувати, що питання вдосконалення системи органів управління Збройними Силами в сучасних умовах, для багатьох країн світу в тому числі, є не тільки актуальним, але і одним з вирішальних в забезпеченні національної безпеки держави.

Питання теорії та практичної підготовки вищих органів воєнно-стратегічного керівництва та управління обороною держави, як постійно діючих, так і надзвичайних, потребують нових досліджень з урахуванням існуючих військово-політичних реалій.

Водночас на сьогодні в Україні майже відсутні нормативно-правові основи діяльності, в першу чергу, надзвичайних органів воєнно-стратегічного керівництва та управління Військовою організацією України в умовах воєнного стану.

Найголовнішим суб'єктом забезпечення національної безпеки є держава.

Відповідно до Конституції України Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку. Керівництво у її сфері та сфері оборони також здійснює Президент України. Слід відзначити, Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, згідно з Конституцією України, є також Президент України, який здійснює загальне керівництво Збройними Силами України.

Президент України як Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво воєнною політикою, як однією із складових державної політики з питань національної безпеки і оборони [4].

Рада національної безпеки і оборони України — вищий державний орган колегіального керівництва питаннями оборони та безпеки, готує пропозиції щодо реалізації воєнної політики, розробки, уточнення, доповнення до Стратегії національної безпеки та Військової доктрини України [5].

Формування і проведення воєнної політики держави, законодавче регулювання питань сфери оборони та військового будівництва, запровадження воєнного стану в Україні, оголошення стану війни здійснюється виключно Верховною Радою України. Верховна Рада України визначає засади воєнної політики як складової внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення воєнної політики, керує діяльністю усіх підпорядкованих йому органів та організацій по забезпеченню оборони, оснащенню Збройних Сил України і видає відповідні нормативні акти.

Міністерство оборони України, як центральний орган виконавчої влади та суб'єкт забезпечення національної безпеки, бере участь у формуванні воєнної

політики. Він є органом державного управління Збройними Силами і несе повну відповідальність за їх розвиток та підготовку до виконання завдань оборони [6, 3].

Міністерство оборони є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері оборони. Основними завданнями Міністерства оборони є: здійснення військово-політичного та адміністративного управління Збройними Силами; участь у формуванні завдань Збройних Сил [7].

Унаслідок аналізу можливо виокремити такі завдання Міністерства оборони України — центрального органу: визначення основних напрямків діяльності органів військового управління щодо реалізації Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр.; максимальне використання матеріальних і інтелектуальних резервів за рахунок творчого пошуку та ініціативи; здійснення удосконалення системи управління за рахунок усунення проміжних, паралельних та дублювальних структур; уточнення порядку підпорядкованості органів управлінь, підвищення їх ефективності на основі впровадження сучасних методів роботи, технологій; планування і організація узгодженого застосування різновидових і різновідомчих сил і засобів для розв'язання питань оборони держави.

Управління діяльністю системи забезпечення національної безпеки повинно включати: вироблення стратегії і планування конкретних заходів; організацію і безпосереднє керівництво системою та її структурними елементами; оцінку результативності дій, заходів щодо забезпечення національної безпеки.

Слід погодитися, формування раціональних структур для управління Збройними Силами та обороною України в цілому, визначення їхніх основних функцій є одним з найважливіших питань розвитку Військової організації держави та її складової — Збройних Сил України.

Система управління удосконалюється в основному за рахунок реформування органів управління усіх ланок [8, 23].

Управління обороною України — це виконавча та розпорядча діяльність державних органів щодо формування і розвитку Збройних Сил України, оперативного управління військами (силами), бойової підготовки і виховання особового складу, матеріально-технічного забезпечення.

Управління обороною є складовою частиною державного управління і здійснюється на підставі його загальних принципів. Проте специфічні завдання та призначення Збройних Сил України обумовлюють особливості військового управління. Під управлінською діяльністю слід розуміти один із видів людської свідомої діяльності, направленої на ефективне функціонування індивідуально або спільно виконуваних робіт для реалізації тих чи інших цілей, завдань і функцій.

Державною програмою на період 2006–2011 рр. передбачено побудову перспективної системи управління ЗС України, яка буде відповідати уточненим завданням та визначеному бойовому складу військ (сил), а також максимально наближена до стандартів НАТО [9, 8].

Для ефективного впровадження правових та демократичних методів управління збройними силами доцільно досягти єдності в розумінні особливостей адміністративного та оперативного управління.

Збройні Сили — це важливий інструмент проведення державної політики, який повинен відповідати сучасним геополітичним та геостратегічним реаліям.

Принципово важливе значення має військово-адміністративний поділ території держави.

Основна роль в розробці концептуальних документів повинна відводитись Міністерству оборони і Генеральному штабу.

Принципове значення має зміна напрямку (стилю) роботи Міністерства оборони, його керівного складу. Це стосується, зокрема, усунення паралелізму та дублювання, поділу і передачі завдань та повноважень органам управління нижчих ланок — видів Збройних Сил, оперативних командувань (територіальних управлінь) об'єднань та з'єднань.

Нагальна потреба продовження реформування центрального апарату МО та ГШ ЗС України, оптимізації їх структур та загальної чисельності з урахуванням загальноприйнятих у світовій практиці та НАТО норм та стандартів.

Система стратегічного керівництва та управління є найважливішим елементом державності.

Раціональність, динамічність, оперативність і ефективність в управлінні збройними силами базуються на тісній взаємодії та чіткому виконанні функцій адміністративного та оперативного управління при керівній ролі адміністративного управління [10, 14–15].

Сьогодні постає питання щодо законодавчого визначення розглянутих систем управління Збройними Силами, а також визначення порядку управління, місця та ролі інших військових формувань України при плануванні стратегічного застосування збройних сил у мирний час та на випадок виникнення воєнних конфліктів чи регіональної війни.

Основними принципами керівництва у сфері воєнної безпеки є принципи верховенства права, централізованого керівництва на основі єдиного стратегічного та оперативного планування застосування Збройних Сил України [11].

Заходи структурної перебудови Збройних Сил дали змогу підвищити ефективність управління військами (силами), створити необхідне підґрунтя для наступного етапу військової реформи та прискорення реалізації в Україні сучасної моделі Збройних Сил [12, 12].

Вдосконалення системи управління військами (силами) повинно здійснюватись, як структурно, так і за змістом діяльності, для створення її більш оперативною та ефективною. В Положенні про Міністерство оборони України і Генеральний штаб Збройних Сил України визначені основні завдання та функції Генерального штабу, його роль і повноваження як головного військового органу з планування оборони держави та оперативного керування Збройними Силами й іншими військовими формуваннями [13].

Незважаючи на широке запровадження інформаційно-програмних комп'ютерних систем, основу Генерального штабу становитиме особовий склад — ви-

сокопідготовлені професіонали, спроможні не лише керувати комп'ютеризованими системами, але й оперативно та обґрунтовано вносити корективи в процес керування військами (силами) [14, 7–12].

Планове, кероване зменшення кількості та чисельності органів управління, оптимізація організаційно-штатних структур з'єднань і частин повинно бути направлено не тільки на структурну перебудову Збройних Сил України, а і на удосконалення системи управління військами (силами), яке здійснюється в основному за рахунок усунення проміжних, паралельних та дублюючих структур, уточнення порядку підпорядкованості органів управління, підвищення їх ефективності.

Внаслідок аналізу основними тенденціями розвитку системи стратегічного керівництва збройними силами та управління військами у період другої світової війни необхідно вважати: подальшу централізацію і посилення зв'язку політичного та стратегічного керівництва; зростання безпосередньої ролі генеральних штабів у керівництві збройними силами [15, 246].

Так, зокрема історичний досвід розвитку системи військового управління дозволяє визначити, що зрощування військового управління з державним зумовило необхідність впровадження відповідних органів, які б об'єднували та координували зусилля всіх військових (а за умов необхідності і невійськових) установ на державному рівні [16, 12–16].

Помилково зводити проблему реформування центральних органів управління до питання реорганізації лише Міністерства оборони та співвідношення кількісних показників військових та цивільних посадових осіб в керівництві. Проблемою, менш політичною, для армії є реорганізація вищого керівництва військами (силами), свого часу значні хиби закладалися в концептуальні документи військової реформи.

На сьогодні система інстанцій, що становить вище військове керівництво держави, є застарілою. В цілому система центральних органів має таку структуру: Верховний Головнокомандувач — Президент України; Ставка ВГК (тільки на воєнний час) і РНБО (в мирний час); міністр оборони — якщо військово-службовець, то на воєнний час він стає Головнокомандувачем ЗС України; Генеральний штаб ЗС України, в воєнний час — робочий орган Ставки ВГК, в мирний час — знаходиться в подвійному підпорядкуванні: Верховного Головнокомандувача та міністра оборони; якщо міністр оборони — цивільна особа, то начальник Генерального штабу в воєнний час стає Головнокомандувачем ЗС України; командування видів Збройних Сил, нижче по інстанції Генштабу, в мирний час також знаходяться в подвійному підпорядкуванні: Верховного Головнокомандувача та міністра оборони або начальника Генерального штабу, якщо міністр оборони — цивільна особа; головні штаби видів Збройних Сил — знову подвійна підпорядкованість безпосереднім командувачам та Генеральному штабу ЗС України.

Аналізуючи систему, спостерігаємо перехресчування повноважень, тимчасовість структур та громіздкість. При цьому маємо умовність, коли одна, потім інша посадова особа є «просто» Головнокомандувачем в залежності від поточ-

них політичних обставин і юридичних невідповідностей. Наявність двох головнокомандувачів — Верховного та «просто» викликає сумнів відповідності розділу Основного Закону України.

Слід підкреслити, військово-політичне керівництво НАТО вважає за головне створення гнучкої системи управління, спроможної забезпечити ефективне застосування коаліційних ЗС у збройних конфліктах різної інтенсивності, включаючи участь у миротворчих операціях в зоні відповідальності блоку та за її межами [17, 12].

Аналіз розвитку системи управління Військовою організацією держави свідчить, що центральною тенденцією слід вважати безперервне посилення ролі державної влади як вищого ешелону керівництва та зростання впливу державної політики на стратегію державного керівництва.

Завжди характер системи військового управління був віддзеркаленням суті суспільного та державного устрою, а сама система була й залишається складовою частиною загальнодержавної системи і повинна розвиватися у повній відповідності до неї.

Враховуючи військово-політичну обстановку навколо України та її економічне становище, доцільно уточнити завдання для Збройних Сил з внесенням змін до Законів України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України» та основ Військової доктрини України, що позитивно відобразиться на стратегії, організаційній структурі та центральних органах управління.

Література

1. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 142.
2. Орзіх М. П. Започаткування сучасного етапу Конституційної реформи в Україні // Юридичний вісник. — 2003. — № 2.
3. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 331.
4. Про оборону України: Закон України від 5 жовт. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 49. — Ст. 420.
5. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 берез. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 35. — Ст. 237.
6. Збройні Сили України: основні напрями реформування і розвитку // Народна армія. — 2004. — Спецвип. № 1.
7. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2006 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 31.
8. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року: Біла книга України. — К.: Авапост-прим., 2004.
9. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки (основні положення). — К.: МО України, 2005.
10. Радецький В. Г. Актуальні проблеми управління Збройними Силами України в сучасних умовах // Військо України. — 1996. — № 5–6.
11. Воспна доктрина України: Затв. Указом Президента України від 15 черв. 2004 р.
12. Біла книга 2005: Оборонна політика України. — К.: МО України, 2006.
13. Про внесення змін до положень про Міністерство оборони України і Генеральний штаб Збройних Сил України: Указ Президента України від 4 лип. 2002 р.
14. Шкідченко В. П. Роль Генерального штабу в загальній системі стратегічного керування // Наука і оборона. — 1999. — № 3.
15. Эволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы. — М.: Воениздат, 1987.

16. Печхав С. М., Руснак І. С. Историчний досвід створення вищих органів керівництва воєнною організацією держави та доцільність його використання в сучасних умовах // Наука і оборона. — 1998. — № 3.
17. Степапов А. Новая структура органов управления ОВС НАТО: общие воєнные проблемы. — 2000.

УДК 351.856.2(477)

А. М. Майдебура

ДЕРЖАВНІ НАГОРОДИ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

До здобутків незалежної України у сфері державотворення можна віднести побудову достатньо цілісної системи державних нагород України. Процес побудови системи державних нагород України був непростим і тривалим, а складності, з якими довелося стикнутися, певною мірою, віддзеркалюють загальні проблеми державотворення.

Не зупиняючись на проблемах, які передували прийняттю Закону України «Про державні нагороди України» (далі — Закон), тільки зазначимо, що цей Закон, який є базовим для формування та розвитку суспільних відносин у сфері функціонування державних нагород, було прийнято Верховною Радою України після численних спроб лише у 2000 р. [1].

З прийняттям Закону було вирішено низку питань функціонування державних нагород України, зокрема визначено види державних нагород, встановлено конкретні державні нагороди, коло осіб, які можуть бути нагороджені державними нагородами, закріплені підстави для нагородження державними нагородами, права та обов'язки нагороджених, а також питання позбавлення державних нагород.

Відповідно до Закону державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною.

Вищим ступенем відзнаки в Україні є звання Герой України, яке присвоюється громадянам України за здійснення визначного героїського вчинку або визначного трудового досягнення. Герою України вручається орден «Золота Зірка» за здійснення визначного героїського вчинку або орден Держави — за визначні трудові досягнення.

Законом передбачено встановлення таких орденів: князя Ярослава Мудрого, «За заслуги», Богдана Хмельницького, «За мужність», княгині Ольги, Данила Галицького. Всі вони, за винятком ордену Данила Галицького, мають декілька ступенів, найбільшу кількість яких має орден князя Ярослава Мудрого — п'ять. Інші ордени мають по три ступеня.

Встановлено три медалі, а саме: «За військову службу Україні», медаль «За бездоганну службу» I–III ступенів та медаль «Захиснику Вітчизни».

Специфічним видом нагород у нагородній системі України є відзнака «Іменна вогнепальна зброя». Ця відзнака являє собою пістолет «ФОРТ-12».

Законом передбачено встановлення 37 почесних звань, при цьому побудова системи почесних звань передбачає встановлення почесних звань двох ступенів «Заслужений» та «Народний» як більш високий ступінь. Три почесні звання «Заслужений артист України», «Заслужений архітектор України», «Заслужений художник України» мають більш високий ступінь, відповідно, «Народний артист України», «Народний архітектор України» та «Народний художник України».

Встановлено такі державні премії України: Національна премія України імені Тараса Шевченка, Державна премія України в галузі науки і техніки, Державна премія України в галузі архітектури, Державна премія України імені Олександра Довженка.

У Законі продубльована норма Конституції України, згідно з якою Президент України встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними. При цьому президентські відзнаки визначаються видом державних нагород. Після прийняття Закону встановлено відзнаки Президента України — медаль «За працю і звитягу» та ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників».

Підстави для нагородження визначаються статутами і положеннями про державні нагороди.

Для попереднього розгляду питань, пов'язаних із нагородженням державними нагородами, при Президентові України утворюється Комісія державних нагород та геральдики, яка є дорадчим органом і працює на громадських засадах.

Крім цього, важливою особливістю Закону є норми його прикінцевих положень, відповідно до яких дія Закону поширюється на правовідносини, пов'язані з нагородженням: громадян України, удостоєних державних нагород СРСР або республік, що входили до його складу; громадян України, іноземців та осіб без громадянства, нагороджених державними нагородами Української РСР, а також нагороджених державними преміями Української РСР; осіб, нагороджених відзнаками Президента України, до набрання чинності цим Законом.

Водночас необхідно вказати, що прийняття Закону не вирішило усіх проблем функціонування державних нагород, необхідних для їх найбільш ефективного функціонування у державі, а ряд питань взагалі залишився поза його регулюванням. Зокрема, такі.

На наш погляд, було б доцільним у тексті Закону дати визначення вживаних у його тексті специфічних термінів, таких як: «орден», «медаль», «почесне звання», «Державна премія», «президентська відзнака» та інших.

Законом не враховані особливості процедури попереднього розгляду питань, пов'язаних з нагородженням державними преміями України. Державна премія — особливий вид державних нагород, функціонування якого обов'язко-

во передбачає і спеціальний орган, який займається попереднім розглядом робіт, представлених на її здобуття — Комітет Державної премії. Склад Комітету формується із спеціалістів, яким їхній фах та професійний досвід дозволяють прийняти об'єктивне і справедливе рішення щодо присудження Державної премії.

Прийнявши певне рішення щодо присудження Державної премії, Комітет цієї премії, відповідно до процедури, визначеної у Законі України «Про державні нагороди України», зобов'язаний передати його до Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України. Принципи формування Комісії державних нагород та геральдики дещо інші від тих, на яких формуються Комітети Державних премій. Таким чином, у Комісії державних нагород та геральдики при розгляді подань комітетів державних премій немає об'єктивних підстав для прийняття негативного рішення, а позитивне рішення в такому випадку стає суто формальним і завжди обов'язковим для неї.

Отже, очевидно, що процедура попереднього розгляду питань про нагородження державними преміями потребує удосконалення. Було б доцільним закріпити в Законі України «Про державні нагороди України» самостійний статус комітетів державних премій щодо процедури прийняття рішень про присудження державних премій, а також необхідно законодавчо визначити їх особливий статус.

Система державних нагород з позиції побудови в Україні правової держави вимагає ефективних правових механізмів своєї реалізації, що, в свою чергу, потребує відповідного регулювання на рівні підзаконних актів. Даний процес поки що не набув стрункості та гармонійності і ще далекий від свого завершення. Так, потребують приведення у відповідність із Законом статуту та положення про державні нагороди, оскільки більшість з них були затверджені ще до його прийняття. За винятком ордена Данила Галицького та ордена Богдана Хмельницького, статуту і положення всіх інших орденів і медалей, а також відзнаки «Іменна вогнепальна зброя» залишаються у редакції, затвердженій до прийняття Закону, коли усі ці нагороди визначалися як відзнаки Президента України. Найближчим часом необхідно привести їх у відповідність із Законом.

Значним кроком уперед у вдосконаленні нагородної справи в Україні, забезпеченні її розвитку на засадах демократичності, відкритості, гласності та прозорості, підвищення соціального значення державних нагород стала Концепція вдосконалення нагородної справи в Україні (далі — Концепція), схвалена Указом Президента України від 18 серпня 2005 р. [2]. Названа Концепція спрямована на вирішення цілого ряду проблемних питань, які виникли в останні роки у розвитку нагородної справи в Україні, визначення основних цілей, напрямів удосконалення державної нагородної політики, правових, організаційних та інших засобів розв'язання проблем та подолання негативних явищ у цій сфері.

Концепцією визначено пріоритетні напрями удосконалення нагородної справи в Україні: 1) у сфері правового забезпечення:

– вдосконалення правового регулювання нагородної справи відповідно до завдань демократизації українського суспільства для забезпечення прозорості і відкритості нагородного процесу, посилення гарантій захисту прав нагороджених державними нагородами України та колишнього СРСР, підвищення престижу державних нагород у суспільстві, вдосконалення критеріїв оцінки заслуг кандидатів, які представляються до нагородження;

– розширення системи державних нагород і встановлення нових відзнак, зокрема для відзначення особливих заслуг громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України, розвитку демократії, а також у врятуванні життя людини, благодійній та іншій діяльності у сфері охорони здоров'я громадян;

– удосконалення порядку вирішення питань видачі дублікатів нагород та документів про нагородження замість утрачених;

– посилення відповідальності за порушення законодавства про державні нагороди України;

2) у сфері організаційного забезпечення:

– здійснення нагородження з нагоди державних свят, визначних подій в історії України та в інших випадках, що визначаються Президентом України;

– удосконалення процедури внесення клопотань про нагородження, забезпечення ефективної взаємодії органів державної влади, які забезпечують реалізацію нагородної політики в Україні, утворення при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях, центральних органах виконавчої влади комісій з питань нагородження як дорадчих органів, широке залучення до роботи в таких комісіях найбільш авторитетних представників державних органів, органів місцевого самоврядування, громадськості;

– удосконалення організації діяльності Комісії державних нагород та геральдики, перегляд її складу, запровадження періодичної ротації членів комісії, забезпечення регулярного проведення засідань, удосконалення організаційного і матеріально-технічного забезпечення її діяльності;

– запровадження прозорого механізму визначення кількості осіб, які можуть бути нагороджені, з урахуванням, зокрема, чисельності працюючих у регіонах, галузях господарства та інших сферах діяльності, суспільної значущості відповідної діяльності, забезпечення внесення центральними та місцевими органами виконавчої влади подань про нагородження після узгодження кандидатів зазначеними органами та органами місцевого самоврядування, які готуються на підставі клопотань трудових колективів підприємств, установ, організацій, а також творчих і професійних спілок, політичних партій та громадських організацій, що мають всеукраїнський статус;

– удосконалення структури і повноважень органів та структурних підрозділів відповідних органів, які забезпечують реалізацію державної нагородної політики, поліпшення організації їх роботи, забезпечення поліпшення кадрового складу таких органів і структурних підрозділів, залучення до роботи у них найбільш компетентних фахівців з питань нагород та геральдики;

– поліпшення роботи з питань підтвердження фактів відзначення держав-

ними нагородами, видачі дублікатів нагород та документів про нагородження замість втрачених, установлення фактів належності нагород та документів про нагородження, оформлення відповідних документів;

– розширення практики проведення семінарів та інших заходів для підвищення кваліфікації працівників підрозділів центральних та місцевих органів виконавчої влади, які займаються питаннями нагородження;

– удосконалення порядку виготовлення державних нагород України та поліпшення їх якості відповідно до світових стандартів;

– розроблення та запровадження більш досконалої церемонії вручення державних нагород Президентом України та за його дорученням іншими особами, посилення контролю за врученням державних нагород на місцях;

– створення Реєстру відомчих заохочувальних відзнак центральних органів виконавчої влади та інших державних органів, здійснення перевірки дотримання вимог законодавства під час вирішення питань щодо заснування таких відзнак;

3) у сфері науково-методичного та інформаційного забезпечення:

– організація систематичного глибокого вивчення вітчизняної та іноземної нагородної практики, історії її розвитку, забезпечення оперативного розроблення на основі результатів такого вивчення пропозицій щодо дальшого розвитку нагородної справи в Україні;

– започаткування всебічного інформування громадськості про діяльність Президента України щодо нагородження державними нагородами, а також про заходи, здійснювані державними та іншими органами, які забезпечують реалізацію державної нагородної політики;

– організація широкого висвітлення у засобах масової інформації досягнень осіб, відзначених державними нагородами України;

– підготовка та видання збірника нормативно-правових актів та інших документів з питань державних нагород України, плакатів та інших друкованих матеріалів про державні нагороди України;

– організація пересувних виставок державних нагород України для експонування у музеях України, регулярне поновлення на веб-сторінці Президента України інформації про державні нагороди України, державну нагородну політику та заходи з її реалізації;

4) у сфері забезпечення прозорості та відкритості вирішення питань нагородження:

– забезпечення гласного висунення кандидатур для нагородження у трудових колективах підприємств, установ, організацій незалежно від типу і форми власності, максимальної відкритості проходження пропозицій щодо нагородження через відповідні комісії та державні органи з використанням можливостей відповідних веб-сторінок центральних та місцевих органів виконавчої влади;

– організація оперативного інформування широкої громадськості про акти Президента України з питань нагородження, а також про діяльність Комісії державних нагород та геральдики.

Важливим є те, що Концепцією передбачаються і шляхи реалізації її положень, а саме: внесення в установленому порядку відповідних змін до законодавства; запровадження постійного моніторингу стану реалізації державної нагородної політики, забезпечення оперативного вирішення проблемних питань; удосконалення організаційного забезпечення реалізації державної нагородної політики, діяльності відповідних структурних підрозділів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підвищення їх статусу; створення системи надання кваліфікованої консультативної допомоги кадровим службам підприємств, установ та організацій з питань підготовки нагородних документів.

Здійснення комплексу заходів, передбачених Концепцією, забезпечить дальший розвиток нагородної справи в Україні відповідно до сучасних вимог, підвищення її ролі у суспільстві, довіри громадськості до діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування у цій сфері.

Варто вказати, що реалізація частини заходів, передбачених Концепцією, визначена безпосередньо Указом Президента України про її затвердження. Зокрема, передбачається заснування ордена Свободи для відзначення особливих заслуг громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України, розвитку демократії, а також медалі «За врятоване життя» — за врятування життя людини, активну благодійну, гуманістичну та іншу діяльність у справі охорони здоров'я громадян.

Однак сьогодні питання заснування названих державних нагород залишається невирішеним. Необхідні зміни та доповнення до Закону України «Про державні нагороди України» не внесені. Це негативно позначається на розвитку нагородної справи в Україні.

Література

1. Про державні нагороди України: Закон України від 16 берез. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 21. — Ст. 162.
2. Про вдосконалення нагородної справи: Указ Президента України від 18 серп. 2005 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 34. — Ст. 2030.

УДК 342.8:659.3

А. В. Дашковська

ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

Одним з найважливіших показників рівня розвитку демократії сучасної держави є стан її виборчої системи. Обов'язок України як демократичної держави — створити таке правове поле, яке забезпечувало б вільну реалізацію виборчих прав кожного її громадянина. Важливою проблемою є й залишається розбудова громадянського суспільства, демократичної правової держави, ство-

рення умов нетерпимості суспільства до правопорушень і застосування брудних виборчих технологій, які є перешкодою для вільного волевиявлення громадян [1, 5]. Участь засобів масової інформації у виборчому процесі в Україні дедалі потребує свого комплексного дослідження з подальшим виробленням практичних рекомендацій щодо вдосконалення виборчого законодавства України. Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити перш за все такі завдання:

- визначити місце засобів масової інформації в системі суб'єктів виборчого процесу в Україні;
- визначити роль та функції засобів масової інформації як елементів громадянського суспільства в системі демократичних інститутів;
- дослідити основні нормативно-правові засади участі засобів масової інформації у виборчому процесі;
- розкрити сутність участі засобів масової інформації на агітаційній стадії виборчого процесу як забезпечуючого елемента інформаційних відносин у виборчому процесі;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення чинного виборчого законодавства України з питань участі в ньому засобів масової інформації.

Теоретичною основою дослідження є наукові положення, праці вітчизняних учених-конституціоналістів з питань виборчого процесу. Зокрема, Р. Князевича, В. Копейчикова, М. Орзіха, В. Тація, Є. Тихонової, Ю. Тодики, М. Ставнійчук, О. Ф. Фрицького, В. Шаповала та ін.

Діяльність засобів масової інформації під час виборчого процесу нерозривно пов'язана із майже усіма стадіями виборчого процесу як під час виборів Президента України, так і під час виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів. Нормативно-правовою основою регулювання правовідносин, які виникають під час виборчого процесу за участю засобів масової інформації, є перш за все Закон України «Про вибори Президента України», Закон України «Про вибори народних депутатів України», Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів» та ін.

Діяльність засобів масової інформації під час виборчих процесів в Україні повинна бути забезпечена шляхом встановлення певних гаранті та свобод. За результатами парламентських слухань «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова та цензура в Україні», які відбулися 4 грудня 2002 р., було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова» від 3 квітня 2003 р. Відповідно до цього Закону були внесені зміни в Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. щодо заборони цензури та заборони втручання в професійну діяльність журналістів і засобів масової інформації з боку органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб. Так, цензура як вимога, спрямована до засобу масової інформації, журналіста, головного редактора, організації, що здійснює випуск засобу масової інформації, його засновника (співзасновника),

видавця, розповсюджувача, попередньо узгоджувати інформацію, що поширюється (крім випадків, коли така вимога йде від автора цієї інформації чи іншого суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав на неї), та/або як накладення заборони (крім випадків, коли така заборона накладається судом) чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб заборонена. Забороняються втручання у формах, не передбачених законодавством України або договором, укладеним між засновником (співзасновниками) і редакцією засобу масової інформації, у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом інформації, що поширюється, з боку засновників (співзасновників) засобів масової інформації, органів державної влади або органів місцевого самоврядування, посадових осіб цих органів, зокрема з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно значимої інформації, накладення заборони на показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати органи державної влади чи органи місцевого самоврядування або їх посадових осіб. Забороняються створення будь-яких органів державної влади, установ, введення посад, на які покладаються повноваження щодо здійснення контролю за змістом інформації, що поширюється засобами масової інформації. Умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів та/або переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків, за критику, здійснювані посадовою особою або групою осіб за попередньою змовою, тягне за собою кримінальну відповідальність відповідно до Кримінального кодексу України. Крім того, відповідно до внесених змін, було встановлено, що ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Оціночними судженнями, за винятком образи чи клевети, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема вживання гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [2, 2]. Певні правові гарантії встановлені також у Законі України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997 р. Так, у разі розгляду судом спору щодо завданої моральної (немайнової) шкоди між журналістом або засобом масової інформації як відповідачем та політичною партією, виборчим блоком, посадовою особою (посадовими особами) як позивачем суд вправі призначити компенсацію моральної (немайнової) шкоди лише за наявності умислу журналіста чи службових осіб засобу масової інформації. Умислом журналіста та/або службової особи засобу масової інформації є таке їх/її ставлення до поширення інформації, коли журналіст та/або службова особа засобу масової інформації усвідомлювали недостовірність інформації та передбачали її суспільно небезпечні наслідки [3, 17].

Наряду із закріпленими в нормативно-правових актах свободами та гарантіями діяльності засобів масової інформації під час виборчих процесів існують також певні обмеження, які встановлюються, як правило, в цілях захисту ос-

новних засад конституційного ладу країни, моральності, здоров'я, прав та законних інтересів осіб, безпеки та інших цілях, передбачених законодавством. Відомо, що будь-яке правове регулювання суспільних відносин включає встановлення необхідних обмежень діяльності суб'єктів [3, 75].

Аналіз чинного законодавства України дозволяє виділити ряд обмежень свободи масової інформації під час виборчих процесів:

1) обмеження, що стосуються суб'єктів — учасників агітаційної стадії виборчого процесу. Такі обмеження встановлені, наприклад, у ст. 71 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (далі — Закон), де іноземцям та особам без громадянства, у тому числі через журналістську діяльність чи у формі участі у концертах, виставах, спортивних змаганнях, інших публічних заходах, що проводяться на підтримку чи за підтримки партії (блоку) — суб'єкта виборчого процесу чи кандидата у депутати, забороняється участь у передвиборній агітації [4, 71];

2) обмеження, що стосуються термінів розповсюдження масової інформації в період виборчого процесу. Так, у відповідності до ст. 65 Закону передвиборна агітація закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів [4, 65];

3) обмеження стосовно змісту масової інформації, яка розповсюджується під час виборчого процесу. Наприклад, поширення у будь-якій формі матеріалів, що містять заклики до ліквідації незалежності України, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підриву її безпеки, незаконного захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства та розпалювання міжетнічної, расової, національної, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється [4, 71];

4) обмеження щодо порядку фінансування розповсюдження масової інформації у формі передвиборної агітації під час виборчого процесу. Засобам масової інформації, їх посадовим та службовим особам і творчим працівникам під час виборчого процесу у своїх матеріалах і передачах, не обумовлених угодами, укладеними відповідно до вимог законодавства, забороняється агітувати за або проти партій (блоків), висунутих ними кандидатів у депутати чи поширювати інформацію, яка має ознаки політичної реклами, безоплатно або яка оплачена з джерел, не передбачених законом, а так само поширювати будь-яку інформацію з метою спонукання виборців голосувати за або проти певного суб'єкта виборчого процесу [4, 71];

5) обмеження, що стосуються інших умов розповсюдження масової інформації та доступу кандидатів до засобів масової інформації. Наприклад, забороняється використання приміщень органів державної влади та органів місцевого самоврядування для проведення передвиборної агітації за рахунок коштів виборчих фондів партій (блоків) [4, 71].

Практика останніх виборчих процесів виявила, що сучасний стан виборчого законодавства ще не є достатнім для збалансування свободи діяльності засобів масової інформації та правомірного її обмеження під час виборчого процесу. Ще й досі залишається актуальною проблема зловживань свободою масової

інформації в інтересах окремих осіб, політичних і фінансових структур під час виборчих кампаній. Найбільш типові порушення зустрічаються саме на стадії передвиборної агітації виборчого процесу. Типологію правопорушень можна звести у такі блоки:

1) правопорушення власників, службових осіб та творчих працівників засобів масової інформації. Ця група правопорушень, як правило, виражається у формі незаконного ведення передвиборної агітації під видом іншої інформаційної діяльності, наприклад у вигляді проведення авторських інформаційно-аналітичних програм на телевізійних каналах. У цих випадках правопорушення припускається декількома суб'єктами виборчого процесу — безпосередньо кандидатами — замовниками прихованої політичної реклами, засобами масової інформації, які безпосередньо здійснюють незаконну передвиборну агітацію, та контролюючими органами державної влади та місцевого самоврядування, які своєю бездіяльністю допускають ці правопорушення та не перешкоджають незаконній діяльності;

2) правопорушення, пов'язанні із поправним принципом рівного доступу кандидатів до засобів масової інформації. Ця група правопорушень пов'язана як з діяльністю, так і з бездіяльністю саме засобів масової інформації, які або відмовляються від законних вимог кандидатів щодо надання ефірного часу або друкованих площин, або чинять перешкоди у їх наданні на рівних з іншими кандидатами умовах;

3) правопорушення, пов'язані із використанням кандидатами, які на момент виборчого процесу займають певні посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, свого службового становища — так звані порушення із використанням «адміністративного ресурсу». Часто для приховування передвиборної агітації власниками, службовими особами чи творчими працівниками ЗМІ під різноманітними інформаційними приводами розповсюджується масова інформація, яка має ознаки прихованої політичної реклами;

4) правопорушення, пов'язані із «тіньовим фінансуванням» передвиборних кампаній;

5) правопорушення контролюючих органів державної влади та місцевого самоврядування, які проявляються як у незаконній діяльності, так і у бездіяльності, нереагуванні на інші порушення інших учасників виборчого процесу.

Аналізуючи основні положення виборчого законодавства, що стосуються правового регулювання участі засобів масової інформації у виборчому процесі, необхідно зробити декілька важливих зауважень. Перш за все, як свідчить практика застосування виборчого законодавства на минулих виборчих процесах, зокрема з виборів Президента України 2004 р. та виборів народних депутатів України та депутатів місцевих рад, сільських, селищних міських голів, що відбулись у 2006 р., існують певні тотожні проблеми, пов'язані саме із показниками порушень, які були зафіксовані під час цих виборчих процесів. У цьому контексті виникає необхідність в узагальненні існуючої практики з подальшим впровадженням отриманих результатів у нормативно-правову базу шляхом її вдосконалення.

Необхідним вважається вдосконалення терміна «передвиборна агітація» шляхом закріплення вичерпного, але у той же час дуже детального переліку дій, які розглядаються як передвиборна агітація. Крім того, дуже доцільним є встановлення критеріїв висвітлення діяльності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що є кандидатами, за принципом унеможливлення позитивних або негативних оцінок їх діяльності шляхом встановлення єдиного принципу висвітлення лише суспільно значимої інформації з мінімальним рівнем оціночних критеріїв під час виборчого процесу. В цілях забезпечення принципу рівності для усіх кандидатів необхідним вважається встановлення єдиного для всіх терміну ведення передвиборної агітації, не пов'язаного з днем реєстрації кандидата. Дуже важливою залишається проблема врегулювання інформаційних відносин та розповсюдження агітаційних матеріалів в довиборчий період. Як правило, майбутні кандидати розпочинають розповсюджувати агітаційну масову інформацію задовго до офіційного початку виборчого процесу і ті правовідносини, які виникають, залишаються поза регулюванням спеціального виборчого законодавства. У цьому контексті можливим кроком щодо подолання цієї проблеми є встановлення на законодавчому рівні певного перехідного періоду до початку виборчого процесу (наприклад, останні шість місяців перед офіційним початком виборчого процесу), з встановленням певних свобод та обмежень діяльності потенційних кандидатів та засобів масової інформації. Встановлення більш жорстких санкцій для контролюючих органів державної влади та місцевого самоврядування також потребує уваги.

Ефективне правове регулювання діяльності ЗМІ, яке поєднує в собі дійові гарантії свободи масової інформації та засоби захисту від зловживань цією свободою, — важлива та необхідна умова для демократичного розвитку суспільства.

Література

1. Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: Матеріали наук.-практ. конф. — К.: Фоліант, 2005.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова: Закон України від 3 квіт. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 28.
3. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 верес. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 50.
4. Елизаров В. Конституционно обоснованные ограничения свободы массовой информации в ходе избирательных кампаний и просчеты нового законопроекта // Журнал российского права. — 2002. — № 4.
5. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25 берез. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 27-28.

ГАРАНТІЇ БІОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Виділення біологічних прав людини як самостійної групи прав і складової частини правового статусу особистості робить необхідним розглянути питання про гарантії цих прав. Характеристика гарантій біологічних прав людини при цьому повинна виходити з загальних підходів, що запропоновані сучасною наукою конституційного права.

Поняття «гарантія» визначається як порука в чомусь, забезпечення чого-небудь, умови, що забезпечують успіх чого-небудь [1, 173].

Само по собі нормативне закріплення прав і свобод особистості ще не забезпечує їхню безумовну реалізацію та захист. Гарантії реалізації і захисту прав і свобод людини є одним з елементів правового становища особистості. Якщо правовий статус особистості становить собою певну ідеальну модель, згідно з якою повинне формуватися юридичне і фактичне становище конкретної особи, то наявність гарантій прав і свобод створює потрібні сприятливі умови та необхідні засоби для переведення цієї моделі зі стану ідеї в стан дійсності. Без відповідних гарантій права особистості, що проголошені в конституції і законах, — порожній звук.

Тобто призначення гарантій полягає в тому, щоб створити умови, за яких проголошені права і свободи були би фактичним становищем кожної людини.

«На папері, — зазначає К. Маркс, — легко можна прокламувати конституції, право кожного громадянина на освіту, на працю і, насамперед, на певний мінімум засобів існування. Але тим, що усі ці великодушні побажання записані на папері, зроблене ще не все; залишається ще завдання запліднювання цих ліберальних ідей матеріальними і розумними установами» [2, 687–688].

У широкому розумінні поняттям «гарантії» охоплюється увесь комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, що спрямовані на фактичну реалізацію прав, свобод и обов'язків особистості, на усунення можливих причин і перешкод їхнього неповного або неналежного здійснення та захист прав від порушень.

Гарантії прав і свобод особистості прийнято поділяти на гарантії реалізації і гарантії захисту. При цьому гарантії реалізації — це загальні гарантії, тобто економічні, політичні і духовні умови життя суспільства, що створюють передумови для здійснення тих чи інших конкретних прав і свобод. Гарантіями захисту виступають спеціальні гарантії — юридичні гарантії. Людина звертається до них тоді, коли можливо порушення, порушається або вже порушено його суб'єктивне право чи свобода.

Законодавець у демократичній державі не тільки встановлює конкретний каталог прав і свобод особистості, але і нормативно закріплює систему певних гарантій, як загальних, так і спеціальних. При цьому загальні гарантії, як правило, не виділяються в відокремлений структурний підрозділ конституції чи

будь-якого закону. Вони впливають з різних, як загальних, так і конкретних, положень цих актів. Наприклад, в Конституції України вони містяться у значенні на демократичний, правовий і соціальний характер державності, на народовладдя, на економічне, політичне і ідеологічне різноманіття і т. ін., а крім того нерідко у статтях, що закріплюють те чи інше конкретне суб'єктивне право. У той же час юридичні гарантії часто фіксуються компактною групою в окремих положеннях конституції або законодавчого акта.

Разом з тим просте нормативне закріплення тих чи інших гарантій само по собі також не забезпечує їхню наявність у реальному житті, а лише створює передумови для їхнього існування.

Гарантії реалізації біологічних прав і свобод, тобто загальні гарантії, обумовлені усім ладом суспільного життя. Однак найбільш важливою гарантією реалізації саме біологічних прав і свобод є запровадження у життя принципу визнання людини, її життя і здоров'я, тобто саме біологічних складових людської особистості, найвищою соціальною цінністю. Якщо це положення не є лише закріпленою у конституціях декларацією, а реально втілене у життя, то це і буде найважливішою гарантією біологічних прав і свобод. Головними компонентами цієї гарантії є проведення миролюбної зовнішньої політики держави, її неучасть у війнах та збройних конфліктах, ефективна боротьба з правопорушеннями, що спрямовані проти життя і здоров'я людини, здійснення діяльності, спрямованої на зниження рівня дорожно-транспортних пригод, рівня пожежної безпеки, додержання належного рівня організації охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії на виробництві, охорони навколишнього природного середовища, охорони здоров'я, що відповідає сучасним вимогам і т. ін.

Юридичні гарантії біологічних прав і свобод становлять собою систему умов та засобів, що забезпечують захист цих прав. До числа умов можна віднести, з одного боку, нормативне закріплення цих прав та їх гарантій, а з другого — наявність ефективної судової системи і системи правоохоронних органів. Засобами забезпечення прав і свобод є «засоби реагування», якими наділені ці органи для поновлення порушених прав, тобто закріплені за ними повноваження.

Наявність механізмів і процедур захисту біологічних прав особистості — необхідна умова реальності цих прав. Аналіз чинного законодавства відносно біологічних прав особистості дозволяє виділити два основних способи захисту цих прав: 1) самозахист; 2) державний захист, тобто захист за допомогою державних інституцій.

Самозахист, як спосіб захисту, закріплено, наприклад, в ч. 3 ст. 27 Конституції України, яка встановлює, що «кожен може захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». Самозахистом біологічних прав людини фактично є і гарантія, що закріплена у ч. 3 ст. 28, — «жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам».

У той же час державний захист цих прав ґрунтується на низці гарантій загального характеру, пов'язаних, насамперед, із судовим захистом у порядку кримінального, цивільного і адміністративного судочинства. До них, зокрема,

належать гарантії, які випливають із принципів кримінального судочинства, що виникають:

– по-перше, на стадії досудового провадження: право на судовий захист і доступ до суду, право на доступ до послуг адвоката, право на кваліфіковану юридичну допомогу, при необхідності безоплатну, право не бути примушеним до надання свідчень проти себе, право бути негайно и докладно проінформованим про характер і підстави висунутого звинувачення, право на безоплатну допомогу перекладача, право вимагати необхідний і достатній час і можливість для підготовки свого захисту, право на презумпцію невинності;

– по-друге, на стадії судового провадження: право бути судимим судом, що був утворений на підставі закону, право бути судимим незалежним судом, право бути судимим неупередженим судом, право вимагання судового рішення нарівні з усіма особами, право на публічний судовий розгляд, право на розгляд у розумний строк, право підсудного бути судимим у власній присутності, право на рівні з іншою стороною процесуальні можливості, право на одержування мотивованого судового рішення;

– по-третє, на стадії після судового провадження: право на виконання судового рішення, право на оскарження вироку суду, заборона повторного переслідування за однією тою же справою, право на відшкодування шкоди за вчинену судову помилку.

Наведені вище загальні гарантії випливають як із Конституції і законодавства України, так і з міжнародно-правових актів, в першу чергу Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейської конвенції з прав людини і основних свобод, Конвенції СНД про права і основні свободи людини, Статуту міжнародного кримінального суду.

Поряд з загальними міжнародно-правовими гарантіями слід згадати і про спеціальні гарантії, які стосуються лише біологічних прав. Одним із найбільш важливих міжнародних актів у цій сфері є Конвенція по правам людини та біомедицині 1997 р., яка поставила за мету захищати гідність людської особистості і гарантувати «кожному без виключення дотримання недоторканності особистості та інших прав і основних свобод у зв'язку з застосуванням досягнень біології і медицини (ст. 1)» [3, 57].

Цим документом було затверджено декілька важливих принципів, а саме:

– заборонена будь-яка форма дискримінації по відношенню до людини, в тому що стосується його генетичної спадщини;

– генетичне тестування можливо лише у медичних цілях;

– втручання до геному людини, що направлено на його модифікацію, може бути здійснено лише у профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях і лише при умові, що воно не спрямоване на зміну геному спадкоємців даної людини;

– забороняється використання допоміжних медичних технологій дітонародження у цілях вибору статі майбутньої дитини, за виключенням випадків, коли це робиться з тим, щоб уникнути успадкування майбутньою дитиною захворювань, пов'язаних зі статтю;

– заборона створення людських ембріонів з дослідницькою ціллю;
– заборона видобування фінансової вигоди із використання людського тіла та інші [3, 52].

Одним із важливих чинників, гарантуючих застосування в Україні європейських стандартів прав людини, повинен стати Закон України «Про виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., в преамбулі якого зазначена «...необхідність усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини та протоколів до неї...» [4].

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2001.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 3.
3. Де Сальва. Европейская концепция по правам человека. — СПб., 2004.
4. Голос України. — 2006. — 5 квіт.

УДК 351.741:342.7

Т. Ю. Дашо

РОЛЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ, СВОБОД ТА ОBOB'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Серед головних завдань правової демократичної держави пріоритетним є забезпечення прав і свобод громадян. У ст. 3 Конституції України чітко визначається, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Права і свободи людини перебувають у центрі наукових пошуків багатьох вчених. Зокрема, різні аспекти даної проблеми досліджували М. Ануфрієв, О. Богачов, М. Костицький, О. Негодченко, Ю. Шемшученко, А. Олійник, О. Онищенко, І. Кресіна, В. Погорілко, В. Пазенко, Ф. Рудич, Ю. Римарук, К. Толкачов, А. Хабібулін, Я. Шевченко та ін.

Правова держава ніколи не обмежується юридичною фіксацією прав громадян. Проголошуючи права і свободи особи, держава повинна гарантувати їх здійснення. Тому, на думку О. Лукашової, закріплення того чи іншого суб'єктивного права в законодавстві повинно означати реальну можливість індивіда вільно користуватися певним благом, чинити певні дії в межах і в порядку, зазначених у законі [2, 95]. Згідно з цим твердженням відповідні державні органи та інші владні суб'єкти у своїй повсякденній діяльності повинні реалізовувати положення Основного Закону. У зв'язку з цим постає логічне запитання: які саме органи, насамперед, мають гарантувати захист конституційних прав та свобод людини і громадянина? В. Клочков стверджує, що одним із

головних органів у системі державної влади щодо гарантованого забезпечення прав і свобод громадян є Верховна Рада України, оскільки саме вона приймає закони, обов'язкові для виконання. Також від імені держави виступають і органи прокуратури, діяльність якої спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку та має своїм основним завданням охорону та захист прав і свобод людини та громадянина від неправомірних зазіхань. Важливу функцію стосовно забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина покладено державою на органи внутрішніх справ, які повинні виконувати свої повноваження неупереджено, захищати права та свободи громадян згідно з чинним законодавством [3, 23].

В основному погоджуючись із В. Ключковим, можна запропонувати дещо розширити цей перелік, адже держава створює ряд органів, покликаних не тільки захищати, а й сприяти реалізації прав людини. У систему таких органів та установ входять судові та адміністративні органи, парламентські структури, інститут омбудсмена (уповноваженого з прав людини) тощо. Незаперечним є той факт, що відповідно до Конституції України очолює систему органів щодо забезпечення прав і свобод людини Президент України, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини та громадянина [1].

Складовою частиною єдиної системи державних органів є система правоохоронних органів, що теж забезпечує права і свободи людини. Особливе місце серед них належить органам внутрішніх справ. Таким чином, органи внутрішніх справ займають одне з ключових місць у системі державних органів, метою діяльності яких є не тільки захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, але й активне сприяння щодо реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Сфера діяльності органів внутрішніх справ має складну структуру. Вона включає в себе ряд груп суспільних відносин, які пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини, убезпечення держави та суспільства від, насамперед, злочинів, інших посягань, соціальних загроз. Це, у свою чергу, визначає різні напрями забезпечення органами внутрішніх справ реалізації основних прав людини і громадянина.

Вирішення цих неординарних проблем — справа не одного дня, і тому на шляху забезпечення правопорядку та законності потрібно, насамперед, встановити соціальний контроль над злочинністю, розгорнути профілактичну роботу і зміцнювати всі форми попередження злочинності. До них, зокрема, належать: ситуативна, що включає в основному технічні заходи; соціальна, яка включає поліпшення соціально-економічних умов життя населення; розгортання діяльності добровільних організацій з охорони громадського порядку.

Для досягнення відносин партнерства між населенням і міліцією України, враховуючи Програму розвитку партнерських відносин між міліцією і населенням, на нашу думку, необхідно здійснити такі заходи: переконати громадян (використати превентивний підхід) щодо необхідності та глибокої зацікавленості у зміцненні правопорядку та законності, тобто у відносинах «міліція і народ — партнери».

У наш час забезпечити належну громадську безпеку в країні міліція зможе за умови тісної співпраці та партнерства з населенням. Ця практика довела свою ефективність у багатьох країнах світу і навіть в колишньому Радянському Союзі.

Взаємодія міліції з населенням повинна ґрунтуватися тільки на добровільних засадах. У ст. 6 Закону України «Про міліцію» вказується, що державні органи, громадські об'єднання, службові особи, трудові колективи, громадяни зобов'язані сприяти міліції в охороні громадського порядку й боротьбі зі злочинністю. На перший погляд, складається враження про обов'язок громадянина чи громадського об'єднання надавати таку допомогу міліції. Однак ч. 2 ст. 6 Закону України «Про міліцію» називає умови залучення громадян до співробітництва: «Міліція має право для виконання покладених на неї завдань залучати громадян за їх згодою до співробітництва у порядку, встановленому законами, що регулюють профілактичну та оперативно-розшукову діяльність. Примусове залучення громадян до співробітництва з міліцією забороняється» [4].

У свою чергу спільна діяльність міліції та добровільних об'єднань населення, які беруть участь у боротьбі з правопорушеннями у сфері громадського порядку, формує у свідомості громадян необхідність рахуватися із загальними інтересами, шанобливо ставитися до правових приписів, з гідністю виконувати свої громадські обов'язки. Окрім того, залучення широких верств населення до правоохоронної діяльності закономірно і справедливо розглядається як важливий чинник участі громадян в управлінні справами суспільства і держави, один з основних факторів зміцнення конституційного режиму, ролі законів, посилення механізму підтримки правопорядку на ґрунті розвитку народовладдя.

Чітке уявлення про особливості механізму забезпечення реалізації прав та обов'язків громадян має велике значення в діяльності міліції. Необхідність у такому механізмі виникає тоді, коли реалізація конституційного суб'єктивного права не потребує втручання держави, її органів і посадових осіб у процес реалізації цього права як обов'язкової сторони. Зі сторони держави потрібні лише гарантування прав та відтворення порушеного права. Тому необхідно визначитися з поняттям механізму забезпечення реалізації прав і обов'язків громадян та його складовими.

Функціонування правової системи держави забезпечується цілим комплексом державно-правових механізмів. На сьогодні детерміновані такі правові механізми: правового регулювання; дії права; правотворчості; соціального управління; правового впливу; державного управління; забезпечення правових режимів [5, 864].

З огляду на це розглянемо детальніше структуру механізму забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. Його складовими частинами виступають елементи, які сприяють створенню умов щодо здійснення свобод, охорони та захисту їх від правопорушень, а також участь у відтворенні порушеного права людини:

- а) гарантії здійснення аналізованих прав і свобод людини;

- б) юридичні елементи механізму реалізації;
- в) процес практичного втілення можливості та необхідності в дійсність;
- г) умови і фактори такого процесу.

Гарантії здійснення суб'єктивних прав і свобод людини та громадянина (включаючи конституційну недоторканність) визначаються як умови та засоби, за допомогою яких забезпечується здійснення прав та обов'язків людини й громадянина. Вони можуть бути політичними, економічними, соціальними, юридичними тощо.

Юридичні елементи механізму включають у себе: а) правові норми та нормативно-правові акти; б) індивідуально-правові документи; в) юридичні факти; г) правові відносини; д) суб'єктивні права та юридичні обов'язки; е) форми й методи організації здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Правові норми містяться в нормативно-правових актах. Вони видаються компетентними суб'єктами правотворчої діяльності в Україні, визнають за людиною та громадянином рівні правові можливості, які стосуються не лише їх поведінки, але й закріплюють їх взаємовідносини з іншими людьми, з колективом людей, державою і громадянським суспільством у цілому. Такі можливості називаються суб'єктивними правами людини та громадянина.

Здійснення суб'єктивних прав, як і будь-яка інша діяльність, характеризується певним процесом. Елементами цього процесу є три основні стадії: а) правового статусу; б) правових відносин; в) користування конкретними благами.

Правовий статус характеризується як юридичне становище людей у суспільстві. Як категорія він торкається інтересів не тільки окремого індивіда, але й колективу людей. Розглядають індивідуальний, колективний і загальний правовий статус. Загальний, порівняно з індивідуальним правовим статусом, є відносно стабільним, постійним і не так часто змінюється, як спеціальний чи індивідуальний. Основу загального правового статусу становлять конституційні права, свободи, законні інтереси та обов'язки людини і громадянина. Вони мають важливе значення для людини, але не вичерпують усього розмаїття регулювання правових відносин, характерних для галузевого та відомчого регулювання, що становить спеціальний та індивідуальний правовий статус людини. Саме на цьому рівні правового становища людини і громадянина виникає ситуація готовності суб'єктивних прав та юридичних обов'язків до їх реалізації, але й ця стадія не забезпечує індивідові здійснення його прав та обов'язків. Для цього дуже важливою є третя стадія безпосереднього користування суб'єктивним правом. На цій стадії людині забезпечується фактичне перенесення закріплених у моделі правової норми соціальних благ у повсякденну практичну діяльність та життя особистості. Такий динамічний процес перенесення нормативної моделі у фактичну поведінку (здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків) називають основою механізму реалізації суб'єктивних прав. Іншими словами, це сукупність факторів, які рухають сам процес, тобто виступають необхідними умовами перенесення соціальних благ, закріплених нормою права, в практичну життєдіяльність конкретної людини. Вони передбачають дві сторони: а) активну діяльність самого індивіда, який виступає носієм

суб'єктивного права; б) обов'язкову діяльність зобов'язаного суб'єкта, який повинен виконувати обов'язок або забезпечувати його виконання.

Більшість суб'єктивних прав здійснюється без особливої активності носія права. Значна частина громадянських та політичних прав здійснюється в процесі постійного користування людиною та громадянином своїми благами. На державу та громадянське суспільство покладається обов'язок забезпечити здійснення таких прав шляхом створення умов для їх реалізації. Економічні, соціальні та культурні права у своїй більшості потребують всього комплексу (створення умов для здійснення права, його охорони, захист та відновлення у випадку порушення) щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Отже, забезпечення реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина зі сторони держави характерне для всього масиву названих суб'єктивних прав, однак для окремих свобод особливостями забезпечення їх реалізації є те, що держава (її органи та посадові особи) не втручається у процес реалізації до того часу, доки не виникає загроза його порушення чи незаконного обмеження.

Держава і суспільство повинні бути зацікавленими в найповнішому здійсненні прав і свобод громадян, їх юридичному забезпеченні, оскільки ці права і свободи служать не тільки особистим інтересам кожного з нас, а й спрямовані на організацію нормального життя суспільства, здійснення перетворень на краще. А це вимагає посилення та вдосконалення всієї діяльності органів внутрішніх справ України щодо захисту прав громадян.

Механізм правового захисту визначається як динамічна система правових форм, засобів і заходів, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенням прав людини чи на їх відновлення у випадку порушення. Він містить у собі три елементи: 1) охорону прав; 2) захист прав; 3) юридичну допомогу людині.

Охорона прав людини є механізмом безпосередньої дії охоронних норм права та організаційно-правової діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, установ і посадових осіб, а також громадських об'єднань щодо недопущення порушень прав та свобод людини і громадянина.

Захист прав є об'єктивною потребою, оскільки всі права, надані особі й не забезпечені необхідними засобами захисту у випадку їх порушення, є лише «декларативними правами». Захист прав — це частина правового захисту людини, що складається з примусово-правової (зокрема, матеріально-правової та процесуальної) діяльності органів державної влади й управління, правоохоронних органів, громадських організацій і посадових осіб, а також громадян та осіб без громадянства, здійснюваної законними засобами для підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права людини. Захист права як підсистема правового захисту людини містить у собі: 1) право на захист; 2) форми захисту; 3) примусові засоби захисту (заходи захисту і відповідальності).

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що механізм забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина являє собою структурно складне явище, що складається з таких елементів: гарантій здійснення прав і свобод людини, юридичних елементів механізму їх реалізації, процесу

практичного втілення можливості та необхідності у дійсність, а також умов і факторів такого процесу. Комплексний аналіз усіх елементів у системних зв'язках та поєднаннях дозволить не тільки вдосконалити теоретичну модель механізму забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, але й сприятиме практиці запобігання порушенням прав людини (чи їх відновленню у випадку порушення).

Література

1. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Велес, 2004. — С. 4.
2. Права человека: Учеб. для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашова. — М., 2000.
3. Ключков В. Проблеми гарантованого забезпечення органами державної влади прав і свобод громадян // Міліція України. — 2003. — № 9.
4. Про міліцію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.
5. Пелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті: У 2 кн. — Кн. 1, ч. 2.

УДК 342.8:34.038

М. В. Афанасьєва

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВЕ ОСКАРЖЕННЯ В МЕЖАХ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Національне законодавство про вибори постійно вдосконалюється аби врахувати досвід, накопичений практикою, і відобразити новітні міжнародні стандарти. Водночас склалася «традиція», що кожні вибори проводяться на основі нових виборчих законів, що приймаються за декілька місяців до початку виборчого процесу. Ця обставина не може позитивно відобразитися на практиці їх реалізації. Вибори до Верховної Ради України 2006 р., на жаль, не стали виключенням. Закон України «Про вибори народних депутатів України» викладений у новій редакції 7 липня 2005 р. [1], у подальшому в нього вносилися зміни, більшість з яких вже після початку виборчого процесу. Окрім цього, виборчу кампанію 2006 р. відрізняла ще одна законодавча новела — Кодекс адміністративного судочинства України [2], що набрав чинності 1 вересня 2005 р., який регулює питання провадження у публічно-правових справах, зокрема у спорах щодо праводносин, пов'язаних з виборчим процесом. Тобто на початку виборчого процесу з виборів народних депутатів України 2006 р. була відсутня як практика реалізації норм нового виборчого закону, так і порядку оскарження протиправних діянь та рішень.

Інститут оскарження рішень, дій та бездіяльності суб'єктів виборчого процесу відіграє важливу роль в забезпеченні прозорих та справедливих виборів. Цей інститут ґрунтується на правах, передбачених ст. ст. 40 та 55 Конституції України [3], а саме на праві кожного направляти індивідуальні чи колективні пись-

мові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів та праві на судове оскарження. Конституційне право на оскарження в межах виборчого процесу, по-перше, забезпечує особистий інтерес окремої особи по захисту порушеного права чи законного інтересу, але водночас з цим це право забезпечує виправлення недоліків у роботі органів публічної влади, сприяє попередженню порушень законності, дає можливість врахувати точку зору окремої особи в управлінні державою.

Теоретичне дослідження окремих аспектів адміністративного оскарження та судового захисту взагалі та під час виборчого процесу зокрема розглядалися такими українськими вченими, як В. Б. Авер'янов, І. Л. Бородин, Л. Т. Кривенко, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, М. І. Ставнійчук, В. А. Сьоміна, Т. В. Тешенко, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, В. М. Шаповал, але ця тематика не була предметом дослідження після введення в дію Кодексу адміністративного судочинства України.

Неправильне застосування норм виборчого законодавства або їх порушення є підставою виникнення виборчого спору, для вирішення якого необхідне втручання ззовні, а саме держави в обличчі відповідних органів. Завданням цих органів є захист суб'єктивного права шляхом застосування норм права, тобто шляхом приведення фактичної поведінки суб'єктів у відповідність до її правової моделі.

Спори з питань застосування та виконання виборчого законодавства, що виникають під час призначення, підготовки, проведення та встановлення результатів виборів в органи державної влади та місцевого самоврядування, вирішуються або в адміністративному (позасудовому) порядку виборчими комісіями, або судовими інстанціями. Судове оскарження порушень виборчих прав має важливе значення, оскільки зачіпає конституційні політичні права. При вирішенні виборчих спорів відбувається безпосередній захист громадянами свого гарантованого Конституцією права обирати та бути обраними в органи державної влади та місцевого самоврядування, а також іншими суб'єктами виборчого процесу своїх суб'єктивних прав, тому регулювання відповідних процедур має бути чітким, таким що унеможливує подвійне тлумачення, а самі процедури — прозорими і впорядкованими.

У ході виборів народних депутатів 2006 р. норми Кодексу адміністративного судочинства України діяли паралельно з нормами відповідного виборчого закону, що також визначають порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів виборчого процесу. В деяких аспектах ці нормативні акти суперечать один одному, у зв'язку з чим на практиці виникало їх різночитання та неоднакове застосування.

Розглянемо колізію, що виникла на прикладі підсудності справ з оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій та її членів по виборах народних депутатів України.

Причиною для суперечності стало викладення Закону України «Про вибори народних депутатів України» у новій редакції від 7 липня 2005 р., яка згідно з п. 1 Прикінцевих положень набула чинності з 1 жовтня 2005 р., тобто пізніше, ніж Кодекс, який набрав чинності 1 вересня 2005 р.

Згідно із ст. 105 нової редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України» суб'єктом розгляду скарги, що стосується призначення, підготовки і проведення виборів депутатів, є виборча комісія або суд. Відповідно до ст. 116 Закону виборчі спори, суб'єктом оскарження по яких є виборчі комісії, підсудні судам загальної юрисдикції. У свою чергу Кодекс адміністративного судочинства України у ст. ст. 17 та 172 уповноважив новостворені адміністративні суди на чолі з Вищим адміністративним судом України розглядати спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом.

Суто формально, Кодекс адміністративного судочинства України і Закон України «Про вибори народних депутатів України» мають однакову юридичну силу, як чинні закони України, тому практичне вирішення суперечностей, що існують між ними, ускладнене. Оскільки згідно із правовим принципом застосування законодавства серед нормативно-правових актів однакової юридичної сили пріоритет має той, що прийнятий пізніше. Більш того, відповідно до пункту третього Прикінцевих положень Закону, до приведення законодавства України у відповідність до цього Закону закони та інші нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить йому. Незважаючи на те, що пункт дванадцятий Прикінцевих і перехідних положень Кодексу передбачав внесення змін до низки законодавчих актів, у тому числі і до Закону України «Про вибори народних депутатів України», але у старій редакції.

Суперечність ускладнювалась і тим, що пункт четвертий Прикінцевих положень Закону встановив, що з дня набрання чинності Кодексом адміністративного судочинства України розгляд скарг у судах здійснюється в порядку, встановленому Кодексом, з урахуванням особливостей, передбачених Законом.

На жаль, недосконалість законодавчої техніки Верховної Ради України стала підставою не тільки законодавчого, але і практичного конфлікту з питання правової природи виборчих спорів. На практиці це проявилось у тому, що на початок виборчого процесу було не відомо, які саме суди мають повноваження розглядати виборчі спори. Так наприклад, 9 грудня 2005 р. Печерський районний суд м. Києва, розглянувши у відкритому судовому засіданні адміністративну справу за позовом виборця до Центральної виборчої комісії про бездіяльність останньої (справа № 2-4126/06), ухвалив передати справу на розгляд Верховного Суду України на підставі ст. 116 Закону України «Про вибори народних депутатів України», оскільки позов подано з порушенням предметної підсудності. Пізніше вказана ухвала була скасована апеляційним судом м. Києва як неправомірна.

Вирішення зазначеної колізії у тому, що Кодекс адміністративного судочинства України — це законодавчий акт, що був спеціально розроблений для захисту і забезпечення прав, свобод та інтересів громадян та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів публічної влади, у тому числі у такій специфічній сфері правовідносин, як виборчий процес, а впроваджена ним система адміністративних судів спеціально призначена для розгляду і вирішення цієї категорії справ на постійній основі. В той час як передбачена Законом України «Про вибори народних депутатів України» процесуальна схема діяла тільки

доти, доки не буде завершено формування системи адміністративного судочинства. Саме для того, аби уникнути неприпустимої конкуренції у компетенції державних органів, пункт четвертий Перехідних положень Закону України «Про вибори народних депутатів України» встановив, що з дня набрання чинності Кодексом адміністративного судочинства України, з природним урахуванням особливостей виборчого закону, розгляд скарг у судах здійснюється в порядку, встановленому Кодексом.

Розгляд виборчих спорів саме адміністративними судами обумовлено правовою природою цих юридичних конфліктів. Справи з вирішення спорів, що виникають у зв'язку з проведенням виборів, торкаються інтересів всього суспільства, оскільки від рішення по них залежить реалізація конституційного права громадян обирати та бути обраними. Правова природа виборчого спору визначається публічно-правовим характером виборчих правовідносин, оскільки вони формуються в особливій сфері суспільного життя, що визначає начала, які лежать в основі формування органів державної влади та місцевого самоврядування та регулюються конституційно-правовими нормами.

На сьогодні діяльність виборчих комісій вже стала предметом формування відповідної судової практики. В межах останнього виборчого процесу 2006 р. адміністративні позови розглядалися у строки, за формою і процедурою, що встановлені Кодексом адміністративного судочинства України. Адміністративні суди своєю практикою збагатили чинне виборче законодавство, висвітили законодавцю ті питання, що потребують правового регулювання, а подекуди запропонували і його готові моделі, які можуть стати нормами виборчих законів.

Література

1. Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»: Закон України від 7 лип. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 38–39. — Ст. 449.
2. Кодекс адміністративного судочинства України // Урядовий кур'єр. — 2005. — 17 серп.
3. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Голова України. — 1996. — 13 лип.

УДК 342.726-055.2:173.4(477)

Н. В. Аніщук

ПРАВО НА АБОРТ: СТАН ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Сьогодні проблема абортів є досить актуальною в нашій державі. Україна за кількістю абортів посідає одне із перших місць в Європі, як і за самим низьким рівнем життя. За даними соціологічних досліджень, молоді подружжя внаслідок глибокої економічної кризи вже й не мріють мати більше двох дітей.

На жаль, велика кількість абортів, які проводяться в Україні, значною мірою

© Н. В. Аніщук, 2006

підривають репродуктивне здоров'я жінок. Згідно з останніми статистичними даними, в Україні смертність після абортів становить приблизно 23% жінок репродуктивного віку [1, 329]. Якщо в Європі материнський інстинкт «глушать» ідеали кар'єри чи емансипації, то для українських, найменш фемінізованих жінок, характерним є елементарний страх, пов'язаний з неспроможністю забезпечити краще життя своїй дитині. Складна економічна ситуація в Україні значною мірою впливає на прийняття їх рішення про проведення абортів. Безумовно, наведені приклади вказують на актуальність поставленого питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дає підстави стверджувати, що в Україні існує незначна кількість праць, які комплексно розкривали особливості законодавчого забезпечення та реалізації жінками права на аборт. Звичайно, окремі аспекти даної проблеми досліджуються в рамках розгляду прав жінок. Варто звернути увагу на праці вітчизняних вчених Л. Морозової [2, 21–24], Н. Покотило [3], Д. Гройсман [4, 2], С. Булеца [5, 584–590] та ін. Однак, на думку автора, вказані вчені в основному зосереджували увагу здебільшого на загальному розгляді питання правового становища жінок, на фоні якого обговорювали і проблему абортів. У цілому ж сьогодні у вітчизняній науці недостатньо досліджено питання про право жінок на аборт в контексті законодавчого забезпечення та його реалізації в Україні. У зв'язку з цим головною метою дослідження є здійснення правового аналізу проблеми забезпечення та реалізації права жінок на аборт. Для досягнення цієї мети автором було приділено увагу вирішенню таких завдань:

- дається визначення поняття абортів;
- проводиться історичний екскурс розвитку права на аборт в нашій країні;
- аналізується сучасне законодавство України про аборти;
- розглядаються наслідки для жінок, пов'язані з реалізацією їхнього права на аборт;
- надаються висновки з поставленої проблеми.

Відповідно до чинного законодавства України аборт (лат. abortus — викидень) — операція штучного переривання вагітності, яка може бути проведена за бажанням жінки в акредитованих закладах охорони здоров'я при вагітності не більш як 12 тижнів.

Протягом багатомісячної історії людства ставлення до проблеми медичного абортів було неоднозначним. З юридичної точки зору операція штучного переривання вагітності пройшла шлях від заборони під страхом смертної кари до повної легалізації в наш час як права жінки розпоряджатися функцією власного тіла.

Варто нагадати, в нашій державі легальний аборт був введений в 1921 р., тобто за радянської доби. Проте в Радянському Союзі до проблеми абортів було різне ставлення. Так, за сталінських часів жінкам було заборонено робити аборти. У зв'язку з цим варто нагадати про значні зміни, які було внесено в Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР 1926 р. на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшен-

ня матеріальної допомоги роженицям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення» від 27 червня 1936 р. В 1954 р. було скасовано кримінальну відповідальність за проведення абортів (саму заборону абортів відмінили лише в листопаді 1955 р.).

В сучасній Україні правова легалізація абортів регулюється Основами законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р., Постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижнів» від 12 листопада 1993 р., Інструкцією про порядок проведення операції штучного переривання вагітності ранніх термінів методом вакуум-аспірації, затвердженої наказом Міністра охорони здоров'я від 28 червня 1994 р.

Слід зазначити, Кримінальним кодексом України також регулюються деякі питання, пов'язані з абортами. В даному випадку мова іде про кримінальний аборт — злочинне переривання вагітності незалежно від її строку. Аборт, проведений у стаціонарі лікарем за згодою жінки, але з грубим порушенням загальноприйнятих правил роботи лікарняного закладу (у вечірні години під час чергування, у вихідні, без необхідного обстеження та оформлення відповідної документації) теж вважається незаконним. Злочин вважається закінченим з моменту настання переривання вагітності. Він карається за ст. 134 Кримінального кодексу України «Незаконне проведення абортів». Відповідно до ч. I ст. 134 проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти, карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років. Згідно із ч. II ст. 134 незаконне проведення абортів, якщо воно спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої, карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого [6]. Жінка, якій зробили кримінальний аборт, покаранню не підлягає.

Отже, Україна створила певний правовий фундамент, що дозволяє жінкам реалізовувати право на аборт. І як наслідок, в нашій країні тільки 2% жінок віком до 40 років не зробили жодного абортів. Співвідношення кількості абортів та пологів в Україні, за різними даними, коливається від 135 до 145 к 100, в Західній Європі — 10–15 к 100. Однак офіційна статистика не відзеркалює числа всіх зроблених абортів, яке за оцінками спеціалістів, значно вище [7].

Кількість абортів на 100 пологів (включаючи мертвонароджених) у 2000 р. становила 113 [1, 88]. За останні десять років в Україні кількість абортів збільшилася на 82% [1, 440]. Згідно з останніми статистичними даними в Україні на 100 народжуваних припадає 104 аборти [1, 329]. На сьогодні дитини позбуваються у 1,2 рази частіше, ніж вирішують народжувати [1, 416]. Це свідчить про низьку культуру планування сім'ї в українському суспільстві і як наслідок

погіршує репродуктивне здоров'я жінок. Проте для того, щоб населення України принаймні на сьогодні не зменшувалося, потрібно мати в цілому 23 дитини на 10 сімей [1, 50].

На жаль, проблема абортів є однією з найбільш розповсюджених причин смертності серед жінок. Щорічно в нашій країні аборти роблять 100 тисяч жінок, які ще ніколи не народжували, причому для 320 з них це закінчується смертю [3]. Сотні жінок гинуть щороку від кримінальних абортів [4]. Безпліддя після абарту, згідно з даними Міністерства охорони здоров'я, спостерігається у 70% жінок, а в п'яти випадках із 10 тис. переривання вагітності закінчується смертю жінки, що є досить високим показником у порівнянні із західними країнами [1, 416]. Це досить тривожний показник. Адже в розвинутих країнах кількість абортів залишається незначною. Так, наприклад, в Канаді на 1000 дітородних жінок припадає 10 абортів, в Японії — 3,5, в США — 20, а в Україні — 70–90! [2, 22].

На сьогодні високий показник кількості абортів особливо серед неповнолітніх дівчат. Не може не викликати тривоги велика кількість абортів серед неповнолітніх дівчаток (до 14 років) та юних жінок віком 15–17 років. За даними МОЗ, частота абортів серед неповнолітніх в останні роки залишалася практично на однаковому рівні і в абсолютних цифрах становила більше 300 випадків щорічно. Лише в 1997 р. було відмічено зменшення їх кількості на 16%, що становить 0,14 на 1000 неповнолітніх. Кількість абортів серед підлітків (15–17 років) зменшилася на 50% порівняно з 1993 р. і на 30% — за останні три роки, що відповідає показнику 11,8 на 1000 дівчат-підлітків [1, 369].

У заключних зауваженнях та рекомендаціях Комітету ООН з прав дитини від 09.02.2002 р. щодо доповіді України стосовно дотримання прав людини було зазначено: «Комітет стурбований великою кількістю абортів серед підлітків, що є основною причиною материнської смертності» [8, 120].

На думку автора, сьогодні Україна має глибоко замислитися над проблемою абортів. З цією метою доцільно звернути увагу на досвід Угорщини. В цій країні, починаючи з 1956 р., було проведено легально приблизно п'ять мільйонів абортів, що в порівнянні до кількості населення (за переписом населення 1998 р. — 10,21 млн людей), не було проведено ні в одній державі. З цієї причини угорський народ має найгірші демографічні показники минулих десятиріч [5, 584].

Конституційний Суд Угорщини скасував чинні правила стосовно права на аборт, підтвердив, що людина має права ще до народження. Парламент у 1992 р. прийняв Закон «Про захист життя зародку», який більш ліберальний, ніж Закон «Про аборти». Зародок не захищається, коли законом дозволено переривання вагітності з причини «виникнення кризового стану», коли жінка вирішує сама, законодавець погоджується з вчиненням абарту лікарем і дозволяє брати за це гроші [5, 585].

Таким чином, проблема абортів має певні суперечності. З одного боку, аборт, як і раніше, залишається одним з самих розповсюджених засобів контролю над народжуваністю. З іншого — це медичне втручання (в особливості «за

бажанням») слід кваліфікувати як моральне порушення заповіді «Не вбий», а з боку лікаря — ще і клятви Гіппократа. І навіть в цих випадках, в яких ми визначаємо його як «вибір меншого зла», не можна забувати, що мова йде все ж таки про зло. Тому моральний обов'язок кожного чоловіка та жінки, кожного лікаря — запобігання абортів та використання інших, більш гуманних в моральному відношенні методів запобігання вагітності та регулювання народжуваності.

Література

1. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки. — К.: Парлам. вид-во, 2003.
2. Морозова Л. П. «Жіночих» питань немає — є питання державі (аксіологічний аспект в державотворенні) // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — О., 1999. — Вип. 6–7.
3. Покотило П. Жінки і діти // Голос України. — 2000. — 6 лип.
4. Гройсман Д. «Міжнародна Амністія» про права жінок // Права людини. — 2000. — № 7.
5. Булеца С. В. Право на життя зародку: цивільно-правове регулювання штучного переривання вагітності (аборту) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О., 2004. — Вип. 22.
6. Кримінальний кодекс України: Затв. Законом України від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.
7. Котляр А. Старіє пєспі о главном // Зеркало недели. — 2001. — 15 док.
8. Заключчі зауваження та рекомендації копещійних органів ООН щодо доповідей України в сфері дотримання прав людини: Зб. док. — К.: Ін-Юре, 2004.

УДК 347.95

І. В. Андронов

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НАБРАННЯ РІШЕННЯМ СУДУ ЗАКОННОЇ СИЛИ

Проблематика рішення суду є однією з центральних в теорії цивільного процесуального права. Тому не дивно, що теоретичною розробкою даної теми займалися такі відомі вчені-процесуалісти, як М. Авдюков, М. Гурвич, Н. Зейдер, Д. Полумордвінов, А. Клейнман та ін.

Стаття 6 Конституції України [1] закріпила розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Рішення суду є актом, який відбиває ту сферу діяльності держави, що становить правосуддя.

Питання законної сили рішення суду, хоч і не є новим в науці цивільного процесуального права України, однак залишається актуальним і на сьогоднішній день.

Суди як органи державної влади зобов'язані вчасно і дієво охороняти та захищати порушені, невизнані або оспорювані права, свободи та інтереси фізичних осіб, юридичних осіб, держави (а також інших суб'єктів цивільних відносин, зазначених в ст. 2 Цивільного кодексу України), у тому числі шляхом розгляду цивільних справ і винесення по них законних і обґрунтованих рішень.

© І. В. Андронов, 2006

Однак забезпечити дійсний захист порушеного, невизнаного або оспорюваного права здатне не будь-яке рішення, а лише рішення, яке набрало законної сили.

Ухвалене рішення суду, яке не набрало законної сили, також спричиняє певні правові наслідки: воно, за загальним правилом, не може бути скасоване або змінене судом, що його виніс, у сторін з'являється право на оскарження рішення, в деяких випадках воно виконується ще до набрання ним законної сили.

Однак дія рішення, що не набрало законної сили, обмежена, а в частині виконання носить попередній характер. У повній мірі правова дія рішення настає тільки після набрання ним законної сили.

Вдало охарактеризував сутність законної сили рішення суду Д. Полумордвінов: «Законна сила судового рішення ґрунтується, насамперед, на тому, що судові рішення, за своєю юридичною природою, саме по собі є здійсненням закону. Закон як форма вираження права, реалізуючись в судовому рішенні, не може не надавати останньому сили, властивої самому праву. Уособленням цієї сили права і є законна сила судового рішення» [2, 29].

1 вересня 2005 р. набрав чинності новий Цивільний процесуальний кодекс України [3], який, зберігши основні, традиційні для цивільного процесу України процесуальні форми, вніс низку змін, які торкнулися і інституту законної сили рішення суду.

Метою цієї роботи є розкриття властивостей рішення суду, що набрало законної сили, аналіз норм чинного законодавства та наукових поглядів з цього питання.

Рішення суду, що набрало законної сили, необхідно визнавати юридичним фактом матеріального і процесуального права, оскільки воно спричиняє ряд правових наслідків, що називають ще властивостями рішення суду, що набрало законної сили.

М. Г. Авдюков до цих властивостей відносить: 1) неспростовність рішення, 2) його винятковість, 3) його преюдиційність, 4) його виконуваність і 5) обов'язковість рішення [4, 139]. А. Ф. Клейнман вважає, що рішення, що набрало законної сили, має властивість обов'язковості, що містить у собі: 1) винятковість, 2) неспростовність, 3) можливість виконання рішення за позовами про присудження, 4) преюдиційність [5, 249–250]. Інакше трактує питання М. А. Гурвич, розрізняючи два основних процесуальних наслідки судового рішення: його остаточність і виконуваність. При цьому, на його думку, остаточність судового рішення виявляється в його неспростовності і винятковості [6, 98–106]. К. С. Юдельсон до властивостей законної сили судового рішення відносить: 1) незмінність, 2) неспростовність, 3) винятковість, 4) виконуваність і 5) взаємну обов'язковість рішень [7, 285–286].

Узагальнюючи вищевказані точки зору авторів можна зазначити, що до властивостей рішення суду, що набрало законної сили, належать: обов'язковість, неспростовність, винятковість, преюдиційність і реалізованість.

Обов'язковість рішення суду впливає з норм п. 9 ст. 129 Конституції України і ст. 14 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до яких,

судові рішення, що набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України.

Стаття 14 ЦПК України поширює дію такої властивості, як обов'язковість рішення суду, і за межі території України у випадках, передбачених міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

Варто відзначити, що рішення суду носить обов'язковий характер тільки для тих осіб, що брали участь у справі, та виключає свою дію по відношенню до прав і законних інтересів осіб, не притягнутих до участі у справі.

У ч. 3 ст. 14 ЦПК України вказується на те, що обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням порушуються їхні права, свободи чи інтереси. Положення даної норми цілком відповідає поняттю про суб'єктивні межі дії законної сили рішення суду. Суб'єктивні межі законної сили рішення суду визначаються тим, що рішення суду діє тільки у відношенні до визначеного кола осіб, а саме у відношенні до осіб, що беруть участь у справі, і їхніх правонаступників [8, 113].

Під неспростовністю рішення суду варто розуміти неможливість подальшого оскарження рішення, що набрало законної сили, і, отже, неможливість його скасування або зміни вищим судом.

Властивість неспростовності рішень, як відомо, носить відносний характер, оскільки чинне процесуальне законодавство допускає перегляд будь-якого рішення, що як набрало, так і не набрало законної сили, у зв'язку з нововиявленими обставинами.

Властивість неспростовності рішення суду, що набрало законної сили, породжує ряд питань практичного застосування законної сили рішення.

Насамперед, варто зупинитися на питанні про те, як діє законна сила рішення у випадку його часткового оскарження особами, що беруть участь у справі. Чи набирає в цьому випадку законної сили рішення суду в неоскарженій частині ще до розгляду скарги в суді другої інстанції або ж набрання рішенням законної сили відбувається в цілому після залишення скарги на частину рішення без наслідків?

На дане запитання можна відповісти в такий спосіб. Оскільки неспростовність є властивістю рішення, що набрало законної сили, то у випадку подання скарги лише на частину рішення не можна вважати, що для рішення в неоскарженій частині настала неспростовність рішення. Остання настає для всього рішення в цілому з моменту набрання рішенням законної сили.

Іншим питанням, що становить настільки ж великий практичний інтерес, є питання про наслідки для законної сили рішення відновлення судом терміну на апеляційне оскарження рішення, пропущеного особою, що бере участь у справі.

Як було зазначено, рішення набирає законної сили і, отже, настає його неспростовність із закінченням установленого законодавством строку на подан-

ня апеляційної скарги або ж з моменту його затвердження судом апеляційної інстанції. Таким чином, у випадку пропуску апеляційного терміну з поважних причин і відновлення його потім судом (ст. 73 ЦПК України) відбувається втрата законної сили рішення, а з нею і неспростовності рішення.

Згідно з ч. 2 ст. 223 ЦПК України після набрання рішенням суду законної сили сторони та треті особи із самостійними вимогами, а також їх правонаступники не можуть знову заявляти в суді ту саму позовну вимогу з тих самих підстав, а також оспорювати в іншому процесі встановлені судом факти і правовідносини.

Отже, набрання рішенням суду законної сили має і негативне значення. Це виражається в тому, що таке рішення виключає можливість повторного розгляду спору, тотожного з тим, щодо якого було ухвалено дане рішення.

Ця негативна дія судового рішення, що набрало законної сили, виявляється у властивості винятковості судового рішення.

Винятковістю варто називати таку властивість рішення, що набрало законної сили, унаслідок якого рішення суду виключає можливість повторного розгляду того самого спору між сторонами або тієї же заяви або безперечної вимоги зацікавленої особи [9, 136]. Властивість винятковості рішення суду, що набрало законної сили, покликано виключити можливість ухвалення судом протилежних рішень суду або рішень, які суперечать один одному, з того самого питання.

Безсумнівно, що властивість винятковості судового рішення, що набрало законної сили, має особливе значення для здатності такого судового рішення сприяти стабільності і визначеності цивільних правовідносин. Позбавлене властивості винятковості, судові рішення не могло б внести визначеність в сферу цивільних або інших правовідносин, не могло б і дати повного захисту права. Захист права може бути дійсно ефективним тільки лише за умови, якщо рішення, що дає такий захист, не допускає нових суперечок про дане право і дані правовідносини і виключає можливість нових вимог щодо них. Допущення можливості різної юридичної кваліфікації взаємин сторін у різних рішеннях суду порушувало б також інтереси інших учасників процесу, наприклад третіх осіб, що не заявляють самостійних вимог, оскільки їхні взаємини з однієї зі сторін спору прямо залежать від рішення суду в даній справі.

У п. 3 ст. 136 ЦПК України закріплено, що суддя відмовляє в прийнятті позовної заяви, якщо є таке, що набрало законної сили ухвалене по спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, рішення суду. А п. 3 тієї ж статті забороняє судді приймати до провадження заяву і в тому випадку, коли у провадженні суду вже є справа за позовом, тотожним заявленому.

Якщо внаслідок помилки цивільна справа за тотожним позовом була суддею порушена, то вона повинна бути закрыта на підставі п. 2 ч. 1 ст. 205 ЦПК України, або ж заява має бути залишена без розгляду (п. 4 ч. 1 ст. 207 ЦПК України).

Властивість **преюдиційності** означає, що обставини, встановлені судовим

рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини (ч. 3 ст. 61 ЦПК України).

При цьому преюдиційний зв'язок може бути обов'язковим або факультативним.

Під обов'язковою преюдицією розуміють такі випадки преюдиції, коли попереднє встановлення того або іншого факту або правовідносин для вирішення даної справи є обов'язковим у силу закону. При обов'язковій преюдиції суд, який вирішує дану справу, не вправі винести відповідного акта, якщо іншим судовим або адміністративним органом не буде вирішене питання, від наслідків вирішення якого залежить вирішення даної справи (п. 4 ч. 1 ст. 201 ЦПК України).

У тому випадку, коли преюдиція не є обов'язковою, преюдиціальний зв'язок також може виникати. Однак і без нього усе коло питань, що стоїть перед судом, було б вирішене даним судом, що розглядає дану справу, самостійно.

Останньою властивістю судового рішення, що вступило в законну силу, є його **реалізованість**.

У п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30.05.97 р. «Про посилення судового захисту прав і свобод людини і громадянина» [10] вказується на особливу важливість своєчасного і повного виконання судових рішень, оскільки це має величезне значення для реального відновлення прав і свобод громадян.

Реалізованість — це здійсненність судового рішення.

В юридичній літературі інколи реалізованість ототожнюють з можливістю примусового виконання рішень про присудження [11, 11]. При цьому під реалізованістю рішення розуміють можливість примусового виконання судового рішення, тобто здійснення спеціальними державними органами — органами виконання судових рішень — ряду заходів, що спрямовані на реалізацію судового рішення супроти волі особи, зобов'язаної за цим рішенням. Однак поняття здійсненності за своїм змістом ширше. Здійсненність рішення суду — це гарантована можливість добровільного і примусового виконання рішення суду, а також сприяння інших осіб у його виконанні [12, 422].

У реалізованості судового рішення, що набрало законної сили, виявляється примусовий характер судового рішення, хоча примусовий характер судового рішення не вичерпується тільки його реалізованістю. Будучи спрямованим на захист права або інтересу, будь-яке судове рішення носить примусовий характер.

Підсумувавши сказане про властивості рішення, що набрало законної сили, необхідно підкреслити, що наявність усіх властивостей рішення характеризує саме рішення, що набрало законної сили.

Разом з тим потрібно відзначити, що придбання всіх цих властивостей судовим рішенням відбувається не одночасно і не в той момент, коли в силу прямої вказівки закону рішення стає актом, що набрав законної сили.

Як видно з викладеного, раніш всіх інших властивостей рішення починає

діяти винятковість рішення: пред'явлення знову того ж позову з тих же підстав і про той же предмет неможливо вже з моменту порушення справи за першим позовом. Уже потім настає неспростовність, а з ним преюдиційність, обов'язковість та реалізованість рішення. Однак в окремих випадках відповідно до вимоги закону рішення може стати здійсненим і раніше — з моменту свого проголошення (ст. 367 ЦПК України).

При цьому не слід ототожнювати законну силу рішення суду з однією або декількома з перерахованих вище властивостей, оскільки лише у своїй сукупності вони відбивають сутність даного процесуального акта і можуть забезпечити виконання тих завдань, що поставлені перед судом при ухваленні ним рішення у цивільній справі.

Література

1. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Полумордвинов Д. И. Законная сила судебного решения. — Тбилиси, 1964.
3. Гражданский процессуальный кодекс Украины от 18.03.04 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 40–42. — Ст. 492.
4. Авдюков М. Г. Судебное решение. — М.: Госюриздат, 1959.
5. Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс. — М.: Моск. ун-т, 1954.
6. Гурвич М. А. Решение советского суда в исковом производстве. — М.: ВЮЗИ, 1955.
7. Юдельсон К. С. Советский гражданский процесс. — М.: Госюриздат, 1956.
8. Алиев Т. Т., Громов Н. А. Презумпция истиности судебного решения в гражданском процессе // Государство и право. — 2004. — № 8.
9. Зейдер П. Б. Судебное решение по гражданскому делу. — М.: Юрид. лит., 1966.
10. Про посилення судового захисту прав і свобод людини і громадянина: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. // Ухвали Пленуму Верховного Суду України (1963–2000): Офіц. вид.: У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойко. — К., 2000. — (Б-ка судді).
11. Маслепникова Н. И. Законная сила судебного решения в советском гражданском процессе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1973.
12. Цивільне процесуальне право України: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Ін Юре, 2005.

УДК 347.15/17:347.63

Г. Я. Тріпунський

ПОНЯТТЯ НЕМАЙНОВИХ ПРАВОВІДНОСИН БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Проблема особистих немайнових прав особи, громадянина є однією з найважливіших у цивілістиці, оскільки кожна особа у правовій державі має відчувати свою соціальну захищеність, а повага до особистості є в такому суспільстві нормою повсякденного життя. Зазначені положення знайшли своє відображення в Конституції України, яка проголошує, що людина є найвищою цінністю в суспільстві, права та свободи якої гарантуються державою [1].

Регулювання Цивільним [2], Сімейним [3], Цивільно-процесуальним кодексами України [4] особистих немайнових відносин, які не пов'язувалися з май-

новими, стало прогресивним кроком на шляху формування правової держави. Як правильно зазначається в літературі, зміни, що сталися останніми роками в Україні, дали можливість нам побачити і оцінити себе в загальноєвропейському, загальносвітовому контексті і одночасно спричинили до ламання стереотипів як щодо кількісного складу особистих немайнових прав, так і щодо їх якісного цивілістичного наповнення та способів захисту [5, 48].

Для дослідження особливостей немайнових правовідносин батьків і дітей необхідним є визначення поняття та сутності немайнових правовідносин взагалі. Перш за все слід звернути увагу на те, що особисті немайнові права є специфічними, оскільки, як випливає із самої назви, вони є немайновими. Вони позбавлені економічного змісту, не мають грошової оцінки. Проте це не означає відсутності будь-якого зв'язку між ними та майновою сферою.

Особисті немайнові права регулюються різними галузями законодавства — державним, цивільним, сімейним, трудовим та іншими. В зв'язку з тим, що немайнові права встановлюються Конституцією України, уявляється необхідним зупинитися на співвідношенні конституційних та галузевих немайнових прав. Згідно з дослідженнями представників науки державного права окреме конституційне право належить не тільки всім громадянам взагалі, а й кожному громадянину окремо і визначає зв'язок між громадянином та державою в цілому [6, 40].

Треба погодитися, що всі закріплені в Конституції права громадян становлять інститут державного права. До числа конституційних за своїм рівнем та значенням належать також права, що закріплюються в Декларації прав та свобод людини та громадянина. Представники державного права вважають, що конституційні права, які закріплюються в інших (крім Конституції) актах, отримують таким чином конкретизацію та розвиток [7, 151]. І з цим частково можна погодитися, але при цьому все ж таки необхідно відрізнити конституційне право від галузевого суб'єктивного права з однаковою або схожою назвою. Очевидно, що конституційні права громадян не повинні ототожнюватися з правами, що набуваються в результаті вступу в ті чи інші конкретні правовідносини, їх юридична природа відрізняється.

У сімейному праві особисті немайнові права мають вирішальне значення, оскільки в сім'ї виникають досить складні людські відносини як майнового, так і немайнового характеру. Своєрідність останніх, їх тісний зв'язок зі світом почуттів не змінюють загального становища, що будучи різновидом суспільних відносин, вони також потребують правового регулювання. Його специфіка та особливості в більшості своїй залежать від тих змін, що відбуваються в суспільстві. Особливістю немайнових правовідносин батьків і дітей є те, що вони виникають тільки між фізичними особами і з обставин, що прямо передбачені СК України [8; 9], — спорідненість, усиновлення тощо, при цьому зареєстровані у встановленому законом порядку.

Особисті немайнові права не можуть сприйматися й аналізуватися поза іншими правами особи, вони є складовою частиною єдиної системи прав, якими особа володіє і які підпорядковує своїм інтересам. Всі немайнові права

об'єднуються тим, що вони служать визнанню за особою її моральної цінності [10, 83].

Немайнові права та обов'язки батьків і дітей є складними та різноманітними. При цьому значна частина таких відносин взагалі не регулюється правом, адже досить широке коло вказаних відносин не підлягають правовому регулюванню. До того ж зайве втручання у сферу особистих відносин подружжя, їх детальна регламентація могли б мати навіть негативні наслідки [11, 82].

Водночас схожість норм сімейного права та моралі, наявність однакових за своєю сутністю підстав, що визначають їх природу, збіг цілей, які вони переслідують, не означає їх тотожності. Норми сімейного права, що регулюють немайнові правовідносини батьків і дітей, і норми моралі відрізняються між собою, оскільки не збігаються перш за все по способах виявлення, забезпечення, сфері дії, характеру вимог і ступеню диспозитивності.

Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей передбачені у гл. 13 СК України, при цьому головні її недоліки полягають у тому, що немає окремої норми, в якій розкривався б загальний перелік норм щодо немайнових правовідносин батьків і дітей та їх змісту.

У ст. ст. 141, 142 СК встановлюється рівність прав батьків щодо дитини та дітей щодо батьків, однак її не регламентовано. Зокрема, батьки мають за законом рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони між собою у шлюбі, чи таке батьківство виникло у результаті добровільного звернення до органу РАЦС для фіксації такого безспірного факту, чи встановлено воно у судовому порядку тощо. Рівність прав батьків щодо дітей — це ознака, яка є однією із основних, що характеризує батьківські права.

Навіть такі юридичні факти, як розірвання шлюбу між батьками, їх окреме від дитини проживання, не повинні впливати на обсяг їхніх прав та звільняти їх від виконання обов'язків. Це положення законодавче визначено, але на практиці досягти такої рівності буває просто неможливо, що зумовлено об'єктивними обставинами — той з батьків, хто проживає з дитиною, завжди матиме більше часу для спілкування з нею, може здійснювати більший вплив на її виховання тощо. Крім того, обсяг професійного навантаження також є різним, оскільки діяльність одного з батьків може бути пов'язана з постійними та тривалими відрадженьнями, значним робочим часом тощо.

Слід зазначити також те, що не завжди відносини батьків і дітей також є врівноваженими з погляду права, оскільки не завжди правам та обов'язкам батьків відповідають права та обов'язки дітей. Зокрема, за ч. 4 ст. 150 СК батьки зобов'язані поважати свою дитину, але дитина не має такого обов'язку.

Заслугує на увагу висловлена в літературі думка, відповідно до якої права дітей порівняно з правами батьків є ширшими, оскільки вони можуть регламентуватися не тільки СК, а й міжнародними, спеціальними нормативними актами — Законом «Про охорону дитинства» тощо [12, 458]. Якщо у батьків є кілька дітей, то за ст. 142 СК останні мають рівні права (наприклад, за загальним правилом, правом на спадкування після смерті батьків наділені всі діти, які спадкують за законом у рівних частках), а також наділяються рівними

щодо батьків обов'язками (стягнення з дітей аліментів на утримання батьків), незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

Отже, незалежно від того, чи перебували батьки між собою у шлюбі, діти, які народжені у шлюбі, та діти, які народжені від батьків, які не перебували у шлюбі, користуються рівними правами щодо батьків та повинні нести щодо батьків рівні обов'язки.

На практиці іноді виникають запитання щодо прав дітей, які народилися від батьків, які не перебували у шлюбі, якщо таке батьківство було визнано у судовому порядку. Зазначена проблема останнім часом набуває все більшої актуальності, що обумовлено набранням чинності нового ЦПК України [13]. При цьому незалежно від строку встановлення факту батьківства судом права дітей щодо батьків мають місце не від часу набрання судовим рішенням про встановлення батьківства законної сили, а від моменту народження дитини.

Узагальнивши права та обов'язки батьків і дітей, наведені у гл. 13 СК України, можна сформулювати такі положення, які регламентуються законом: 1) обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я; 2) обов'язок батьків зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану; 3) визначення прізвища, імені, по батькові дитини; 4) права та обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини; 5) права батьків та дитини на спілкування; 6) права батьків щодо захисту дитини; 7) здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків; 8) права та обов'язки неповнолітніх батьків; 9) право батьків на визначення місця проживання дитини; 10) право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб; 11) забезпечення права дитини на належне батьківське виховання.

Батьки зобов'язані надавати дитині належне батьківське виховання, тобто право на виховання є одним із основних прав дитини. Якщо ж батьки не виконують свої функції або виконують неналежним чином, то СК передбачає способи контролю за їх діяльністю з боку держави. Інтереси та права дітей можуть захищати такі органи та посадові особи, як прокурор, органи опіки та піклування, Уповноважений Верховної Ради з прав людини (омбудсман) та ін. У ч. 2 ст. 152 СК зазначено, що дитина й сама має право не погоджуватися з неналежним виконанням батьками своїх обов'язків щодо неї, у ч. 3 йдеться про способи захисту дитиною своїх прав. Зокрема, вона має право на звернення до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій із усними або письмовими заявами з проханням про захист її прав та вжиття певних заходів впливу щодо батьків, які не виконують своїх функцій. А зазначені органи у силу своїх повноважень можуть в інтересах цієї дитини звернутися до суду, наприклад, прокурор в інтересах неповнолітньої дитини може звернутися до суду стосовно позбавлення батьків їх батьківських прав.

Якщо ж дитині виповнилося 14 років, вона може безпосередньо звернутися за захистом своїх прав та інтересів до суду. Це право закріплюють норми СК. 14-річна дитина сама може звертатися до суду з позовною заявою про позбавлення батьків батьківських прав (ст. 165 СК). Такі норми є прогресивними,

оскільки як Конституція, так і СК гарантують дитині право на безпосереднє звернення до суду за захистом її особистих прав та інтересів та їй не потрібно буде звертатися до різних органів та чекати, поки вони виступлять на захист її прав та інтересів.

Новелою СК України є врегулювання між батьками питань щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків шляхом укладення договору [14, 239]. Таке положення закріплено у ч. 4 ст. 157 СК, якою також передбачено, що той із батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору, зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому із батьків. У СК не зазначено про форму такого договору, однак, аналізуючи положення чинного законодавства України, можна дійти висновку, що його доцільно посвідчувати у нотаріальному порядку. Основні умови договору має бути конкретизовано, а саме: у чому полягатиме виховання дитини, скільки раз на тиждень буде один із батьків бачитися з дитиною, як проводити вихідні і святкові дні, канікули тощо. У законі нічого не сказано про те, чи може у цьому договорі бути вирішено одночасно питання про виплату аліментів на утримання дитини, тобто посвідчення змішаного договору, який передбачатиме питання виховання та утримання дитини.

Отже, правовими нормами регулюються тільки ті суспільно значущі особисті відносини батьків і дітей, вплив моралі на які не завжди ефективний, а самі ці відносини мають життєво важливе значення для нормального розвитку особистості, зміцнення сім'ї. Тому держава не може залишити їх поза сферою правового регулювання, незважаючи на особистий характер останніх, оскільки повинна забезпечити всім своїм громадянам свободу волевиявлення, рівність перед законом тощо.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.
2. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. комент. / За ред. С. О. Харитонова. — Х.: Одиссей, 2003.
3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січ. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21–22.
4. Цивільно-процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р.: Офіц. вид. — К.: Парлам. вид-во, 2004.
5. Ромовська З. Особисті немайнові права фізичних осіб // Українське право. — 1997. — № 1.
6. Восводил Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. — М.: МГУ, 1972.
7. Фарбер И. Е. Свобода и права человека в Советском государстве. — Саратов: Саратов. ун-т, 1974.
8. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2003.
9. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. С. О. Харитонова. — Х.: Одиссей, 2006.
10. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Т. 1. — СПб., 1911.
11. Советское семейное право / В. Ф. Маслов, А. А. Пушкин и др. — К., 1981.
12. Сімейне право: Нотаріат. Адвокатура. Суд / За ред. С. Я. Фурси. — К., 2005.
13. Цивільний процесуальний кодекс України: Наук.-практ. комент.: У 2 кн. / За ред. С. Я. Фурси. — К., 2006.
14. Сімейне право України / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2003.

УДК 340.69

Г. Л. Карпенко

ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ЕКСПЕРТА ТА СПЕЦІАЛІСТА В РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Актуальність обраної теми дослідження не викликає сумнівів. Оскільки співробітники митних органів повинні володіти не тільки тими знаннями, які їм дають юридичні і економічні вузи, достатні для роботи у галузі юриспруденції, але і знаннями митного законодавства (у тому числі і міжнародних митних норм, правил і стандартів) і практики його застосування, психології, використання технічних засобів і іншими знаннями, що дозволяють повною мірою виконувати велику частину завдань, покладених на нашу митну службу. Однак певна частина цих завдань не може бути реалізована з використанням знань і досвіду співробітників митних органів, тому активну допомогу їм надають спеціалісти та експерти.

У митному законодавстві статус цієї категорії осіб визначений недостатньо. Лише у ст. ст. 380–381 МКУ 2002 р. [1] йде мова про експертизу й висновок експерта, а також про порядок призначення експертизи. Статус і роль спеціаліста так і не визначені.

Наукова новизна полягає у визначенні вимог, яким повинен відповідати спеціаліст та експерт, які беруть участь в провадженні у справах про порушення митних правил, уточнення його прав і обов'язків, а також визначення їх правового статусу.

Ступінь дослідження теми. На жаль, у нашій літературі, незважаючи на всезростаючий інтерес до використання спеціальних знань, це питання залишається висвітленим в недостатній мірі. Дослідженням статусу спеціалістів та експертів займалися українські вчені (Є. В. Додін, С. В. Ківалов, Л. В. Калайнова, В. В. Прокопенко й ін.), а також ряд закордонних вчених (Б. Н. Габричидзе, А. Ф. Ноздрачев, В. Я. Настюк, В. Г. Драганов і ін.). Проте здебільшого це були дослідження проблем проведення експертизи у справах про контрабанду та порушення митних правил. Однак багатофункціональну діяльність митної служби загальноновизнано, тому потреба в застосуванні спеціальних знань у митній справі виникає не тільки під час розгляду справ про порушення в митній справі. Досить часто для прийняття деяких рішень під час здійснення митної справи необхідно залучати спеціалістів, які не належать до системи митної служби.

Однак, виходячи з визначення спеціаліста та експерта, яке дається законодавцем у різних галузях юридичних наук, з цього виходить, що такі процесуальні особи можуть використовувати знання в будь-якій сфері людської діяльності та на різному рівні по якості таких знань.

Так, ст. 369 МК України [1] законодавець визначає: «Експертом може бути особа, що має необхідні знання для надання відповідних висновків». Та ж стаття визначає, що експерт має право знайомитися з матеріалами справи, що стосу-

ються предмета експертизи, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для надання висновків.

У ст. 273 КУпАП України [2] зазначено: «Експерт призначається органом (посадовою особою), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне порушення, у випадку, коли виникає необхідність у спеціальних пізнаннях». У той же час ст. 273 КУпАП України визначає, що експерт має право знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета експертизи, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для надання висновків; з дозволу органу (посадової особи), в провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, ставити особі, яка притягається до відповідальності, потерпілому, свідкам запитання, що стосуються предмета експертизи; бути присутнім при розгляді справи. Тобто законодавець вважає, що знання експерта необхідні тільки у справах про скоєння правопорушень.

Тому, на наш погляд, при встановленні статусу експерта в провадженні по справах про порушення митних правил слід керуватися ст. 273 КУпАП України, оскільки у ст. 357 МКУ [1] вказано, що провадження по справах про порушення митних правил здійснюється відповідно до цього Кодексу, а в частині, що не регулюється ним, — відповідно до законодавства України про адміністративні правопорушення.

Її зміст створює законодавчі підстави для більш детального уточнення статусу цього учасника провадження по справах про порушення митних правил. Так, Наказом ДМСУ № 936 «Про затвердження Методичних рекомендацій при провадженні у справах про порушення митних правил» прямо передбачається участь спеціалістів і експертів у процесуальних діях, які проводять посадові особи митниці [3].

Експертиза проводиться експертами митних лабораторій та інших організацій або іншими спеціалістами. У відповідності до ст. 381 Митного кодексу України [1] до призначення експерта для проведення експертизи посадова особа повинна мати всі необхідні відомості щодо його професіоналізму й компетентності, наприклад повноваження експертної організації або експерта (спеціаліста), стаж роботи, досвід у вирішенні питань, які становлять предмет експертизи. При цьому поставлені перед експертом питання і його висновок не повинні виходити за межі спеціальних знань експерта. Рішення про призначення експертизи є обов'язковим як для експерта, так і для підприємства, у якому він працює.

Здійснення експертизи супроводжується декількома етапами підготовки, без проведення яких експертиза стає неможливою.

Перший етап передбачає визначення виду експертизи незалежно від галузі знань, необхідних для вирішення поставлених питань, і категорії об'єктів, які досліджуються.

Другий етап визначає послідовність проведення експертиз у випадках, коли ті самі об'єкти підлягати різним експертним дослідженням і коли проведення одних експертиз обумовлено результатами інших.

На третьому етапі визначається час проведення експертизи — експертиза призначається тоді, коли зібрані всі необхідні для її проведення матеріали.

Четвертий етап — підготовка об'єктів, матеріалів справи про порушення митних правил для проведення експертизи. Визначається кількість предметів, які передаються для дослідження, відбираються проби й зразки, установлюються фактичні відомості, необхідні для надання обґрунтованого висновку. Допомогою в підготовці матеріалів для експертизи можуть послужити консультації з експертами, яким буде доручено проведення експертизи, ознайомлення з рекомендаціями, викладеними в методичній літературі.

Завершальним п'ятим етапом є безпосередньо вибір експертної організації або експерта (спеціаліста).

Про призначення експертизи посадова особа митного органу виносить постанову за формою, затвердженою Державною митною службою.

Посадова особа митного органу зобов'язана на вимогу експерта ознайомити його з матеріалами справи, які мають відношення до предмета експертизи, розглянути його клопотання про надання додаткових матеріалів, необхідних для підготовки висновку, а також надавати йому можливість дізнатися в особи, що притягується до відповідальності, або у свідка питання, які належать до предмета експертизи.

Експерт робить висновок у писемній формі від свого імені. У висновку викладається суть проведеного їм дослідження й відповіді на поставлені запитання. Якщо експерт під час проведення експертизи виявить обставини, які мають значення для справи, але із приводу яких йому не були поставлені запитання, він має право викласти ці обставини у своєму висновку.

У випадку недостатньої якості або повноти висновку експерта може бути призначена додаткова експертиза, проведення якої може довірятися тому ж експертові (спеціалісту), або повторна експертиза, проведення якої довіряється іншому експертові (спеціалісту). Призначення такої експертизи має бути детально мотивоване, повідомлені ті положення із висновку експерта, який проводив первинну експертизу, що викликали сумнів, а також обставини справи, на підставі яких поставлена під сумнів достовірність висновків експерта.

Експерту відшкодовують витрати, пов'язані з явкою на виклик органу (посадової особи), в провадженні якого перебуває справа про порушення митних правил.

На підставі висновків експерта можуть бути порушені як кримінальні, так і адміністративні справи. Однак, якщо в адміністративному провадженні (тобто при розгляді справ про митні правопорушення) висновок експерта є одним з видів доказу, оскільки Закон «Про судову експертизу» не розглядає митні лабораторії як заклади судової експертизи, їх висновки в кримінальному, цивільному та господарському процесах доказової сили не мають, тому після їх отримання (якщо до цього був зроблений експрес-аналіз) [4] органи досудового слідства повинні знову звернутися до закладу, який підпадає під дію цього закону, для проведення експертизи по справі, висновок якої вже може бути доказом в кримінальній справі.

Однак практика свідчить про те, що значна більшість висновків експертів митних лабораторій знаходить своє підтвердження при проведенні експертиз

в закладах, що визначені в Законі України «Про судову експертизу». Тому виникає запитання: чому для прискорення кримінального та цивільного (господарського) провадження не розповсюдити дію цього закону й на експертні заклади митних органів?

Навряд чи варто згадувати про кримінально-процесуальне законодавство, у якому статус експерта згадано тільки тоді, коли для розв'язання деяких питань під час провадження в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання (ст.75 КПК України) [5].

Правове становище експерта чітко визначено у ст. 31 ГПК [6]. Експертами в господарському процесі можуть бути особи, які мають спеціальні знання з різних галузей господарської діяльності, науки, мистецтва, літератури та інші. Однак поза увагою залишилося те, що зараз в господарчих судах зростає кількість справ, однією зі сторін яких є митний орган. А це спори, які здебільшого пов'язані із застосуванням митними органами не санкцій, а диспозицій митних норм. В основу прийняття багатьох рішень про застосування диспозицій митних норм (надання дозволу, надання ліцензій тощо) були покладені висновки експерта або спеціаліста, яких митна служба залучила до проведення тих чи інших митних операцій.

Кодекс адміністративного судочинства ст. 67 [7] регламентує процесуальне становище спеціаліста, участь якого в адміністративному процесі є нововведенням взагалі для вітчизняного судочинства. Так, спеціалістом може бути тільки та особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час здійснення процесуальних дій з питань, які вимагають відповідних спеціальних знань і навичок.

Тим же КАС 2005 р., ст. 66 [7] визначено процесуальне становище експерта в адміністративному процесі, а саме: «Експертом може бути особа, що має необхідні знання і якій в порядку, встановленому цим кодексом, доручається зробити висновок з питань, які виникають під час розгляду справи й стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини в справі».

Однак місце, значення та функції експерта в митній справі суттєво відрізняються від тих, які йому відводять адміністративно-процесуальна, кримінально-процесуальна, господарсько-процесуальна та криміналістична науки. Це пов'язано з визначенням поняття «митна справа» в законодавстві. У ст. 3 МКУ 2002 р. [1] визначено митну справу як порядок переміщення через митний кордон України товарів і транспортних засобів, митне регулювання, пов'язане з встановленням та справлянням податків і зборів, процедура митного контролю та оформлення, боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил, спрямовані на реалізацію митної політики України.

Література

1. Митний кодекс України: Закон України від 11 лип. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 31. — С. 1444.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення з постатейними матеріалами / За ред. Е. Ф. Демського. — К.: Юрінком Інтер, 2001.

3. Методологические рекомендации о производстве по делам о нарушении таможенных правил: Утв. Приказом ГТСУ от 30 дек. 2004 г.
4. Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Науч.-практ. коммент. / Под общ. ред. В. Т. Малайченко, Ю. П. Алешица. — Х.: Одиссей, 2003. — Ст. 75.
6. Наукowo-практичний коментар Господарського процесуального кодексу України / За ред. О. І. Харитопової. — К.: Істипа, 2006.
7. Кодекс адміністративного судочинства України: Наук.-практ. коммент. / За ред. С. В. Ківалова, О. І. Харитопової та ін. — Х.: Одиссей, 2005.

УДК 347.965:341.645.5

Н. Ф. Узун

ДІЯЛЬНІСТЬ АДВОКАТА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Україна зараз перебуває у процесі демократизації політичної та економічної системи, прагнення до реалізації конституційних положень щодо проголошення України правовою і соціальною державою. Це зумовлює необхідність проведення в державі реформування та удосконалення судової системи та адвокатури як найважливішого правового інституту будь-якої держави, що стоїть на захисті основних прав людини.

Проблема захисту прав людини в сучасному праві вийшла за національні рамки, набула універсального характеру, а пріоритет прав людини в системі соціальних цінностей закріплений в багатьох універсальних та європейських правових документах.

Історія міжнародного захисту прав людини в судовому порядку пов'язана з прийняттям у 1950 р. Радою Європи Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (термін «основоположних» запроваджений відповідно до перекладу від 13.05.04 р.).

Конституцією України вперше на рівні Основного Закону нашої держави встановлені міжнародні гарантії дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина. Стаття 55 проголошує: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [1].

Реалізація даної конституційної норми стала реальною тільки зі вступом України до складу Ради Європи, підписанням Конвенції та її ратифікацією 17 липня 1997 р. З цього часу громадяни України отримали доступ до Європейського суду.

Але зазначена ст. 55 Конституції України для громадян нашої країни не мала свого практичного втілення одразу. На нашу думку, це було пов'язано з необізнаністю більшості громадян з діяльністю Європейського суду та сприйняттям його взагалі як недосяжну інстанцію.

Захист прав людини в Європейському суді з прав людини є новим явищем в українській адвокатській практиці. Але у даний час усе більша кількість громадян України, Росії, а також інших країн СНД звертаються за захистом своїх прав і свобод у міжнародні інстанції, найбільш ефективною з яких виступає Європейський суд з прав людини. У зв'язку з цим, набуває усе більшої актуальності вивчення теорії і практики застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також питань, пов'язаних з участю українських адвокатів у Європейському суді.

Серед учених, що займалися вивченням теоретичних і практичних питань, пов'язаних з участю адвоката в Європейському суді, можна виділити кандидата юридичних наук, адвоката С. Гончаренка, О. Жуковську, російських — Н. Сонькіна, що є автором практичного посібника «Адвокат в Европейском суде по правам человека» і першим адвокатом Росії, що взяв участь у Європейському суді з прав людини, а також кандидата юридичних наук В. Буробіна, Н. Капінуса, М. Смоленського та ін. Однак у цілому ступінь вивченості питань, присвячених діяльності адвоката в міжнародних судових інстанціях, у сучасній українській юридичній літературі досліджена недостатньо повно і вимагає більшого вивчення теоретичних і практичних матеріалів і вироблення на їхній основі методичних посібників, рекомендацій для адвокатів, а також удосконалювання законодавства в цій сфері.

Ціллю даного дослідження є вивчення порядку звернення громадян України до Європейського суду з прав людини, участь у такій діяльності адвокатів України та використання матеріалу, який може бути корисним адвокатам при підготовці до участі в Європейському суді з визначенням проблемних питань та шляхів їх вирішення.

Компетенція Європейського суду з прав людини закріплена розд. II–IV Конвенції (ст. ст. 19–56) [2] та протоколами до неї.

Суд, відповідно до положень Конвенції, має таку юрисдикцію:

- приймає від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви про порушення однією з Високих Договірних Сторін (держав — членів Ради Європи) її прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї;
- розглядає спори між державами — членами Ради Європи з приводу порушень положень Конвенції.

Під юрисдикцію суду підпадають усі питання, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, протоколів до неї. При цьому поняття юрисдикції не обмежується територією даної держави: у будь-якому випадку кожна держава несе відповідальність за порушення прав і свобод, гарантованих Конвенцією, як у межах, так і за межами своєї території. Конвенція містить перелік прав і свобод, що охоплюють основні політичні та цивільні права і свободи людини.

Основною формою діяльності адвоката в Європейському суді з прав людини є представництво інтересів Заявника на всіх стадіях підготовки і розгляду справи. Особливе правило існує щодо представництва інтересів держав — учасниць Конвенції. Представляти інтереси держави можуть тільки спеціально уповноважені особи, які можуть мати помічників — адвокатів і радників [3, 10–17].

Правило 36 Регламенту Європейського суду з прав людини надає адвокату-представнику право первісного подання скарги від імені заявника. Після повідомлення держави-відповідача про надходження скарги Голова Палати може зробити розпорядження про представництво заявника. У виняткових випадках Голова Палати, якщо він вважає, що призначений адвокат не відповідає вимогам Європейського суду, може на будь-якій стадії розгляду справи розпорядитися про те, що такий адвокат більше не може представляти інтереси заявника і рекомендувати йому знайти іншого адвоката [4].

Європейський суд з прав людини висуває певні вимоги до адвоката, який здійснює представництво в міжнародному суді. Представництво заявника може здійснюватися або професійним адвокатом, допущеним до адвокатської діяльності і постійно проживаючим на території однієї з держав, або іншою особою, затвердженою Головою Палати суду. Варто звернути увагу на те, що не обов'язково, щоб цей адвокат був адвокатом тієї держави, в якій проживає заявник.

Адвокат, що представляє в Європейському суді справу заявника повинен в достатньому ступені володіти однією з офіційних мов Європейського суду — англійською або французькою. Це необхідна умова для ведення справи. Однак з дозволу Голови Палати може бути використана й інша мова.

Після відправлення скарги в суд адвокат-представник повинен за вимогою суду чи за своїм розсудом подавати письмові пояснення, документи, інші додаткові докази по справі з дотриманням термінів їхнього надання і розпоряджень Європейського суду [4].

Рішення Європейського суду з прав людини зводиться до відповіді на одне запитання: чи мало місце у конкретному випадку порушення положень Конвенції [5].

Адвокату необхідно дотримуватися основних моральних принципів адвокатської діяльності, що закріплені у Генеральних принципах етики адвокатів, схвалених правлінням Міжнародної асоціації юристів у 1995 р. Ці принципи встановлюють загальноприйняті професійні стандарти поведінки і діяльності адвоката в будь-якій країні світу. Серед них можна відзначити такі:

а) сумлінність і обов'язковість. Відповідно до п. 3 Генеральних принципів етики адвокатів «адвокати повинні поважати будь-яке зобов'язання, дане при виконанні професійних обов'язків доти, доки це зобов'язання не буде виконане або скасоване»;

б) порядність у відносинах з довірителем, що передбачена п. 9 Генеральних принципів: «Адвокати повинні висловлювати своїм клієнтам безсторонню думку про ймовірний результат їхньої справи і не створювати умов для непотрібної роботи, оплачуваної клієнтом»;

в) професіоналізм: «Адвокати повинні докладати всіх сил для виконання своєї роботи компетентно і без затримки і не повинні приймати доручення, якщо вони не впевнені в його кваліфікованому виконанні» (п. 10 Генеральних принципів);

г) конфіденційність і почуття відповідальності. Згідно з п. 5 Генеральних

принципів, «адвокати повинні завжди дотримуватися конфіденційності у відношенні до колишніх і дійсних клієнтів за виключеннями, передбаченими законодавством» та ін. [6].

Викладені вище вимоги до адвоката частково знайшли своє відображення й у законодавстві України, зокрема в Правилах адвокатської етики, затверджених Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури, та в Законі України «Про адвокатуру».

Виконуючи своє професійне покликання, адвокат повинен відстоювати справжні (а не надумані) права заявника, та не будь-які його інтереси, а тільки законні, тобто ті, які передбачені Конвенцією та європейськими стандартами з прав людини. Адвокат не має права в інтересах клієнта використовувати чи надавати суду підроблені документи, фальсифіковані докази, впливати на свідків чи експертів, щоб вони давали неправдиві свідчення і т. п. З моменту, коли адвокат заявлений як представник заявника в Європейському суді, усе листування і контакти із судом здійснюються тільки ним, і всі його дії породжують права, обов'язки та відповідальність для заявника, а також особисто для нього самого. На адвоката покладається обов'язок використання всіх засобів представництва в Європейському суді, обґрунтування висунутих в інтересах заявника тез, що підтверджують порушення прав заявника.

Важливими критеріями діяльності адвоката є професіоналізм, законність, моральна бездоганність, порядність, любов до людини. Адвокат завжди повинен збагачувати свої знання, вдосконалювати свій досвід.

Як правило, адвокати спеціалізуються на якійсь одній чи близьких галузях судочинства. Але знання адвокатської діяльності в Європейському суді з прав людини дозволяє досягти міжнародного рівня у своїй професії та на найвищому рівні забезпечити захист прав людини.

Щодо участі українських адвокатів у Європейському суді з прав людини, то не кожен адвокат відразу зміг би представляти інтереси у Європейському суді. Це пов'язано з низкою обставин, серед яких слід зазначити такі. По-перше, високі вимоги, що ставляться до адвоката, по-друге, необхідність досконалого вивчення багатьох міжнародних актів, по-третє, недостатні знання й кваліфікаційний рівень адвоката.

Наша держава, яка виступає гарантом захисту прав і свобод людини і громадянина і забезпечення конституційних прав, серед яких важливим є право на правову допомогу, має також забезпечити і організацію діяльності адвокатури України на відповідному рівні.

На цьому шляху діяльність адвоката повинна бути детально врегульована на законодавчому рівні, а законодавство відповідати європейським стандартам. Звичайно дуже важливим кроком є прийняття 23 лютого 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який регламентує порядок офіційного опублікування стислого змісту рішень Європейського суду, порядок виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України, відшкодування шкоди заявнику та інші важливі питання. Зазначений закон визначає обов'язок судів застосовува-

ти при розгляді справ застосовувати Конвенцію про захист прав людини й основних свобод і практику Європейського суду як джерело права [7].

Ефективним також було б створення об'єднання адвокатів, які спеціалізуються на предствництві у Європейському суді з прав людини. У рамках діяльності такого об'єднання, крім надання правової допомоги населенню, проводилась би і підготовка адвокатів до участі у Європейському суді, вивчення практики Європейського суду, що звичайно підвищило би рівень захисту прав і свобод людини і громадянина.

Держава не може нести відповідальність за будь-які недоліки у роботі призначеного захисника, однак держава зобов'язана вжити заходів, аби особа могла ефективно скористатися своїм правом на захист [8, 31–41].

Підводячи підсумок, хочеться зазначити, що у статті розкриті загальні та деякі процедурні питання діяльності Європейського суду з прав людини та вимоги, що ставляться до адвоката — представника заявника в Європейському суді. Для цього була використана інформація з основних міжнародних актів та роботи окремих учених, що займалися вивченням даної теми. І хоча у юридичній літературі існують розбіжності у поглядах щодо значення і діяльності адвокатури, безспірним залишається одне — адвокатура, і адвокат зокрема, повинна суворо стояти на сторожі закону і захищати його від будь-яких посягань, як з боку окремих громадян, так і з боку держави.

Література

1. Конституція України: Прийнята 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод: Прийнята 4 листоп. 1950 р. Переклад в ред. від 13.05.04 р. // www.rada.gov.ua.
3. Капинус Н. И. Участие адвоката в подготовке и рассмотрении дел Европейским судом по правам человека // Адвокатская практика. — 2005. — № 5.
4. Регламент Європейського суду з прав людини: Прийнятий 4 листоп. 1998 р. (в ред. від 01.11.2003 р.) // www.echr.coe.int.
5. Соськин Н. Б. Адвокат в Европейском суде по правам человека: Информ.-метод. материалы и коммент. — М.: Юрлитинформ, 2004.
6. Смоленский М. Б. Адвокатская деятельность в России. — М.: ИКЦ «МарТ», 2004.
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лют. 2006 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 12. — Ст. 792.
8. Гончаренко С. Професійні права адвоката і гарантії адвокатської діяльності у контексті прецедентного права Європейського суду з прав людини // Адвокат. — 2005. — № 7.

СИСТЕМА СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Цивільно-правове регулювання цивільних відносин спрямоване на нормальне здійснення суб'єктивних прав їх учасників. У разі порушення останніх постає питання їх захисту. На перший погляд, проблема захисту цивільних прав настільки часто обговорюється на сторінках юридичної літератури, будучи сутністю юридичної практики, що основні її положення повинні мати усталений характер.

Разом з тим без розуміння самої природи захисту цивільних прав неможливо визначитись із адекватністю системи способів захисту цивільних прав та інтересів. Місце способів захисту цивільних прав саме в системі дозволить ефективно вирішувати питання про обрання того чи іншого способу захисту, або ефективну комбінації способів.

Дослідженню системи способів захисту цивільних прав та інтересів, на нашу думку, має передувати визначення категорії захисту прав та інтересів. У вітчизняній юридичній літературі, так само як в юридичній літературі пострадянського простору, найбільш впливовим є розуміння поняття захисту суб'єктивних прав в контексті «теорії діяльності», зміст якої характеризується як діяльність уповноваженої особи та компетентних органів по усуненню перешкод у здійсненні суб'єктом своїх прав [10, 6–8].

Важливе теоретичне значення мають також «теорія функції» і «теорія заходів». Прибічники «теорії функції» розглядають захист як загальну функцію, яка здійснюється компетентними органами при застосуванні цивільно-правових санкцій. Прибічники «теорії заходів» розуміють захист суб'єктивних цивільних прав саме як передбачену законом систему засобів правоохоронного характеру [10, 6–8]. В кожній із цих теорій зазвичай наголос робиться на тому чи іншому аспекті захисту суб'єктивних цивільних прав. На нашу думку, аналіз положень нового Цивільного кодексу України (далі — ЦК) свідчить про переважне застосування положень «теорії заходів» та «теорії діяльності» (ст. ст. 16, 19 ЦК України). «Теорія функції» виходить із тотожності категорій «цивільно-правовий захист» та «цивільно-правова відповідальність», що, як ми будемо зазначати надалі, є надзвичайно дискусійним положенням. Крім того, в аспекті положень «теорії функції» не враховується можливість самозахисту цивільних прав та інтересів (ст. 19 ЦК).

Найбільш сутнісним проявом захисту є реалізація захисту. Як цілком слушно зауважив стосовно конкретної ситуації А. А. Павлов, у зв'язку з цим поняття «захисту» підміняється поняттям «реалізація захисту» [10, 12].

Центральним поняттям інституту захисту цивільних прав та інтересів є суб'єктивне право на захист особи. Найбільш поширеним і усталеним є розу-

міння права особи на захист як одного із основних елементів будь-якого суб'єктивного цивільного права [12, 75].

Як інша впливова концепція розглядається точка зору, згідно з якою право на захист — самостійне суб'єктивне право. Методологічною підставою цієї концепції є розвиток вчення про охоронні суб'єктивні права [7, 409; 8, 336]. Як зазначає В. А. Белов, виділення в складі суб'єктивного цивільного права правоповноваження захисту, окрім логічної недоцільності, має також низку змістовних дефектів. Ми змушені визнати, що можливість захисту суб'єктивного цивільного права належить уповноваженій особі ще до того, як це право буде порушене; що можливість захисту суб'єктивного права виникає одночасно з ним із однієї правової підстави; що початок перебігу позовної давності визначається моментом виникнення суб'єктивного права, тощо. Жоден із цих висновків, на думку В. А. Белова, не знаходить підтвердження ні в законодавстві, ні в правозастосовчій практиці [5, 539–540].

У логічному зв'язку із розумінням права на захист як самостійного суб'єктивного права знаходиться визначення будь-якого суб'єктивного права як такого, що складається із двох правоповноважень: можливості вчинення власних дій та можливості вимагати вчинення чужих дій [5, 540; 8, 336].

На нашу думку, можливість вчинення власних дій суб'єктом права на захист полягає у праві самостійно вживати заходи стосовно зобов'язаної особи, спрямовані на усунення перешкод в здійсненні регулятивного суб'єктивного права і поновлення його в попередньому стані. Можливість вимагати вчинення чужих дій полягає у зверненні особи до юрисдикційних органів із вимогою про застосування примусових заходів щодо зобов'язаної особи.

Для розуміння поняття суб'єктивного права на захист принциповим є відмежування даної категорії від поняття цивільно-правової відповідальності. Наукова дискусія з цього приводу наскільки тривала, настільки ж не передбачає остаточного вирішення проблеми. Важливо враховувати саме те, з чіх позицій розглядається право вживати власні заходи щодо порушника права чи звертатися із вимогою до юрисдикційних органів про застосування примусових заходів щодо зобов'язаної особи. Таке право може належати виключно уповноваженій особі, носію суб'єктивного цивільного права. Тому система способів захисту розглядається з позицій носія суб'єктивного права на захист — уповноваженої особи. Можна погодитись із висловлюванням С. М. Братуся, який вказував: «Що для зобов'язаної особи є юридичною відповідальністю, те для уповноваженої — способом захисту» [6, 123]. Але як відомо, С. М. Братусь був автором вчення про єдність категорій цивільно-правової відповідальності та способів захисту. На нашу думку, виходячи саме з позицій різносуб'єктності категорій відповідальності і захисту ці поняття повинні послідовно розмежуватись.

Таким чином, суб'єктивне право на захист можна визначити як міру дозволеної поведінки уповноваженої особи, спрямовану на відновлення становища, яке існувало до порушення права або на усунення перешкод в здійсненні права. Ми вважаємо за необхідне зробити наголос саме на позиції «відновлення становища, яке існувало до порушення права» [13, 267], адже повсякчас в літературі

пригадується, у зв'язку із призначенням інституту захисту прав, негативний вплив на правопорушника [9, 286]. Що, на нашу думку, має другорядне значення і не може переслідуватись як мета учасником цивільних правовідносин.

У зв'язку із наведеним поняттям права на захист можна дати визначення способів захисту як встановлених законодавством матеріально-правових засобів спрямованих на відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права або на усунення перешкод в здійсненні суб'єктивного права. Як зазначається в коментарі до ст. 16 ЦК України, під способами захисту розуміються ті види матеріально-правових вимог, які управнений суб'єкт, чие суб'єктивне цивільне право було порушене, може пред'являти безпосередньо до правопорушника [14, 124]. Вказівкою на матеріально-правовий характер вимог, звернених до правопорушника, підкреслюється відмінність способів захисту цивільних прав, встановлених ЦК України, від цивільно-процесуальних засобів цивільних прав, наприклад позову.

У системі понять, які характеризують захист суб'єктивних цивільних прав, окрім категорій «право на захист», «способи захисту», вживається також термін «форма захисту». Категорія «форма захисту» характеризує порядок захисту, і таким чином, являє собою комплекс внутрішньо узгоджених заходів щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних інтересів, які відбуваються в межах одного правового режиму [8, 337; 10, 19].

Традиційним є виділення юрисдикційної та неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних прав та інтересів. Юрисдикційна форма захисту є діяльністю уповноважених державою органів по захисту порушених чи оспорюваних прав та інтересів.

Уповноваженими суб'єктами захисту є учасники цивільних правовідносин права та інтереси яких порушуються, не визнаються або оспорюються. Зобов'язаними суб'єктами захисту у випадках і в порядку, передбаченому законом, є, відповідно до норм гл. 3 ЦК України, суд, Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси.

Перелік способів захисту, які можуть застосовуватись суб'єктами захисту, встановлений нормами гл. 3 ЦК України, не є вичерпним. Можуть застосовуватись способи захисту, встановлені учасниками цивільних правовідносин в договорі або законом. Таким чином, передбачена відкрита система способів захисту цивільних прав (див. ч. 2 ст. 16 ЦК України). Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси можуть застосовувати способи захисту цивільних прав та інтересів, лише встановлені законом та в межах своєї компетенції. Суд, як державний юрисдикційний орган, може застосовувати як способи захисту встановлені законом, так і способи захисту, які визначені договором суб'єктів цивільного права.

Спеціальне правове регулювання неюрисдикційної форми захисту цивільних прав та обов'язків встановлене ст. 19 ЦК України. Неюрисдикційна форма охоплює дії суб'єктів (осіб) по захисту порушених і оспорюваних прав та

інтересів, які вчиняються ними самостійно, без звернення до державних чи інших компетентних органів. В ЦК України такі дії об'єднані під поняттям самозахисту. Основою розмежування є форма реалізації матеріально-правових способів захисту прав та інтересів — самостійно чи засобом звернення до уповноважених державою органів [4, 135–141].

ЦК України (ч. 1 ст. 19) встановлює, що: «Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства». В юридичній літературі вказується, що «самозахист цивільних прав з позицій теорії — це форма їх захисту, яка допускається тоді, коли потерпілий володіє можливостями правомірною впливу на порушника, без допомоги судових чи інших правоохоронних органів» [8, 339]. Теоретична позиція вперше висловлена В. П. Грибановим, згідно з якою під самозахистом цивільних прав розуміється вчинення уповноваженою особою не заборонених законом дій фактичного (виділено мною. — С. І.) порядку, направлених на охорону його особистих чи майнових прав або інтересів, інтересів та прав інших і держави [7, 413], і яку підтримує значна кількість науковців, у тому числі і вітчизняних [11, 218], не знаходить підтвердження в нормах ЦК України.

Диспозитивність цивільно-правового регулювання, в тому числі і права на захист (ст. 20 ЦК України), дозволяє вважати, що особи можуть обирати будь-які способи самозахисту, які не заборонені законом та відповідають характеру дій, якими порушене право, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Безумовно, ці дії можуть мати як фактичний, так і юридичний характер. У відповідності до ч. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Як механізм самозахисту цивільних прав можна використати застосування конструкції відмови від правочину, передбаченого ст. 214 ЦК України. Вказана стаття ЦК не має обмежень щодо відмови від правочину залежно від його дійсності: сторони можуть відмовитись як від дійсного, так і від недійсного правочину. Пластичність ст. 214 ЦК України може бути використана для відмови від правочину, який має ознаки недійсного оспорюваного правочину, а також нікчемного правочину, який має видимість дійсного правочину. Норми про відмову від правочину можуть виконувати функцію інституту заяви про недійсність оспорюваного правочину, передбаченого Німецьким цивільним уложенням [2, 35]. Як наслідок, виконання реституційного зобов'язання може мати місце і на добровільній договірній основі.

Немає ніяких перешкод для заявлення сторонами у формі нового правочину про недійсність раніше вчиненого правочину та виникненні на підставі такого правочину нового реституційного зобов'язання, і навіть зобов'язання про відшкодування шкоди. Стаття 214 ЦК України дозволяє сторонам без формального звернення до суду ліквідувати наслідки оспорюваного та нікчемного правочину, на відміну від ЦК УРСР, ЦК РФ, ЦК Франції.

Захист суб'єктивних прав та інтересів, способом визнання правочину недійсним, застосування наслідків недійсності правочину у вигляді відновлення становища, яке існувало до порушення права, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди може мати місце і в неюрисдикційній формі, на підставі волевиявлення сторін.

У зв'язку із викладеним, ми приєднуємося до висловленої у літературі точки зору, що сконструйована двоелементна градація способів захисту на «юрисдикційні» та «позаяюрисдикційні (способи самозахисту)» не може охопити всю сукупність способів захисту. За її межами залишаються способи захисту, які можуть бути реалізовані як за допомогою юрисдикційних органів, так і самим уповноваженим суб'єктом (відшкодування збитків, сплата неустойки та низка інших). Тому пропонується двоелементну класифікацію замінити на триелементну [10, 32].

Таким чином, система способів захисту не є тотожною переліку способів захисту, встановлених законом. Система способів захисту розкривається з позицій уповноважених та зобов'язаних суб'єктів захисту, способів захисту, які можуть ними застосовуватись, та встановленого законом порядку, в якому можуть застосовуватись способи захисту цивільних прав та інтересів.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
2. Цивільний кодекс України: Паук.-практ. комент. / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К.: Істина, 2003.
3. Германское право: Пер. с нем. — М.: Междунар. центр фипан.-экон. развития, 1996. — Ч. 1. Гражданское уложение.
4. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві // Вісник АПІ України. — 2001. — № 2.
5. Белов В. А. Гражданское право: общая часть: Учебник. — М.: Центр ЮрИнфоР, 2002.
6. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории). — М., 1976.
7. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 1998. — Т. 1.
8. Гражданское право: Учебник: В 3 т. / П. Д. Егоров, И. В. Елисеев и др.; Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Проспект, 2004. — Т. 1.
9. Илларионова Т. И. Механизм действия гражданско-правовых охранительных мер. — Свердловск, 1980.
10. Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2001.
11. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзера, П. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
12. Цивільне право України: Акад. курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2003. — Т. 1. Загальна частина.
13. Цивільне право України: У 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Барапова, І. В. Жилицькова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1.
14. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4 т. / А. Г. Ярса, В. Я. Карабаш, В. В. Крищенко, В. Г. Роташь. — К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. — Т. 1.

УДК 342.8(477)

В. М. Колесниченко

РОЗВИТОК СУДОВОГО ЗАХИСТУ АКТИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА

Право громадян на участь у вільних і справедливих виборах визнається і гарантується не лише Конституцією України (ст. 38), її законодавством, але й важливими актами міжнародного права (ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.).

Як і будь-які інші конституційні права, це право захищається судом (ч. 1 ст. 55 Конституції).

Правова доктрина розглядає право на участь в управлінні державними справами, в тому числі і на участь у виборах та референдумах, як одне з політичних прав [1, 279]. Проте, на наш погляд, його зміст є значно глибшим. У міру політизації суспільства і його членів у демократичній країні більшість громадян починає відчувати свою відповідальність за стан держави і суспільства, звикати до того, що її голос сприяє суспільному прогресу. Поступово участь у виборах і референдумах стає не лише обов'язком, але й життєвою потребою дорослої людини як умова вільного розвитку її особистості (ст. 28 Основного Закону) і засіб самовираження. Отже, суб'єктивне виборче право як право політичне, можна певною мірою віднести і до категорії особистих прав.

Судовий спосіб захисту права громадянина подавати свій голос на виборах, а згодом і на референдумах, пробивав собі дорогу поступово в міру розвитку демократичних засад суспільного життя і вдосконалення виборчих систем. В Російській імперії, до якої тривалий час належала більша частина України, через абсолютистський характер держави ці процеси розвивалися повільніше, ніж в інших країнах Європи і в США. Вони ще більше уповільнилися в тоталітарному радянському суспільстві і почали набирати обертів лише після ліквідації Союзу РСР і здобуття Україною державної незалежності.

По суті, вперше судовий порядок уточнення і виправлення списків виборців був у Росії запроваджений під час підготовки до виборів Установчих зборів (1917–1918 рр.) [2, 10].

На перших етапах існування радянської влади, як відомо, у виборчій системі, яку лише з великою натяжкою можна було вважати виборчою у звичному розумінні, існували значні обмеження на участь у виборах цілих соціальних верств. Це, а також апатія населення спричиняли низький рівень участі у виборах. Більше того, як відзначається у літературі, місцеві органи влади свідомо занижували кількість потенційних виборців і завищували кількість «лишенцев» (на українську мову це слово перекласти неможливо) для того, щоб стягувати з них податки у підвищеному розмірі [3, 20]. Природно, що ні про який захист у суді порушених виборчих прав в умовах «диктатури пролетаріату» не могло бути і мови.

Становище почало змінюватися після прийняття 5 грудня 1936 р. Конституції СРСР. У Положенні про вибори до Верховної Ради СРСР, затвердженому постановою ЦВК СРСР 9 липня 1937 р., громадянам було надано право оскаржувати в судах рішення виконкомів місцевих рад про відмову у внесенні до списків виборців [4, 69]. 5 травня 1938 р. було затверджено Інструкцію союзного наркомату юстиції «Про порядок розгляду народними судами неправильностей у списках виборців» [5, 5].

Пізніше, у післявоєнні часи, це право було відтворено в законодавчих актах про вибори.

Так, у Законі УРСР «Про вибори народних депутатів УРСР» від 27 жовтня 1989 р. громадянам забезпечувалась можливість ознайомитися зі списком виборців і перевірити правильність його складання в приміщенні дільничної виборчої комісії. Кожному громадянину надавалося право оскаржити невключення до списку або виключення з списку, а також допущені в ньому неточності в зазначенні даних про виборця. Заяви про неправильності в списку мали розглядатися дільничною виборчою комісією, яка зобов'язана була не пізніше як у дводенний строк, а напередодні і в день виборів — негайно розглянути заяву, внести необхідні виправлення у список або видати заявнику копію мотивованого рішення про відхилення його заяви. Це рішення могло бути оскаржено в районний (міський) народний суд не пізніш як за п'ять днів до виборів. Суд був зобов'язаний розглянути справу у триденний строк. На підставі рішення суду, яке було остаточним, дільнична виборча комісія була зобов'язана негайно провести необхідні виправлення [6].

Норми аналогічного змісту (з деякими варіаціями) містилися і в інших союзних і республіканських законах про вибори.

Як відзначено дослідниками [7, 66], і, судячи з власного Життєвого досвіду, фактично скарги на неправильності у списках виборців в радянські суди не надходили, хіба що з'явилися в період так званої перебудови. Це пояснюється двома причинами. По-перше, пересічні громадяни не проявляли особистої зацікавленості до участі у виборах, справедливо розцінюючи їх як формально-ритуальну процедуру. Але все ж вони відвідували виборчі дільниці, боячись, особливо у роки масових репресій, бути запідозреними в нелояльності до режиму. По-друге, партійні і радянські органи робили все для того, щоб у голосуванні взяло участь якомога більше людей з тим, щоб мало не стопроцентною явкою підтвердити прихильність народу до політики партії і держави.

Тому не дивно, що під загрозою суворих партійних стягнень відповідні посадові особи забезпечували проведення всього комплексу заходів, пов'язаних з виборчим процесом, чітку організацію голосування. При цьому, звичайно, не обходилося без приписок, таких властивих радянській епосі. Проте у виявленні порушень і винуватців не були зацікавлені ні виборці, ні владні структури.

Становище почало змінюватися з початком реальних демократичних перетворень в Україні після здобуття нею державної незалежності. Цьому сприяли такі чинники:

- зростання політичної і правової свідомості населення;

- чітке законодавче закріплення принципу універсальності судового оскарження незаконних рішень, дій та бездіяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
- підвищення ролі політичних партій, у виборчому процесі і зміцнення контролю з боку суб'єктів громадянського суспільства за ходом виборів;
- підвищення авторитету суду у житті суспільства.

І якщо в перші роки існування незалежної України спостерігалися лише поодинокі випадки звернення громадян до суду за захистом виборчих прав, то пізніше, і чим далі, тим більшою мірою, вони поступово набували лавиноподібного характеру, що можна вважати важливою ознакою демократизації українського суспільства. «Судова практика показала, — зазначив Ю. Білоусов, — що кількість судових справ, які стосуються діяльності виборчих комісій по виборах народних депутатів України, зростає за геометричною прогресією... Так, якщо в ході парламентських виборів 1998 р. судами було розглянуто 162 справи, то під час проведення парламентських виборів 2002 р. судами України розглянуто близько 100 тис. скарг та заяв. Унікальним є приклад того, що під час виборів у Мелітопольському виборчому окрузі № 82 Мелітопольським районним та міським місцевими судами в день проведення виборів було розглянуто близько 250 справ [8, 201–202]. Від себе додаю, що у подібних випадках доцільно глибоко вивчати причини такої унікальності, які звичайно коріняться у безвідповідальності і безконтрольності при складанні виборчих списків.

За даними судової статистики, під час останньої кампанії по виборах Президента України до судів надійшло 134 836 скарг на порушення виборчого законодавства, з них 130 758 (97%) — скарги щодо порушень, допущених під час складання списків виборців. З них були прийняті до розгляду з постановленням рішень 124 723, або 97,5%.

Як бачимо, основна частина судових спорів з приводу порушень виборчого законодавства стосується порушень прав громадян на участь у голосуванні через невключення їх до списків виборців.

На жаль, хід виборчого процесу 2006 р. засвідчив, що відповідні органи не усунули причин, які утруднювали реалізацію громадянами активного виборчого права під час попередніх виборів, і до негативних чинників додалися нові, зокрема пов'язані з перекладом українською мовою прізвищ виборців у виборчих списках.

Аналізуючи прийняті в Україні законодавчі акти про вибори різних видів: Президента України; народних депутатів України; депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів, можна зробити висновок про істотне розширення прав громадян з приводу неправильностей у списках виборців.

Передусім це стосується забезпечення можливості безпосереднього звернення до суду поряд з використанням альтернативної можливості звернення з цього приводу до виборчих комісій відповідного рівня.

Так, першим Законом тоді ще УРСР «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 р. [9] було передбачено, що скарги на неправильності у списках

виборців подаються до суду лише в разі відхилення виборчими комісіями відповідних заяв (ч. 2 ст. 18). Аналогічна норма, запозичена з радянського Закону 1989 р., містилася у Законі України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. [10], а також у Законі України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад» від 24 лютого 1994 р. (ч. 3 ст. 25) [11].

Становище змінилося після прийняття Конституції України. З урахуванням змісту ч. 2 ст. 8, частин 1 і 2 ст. 55 Основного Закону, Конституційний Суд України виніс рішення, спрямоване на усунення необґрунтованих обмежень права громадян на оскарження до суду дій чи бездіяльності виборчих комісій [12]. З урахуванням цього рішення були внесені відповідні зміни до виборчого законодавства.

Чинний Закон «Про вибори Президента України» в редакції Закону від 18.03.2004 р. [13] передбачає, що «громадянин має право оскаржити до дільничної чи територіальної виборчої комісії або безпосередньо до місцевого суду за місцем знаходження виборчої дільниці допущені при складанні списку виборців неправильності, в тому числі невключення, неправильне включення або виключення із списку виборців його або інших осіб» (ч. 3 ст. 34). Близька за змістом норма передбачена у ч. 3 ст. 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» [14]. У чинному ж Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» відповідна норма (ч. 7 ст. 32) викладена з урахуванням набрання чинності Кодексом адміністративного судочинства України (КАСУ). «Позовна заява про уточнення списку виборців, — говорить в ній, — може бути подана до суду за місцем знаходження відповідної виборчої комісії...» [15].

Можливість звернення до суду зі скаргою на неправильність у списках виборців незалежно від її оскарження в адміністративному порядку була передбачена також у ст. 239 старого ЦПК України та передбачена зараз у ст. 173 КАСУ.

Практичне значення такого порядку для громадян полягає не лише у самій свободі вибору. За нормальних умов для них безумовно простішим було б уладнати цю справу безпосередньо у дільничній виборчій комісії (ДВК). Проте, як показали останні вибори, організація їх роботи через політичні чвари між членами ДВК, часто перебуває на досить низькому рівні, і не випадково чимало громадян обирають саме судовий спосіб захисту свого права.

Слід відзначити, що законодавство України у цій частині є більш демократичним, ніж в деяких інших країнах постсоціалістичного простору, де продовжує зберігатися інстанційний (адміністративний), а потім судовий порядок оскарження. Так, в Болгарії відповідно до Закону про вибори до парламенту від 13.04.2001 р. такі скарги мають подаватися на ім'я мера міста, іншого населеного пункту чи адміністративного району, а уже його рішення оскаржується до суду протягом двох днів. Статтею 21 Закону про вибори до Литовського сейму, виданого у 1989 р., передбачено ще складніший порядок: оскарження рішення

дільничної виборчої комісії до окружної, потім - до центральної і лише після цього — до суду.

За ст. 13 Закону про вибори до Сейму і Сенату Республіки Польща рішення про відмову у включенні до так званого журналу обліку виборців може бути оскаржено до суду через голову гміни або мера. Близькі до цього норми містяться в законах Румунії, Словенії та деяких інших країн [16].

Іншою важливою рисою українського законодавства про вибори є оптимальне визначення кола осіб, які можуть звертатися з відповідними скаргами. Так, наприклад, попереднім Законом про вибори народних депутатів України (ч. 11 ст. 18) було передбачено, що кожний громадянин України мав право оскаржувати рішення дільничних виборчих комісій про неправильності в списках виборців, в тому числі про невключення, неправильне включення до списку виборців або виключення його із списку виборців, а також про допущені інші помилки. Частина ж 3 ст. 43 чинного Закону містить істотне доповнення після слова його «або інших осіб». Це — принципово новий підхід.

У зв'язку з цим виникає питання, в чому полягає порушення прав виборця, який вважає, що не він, а інші особи неправомірно включені чи не включені до списків виборців, і в чому може проявитися його особиста зацікавленість у законному вирішенні цих питань. Підтримуючи зазначену новацію, окремі автори, зокрема І. Бодрова [17, 115] , С. Кальченко [18, 9], на жаль, не навели конкретних аргументів на її обґрунтування.

На наш погляд, це пов'язано з двома обставинами. По-перше, звернення до суду у подібних випадках можна розцінювати як вияв громадської позиції виборця. По-друге, він у принципі зацікавлений у певному результаті голосування, а виключення або, навпаки, включення до списків виборців тих чи інших осіб може вплинути на їх результати, особливо на місцевих виборах. Слід також зважити на можливість звернення у подібних випадках з адміністративним позовом прокурора для захисту інтересів громадян, які з незалежних від них причин не в змозі самотійно звернутися до суду (п. 2 ст. 121 Конституції, ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру») [19]. Проте в судовій практиці такі випадки практично невідомі. Втім, як відзначено в юридичній періодиці, і «суди часто при прийнятті рішень виходили з того, що сторона повинна обґрунтувати наявність порушень власного права, щоб мати право на судове оскарження» [20, 16].

Думається, що зазначені нами обставини якраз і можуть бути покладені в основу обґрунтування наявності або загрози порушень «власного права».

Певне теоретичне і практичне значення має вирішення питання про те, рішення якого саме органу оскаржується у справах про неточності у списках виборців. У зв'язку з цим один з дослідників звернув увагу на факти, коли громадяни, не виявивши своїх прізвищ у списках виборців, відмовлялися подавати скарги, а писали заяви про включення у додаткові списки, і відзначив, що «в логіці їм не відмовиш» [21, 97]. І це справді так, оскільки в подібних ситуаціях як винуватці порушень їх прав виступають не виборчі комісії, а органи місцевого самоврядування та їх посадові особи, які подали до виборчих комісій

списки виборців. Виходячи з положень ст. 173 КАСУ, відповідачами по адміністративних справах у цих випадках є виборчі комісії, що навряд чи можна визнати логічним [22, 35]. Але через те, що саме на них покладено обов'язок усувати наслідки порушень виборчого права громадянина, їх треба залучати до участі у справі як третю особу (ч. 2 ст. 53 КАСУ). Тому, очевидно, є потреба у внесенні відповідних змін до законодавства. Притягнення представників місцевих органів влади як відповідачів по цих справах сприяло б підвищенню їх відповідальності за якість складання списків виборців, особливо якби суди реагували на виявлені порушення окремими ухвалами.

З теоретичного боку позов про уточнення списку виборців (ч. 1 ст. 173 КАСУ) і відповідне провадження є різновидом провадження по справах стосовно оскарження рішень, дій чи бездіяльності відповідних владних структур (ст. 172 КАСУ), з властивими їм особливостями. Виходячи з положень ч. 1 ст. 55 Конституції, це також можна розглядати як оскарження незаконних рішень, дій та бездіяльності.

У цьому контексті список виборців, підписаний компетентною посадовою особою і завірений печаткою, є правовим актом-документом, яким опосередковуються рішення про включення до нього певних осіб. У той же час невключення до списку тієї чи іншої особи внаслідок недбалості осіб, причетних до його складання, можна розглядати як прояв бездіяльності і, навпаки, включення особи, яка не мала там опинитись, — як незаконну дію. Рішенням (законним або незаконним) є відмова виборчої комісії задовольнити скаргу виборця з цього приводу і, навпаки, дією — включення до списку з порушенням встановленого порядку. Нерозгляд звернень громадян можна розглядати як бездіяльність. Звернення до суду з позовом «про уточнення списку виборців» є узагальненням усіх цих можливих варіантів.

Протягом тривалого часу предметом посиленої уваги законодавця була оптимізація строків звернення до суду з приводу уточнення списків виборців. Це стосувалося і виборчих комісій. При цьому прослідковувалася тенденція максимально наблизити таку можливість до дня голосування.

Так, чинним Законом України «Про вибори Президента України» (ч. 5 ст. 34) передбачається можливість звернення зі скаргою до суду в день виборів, яка підлягала невідкладному розгляду. Водночас скарги, подані до виборчих комісій у день виборів, не можна приймати і розглядати.

Проте в практиці ці обмеження не завжди бралися до уваги. Так, в Івано-Франківську в день виборів Президента України 31 жовтня 2004 р. після того, як тервиборчком прийняв 900 постанов про включення громадян до списків і ще понад сто таких рішень виніс міський суд, територіальна виборча комісія дозволила дільничним виборчим комісіям вносити корективи до списків, що дозволило скористатися своїм виборчим правом ще сотням людей [23, 68-69].

Численні ускладнення, які супроводжували ці вибори, спонукали законодавця до подовження цих строків (до дільничної виборчої комісії — не пізніше як за п'ять, а до суду — не пізніше як за два дні до виборів у чинному Законі

«Про вибори народних депутатів України»). Була повністю виключена можливість розгляду судами справ зазначеної категорії у день голосування.

Такий крок якоюсь мірою, можливо, сприяв обмеженню фальсифікацій під час голосування. Але, з іншого боку, він не дозволив великій кількості громадян реалізувати свої виборчі права. Відтак виникла ситуація, яка часто є предметом дискусії щодо розуміння принципу верховенства права, тобто чи можна піти на порушення закону, виходячи з пріоритету прав і свобод людини і громадянина перед іншими соціальними цінностями. Можна, звичайно, закинути громадянам, які несвоєчасно перевірили наявність своїх прізвищ у списках виборців, що вони самі завинили у цьому. Проте такий висновок був би поспішним, якщо згадати, що під час останніх виборів процес формування комісії затягнувся, так само, як і виготовлення списків виборців. Можна зрозуміти громадян, які на минулих виборах проголосували без проблем і розраховували, що їхні прізвища в списках збереглися, але не знайшли їх там у день голосування або зустріли спотворені до невпізнанності прізвища в перекладі українською мовою.

Дати однозначну відповідь на те, наскільки виправданими були такі обмеження і чи слід їх зберегти надалі, є неможливим без глибокого аналізу всіх можливих наслідків. Вирішальною мірою вирішенню цієї проблеми може сприяти завершення роботи зі складання Реєстру виборців України або запозичення досвіду США, де практикується заявний порядок включення до виборчих списків (якщо немає звернення громадянина, то до списків виборців він не потрапить) [23, 156], що в умовах України навряд чи можна було б визнати демократичним.

Аналіз судової практики вирішення цих справ свідчить про те, що у переважній більшості випадків адміністративні позови про уточнення списків виборців носять безспірний характер і задовольняються без вагань. Проте це, особливо виготовлення постанов, займає досить багато часу, що в умовах вкрай напруженої виборчої компанії, створює для суду додаткові труднощі.

Тому все ж схилиємося до того, щоб розширити права дільничних і окружних (територіальних) виборчих комісій щодо уточнення списків виборців безпосередньо перед днем і в день голосування. Таку можливість треба надати в разі наявності абсолютно вірогідних відомостей про те, що громадянин постійно проживає на території відповідної виборчої дільниці за критеріями, що визначені у ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [24]. Водночас потрібно вдосконалити механізм запобігання випадкам голосування на більш ніж одній виборчій дільниці, зокрема шляхом проставлення відповідного штампика у паспорті.

Це дозволить судам ретельніше підходити до розгляду справ, по яких виникають по-справжньому складні юридичні колізії.

Як свідчить судова практика, певну складність для суддів являють справи з розгляду скарг (адміністративних позовів) осіб, які з тих чи інших причин не зареєстровані на території відповідної виборчої дільниці, але постійно там проживають, про що надали переконливі докази. При цьому суди виходили

з правильної передумови, що, на відміну від колишньої прописки, реєстрація не має значення безспірного юридичного факту і не обов'язково повинна отожнюватися з фактичним проживанням.

Так, гр. В. після закінчення вузу приїхав до Сімферополя на постійне проживання, працював помічником голови місцевого військового суду, мешкав у квартирі батьків. Проте тервиборчком АРК відмовився включити його до списків виборців по виборах Президента України. Це було зроблено за рішенням Апеляційного суду АРК [25, 265–266]. Гр-н Т. був включений до списків виборців за рішенням Апеляційного суду Черкаської області, оскільки факт свого проживання в Черкасах він підтвердив свідченнями дружини і доньки і тим, що він є співвласником підприємства, розташованого у цьому місті [25, 276–277]. Жителька Києва В. була знята з реєстрації за місцем свого проживання як така, що втратила право на користування жилим приміщенням. На день виборів її позов про відновлення цього права перебував на розгляді в суді. З урахуванням цього Апеляційний суд м. Києва поновив її виборчі права [25, 279–280].

Водночас відсутність реєстрації і неподання належних доказів проживання на території, що належить до відповідної виборчої ділянки, давало судам підстави для відмови в задоволенні скарг (позовів). Так, Печорський районний суд відмовив гр-ну К. у задоволенні позову про внесення до списків виборців з огляду на те, що він після закінчення вузу був знятий з реєстрації в гуртожитку, після цього ніде не був зареєстрований і не надав доказів того, що проживає разом з дружиною в її квартирі [26]. Гр-ну З. Апеляційний суд Донецької області відмовив у задоволенні скарги на постанову тервиборчкому, який відхилив його заяву про включення до списку виборців. При розгляді справи з'ясувалося, що З. продав свою колишню квартиру і там не проживає, а його твердження, що він мешкає в гаражному боксі, не було підтверджено доказами [25, 590–591].

Таку спрямованість судової практики вважаємо правильною, оскільки вона сприяє як поновленню порушених прав громадян, так і запобіганню зловживанням.

Думається, що порушені у статті проблеми вимагають дальшого поглибленого наукового аналізу.

Література

1. Конституційне право України / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, О. В. Городецький та ін. — К.: Паук. думка, 1999.
2. Кудинев О. А. Учредительное собрание в России 1918 г.: Классовая теория против права // История государства и права. — 2006. — № 4.
3. Иващенко А. В. Великий Октябрь и революционное утверждение политических прав и свобод граждан // Советское государство и право. — 1987. — № 11.
4. Мельников А. А. Право граждан обжаловать в суд действия должностных лиц // Советское государство и право. — 1978. — № 11.
5. Треушников М. К. Судебная защита избирательных прав в России // Вестник Московского университета. — 2000. — № 1.
6. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — Дод. до № 45. — Ст. 626.

7. Конституция СССР и расширение судебной защиты прав граждан: Ред. статья // Советское государство и право. — 1978. — № 2.
8. Білоусов Ю. Процесуальний порядок оскарження рішень виборчих комісій по виборах народних депутатів України // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. — 2004. — Вип. 39.
9. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 33. — Ст. 448.
10. Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 48. — Ст. 455.
11. Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 8. — Ст. 38.
12. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про вибори народних депутатів України» // Офіційний вісник України. — 1998. — № 23. — Ст. 150.
13. Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 20–21. — Ст. 291.
14. Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 38–39. — Ст. 449.
15. Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 30–31. — Ст. 382.
16. System Requirements: Windows x86/2000/98/95/NT 4.0 sp4 abn macinstosh 03 xv.919/10/10.1 Regnires Adobe Pezovat (on CD).
17. Бодрова І. Л. Організаційно-правові проблеми вдосконалення законодавства про вибори Президента України // Вибори Президента України — 2004: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2005.
18. Кальченко С. Правові механізми оскарження порушень Закону України «Про вибори Президента України». — К., 2004.
19. Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 794.
20. Сорочинский П. Разрешение споров во время выборов // Юридическая практика. — 2005. — № 4.
21. Ковтунець В. В. Традиції та закономірності у роботі виборчих комісій // Вибори Президента України — 1999: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2000.
22. Ковтунець В. Правовий аналіз нової редакції Закону України «Про вибори Президента України» та оцінки його впливу на якість виборчого процесу // Правове регулювання проведення виборів Президента України: Матеріали наук.-практ. конф. 26 квіт. 2004 р. — К., 2004.
23. Дерев'яко С. М. Проблеми організації, підготовки та проведення виборів Президента України в 2004 році // Вибори Президента України — 2004: Матеріали наук.-практ. конф. — К., 2005.
24. Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 13. — Ст. 116.
25. Збірник рішень судів за результатами розгляду скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу на виборах Президента України 2004 року. — К., 2005.
26. Архів Печерського районного суду м. Києва. — Справа № 2а-561/2006.

НАШІ АВТОРИ

- Андронов І. В.**, аспірант кафедри цивільного процесу Одеської національної юридичної академії
- Авіщук Н. В.**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Афанасьєва М. В.**, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Бабенко В. А.**, старший викладач кафедри національної економіки Одеської національної юридичної академії
- Бальжик І. А.**, асистент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Бальцій Ю. Ю.**, кандидат юридичних наук, асистент кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Богущий П. П.**, здобувач кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Василенко А. М.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Волошкевич Г. А.**, здобувач кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Гансова Е. А.**, доктор філософських наук, професор кафедри соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Дашковська А. В.**, аспірант кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Дашо Т. Ю.**, здобувач кафедри теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Двойних К. Є.**, кандидат економічних наук, доцент кафедри національної економіки Одеської національної юридичної академії
- Долматов І. В.**, асистент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Дудченко В. В.**, кандидат юридичних наук, доцент Одеської національної юридичної академії
- Дуфенюк О. М.**, ад'юнкт кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Івакін О. А.**, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Одеської національної юридичної академії
- Іванова С. М.**, здобувач кафедри цивільного права Харківської національної академії імені Я. Мудрого
- Капустіна Н. Б.**, асистент кафедри філософії Одеської національної юридичної академії
- Карпенко Г. Л.**, асистент кафедри морського та митного права Одеської національної юридичної академії

- Ковбасюк С. В.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Козаченко О. В.**, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри правових дисциплін МНЦ Одеської національної юридичної академії
- Колесниченко В. М.**, голова Печерського районного суду м. Києва
- Комаха В. В.**, аспірант кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Кормич А. І.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Кормич Л. І.**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії
- Корнієнко В. О.**, здобувач кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Крестовська Н. М.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Крижанівський А. Ф.**, кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Кузнецов С. О.**, кандидат юридичних наук, професор кафедри морського та митного права Одеської національної юридичної академії
- Куранін В. О.**, старший викладач кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Латковська Т. А.**, кандидат юридичних наук, доцент навчального центру Одеської національної юридичної академії в м. Чернівці
- Майдебура А. М.**, здобувач кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Матюшина І. І.**, асистент кафедри філософії Одеської національної юридичної академії
- Мацкевич Р. М.**, асистент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії
- Медєнцев А. М.**, здобувач кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Мельничук О. С.**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Мінченко Р. М.**, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, проректор з навчальної роботи та науки Міжнародного гуманітарного університету
- Міхальов В. О.**, доцент кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Музиченко П. П.**, кандидат юридичних наук, професор кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Несімко О. Д.**, старший викладач кафедри цивільного права і процесу Львівського державного університету внутрішніх справ
- Ненов І. Г.**, кандидат політичних наук, доцент Одеського регіонального інституту державного управління

- Оборотов І. Г.**, викладач Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії
- Оборотов Ю. М.**, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії держави і права, проректор з наукової роботи Одеської національної юридичної академії
- Овчиннікова А. П.**, доктор мистецтвознавства, професор кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Орзіх М. П.**, доктор юридичних наук, завідувач кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Осадча О. Г.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Павлов С. С.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Перекрестова І. Ю.**, аспірант кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії
- Погібко О. І.**, здобувач кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії
- Польовий М. А.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії
- Поляков І. І.**, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри теорії держави та права та підприємницького права, в.о. декана економіко-правового факультету Одеської національної юридичної академії в м. Сімферополі
- Санжарук Т. О.**, здобувач кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Сидоренко О. М.**, здобувач кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Скрипнюк В. М.**, кандидат юридичних наук, докторант Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка
- Смазнова І. С.**, аспірант кафедри філософії Одеської національної юридичної академії
- Сушко А. І.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії
- Тарасишина О. М.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Тароєва В. В.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Тельник М. В.**, аспірант кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії
- Тіщенко Ю. В.**, асистент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Ткаля О. В.**, здобувач кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Тріпунський Г. Я.**, асистент кафедри цивільного процесу Одеської національної юридичної академії

- Узун Н. Ф.**, аспірант кафедри організації судових та правоохоронних органів Одеської національної юридичної академії
- Ульяновська О. В.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Фальковський А. О.**, асистент кафедри філософії Одеської національної юридичної академії
- Фрицький Ю. О.**, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права, професор Академії муніципального управління, м. Київ
- Чувакова Г. М.**, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Шамша І. В.**, асистент кафедри філософії Одеської національної юридичної академії
- Шпагіна І. С.**, аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії
- Юрій І. А.**, аспірант кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

Розділ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Ю. М. Оборотов, І. В. Долматов Державна територія та державний простір: співвідношення понять	7
А. Ф. Крижанівський Право і правопорядок: грані співвідношення	12
В. В. Дудченко Багатофункціональні властивості порівняльного правознавства	18
Н. М. Крестовська Система соціальних джерел ювенального права	24
Ю. В. Тищенко Концептуальний підхід до визначення правового міфу	29
С. С. Павлов Правовий менталітет та правова традиція	35
О. М. Сидоренко Правова доктрина як вторинне джерело права	38
О. В. Ульяновська Інформаційні технології і правові фікції	43
О. В. Ткаля Правовий імунітет у категоріальному апараті юриспруденції	48
Т. О. Санжарук Суб'єкти права у сфері приватного права	54
О. М. Тарасишина Поняття толерантності в політичній і правовій культурі	58
І. С. Шпагіна До питання про поняття та властивості компетенції	63
П. П. Богущький Особливості військовоправових відносин.	67
О. В. Козаченко Новітні погляди на типологію кримінального права	73
Г. М. Чувакова Юридичні факти у сфері публічного права	77
О. Г. Осадча Процесуальна відповідальність у системі юридичної відповідальності	80

О. С. Мельничук

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина
в концепції правосвідомості І. О. Ільїна 85

І. Г. Оборотов

Проблеми розвитку часових характеристик джерел права 92

Розділ 2**ПИТАННЯ ЄДНОСТІ ФІЛОСОФІЇ, ІСТОРІЇ ТА ПРАВА****О. А. Івакін**

Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання 99

А. П. Овчиннікова

Розуміння тексту як систем різних видів мовного дискурсу 102

І. І. Матюшина

Комунікативна природа змісту: системний підхід 110

І. В. Шамша

Розуміння буття в феноменології Гуссерля 113

Н. Б. Капустіна

Становлення та еволюція класичного
філософсько-правового розуміння феномена влади 116

А. О. Фальковський

До проблеми соціальної детермінованості тероризму:
філософський аспект 119

І. С. Смазнова

Аналіз методів протидії тероризму в Україні 122

П. П. Музиченко

«Руська мова» як об'єднавчий фактор державної та правової
діяльності у Великому князівстві Литовському 127

Г. А. Волошкевич

Політико-правова регламентація діяльності споживчих товариств
Надніпрянської України на початку ХХ ст. 133

І. А. Юрій

Історико-правова сутність Ізмаїльського градоначальництва
в державному управлінні Російської імперії 137

А. М. Василенко

Історико-правовий генезис міждержавних відносин й «особливого
партнерства» між Україною та Канадою 141

С. О. Кузнецов

Історико-правові джерела з організації судноплавства
Стародавньої Месопотамії (XX–XIX ст. до н. е.) 147

А. М. Меденцев	
Прусський ландрехт про шлюб	151
О. М. Дуфенюк	
Акмеологічний аспект правової спадщини С. Оріховського-Роксолана	156
Т. А. Латковська	
Історія виникнення та розвитку Банку Англії	161
В. В. Комаха	
Перші криміналістичні установи в системі МВС України	166

Розділ 3 СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Л. І. Кормич, Е. А. Гансова	
Проблеми сучасної соціальної політики України	173
А. І. Сушко	
Гендерні аспекти сучасної культурної політики	183
А. І. Кормич	
Конфлікти в державному розвитку та форми управління конфліктами	186
І. А. Бальжик	
Право й держава в умовах православної цивілізації	190
Р. М. Міщенко	
Проблеми взаємодії державної влади і громадянського суспільства . . .	195
С. В. Ковбасюк	
Інституціональний підхід в державствознавстві	203
В. О. Корнієнко	
Інститути громадянського суспільства та Української держави: правові витоки	210
Ю. Ю. Бальцій	
Громадянське суспільство й локальна (муніципальна) демократія	214
Р. М. Мацкевич	
Класифікація лобізму, його види	218
І. І. Поляков	
Роль правової культури у формуванні правової, соціальної держави . . .	223
В. В. Таросва	
Сучасна держава та принципи єдності і поділу влад	228
І. Ю. Перекрестова	
Феномени міжетнічної толерантності	233

М. В. Тельник	
Політичні конфлікти: особливості та шляхи регулювання	237
М. А. Польовий, І. Г. Нєков	
Деякі методичні проблеми нейромережевого моделювання розвитку теорії історії	242
К. Є. Двойних	
Етнологічна модель економічної безпеки	248
В. А. Бабенко	
Сучасні тенденції руху прямих іноземних інвестицій в світовому господарстві	253
О. Д. Несімко	
Поняття економічної культури юриста та її структура	257

Розділ 4 ПРАВОВЕ РЕФОРМУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

М. П. Орзіх	
Перші зміни Конституції та перспективи «нової конституційно-правової ери» в Україні	265
Ю. О. Фрицький	
Особливості функціонування судової влади як окремої гілки державної влади в Україні	271
В. М. Скрипнюк	
Правові проблеми визначення та забезпечення функціонування місцевого самоврядування	279
В. О. Куранін	
Правове регулювання транскордонного співробітництва органів місцевого самоврядування України у сфері захисту національних меншин	286
О. І. Погібко	
Конституційні засади системи центральних органів управління Збройними Силами України	290
А. М. Майдебура	
Державні нагороди України: сучасний стан нормативно-правового регулювання	296
А. В. Дашковська	
Правові засади участі засобів масової інформації у виборчому процесі	301
В. О. Міхальов	
Гарантії біологічних прав людини	307

Т. Ю. Дашо

Роль органів внутрішніх справ у забезпеченні прав,
свобод та обов'язків людини і громадянина 310

М. В. Афанасьєва

Особливості реалізації права на судове оскарження
в межах виборчого процесу 315

Н. В. Аніщук

Право на аборт: стан законодавчого забезпечення
та реалізації в Україні 318

І. В. Андронов

Правові наслідки набрання рішенням суду законної сили 322

Г. Я. Тріпільський

Поняття немайнових правовідносин батьків і дітей 327

Г. Л. Карпенко

Визначення статусу експерта та спеціаліста
в різних галузях українського права 332

Н. Ф. Узун

Діяльність адвоката в Європейському суді з прав людини 336

С. М. Іванова

Система способів захисту цивільних прав та інтересів
за законодавством України 341

В. М. Колесниченко

Розвиток судового захисту активного виборчого права 346

Наші автори 355

Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 29
А 437 /Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. —
Одеса: Юридична література, 2006. — 364 с.
Укр. і рос. мовами.

Збірник наукових досліджень присвячений загальнотеоретичним проблемам юриспруденції, питанням єдності філософії, історії і права, соціально-правовим аспектам державотворення, а також особливостям правового реформування в Україні.

Статті є в основному результатом роботи вчених Одеської національної юридичної академії, а також тих дослідників, що активно співпрацюють із представниками Одеської школи права.

Збірник розрахований на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться філософськими, соціологічними, загальнотеоретичними та конституційними аспектами правового життя сучасної України.

А $\frac{1202000000}{419-2006}$ Без оголош.

ББК 67(4Укр)я43
УДК 340(477)1082

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 29

Українською і російською мовами

Редактор-коректор *Н. І. Крилова*
Технічні редактори: *Р. М. Кучинська, Т. В. Іванова*

Підписано до друку 24.11.2006. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Шкільна». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 29,58.
Тираж 300 прим. Зам. № 17.

Видавництво і друкарня «Юридична література»
(Свідоцтво ДК № 1374 від 28.05.2003 р.)
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.
Тел. (048) 777-48-79